THE NĀṬYAŚĀSTRA

ASCRIBED TO BHARATA-MUNI

Volume II (Ch. XXVIII-XXXVI)

The original Sanskrit text edited with Introduction and Various Readings from MSS. and printed texts

by

MANOMOHAN GHOSH,
M.A., Ph.D., Kāvyatīrtha

भरतमुनि-प्रणीतम्

नाट्यशास्त्रम्

(तस्याष्टाविंशाध्यायादारभ्य षट्त्रिंशाध्यायान्तो द्वितीयो भागः)

एतत् पुस्तकं पाठान्तरैः संयोजितं संशोधितं च
एम-ए-पी-एइच्-डि-उपाधिकेन काव्यतीर्थेन
श्रीमनोमोहन-घोषेण

१९५६
इशाब्दे कलिकातायाम् आसियाटिक-सोसाइटिना

PREFACE

For reasons stated in the Introduction, it has been thought advisable to bring out volume II of the text earlier. The translation of the present volume is being printed. Volume I will follow.

The task of editing this part of the *Nāṭyaśāstra*, especially its chapters XXIX-XXXIII, has by no means been a very easy one. In spite of the most patient study for a long time of different materials the preparation of this volume has been full of difficulties.

The editor is now happy that this extremely difficult work has at last been completed, and a rough path has been made in the most inaccessible part of the *Nāṭyaśāstra*. Volume I will contain a glossary of difficult words including all technical terms occurring in the entire text.

In the preparation of this volume as in the case of volume I of the translation of the *Nāṭyaśāstra*, I have been greatly helped by Professor S. K. De who kindly placed his manuscript of the unpublished portion of the *Abhinavabhāratī* at my disposal. The authorities of the Central Library, Baroda should also be thanked for supplying me with a copy of the manuscript of Abhinava's commentary on Chapter XXVIII of the *Nāṭyaśāstra*. In printing the present volume I have received the unfailing courtesy from the present General Secretary Dr. M. L. Roy Chaudhuri, and the Acting Librarian Sri Sibdas Chaudhuri. The co-operation of the Pooran Press also, in this connection deserves to be specially mentioned.

Calcutta
1. 1. 56

Manomohan Ghosh

Printed by KALIDAS MUNSHI at the Pooran Press,
21, Balaram Ghosh Street,
Calcutta-4

निवेदनम्

इतो नवतिवर्षात् प्राग् विद्वद्भिः निश्चेतुमशकमासीत् काव्य-संगीत-नृत्तादि-शास्त्राणां टीकासु तत्तच्छास्त्रीय-प्रकरण-ग्रन्थेषु च उल्लिखितस्य नाट्य-शास्त्रस्य किञ्चित् पुस्तकम् उपलभ्यते न वेति। विरल-प्रचारतया हेत्वन्तराच्चापि भरत-प्रणीतमेतच्छास्त्रं तदानीं लुप्तकल्पमेवासीत्। १८६५ इशाब्दे दशरूपकसंस्कारको हल्-(F. Edward Hall) महोदयः सौभाग्यवशादस्य शास्त्रस्य पुस्तकमेकं लब्ध्वा तस्य अध्यायचतुष्टयं (१८-२०, ३४) स्वग्रन्थान्ते योजितवान्। किन्तु समग्रं नाट्यशास्त्रं प्रकाशतां निनीषोरपि संकल्पः असुलभप्रतीकान्तरस्य नवलब्धपुस्तकस्य पाठानां बहुशः खण्डिततया सिद्धिगौरवं न प्राप। पश्चात् क्रमशोऽन्यान्यपि पुस्तकानि तदन्वेषणपरैरासादितानि। एतान्यवलम्ब्य अस्य शास्त्रस्य कतिचिदध्याया विद्वद्भिः संस्कृताः प्रचारिताश्च। अथ १८९४ इशाब्दे मुम्बयीनगर्यां शिवदत्त-काशीनाथपाण्डुरङ्ग-परवनामानौ पण्डितवर्यौ समग्रं नाट्यशास्त्रं प्राकाश्यमनयताम्। ततो वर्षचतुष्टयादनन्तरं ग्रोसे-(J. Grosset) नाम्ना फरासी-विद्वद्वरेण अस्य शास्त्रस्य आदिममध्यायचतुर्दशकं पाठान्तरादिभिः सह संस्कृत्य रोमकाक्षर-मुद्रापितम्। सुलभेष्वपि एतादृशेषु पुस्तकेषु प्रायशो दुरूहत्वाद् एतच्छास्त्रस्यालोचने अध्येतॄणां बलवानुत्साहः सुचिरं न पर्यलक्ष्यत। १९२६ इशाब्दे अभिनवभारत्या समलंकृतस्य विद्वद्वरेण श्रीरामकृष्ण-कविना संस्कृतस्य नाट्य-शास्त्रप्रथमभागस्य प्रकाशादनन्तरम् इदं शास्त्रं प्रति विदुषां पुनरपि महत् कौतूहलं सञ्जातम्। १९२९ इशाब्दे काशी-संस्कृत-ग्रन्थ-मालायां सामग्र्येण मुद्रितं नाट्यशास्त्रमेतत् कौतूहलं भृशमवर्धयत्। पश्चाद् १९३४ इशाब्दे वडोदाया अभिनवभारती-संवलितस्य नाट्यशास्त्रस्य द्वितीयभागः प्रकाशितोऽस्य कौतूहलस्य क्षेत्रं समधिकं प्रसारितवान्। प्रचारवैरल्येन सम्प्रदायोच्छेदाद् नाट्यशास्त्रस्य बहूनि स्थलानि कालेन तथा दुर्बोधानि जातानि यदाचार्याभिनव-गुप्तरचिता विवृतिरपि तेषां व्याख्याने प्रायशो न साहायकं भजति। नात्र अभिनवगुप्तपादा अणुमात्रमधिक्षेपमर्हन्ति। ते तु स्वकालवर्तिन उद्दिश्य नाट्यशास्त्रस्य व्याख्यां रचयन्तो दृष्टिं नाकुर्वन् तेषु तेषु विषयेषु यत्र तेषां प्रत्यक्षदृष्टनाट्यप्रयोगानां ज्ञानाभावो न सम्भाव्यते। अत आसियाटिक-

सोसाइटिकर्तृपक्षीयैरादिष्टा वयम् आधुनिकभाषया नाट्यशास्त्रस्य अनुवादे व्याख्याने च प्रयत्नमकुर्म। अस्य प्रयत्नस्य फलभूतः नाट्यशास्त्रस्य आदितः सप्तविंशत्यध्यायपर्यन्तस्य आंग्ल-भाषानुवादः प्रागुक्तेन सोसाइटिना प्रकाशितः (१९५१ इशाब्द)। भाषान्तरं सम्पादयता चानुभूतं यदेतस्मिन् शास्त्रे भूयसी पाठविप्रतिपत्तिर्वर्तते। अत एव आंग्लानुवाद-ग्रन्थस्य प्रथमभागे पादटीकायां पाठान्तराणि विचार्य शास्त्रस्य शुद्धस्वरूपावधारणे आयासः कृतः। शिष्टे भागे च पाठविप्रतिपत्तेर्बहुल्यादनुवादग्रन्थे पादटीकायां पाठान्तराणां विचारणया शास्त्रस्य शुद्धरूपावधारणं न सुकरमिति मत्वा केवलं तस्य मूलं पाठान्तरादिभिः सह प्रकाशितम्। तस्य आंग्लानुवादस्तु पृथङ्मुद्रितग्रन्थान्तरविषयीभूतः कृतः।

नाट्यशास्त्रस्य द्वितीयभागस्य षट्सु अध्यायेषु केवलं (२८-३३) गीतवाद्यम् आलोचितम्। नारदीयशिक्षां विहाय एतदेव हि सङ्गीतशास्त्रविषयं प्राचीनतममालोचनम्। अस्य शास्त्रस्य पाठवैकल्यम् उक्ताध्यायषट्के प्रायशः दुष्परिहरमेव। तथापि केवलं विद्वदाराधनबुद्ध्या अस्य पाठसंस्कारे भूयान् प्रयासः कृतः। यद्येष महानुभावानां विपश्चितां स्वल्पमपि सन्तोषं जनयति तदात्मानं कृतकृत्यं मन्ये इति शम्।

१९५६ इशाब्दे
जानुयारीमासस्य
प्रथमदिवसः

मनोमोहन-घोषस्य

INTRODUCTION

The volume II of the *Nāṭyaśāstra* comprising its Chapters XXVIII-XXXVI, has been edited with the help of the following materials :

B. The volume III of the *Nāṭyaśāstra* published in Gaekwad's Oriental Series (no. CXXIV).

C. This is the text of the *Nāṭyaśāstra* published in the Kashi Sanskrit series from Chowkhamba in 1929. Though this text claims to be an edition based on five mss. it does not record many variants. Hence it may be assumed that the mss. were all of the same type differing little from one another. C. has a striking resemblance to mss. M. and N. mentioned below.

H. Appendix to Hall's edition of the *Daśarūpa*. It includes the Chapter XXXIV.

K. This is the text of the *Nāṭyaśāstra* issued in the Kāvyamālā Series. It is based on two mss. which were fairly complete.

M. The mss. no. R 5271 of the NŚ. of the Madras Government collection. See the Catalogue of Triennial Collection of MSS. (1925-26 to 1927-28).

N. The mss. no. R. 2930 of the NŚ. of the Madras Government collection. See the Catalogue of Triennial Collection of MSS. (1919-20 to 1921-22).

Prakrit Verses = Prakrit Verses of the Bharata Nāṭyaśāstra published in the *Indian Historical Quarterly* Vol. VIII. 1932.

R. This is a palm-leaf pothi written in Grantha character. It belongs to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. The text is complete and has substantial agreement with N., but it is more corrupt.

Besides these, a ms. belonging to the India Office Library was also used. It is a modern Devanāgarī transcript from an original which seems to be closely allied to mss. used in K. (the Kāvyamālā text).

We have based our edition on the text of the longer recension represented by C., M., N. and R. but we have disregarded unimportant variations of the last three from C. Hence C. will generally stand for M., N. and R. also.

The reason for taking up the second volume of the text of the NŚ. first, is that a substantial portion of its concluding chapters is so very corrupt, that it would often have been very difficult for the readers of the translation (vol. II) to visualize the individual

passages from the available editions of the text with the help of the variant readings given in the footnotes of the translation in the manner of the volume I. The facts which make such visualization extremely difficult are as follows :

(*a*) Quite a number of passages occur in different order in the two different recensions of the text.

(*b*) There are many passages which occur in one recension only. But from a very close study of the entire materials, it appears that they are genuine parts of the original NŚ. Due to these two facts some portions of Ch. XXIX-XXXIII seem to be bewildering and defying all time-honoured canons of critical reconstruction. But fortunately for us, the passages which are in such a deplorable condition, are not great in number. For obvious reasons, the editor had to reconstruct these subjectively. Judging very carefully their mutual affinity and general coherence, he put together these apparently disjointed passages to make up an integrated discussion of which they in all probablity formed a part. He had to proceed in this matter like one solving a jigsaw puzzle. But it may be confidently said that the results have not been unsatisfactory. Except in a few cases where the editor himself remains conscious about the highly tentative nature of the reconstructed text, this edition of the NŚ. Vol. II (Ch. XXVIII-XXXVI) may be said to represent fairly the original teaching of the author. And it may even be claimed that our knowledge of the music chapters of the NŚ. are much fuller than that of Śārṅgadeva (13th century) the reputed author of the *Saṅgītaratnākara* who used this text. For the chapter on Tāla in this last named work, consists of 400 couplets whereas the NŚ. devotes no less than 502 couplets to this subject, and in its treatment we meet with many topics, of which Śārṅgadeva takes no notice. Besides this, the author of the *Saṅgītaratnākara* has only 17 couplets (Ch. IV 316-332) on the Dhruvā songs, while the NŚ has on this subject one entire chapter (XXXII) consisting of 425 couplets.

The passages about the reconstruction of which the editor is not fully satisfied, have been pointed out in the notes to the translation. In the footnotes to the text he gives only details of their existence in different recensions and the order in which they occurred there. But the cases in which doubt is permissible but may not be necessary, have not been pointed out. Careful readers will however be able to make their own choice in this regard, and easily find out which passages should in their opinion deserve to be reconsidered.

Abbreviations

Kalli. = Catura-Kallinātha's commentary on the Saṅgītaratnākara (Ānandāśrama Ed.)

Mataṅga. = Mataṅga's Bṛhaddeśī (Trivandrum Sanskrit Series).

SR. = Saṅgītaratnākara (Ānandāśrama Ed.)

For B., C., H., K., M., N and R see the Introduction.

Several topics sometimes belong to different chapters in the two recensions of the NŚ. Hence the serial number of a chapter, has been mentioned in the footnotes whenever this differs from the number accepted in the present edition.

विषयसूची

अष्टाविंशोऽध्याय आतोद्यविधिः

विषय		पृष्ठा
चतुर्विधमातोद्यम् १	—	१
तस्य लक्षणम् २	—	१
तस्य त्रिविधः प्रयोगः ३	—	१
तते कुतपविन्यासः ४	—	१
अवनद्धे कुतपविन्यासः ५	—	१
नाट्ययोगे कुतपविन्यासः ६	—	१
गानादीनामलातचक्रप्रतिमत्वम् ७	—	१
गान्धर्वम् ८-९	—	१
गान्धर्वस्य तिस्रो योनयः १०	—	२
गान्धर्वस्य त्रिविधत्वम् ११	—	२
स्वरस्य अधिष्ठानद्वयम् १२	—	२
दारव्यां वीणायां स्वरादिसमवायः १३-१४	—	२
शारीर्यां वीणायां स्वरादिसमवायः १५	—	२
पदगतो विधिः १६-१७	—	२
तालगतो विधिः १८-२०	—	२
सप्त स्वराः २१	—	३
वादी संवादी अनुवादी विवादीति स्वराणां चतुर्विधत्वम् २२-२३	—	३
ग्रामद्वयम् २४	—	४
षड्जग्रामे श्रुतयः २५-२६	—	४
मध्यमग्रामे श्रुतयः मूर्छनाश्च २७-२८	—	४
षड्जग्रामे मूर्छनाः, मूर्छनायामाद्याः स्वराः, मूर्छनायाश्चतुर्विधत्वम्, मूर्छनासंश्रिताश्चतुरशीतिस्तानाः द्विविधा तानक्रिया, साधारणविधिः, साधारणद्वयम्, स्वरसाधारणम् २९-३७		५
अष्टादश जातयः ३८-३९	—	८
षड्जग्रामे सप्त जातयः ४०-४१	—	८
मध्यमग्रामे एकादश जातयः, जातीनां द्वैविध्यम्, विशुद्धा जातयः ४२-४५	—	८
विकृता जातयः ४६-५५	—	८
ग्रामद्वये जातीनां स्वरसंख्या ५६	—	१०
षड्जग्रामे जातीनां स्वराः ५७-६०	—	१०
मध्यमग्रामे जातीनां स्वराः ६१-६४	—	१०

विषय		पृष्ठा
जातीषु अंशस्वराः ६५-७२	—	११
जातिलक्षणम् ७३	—	११
ग्रहलक्षणम् ७५	—	१२
अंशलक्षणम् ७६-७८	—	१२
जातीषु अंशस्वराः ७९-९३	—	१२
स्वराणां तारगतिः ९४	—	१४
स्वराणां मन्द्रगतिः, अल्पत्वं बहुत्वं च, षाडवितम् ९५-९६	—	१४
औडवितम्, न्यासापन्यासौ ९७-१००	—	१५
जातीनां लक्षणानि १०१-१०२	—	१५
षाड्जी १०३-१०४	—	१५
आर्षभी १०५-१०७	—	१६
धैवती १०८-११०	—	१६
नैषादी ११०-११२	—	१६
षड्जकैशिकी ११२-११४	—	१६
षड्जोदीच्यवा ११५-११७	—	१६
षड्जमध्या ११८-१२०	—	१७
गान्धारी १२१-१२३	—	१७
रक्तगान्धारी १२४-१२६	—	१७
गान्धारोदीच्यवा १२६-१२७	—	१८
मध्यमा १२८-१३०	—	१८
मध्यमोदीच्यवा १३१	—	१८
पञ्चमी १३२-१३४	—	१८
गान्धारपञ्चमी १३५-१३६	—	१९
आन्ध्री १३७-१३९	—	१९
नन्दयन्ती १४०-१४३	—	१९
कर्मारवी १४३-१४५	—	२०
कैशिकी १४६-१५१	—	२०

ऊनत्रिंशोऽध्याये ततातोद्यविधानम्

रसेषु मध्यमग्रामिकानां जातीनां प्रयोगः १-६	—	२१
रसेषु षड्जग्रामिकानां जातीनां प्रयोगः ७-१६	—	२१
आरोही अवरोही स्थायी संचारी चेति चत्वारो वर्णाः १७-२२	—	२२
अलंकाराः २३-२८	—	२३
स्थायिवर्णसमाश्रया अलंकाराः २९-३०	—	२४
संचारिवर्णसमाश्रया अलंकाराः ३१-३२		[illegible]

विषय		पृष्ठा
आरोहिवर्णसमाश्रया अलंकाराः ३३-३४	—	२४
अवरोहिवर्णसमाश्रया अलंकाराः ३४	—	२४
अलंकाराणां प्रयोगः ३६-४३	—	२४
अलंकाराणां लक्षणानि ४३-७६	—	२५
मागधी अर्धमागधी सम्भाविता पृथुला चेति चतस्रो गीतयः ७७-८१	—	२८
वादित्रकरणाश्रया चत्वारो धातवः ८२	—	२९
चतुर्विधो विस्तारधातुः ८३-९०	—	२९
पञ्चविधः करणधातुः ९१-९२	—	२९
पञ्चविध आविद्धधातुः ९३-९४	—	३०
तिस्रो गतिवृत्तयः ९५-१०४	—	३०
वृत्तीनां जातयः १०५-१०७	—	३१
तत्त्वादि विविधं वीणावाद्यम् १०८-११३	—	३१
विपञ्चीविधाने करणानि ११४-१२१	—	३२
बहिर्गीतानि १२२-१२५	—	३३
आश्रावणा १२६-१३०	—	३३
आरम्भः १३१-१३६	—	३४
वक्त्रपाणिः १३७-१४३	—	३५
संघोटना १४३-१४७	—	३५
परिघट्टना १४८-१५१	—	३६
मार्गासारितम् १५२-१५४	—	३७
लीलाकृतम् १५५-१५६	—	३७

त्रिंशोऽध्याये सुषिरातोद्यविधानम्

वंशगतस्वराः १-१३	—	३८

एकत्रिंशस्तालाध्यायः

कलापरिमाणम् १-३	—	४०
सभेदा लयाः ४	—	४०
त्रिविधा कला ५-६	—	४०
तालद्वयस्तस्य एकप्रकृतित्वम् ७-९	—	४०
चच्चत्पुटः १०	—	४१
चाचपुटः ११	—	४१
मिश्रतालः १२	—	४१
द्विविधो मिश्रतालः १३-१५	—	४१

विषय		पृष्ठा
चच्चत्पुटस्य त्रिविधाः पातकलाः १४-१६	—	४१
तासां प्रयोगः १६-१७	—	४१
चापपुटस्य त्रिविधाः पातकलाः १८	—	४१
चापपुटे सन्निपातादिपातकलाया बलवत्ता, षट्कलस्य अष्टकलस्य तालस्य च प्रवृत्तिः १९		४१
षट्पितापुत्रकः (पञ्चपाणिः) २०	—	४१
तस्य पातकला २१-२३	—	४२
संपक्वेष्टाकः २४	—	४२
तस्य पातकलाः २५	—	४२
चच्चत्पुटादिकस्य पातकलायाः वैविध्यम् २६-२८	—	४२
त्र्यस्रतालस्य विशेषः, षड्विधत्वम् २८-२९	—	४२
त्र्यस्रतालस्य नवविधत्वम् ३०-३१	—	३०
निःशब्दतालः ३१-३२	—	४३
सशब्दतालः ३२-३३	—	४३
तालप्रदर्शने हस्ताङ्गुल्यः ३३-३४	—	४३
आवाप-निष्क्राम-विक्षेपप्रवेशाः ३४-३८	—	४३
शम्यातालसन्निपातध्रुवाः ३९-४०	—	४३
यथाक्षरादितालस्य वैविध्यम् ४१-४२	—	४४
मिश्रतालादेः पञ्चविधत्वम् ४४-४६	—	४४
तेषां प्रयोगः ४७-४८	—	४७
ध्रुवाणां तालविधानम्, अष्टकले चतुरस्रताले हस्ताङ्गुलिप्रदर्शनम् ४८-५१		४४
षट्कले त्र्यस्रताले हस्ताङ्गुलिप्रदर्शनम् ५१-५३	—	४५
चतुष्कले ताले हस्ताङ्गुलिप्रदर्शनम् ५४-५८	—	४५
अभिनवा मात्रासंज्ञा ५९	—	४५
तालत्रयस्य स्वरूपव्याख्यानम् ६०-६१	—	४५
आसारितस्य तालविधिः ६२-७०	—	४६
मध्यमासारितस्य तालविधिः ७१-७३	—	४६
लयान्तरितस्य तालविधिः ७४-७५	—	४७
वर्धमानस्य तालविधिः ७६-१०१	—	४७
पुनरेव लयान्तरितस्य तालविधिः १०२	—	४९
कनिष्ठासारितस्य तालविधिः १०३-११३	—	४९
कनिष्ठासारितस्य निदर्शनम् ११४	—	५१
मध्यमासारितस्य निदर्शनम् ११५	—	५१
ज्येष्ठासारितस्य निदर्शनम् ११७-११८	—	५१
त्रय आसारितभेदाः ११९	—	५२
यथाक्षरासारितः १२०-१२६	—	५२

विषय		पृष्ठा
द्विसंख्यातासारितः १२७-१२८	—	५३
त्रिसंख्यातासारितः १२९-१३०	—	५३
निवृत्तेः प्रयोगः १३१-१३३	—	५३
निवृत्तेः प्रयोजनम् १३४	—	५३
आसारिते वर्धमाने च वर्णादीनां पारस्परिकसम्बन्धः १३५	—	५३
वर्धमानस्य अङ्गचतुष्टयम् १३६-१६९	—	५३
पुनरासारितवधे तालविधिः १७०-१९९	—	५७
गीतकेषु वस्तूनां लक्षणम् २००	—	६०
गीतानाम् अङ्गत्रयम्, त्रिविध एककं वृत्तश्चेति २०१-२०२	—	६०
विदारीलक्षणं वस्तुलक्षणं च २०३-२०४	—	६०
गीताङ्गानां प्रयोगः २०५-२०८	—	६०
गीतेषु विदारीणां संख्याव्यवस्था २०९-२१५	—	६१
विदारीषु न्यासादिस्वरव्यवस्था २१६	—	६१
गीताङ्गेषु न्यासादिस्वरव्यवस्था २१७-२१९	—	६१
सप्तगीतानि २२०	—	६२
मद्रकम् २२१	—	६२
अपरान्तकप्रकर्यौ २२२	—	६२
रोविन्दकम् २२३-२२५	—	६२
ओवेणकम् २२६-२३०	—	६२
उल्लोप्यकम् २३१-२४३	—	६३
उत्तरम् २४४-२४६	—	६४
मद्रके तालविधिः २४७-२७३	—	६४
अपरान्तके तालविधिः २७४-२९२	—	६७
उल्लोप्यके तालविधिः २९३-३१४	—	६९
प्रकर्यां तालविधिः ३१५-३२२	—	७१
ओवेणके तालविधिः ३२३-३३८	—	७२
रोविन्दके तालविधिः ३३८-३४९	—	७३
उत्तरे तालविधिः ३५०-३६४	—	७४
सप्तरूपस्य गीतस्य मार्गत्रयम् ३६५-३६६	—	७५
सप्तरूपस्य गीतस्य भेदत्रयम् ३६७-३६८	—	७५
सप्तरूपस्य गीतस्य सामवेदाद् उद्भवः ३६९	—	७५
देवताराधने गीतवादितफलम् ३७०	—	७६
ऋग्गाथापाणिकादीनां तालविधिः ३७१	—	७६
माद्रिकीपाणिकाचतुष्पदासु तालविधिः ३७२-३७५	—	७६
ध्रुवासु तालविधिः ३७६-३८९	—	७६

विषय		पृष्ठा
चतुष्पदासु तालविधिः ३९०	—	७७
ध्रुवाणाम् अष्टाविंशतिविकल्पाः ३९१-४२६	—	७७
लास्यलक्षणं लास्यप्रयोगं च ४२७-४३४	—	८०
सतालं गेयपदम् ४३५-४४१	—	८१
सतालं स्थितपाठ्यम् ४४२-४४४	—	८२
सतालम् आसीनपाठ्यम् ४४५-४५१	—	८२
सताला पुष्पगण्डिका ४५२-४५७	—	८३
सतालं प्रच्छेदकम् ४५७-४६३	—	८३
सतालं त्रिमूढकम् ४६३-४६७	—	८४
सतालं सैन्धवकम् ४६७-४७१	—	८४
सतालं द्विमूढकम् ४७१-४७३	—	८४
सतालम् उत्तमोत्तमकम् ४७३-४७५	—	८५
सतालम् उक्तप्रत्युक्तकम् ४७६-४८०	—	८५
तालस्य प्रयोजनवैशिष्ट्यम् ४८१-४८५	—	८५
लयस्य लक्षणम् ४८७-४८८	—	८८
यतित्रयं तस्य लक्षणं च ४८९-४९३	—	८६
पाणित्रयं तस्य लक्षणं च ४९४-४९५	—	८६
लयप्रयोगविधिः ४९६-४९९	—	८७
ताले कलापरिमाणविधिः ५००-५०२	—	८७

द्वात्रिंशेऽध्याये ध्रुवाविधानम्

ध्रुवाङ्गानि १-६	—	८८
ध्रुवादयो गीतानां चत्वारो भेदाः ७	—	८८
ध्रुवाशब्दार्थः ८	—	८८
ध्रुवाणां पञ्चविधत्वं सप्तरूपाङ्गकल्पनं च ९	—	८८
प्रावेशिक्या अङ्गानि १०	—	८८
आक्षिप्ताया अङ्गानि ११	—	८९
स्थिताया अङ्गानि १२	—	८९
अन्तराया अङ्गानि १३	—	८९
ध्रुवाया तालकलाः १४-१६	—	८९
विदारीलक्षणम्, विदारीविधिः १७-१८	—	८९
आवसानिक्या अङ्गानि १८-२७	—	८९
ध्रुवाणां पञ्च भेदाः, ग्रहभेदाद् ध्रुवाणां त्रिविधत्वम् २४-२७	—	९०
ध्रुवाणां छन्दोवृत्तनिदर्शनम् २८	—	९०
गान्धर्वे पदलक्षणं च २९	—	९०

विषय		पृष्ठा
द्विविधं पदं निबद्धमनिबद्धं च ३०-३५	—	९०
निबद्धपदानां ध्रुवात्वम् ३६	—	९१
स्थितापकृष्टानां ध्रुवाणां छन्दोजातयः ३७	—	९१
प्रासादीकीनां छन्दोजातयः ३८	—	९१
विलम्बितानां द्रुतानां च छन्दोजातयः ३९-४०	—	९१
प्रावेशिकीनाम् उद्धतानां च छन्दोजातयः ४०-४१	—	९१
जातीनां त्रिविधवृत्तत्वम्, तेषां ध्रुवाभेदे प्रयोगः ४२-४८	—	९२
क्रौ ४९-५०	—	९२
तटि ५१-५३	—	९२
प्रतिष्ठा-सुप्रतिष्ठा ५४-५७	—	९३
भ्रमरी ५८-६१	—	९३
विजया ६२-६३	—	९३
विद्युद्भ्रान्ता ६४-६५	—	९५
भूतलतन्वी ६६-६७	—	९५
कमलमुखी ६८-६९	—	९५
गुरुः ७०-७१	—	९५
शिखा ७२-७३	—	८५
घनपंक्ति ७४-७५	—	९५
तनुमध्यम् ७६-७८	—	९५
मालिनी ७९-८०	—	९५
मकरकशीर्षा ८१-८२	—	९५
विमला ८३-८४	—	९६
वीथिः ८५-८६	—	९६
गिरा ८७-८८	—	९६
जला ८९-९०	—	९६
रम्या ९१-९२	—	९६
कान्ता ९३-९४	—	९७
पंक्ति ९५-९६	—	९७
नलिनी ९७-९८	—	९७
नीलतोया ९९-१००	—	९७
द्रुतगति १०१-१०३	—	९७
विमला १०४-१०५	—	९८
कामिनी १०६-१०७	—	९८
भ्रमरमाला १०८-१०९	—	९८
भोगवती ११०-१११	—	९८

विषय		पृष्ठा
मधुकरिका १११२-११३	—	९९
सुभद्रा ११४-११५	—	९९
कुसुमवती ११६-११७	—	९९
मुदिता ११८-११९	—	९९
प्रकाशिता १२०-१२१	—	९९
दीप्ता १२२-१२३	—	१००
विलम्बिता १२४-१२५	—	१००
चञ्चलगति १२६-१२७	—	१००
विमलजला १२८-१३०	—	१००
ललितगति १३१-१३२	—	१०१
मही १३३-१३४	—	१०१
मधुकरसदृशा १३५-१३६	—	१०१
नलिनी १३७-१३८	—	१०१
नदी २३९-१४०	—	२०१
रुचिरान्ता १४१-१४३	—	१०२
पंक्ति १४४-१४५	—	१०२
गतविशोका १४६-१४७	—	१०२
विश्लोकजाति १४८-१४९	—	१०३
ललितं १५०-१५१	—	१०३
विलम्बिता १५२-१५३	—	१०३
आक्षेपिक्यापकृष्टानां छन्दोजातय: १५४-१६२	—	१०४
विक्रान्ता १६३-१६४	—	१०४
विद्युन्माला १६५-१६६	—	१०५
भूतलतन्वी स्खलितगति १६७-१६८	—	१०५
विभ्रमा १६९-१७०	—	१०६
भूतलतन्वी १७१-१७२	—	१०६
सुकुमारा १७३-१७४	—	१०६
स्खलितविक्रमा १७५-१७७	—	१०७
रुचिरमुखी १७८-१७९	—	१०७
द्रुतचपला १८०-२८१	—	१०७
कनकलता १८२-१८३	—	१०८
मुखचपला १८४-१८७	—	१०८
चित्रका १८७-१८८	—	१०८
माला १८९-१९२	—	१०८
प्रभावती १९३-१९४	—	१०९

विषय		पृष्ठा
चित्रा १९५-१९६	—	१०९
मालकिता १९७-१९८	—	१०९
सुरभिमुखी १९९-२००	—	१०९
मनोज्ञगमना २०१-२०३	—	११०
ललितगति: २०४-२०५	—	११०
रति: २०६-२०७	—	११०
भुजगमुखी २०८-२०९	—	१११
द्रुतपदगा २०९-२१०	—	१११
कनकलताचित्रा २११-२१४	—	१११
सुरुचिरचित्रा २१५-२१६	—	११२
शशिरेखा २१७-२१८	—	११२
शलभविचलिता २१९-२२०	—	११२
मणिगणनिकरकृता २२१-२२२	—	११३
सिंहाक्रान्ता २२३-२२४	—	११३
सुरदयिता २२५-२२७	—	११३
कुसुमसमुदिता २२८-२२९	—	११३
प्रथिता १३०-२३१	—	११४
क्रतीद्धता २३२-२३३	—	११४
पुष्पसमृद्धा २३४-२३५	—	११४
विपुलभुजा २३६-२३७	—	११४
चपला २३८-२४०	—	११४
रुचिरमुखी २४१-२४२	—	११५
द्रुतपादगति: २४३-२४४	—	११५
अतिचपला २४५-२४६	—	११५
विमला २४७-२४८	—	११५
रुचिरा २४९-२५०	—	११६
अतिचपला २५१-२५२	—	११६
मदकलिता २५३-२५४	—	११६
कमललोचना २५५-२५६	—	११६
अपरवक्त्रम् २५७-२५८	—	११७
वर्धमाना जाति २५९-२६०	—	११७
प्रतिष्ठा २६१	—	११७
सुप्रतिष्ठा २६२	—	११७
गायत्री २६३	—	११७
उष्णिग् २६४	—	११८

विषय		पृष्ठा
अनुष्टुभ् २६५-२६६	—	११८
बृहती २६७	—	११८
पंक्ति २६८	—	११८
त्रिष्टुभ् २६९	—	११८
जगती २७०	—	११८
ध्रुवाणां गणमात्राविकल्पनम् २७१-२९६	—	११९
ध्रुवाणां विरामव्यवस्था २९७-३००	—	१२१
ध्रुवाणां संयोगाः ३०१-३०२	—	१२१
शीर्षकाणां लक्षणम् ३०३	—	१२१
शीघ्नी ३०४-३०५	—	१२१
क्रौञ्चा ३०६-३०७	—	१२२
पुष्पसमृद्धा ३०८-३०९	—	१२२
सम्भ्रान्ता ३१०-३११	—	१२२
मत्ताक्रीडा विद्युन्माला ३१२-३१३	—	१२३
स्खलितम् ३१४-३१६	—	१२३
चपला ३१७-३१८	—	१२४
वेगवती ३१९-३२०	—	१२४
नत्कुटानां जातयः ३२१-३२३	—	१२४
रथोद्धतम् ३२४-३२५	—	१२५
बुद्बुदम् ३२६-३२७	—	१२५
उद्धतम् ३२८-३३०	—	१२५
वंशपत्रपतितम् ३३१-३३२	—	१२६
प्रमिताक्षरम् ३३३-३३६	—	१२६
केतुमति ३३६-३३७	—	१२६
ध्वजिनी ३३८-३३९	—	१२७
हंसास्यम् ३४०-३४१	—	१२७
पुनः हंसास्यम् ३४२-३४४	—	१२७
तोटकम् ३४५-३४६	—	१२७
खञ्जकानां जातयः ३४७-३४८	—	१२८
प्रमोदकम् ३४९-३५०	—	१२८
भाविनी ३५१-३५२	—	१२८
मत्तचेष्टितम् ३५३-५४	—	१२८
ध्रुवाणां मात्रागता भेदाः ३५५-३६०	—	१२९
ध्रुवाणां पञ्चविकल्पाः ३६१	—	१२९
तासां प्रयोगाश्च ३६१-३६४	—	१२९

विषय		पृष्ठा
प्रावेशिकीध्रुवालक्षणम् ३६५	—	१३०
नैष्क्रामिकीध्रुवालक्षणम् ३६६	—	१३०
आक्षेपिकीध्रुवालक्षणम् ३६७	—	१३०
प्रासादिकीध्रुवालक्षणम् ३६८	—	१३०
अन्तराध्रुवालक्षणम् ३६९-३७०	—	१३०
ध्रुवाणां स्थानभेदे प्रयोगः ३७१-३८३	—	१३०
ध्रुवाणां षट्प्रकाराः ३८४-४०५	—	१३१
नाट्ये गीतप्रयोगविधिः ४०६-४२६	—	१३३
ध्रुवाणाम् औपम्यगुणाः ४२७-४२८	—	१३३
ध्रुवाणां वर्णव्यवस्था ४२९-४३१	—	१३५
ध्रुवासु गाननृत्ताभिनयविधिः ४३२-४३९	—	१३६
ध्रुवाणां भाषाव्यवस्था ४४०-४४१	—	१३७
दिव्यानां गानव्यवस्था ४४२-४५७	—	१३७
नाट्यारम्भादारभ्य ध्रुवाणां विविधाः प्रयोगाः ४५८-४७०	—	१३८
ध्रुवागानेषु भाण्डग्रहविधिः ४७१-४८१	—	१४०
नाट्ये गानप्रयोजनम् ४८१-४८७	—	१४१
माद्रध्यादि गीतिचतुष्टयम् ४८८-४९१	—	१४१
नाट्ये गानप्रयोगविधिः ४९१-४९३	—	१४२
गातृवादकयोर्गुणाः ४९४-४९९	—	१४२
वीणावादकलक्षणम् ५००	—	१४३
वंशवादकलक्षणम् ५०१	—	१४३
वेणुवाद्यलक्षणम् ५०२	—	१४३
स्त्रीणां नृणां च गानपाठ्येषु शक्त्याः तारतम्यम् ५०३-५११	—	१४४
शिष्यगुणाः ५१२-५१३	—	१४४
कण्ठगुणाः ५१४-५१८	—	१४४
कण्ठदोषाः ५१९-५२४	—	१४४
गान्धर्वप्रशंसा ५२५	—	१४५

त्रयस्त्रिंशेऽध्यायेऽवनद्धातोद्यविधानम्

अवनद्ध लक्षणं कर्म च १	—	१४६
अवनद्धवाद्यानाम् उत्पत्तिः ३-१३	—	१४६
तेषामङ्गप्रत्यङ्गानि १४-१८	—	१४७
तेषां प्रयोगः १९-२२	—	१४८
अवनद्धम् २३-२४	—	१४८
तस्य भेदाः विपष्करस्य लक्षणं वाद्यविधिश्च २५-२८	—	१४८

विषय		पृष्ठा
छन्दसी द्वैविध्यम् २९-३०	—	१४८
आतोद्येषु सप्तस्वराणां साधारणत्वम् ३१-३६	—	१४८
पुष्करवाद्यस्य प्रकाराः ३७-३९	—	१४९
षोडशाक्षरम् ४०	—	१४९
चतुर्मार्गं विलेपनं षट्करणं त्रियति त्रिगतं त्रिप्रचारं त्रिसंयोगं त्रिपाणिकं पञ्चपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमार्जनम् अष्टादशजातिकं विंशतिप्रकारम् ४०-४१		१४९
अक्षराणां स्वरसंयोगः ४२	—	१५०
पञ्चपाणिप्रहतं ४३	—	१५१
चतुर्मार्गं ४४-५४	—	१५२
दर्दुराश्रितं वाद्यम् ५५-७१	—	१५६
पणवाश्रितं वाद्यम् ७२-७६	—	१५६
दर्दुरपणवमृदङ्गमिश्रितं वाद्यम् ७७-९१	—	१५७
दर्दुरप्रहारि करणजातम् ९१-९३	—	१५८
त्रियति त्रिलयं त्रिपाणिकम् ९४-१०१	—	१५९
त्रिमार्जनम् १०२-११०	—	१६०
मृदङ्गादिनां मार्जनायोग्याया मृत्तिकाया लक्षणम् १११-११६	—	१६१
त्रिसंयोगम् ११७	—	१६१
त्रिगतम् ११८-१२०	—	१६२
अष्टौ साम्याः १२१-१२८	—	१६२
अष्टादश जातयः १२९-१६८	—	१६३
त्रिगते तत्त्वादिषु वाद्यविधिः १६९-१७४	—	१६७
ध्रुवाणां वाद्यविधिः १७५-१७९	—	१६८
भाण्डसमाश्रया ग्रहाः १८०-१८६	—	१६८
सुकुमारे ताण्डवे च वाद्यविधिः १८७-१९७	—	१६८
विंशतिः प्रकाराः तेषां प्रयोगश्च १९८-२२१	—	१७०
विश्रामप्रयोगविधिः गानेषु श्रोतॄणां रुचिवैचित्र्यम् २२२-२२७	—	१७३
नाट्यप्रयोगकाले अवस्थानुसारेण वाद्यवैचित्र्यम् २२७-२३९	—	१७४
वादकदोषाः अवनद्धातोद्यानां लक्षणं च २४०-२५०	—	१७९
प्रशस्तचर्मलक्षम् २५१-२५३	—	१८०
चर्मशोधनविधिः २५३-२५४	—	१८०
मृदङ्गनिर्माणविधिः २५५-२५७	—	१८०
मृदङ्गस्य रोहणविधिः २५८-२५९	—	१८०
मृदङ्गादिस्थापनविधिः २६०-२८२	—	१८०
दशरूपके पणववादनविधिः २८३-२८४		१८३

विषय		पृष्ठा
वादकलक्षणम् २९३-२९५	—	१८४
मृदङ्गवादकस्य गुणाः २९५-२९६	—	१८४
पाणविकस्य गुणाः २९७	—	१८४
दार्दरिकस्य गुणाः २९८	—	१८४
वाद्ये साधारणविधिः २९९	—	१८४
मृदङ्गवाद्यस्य गुणाः ३००	—	१८५
नाट्यप्रयोगे वाद्यस्य अपरिहार्यता ३०१	—	१८५

चतुस्त्रिंशोऽध्याये प्रकृतिविचारः

त्रिविधा प्रकृतिः १	—	१८६
पुरुषेषु उत्तमा प्रकृतिः २-४	—	१८६
पुरुषेषु मध्यमा प्रकृतिः ५	—	१८६
पुरुषेषु अधमा प्रकृतिः ६-९	—	१८६
स्त्रीषु त्रिविधा प्रकृतिः १०	—	१८७
स्त्रीषु उत्तमा प्रकृतिः ११-१३	—	१८७
स्त्रीषु मध्यमा प्रकृतिः १३-१४	—	१८७
संकीर्णा प्रकृतिः १४-१६	—	१८७
नायकानां चतुर्विधत्वम् १७-२०	—	१८८
तेषां विदूषकाः २१-२२	—	१८८
नायकलक्षणम् २३-२४	—	१८८
नायिकानां चतुर्विधत्वम् २५-२८	—	१८९
प्रकृतीनां द्विधा उपचारः २९-३०	—	१८९
राजोपचारे स्त्रीविभागम् ३१-३४	—	१९०
महादेवी ३५-३७	—	१९०
देवी ३८-३९	—	१९०
स्वामिनी ४०-४१	—	१९१
स्थायिनी ४२-४३	—	१९१
भोगिनी ४४-४५	—	१९१
शिल्पकारिणी ४६-४७	—	१९१
नाटकीया ४८-५१	—	१९२
नर्तकी ५१-५४	—	१९२
अनुचारिका ५४-५५	—	१९२
परिचारिका ५५-५७	—	१९२
संचारिका ५७-५९	—	१९२
प्रेषणचारिका ५९-६०	—	१९२

विषय		पृष्ठा
महत्तरी ६०-६१	—	१९३
कुमारी ६१-६२	—	१९३
स्थविरा ६३-६४	—	१९३
आयुक्तिका ६४-६६	—	१९३
नपुंसकादयः तृतीया प्रकृतिः ६७-७२	—	१९४
स्नातकम् ७३	—	१९४
कञ्चुकीयः ७३-७५	—	१९४
वर्षधराः ७६	—	१९५
औपस्थायिकनिर्मुण्डाः ७७	—	१९५
अनुचारिका ७८	—	१९५
वर्षधराः ७९-८०	—	१९५
निर्मुण्डाः ८१	—	१९५
वाह्यपुरुषसञ्चरम् ८२-८३	—	१९५
राजा ८४-८८	—	१९६
सेनापतिः ८९-९०	—	१९६
पुरोधा ९१	—	१९६
अमात्याः ९२-९३	—	१९७
प्राड्विवाकाः ९३-९५	—	१९७
कुमाराधिकृताः ९५-९७	—	१९७
सभास्ताराः ९७-९९	—	१९७

पञ्चत्रिंशोऽध्याये भूमिकाविकल्पः

भूमिकानां विभागविधिः १-१०	—	१९८
कुमारराजभूमिका ११	—	१९८
सेनापत्यमात्यभूमिका १३-१४	—	१९९
कञ्चुकिश्रोत्रियभूमिका १५	—	१९९
देशावस्थानुरूपभूमिका १५	—	१९९
दासभूमिका १६-१७	—	१९९
प्रकीर्णभूमिका १८-२१	—	१९९
पश्वादीनां भूमिका २२-२३	—	२००
आहार्याभिनयप्रयोजनम् २४-२७	—	२००
विविधं प्रकृतिविभावनम् २८	—	२००
अनुरूपा भूमिका २९	—	२००
विरूपा भूमिका ३०	—	२००

विषय		पृष्ठा
भूमिकाविपर्ययफलम् ३२	—	२००
पाठ्यगीतादिषु स्त्रीपुंसयोः स्वाभाविकी शक्तिः ३३-४५	—	२०१
योग्यायाः प्रयोजनम् ४६	—	२०१
प्रयोगद्वैविध्यम् ४७	—	२०१
सुकुमारप्रयोगाः ४८-४९	—	२०१
आविद्धप्रयोगाः ५०-५५	—	२०१
आहार्यगुण-सम्भवे कारणानि ५६-६४	—	२०३
प्रयोक्तृणां गुणाः ६५	—	२०४
सूत्रधारलक्षणम् ६६-७४	—	२०४
पारिपार्श्वकलक्षणम् ७४-७६	—	२०५
विटलक्षणम् ७७	—	२०५
शकारलक्षणम् ७८	—	२०५
विदूषकलक्षणम् ७९	—	२०५
चेटलक्षणम् ८०	—	२०५
गणिकालक्षणम् ८१-८३	—	२०५
नायिकालक्षणम् ८४-८६	—	२०६
प्रेक्षायां परिहर्तव्या प्रकृतिः ८६-८७	—	२०६
भरतविकल्पनम् ८८-९०	—	२०७
भरतलक्षणम् ९१-९२	—	२०७
विदूषकलक्षणम् ९३	—	२०७
तौरिपलक्षणम् ९४	—	२०७
नटलक्षणम् ९५	—	२०७
नान्दीलक्षणम् ९६-९७	—	२०७
सूत्रधारलक्षणम् ९८	—	२०८
नाट्यकारलक्षणम् ९९	—	२०८
नायकलक्षणम् १००	—	२०८
नाटकीयालक्षणम् १०१	—	२०८
मुकुटकारलक्षणम् १०२	—	२०८
आभरणकृल्लक्षणम् १०३	—	२०८
माल्यकृल्लक्षणम् १०४	—	२०८
वेशकरलक्षणम् १०४-१०५	—	२०८
चित्रकरादिलक्षणम् १०६	—	२०८
कुशीलवलक्षणम् १०६	—	२०८
विविधा शिल्पिनः १०७	—	२०९
नटजातिः १०८	—	२०९

विषय पृष्ठा

षट्त्रिंशेऽध्याये नाट्यावतारः

आत्रेयादीनां मुनीनां भरतं प्रति प्रश्नः १-१४ — २१०
भरतस्य उत्तरवाक्यम् १५-१७ — २११
पूर्वरङ्गे देवार्चनफलम् १७-२१ — २११
नान्दीलक्षणं तत्फलं च २२-२९ — २१२
सूत्रधारस्य शौचप्रयोजनम् ३०-३१ — २१२
मर्त्ये नाट्यावतारस्य वार्ता ३३ — २१३
भरतपुत्रैः मुनीनां न्यक्करणम् ३३-३४ — २१३
मुनीनां रोषः शापप्रदानं च ३५-४० — २१३
भरतपुत्राणां पश्चात्तापः ४१ — २१४
ऋषिभिः नाट्यविनाशप्रत्याहारः ४१-५१ — २१४
राज्ञः नहुषस्य कथा, नहुषप्रभावेन पृथिव्यां नाट्यस्य अवतारणम् ५२-७३ — २१५
नाट्यस्य प्रचारः ७४-७६ — २१६
नाट्यप्रयोगफलम् ७७-८२ — २१७
भरतवाक्यम् ८४ — २१८

भरतमुनिप्रणीतम्

नाट्यशास्त्रम्

भरतमुनि प्रणीतम्

नाट्यशास्त्रम्

अष्टाविंशोऽध्यायः

आतोद्यविधिमिदानीं [1]वक्ष्यामः। तद् यथा —

तत्तं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च।
चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥ १ ॥
ततं [1]तन्त्रीगतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम्।
घनं तालस्तु विज्ञेयः सुषिरो [2]वंश उच्यते ॥ २ ॥
प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषां विज्ञेयो नाटकाश्रयः।
ततं चैवावनद्धं च तथा नाट्यकृतश्च यः ॥ ३ ॥
तते कुतपविन्यासो गायनः सपरिग्रहः।
वैपञ्चिको वैणिकश्च [1]वंशवादक एव च ॥ ४ ॥
मार्दङ्गिकः पाणविकस्तथा दार्दुरिको बुधैः।
[1]अवनद्धविधावेषः कुतपः समुदाहृतः ॥ ५ ॥
उत्तमाधममध्याभिस्तथा प्रकृतिभिर्युतः।
कुतपो नाट्ययोगे तु[1] नानादेशसमाश्रयः ॥ ६ ॥
एवं [1]गानं च [2]वाद्यं च [3]नाट्यं च विविधाश्रयम्।
अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ॥ ७ ॥
यत्तु तन्त्रीकृतं प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम्।
गान्धर्वमिति [1]तज्ज्ञेयं स्वरतालपदाश्रयम् ॥ ८ ॥
अत्यर्थमिष्टं देवानां तथा प्रीतिकरं पुनः।
[1]गन्धर्वाणामिदं यस्मात् तस्माद् गान्धर्वमुच्यते ॥ ९ ॥

1 (C. 1 ; K. 1) [1]C. व्याख्यास्यामः. 2 (C. 2 ; K. 2) [1]K. तन्त्रीकृतं. [2]K वंश एव च. 3 (C. 3 ; K. 3). 4 (C. 4, K. 4) [1]K. °वादस्तथैव च. 5 (C. 5. K. 5) [1]C. घनाविद्धविधा°. 6 (C. 6 ; K. 6) [1]C. °ऽत्र. 7 (C. 7 ; K. 7) [1]K. गीतं for गानं. [2]C. नाट्यं for वाद्यं. [3]C. वाद्यं for नाट्यं. 8 (C. 8 ; K. 8) [1]C. विज्ञेयं for तज्ज्ञेयं. 9 (C. 9 ; T. 9) [1]K. गन्धर्वाणां च यस्माद् हि for गन्धर्वाणामिदं यस्मात्.

अस्य योनिर्भवेद् [1]गात्रं वीणा वंशास्तथैव च ।
एतेषां चैव वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १० ॥
[1]गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात् स्वरतालपदात्मकम् ।
त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि लक्षणं [2]कर्म चैव हि ॥ ११ ॥
द्व्यधिष्ठानाः स्वरा [1]ज्ञेया वैणाः शारीरकास्तथा ।
उभाभ्यामपि वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १२ ॥
[1]स्वरा ग्रामौ मूर्च्छनाश्च [2]ताना स्थानानि वृत्तयः ।
स्वरसाधारणे वर्णा ह्यलंकारा सधातवः ॥ १३ ॥
श्रुतयो जातयश्चैव विधिस्स्वरसमाश्रयाः ।
दारव्यां समवायोऽयं वीणायां समुदाहृतः ॥ १४ ॥
स्वरा ग्रामावलंकारा वर्णा स्थानानि जातयः ।
साधारणे च शारीर्यां वीणायामेषः संग्रहः ॥ १५ ॥
[1]व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धितास्तथा[2] ॥ १६ ॥
[1]छन्दो वृत्तानि जात्यश्च नित्यं पदगतात्मकाः ।
[2]अनिबद्धं निबद्धं च द्विविधं तत् पदं स्मृतम् ॥ १७ ॥
[1]अतस्तालगतस्यापि सम्प्रवक्ष्यामि वै द्विजाः ।
आवापस्त्वथ निष्कामो [2]विक्षेपश्च प्रवेशकः ॥ १८ ॥
शम्या तालः सन्निपातः परिवर्तः सवस्तुकः ।
[1]मात्राविदार्यङ्गलया यतिः प्रकरणं तथा ॥ १९ ॥
गीतयोऽवयवा मार्गा पादभागाः सपाणयः ।
इत्येकविंशको ज्ञेयो विधिस्तालगतो बुधैः ।
गान्धर्वसंग्रहो ह्येष [1]विस्तरं च निबोधत ॥ २० ॥

10 (C. 10 ; K. 10) [1]C. गानं for गात्रं. 11 (C. 12 ; K. 11) [1]C. reads this after 12. [2]K. कर्म चैव हि for C. चैव कर्मभिः 12 (C. 11 ; K. 12) [1]K. वैणाः शारीराश्च प्रकीर्तिताः for ज्ञेया etc. 13-15 (C. 13-14, 17-18a ; K. 13-15) [1]C. reads 13-15 as follows : स्वराश्च श्रुतयो ग्रामौ मूर्छनाः स्थानसंयुताः । स्थानं साधारणं चैव जातयोऽष्टादशैव च ॥ वर्णाश्चत्वार एव स्युरलंकाराश्च धातवः । अलंकाराश्च वर्णाश्च गीतयश्च शरीरजाः ॥ [2]K. नानाः 16 (C. 17 ; K. 16) [1]C. reads 16 and 17a after 20a. [2]C. कृताः for तथा. 17 (C. 18a ; K. 17, 18a) [1]K. छन्दोविधानं च तथा ज्ञेयः पदगतो विधिः । [2]C. omits this hem. 18. (C. 15a ; K. 18b-19a) [1]C. omits this hem. [2]K. विक्षेपोऽथ प्रवेशनम्. 19 (C. 15b-16a ; K. 19b-20a) [1]K. मात्राप्रमाणबीजानि विदारी च यतिर्लयः. 20 (C. 16bc ; K. 20b-21) [1]C. विस्तारं.

तत्र स्वराः —

षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा ।
पञ्चमो धैवतश्चैव [1]निषादः सप्त च स्वराः ॥ २१ ॥
चतुर्विधत्वमेतेषां विज्ञेयं श्रुतियोगतः ।
वादी चैवाथ संवादी [1]अनुवादी विवाद्यपि ॥ २२ ॥

तत्र यो यत्रांशः स [2]तत्र वादी ययोश्च [3]नवकत्रयोदशकश्रुत्यन्तरे [4]तावन्योन्यं संवादिनौ । यथा [5]षड्जमध्यमौ षड्जपञ्चमौ ऋषभधैवतौ गान्धारनिषादौ इति षड्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽप्येवमेव षड्जपञ्चमवर्ज्यं पञ्चमर्षभयोश्चात्र संवाद इति । अत्र श्लोकः —

संवादो मध्यमग्रामे पञ्चमस्यर्षभस्य च ।
षड्जग्रामे च षड्जस्य संवादः पञ्चमस्य च ॥ २३ ॥

विवादिनस्तु ते येषां [1]स्याद् [द्विक-]विंशतिकमन्तरम् । तद् यथा– ऋषभगान्धारौ धैवतनिषादौ । एवं वादिसंवादिविवादिषु स्थापितेषु शेषा अनुवादिसंज्ञकाः । यथा – षड्जस्य ऋषभगान्धारधैवतनिषादाः, ऋषभस्य मध्यमपञ्चमनिषादाः, गान्धारस्यापि मध्यमपञ्चमधैवताः, मध्यमस्य धैवतपञ्चमनिषादाः, पञ्चमस्य [2]धैवतनिषादौ [3]धैवतस्य ऋषभपञ्चममध्यमाः षड्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽपि मध्यमस्य पञ्चमधैवतनिषादाः, पञ्चमस्य ऋषभषड्जगान्धाराः, धैवतस्य षड्जर्षभगान्धाराः, निषादस्य षड्जर्षभगान्धाराः । वदनाद् वादी [4]संवदनात् संवादी [5]विवदनाद् विवादी [6]अनुवदनाद् अनुवादी[7] । एतेषां च [8] स्वराणां [9]न्यूनाधिकत्वं [10]तन्त्र्युपपादनदण्डेन्द्रियवैगुण्याद् उपजायते । [11]स्वरविधानमेतत् चतुर्विधम् ।

21 (C. 19 ; K. 22) [1]K. सप्तमश्च निषादवान् for निषादः etc. 22 (C. 20 ; K. 23) [1]K ह्यनुवादी. [2]C. तस्य for तत्र. [3]C. नवकत्रयोदशश्रुत्यन्तरे ; K. नवत्रयोदशकं परस्परतः श्रुत्यन्तरे. [4]K. तावन्योन्यसं° [5]K. puts षड्जमध्यमौ before इति. 23. (C. 21 ; K. 24) [1]K. स्याद्विंशतिकमन्तरम्, C. विंशतिस्वरमन्तरम्. Cf. Matanga, p. 15 ll. 11-12 ; Dattila. 19. [2]K. धैवतषड्जौ [3]K. धैवतस्य ऋषभमध्यमपञ्चमाः [4]C. संवादात् [5]C. विवादित्वाद् [6]C. अनुवादाद् [7]K. adds इति after this. [8]C. om. च. [9]C. मूर्च्छनाधिकारत्वं तु for न्यूनाधिकत्वं [10]C. तन्त्रीवादन° [11]C. इत्येतत्स्वरविधानचतुर्विधम्, K. स्वरविधानमेतत् चतुःप्रकारम्.

अथ [12] द्वौ ग्रामौ [13]षड्जो मध्यमश्चेति । [14]तत्राश्रिता [15]द्वाविंशतिः श्रुतयः। यथा—

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च ।
द्वे चतस्रश्च षड्जाख्ये ग्रामे श्रुतिनिदर्शनम् ॥ २४ ॥

मध्यमग्रामे तु श्रुत्यपकृष्टः पञ्चमः कार्यः। पञ्चमस्य [1]श्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा यदन्तरं मार्दवादायतत्वाद्वा [2]तत् प्रमाणश्रुतिः। निदर्शनं [3]त्वासाम् अभिव्याख्यास्यामः। यथा—द्वे वीणे [4]तुल्यप्रमाणतन्त्र्युपपादनदण्डमूर्च्छने षड्जग्रामाश्रिते कार्ये। [5]तयोरन्यतरीं मध्यमग्रामिकीं कुर्यात् पञ्चमस्यापकर्षे[ण] श्रुतिं। तामेव [7]पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्षवशात् षड्जग्रामिकीं कुर्यात्। एवं श्रुतिरपकृष्टा भवति। [8]पुनरपि तद्देवापकर्षाद् गान्धारनिषादावपि[9] इतरस्यां [10]ऋषभधैवतौ प्रविशतः द्विश्रुत्यधिकत्वात्। पुनस्तद्देवापकर्षाद् धैवतर्षभावितरस्यां पञ्चमषड्जौ प्रविशतः [त्रि]श्रुत्यधिकत्वात्। तद्वत् पुनरपकृष्टायां तस्यां पञ्चममध्यमषड्जा इतरस्यां [11]मध्यमगान्धारनिषादवन्तः प्रवेक्ष्यन्ति चतुःश्रुत्यधिकत्वात्। एवमनेन [12]श्रुतिनिदर्शनेन द्वैग्रामिक्यो [13]द्वाविंशतिश्रुतयः प्रत्यवगन्तव्याः। अत्र श्लोकाः[14]—

षड्जश्चतुःश्रुतिर्ज्ञेय ऋषभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः ।
द्विश्रुतिश्चापि[1] गान्धारो मध्यमश्च चतुःश्रुतिः ॥ २५ ॥
चतुःश्रुतिः पञ्चमः [1]स्यात् त्रिश्रुतिर्धैवतस्तथा ।
[2]द्विश्रुतिस्तु निषादः स्यात् षड्जग्रामे स्वरान्तरे ॥ २६ ॥
चतुःश्रुतिस्तु विज्ञेयो मध्यमः पञ्चमः पुनः ।
त्रिश्रुतिर्धैवतस्तु स्याच्चतुःश्रुतिक एव [1]च ॥ २७ ॥
निषादषड्जौ विज्ञेयौ द्विचतुःश्रुतिसम्भवौ ।
ऋषभस्त्रिश्रुतिश्च [1]स्याद् गान्धारो द्विश्रुतिस्तथा ॥ २८ ॥

[12]K. om. द्वौ [13]K. षड्जग्रामो मध्यमग्रामश्चेति. [14]K. तत्र वा for तत्राश्रिता. [15]C द्वाविंशति:- 24 (C. 22 ; K. 25) [1]C. श्रुत्युत्कर्षापकर्षाभ्यां [2]C. तावत् प्रमाणश्रुतिः [3]C. च सम[0] for त्वासाम[0] [4]C. [0]तन्त्र्युपवादनदण्डभूर्च्छने, C. [0]मूर्च्छिते [5]K. तयोरन्यतरस्यां [6]KC कृत्वा (C. कुर्यात्) पञ्चमस्यापकर्षे श्रुतिं तामेव. [7]K. पञ्चमवशात् षड्जग्रामिकीं [8]K. om. अपि. [9]K. om. अपि. [10]K. धैवतर्षभौ. [11]C. मध्यमगान्धार-निषाद[0]. [12]C. श्रुतिदर्शनविधानेन. [13]C. द्वाविंशा: श्रुतयः. [14]K. adds भवन्ति. 25 (C. 23 ; K. 26) [1]K. श्चैव for श्चापि 26 (C. 24 ; K. 27) [1]K. स्याद्धैवतस्त्रिःश्रुतिस्तथा. [2]K. निषादो द्विश्रुतिश्चैव षड्जग्रामे भवन्ति हि. 27 (C. 25 ; K. 28) [1]K. हि for च. 28 (C. 26 ; K. 29) [1]C. स्यात्. [2]C. तद्द यथा for यथा.

अन्तरनिदर्शनमपि व्याख्यातम् ।

अथ मूर्छनाः द्वैग्रामिक्यश्चतुर्दश । [2]यथा —

[1]आद्या ह्युत्तरमन्द्रा स्याद्रजनी चोत्तरायता ।
चतुर्थी शुद्धषड्जा तु पञ्चमी मत्सरीकृता ॥ २९ ॥
अश्वक्रान्ता [1]तु षष्ठी [2]स्यात् सप्तमी चाभिरुद्गता ।
षड्जग्रामाश्रिता एता विज्ञेयाः सप्त मूर्छनाः ॥ ३० ॥

आसां [3]षड्जनिषादधैवतपञ्चममध्यमगान्धारर्षभाः आद्या स्वराः षड्जग्रामे ।

[4]अथ मध्यमग्रामे

सौवीरी हरिणाश्वा [1]च स्यात्-कलोपनता तथा ।
[2]चतुर्थी शुद्धमध्या तु मार्गवी पौरवी तथा ॥ ३१ ॥
हृष्यका [1]चैव विज्ञेया सप्तमी द्विजसत्तमाः ।
मध्यम ग्रामजा ह्येता विज्ञेयाः सप्त मूर्छनाः ॥ ३२ ॥

आसां मध्यमगान्धारर्षभषड्जनिषादधैवतपञ्चमाः [2]आनुपूर्व्या[दा]द्याः स्वराः ।

तत्र षड्जग्रामे— षड्जेनोत्तरमन्द्रा निषादेन रजनी धैवतेनोत्तरायता पञ्चमेन शुद्धषड्जा मध्यमेन मत्सरीकृता गान्धारेणाश्वक्रान्ता ऋषभेणाभिरुद्गता इति ।

अथ मध्यमग्रामे-मध्यमेन सौवीरी गान्धारेण हरिणाश्वा ऋषभेण कलोपनता षड्जेन शुद्धमध्यमा निषादेन मार्गी धैवतेन पौरवी पञ्चमेन हृष्यका इति। एवमेताः [3]क्रमयुताः पूर्णाः [4]षाडवौडवितीकृताः साधारणकृताश्चेति [5]चतुर्विधाश्चतुर्दश मूर्छनाः ।

क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त मूर्छनास्त्वभिसंज्ञिताः ।
षट्पञ्चकस्वरास्तासां [1]षाडवौडविताः स्मृताः ॥ ३३ ॥

29 (C. 27 ; K. 30) [1]K. आदावुत्तरमन्द्रा 30 (C. 28 ; K. 31) [1]K. तथा for तु [2]K. om. स्यात् [3]K. [0]र्षभाः स्वराः इति ; C. [0]र्षभाद्याः षड्जग्रामे. [4]C. om. अथ. 31 (C. 29 ; K. 32) [1]K. [0]थ. [2]K. reads this hem. as शुद्धमध्या तथा चैव मार्गी स्यात् पौरवी तथा. 32 (C. 30 ; K. 33) [1]K. चेति for चैव. [2]C. om. आनुपूर्व्याद्याः स्वराः. [3]C. क्रमयुताः षट्पञ्चाशत् स्वरा स्मृताः। K. प्रक्रमयुक्ताः पूर्णा etc. [4]C. पूर्णा षाड़वोडुवितसंज्ञिताः. K. षाडवौडवितीकृताः. [5]C. चतुर्विधश्च 33 (C. 31 ; K. 34) [1]C. षाडवोडुवितस्मृताः, K. षाडवौडविताः स्मृताः

साधारणकृताश्चैव काकलीसमलंकृताः ।
अन्तरस्वरसंयुक्ता मूर्छना ग्रामयोर्द्वयोः ॥ ३४ ॥

द्विविधैकमूर्छनासिद्धिः । तत्र द्विश्रुतिप्रकर्षाद्धैवतीकृते गान्धारे [1]मूर्छनाग्रामयोरन्य[त्वं]षड्जग्रामे । [2]तद्वशान्मध्यमाद्यो यथासंख्येन निषादादिमत्त्वं प्रतिपाद्यन्ते । मध्यमग्रामेऽपि[3] धैवतमार्दवान् [4]निषादोत्कर्षाद् द्वैविध्यं भवति । तुल्यश्रुत्यन्तरत्वाच्च [5]संज्ञान्यत्वम् । [6]चतुःश्रुत्यन्तरं पञ्चमधैवतयोस्तद्वत् गान्धारोत्कर्षाच्चतुः[7]श्रुतिकमन्तरं भवति । शेषाश्चापि [8]मध्यमपञ्चमधैवतनिषादर्षभषड्जा मध्यमादित्वं प्राप्नुवन्ति तुल्यश्रुत्यन्तरत्वात् । [9]अन्तरनिदर्शनमपि श्रुतिनिदर्शने प्रोक्तम् ।

तत्र [10]मूर्छनासंश्रितास्तानाश्चतुरशीतिः । तत्र एकोनपञ्चाशत् षट्स्वराः पञ्चत्रिंशत् पञ्चस्वराः । लक्षणं तु [11]षट्स्वराणां सप्तविधं यथा [12]षड्जर्षभनिषादपञ्चमहीनाश्चत्वारस्तानाः षड्जग्रामे । मध्यमग्रामे तु [13]षड्जर्षभगान्धारहीनास्त्रयस्तानाः । [14]एवमेते सर्वासु षाडवासु मूर्छनासु क्रियमाणा भवन्त्येकोनपञ्चाशत् तानाः । पञ्चस्वराणां तु पञ्चविधमेव लक्षणम् । यथा षड्जपञ्चमहीना ऋषभपञ्चमहीना गान्धारनिषादहीना इति त्रयस्तानाः षड्जग्रामे । मध्यमग्रामे तु [15]ऋषभधैवतहीना गान्धारनिषादहीना इति [16]द्वौ तानौ । एवं पञ्चस्वराः सर्वासु मूर्छनासु क्रियमाणास्तानाः [17]पञ्चत्रिंशद् भवन्ति । षड्जग्रामे एकविंशतिर्मध्यमग्रामे चतुर्दश । एवमेते एकत्र गम्यमानाश्चतुरशीतिर्भवन्ति ।

द्विविधास्तानक्रिया तन्त्र्यां प्रवेशो निग्रहश्च । तत्र प्रवेशो नामाधरस्वरप्रकर्षाद् उत्तरस्वरमार्दवाद् [18]वा । निग्रहस्त्वसंस्पर्शः । मध्यमस्वरासंस्पर्शः । मध्यमस्वरेण तु वैणेन मूर्छनानिर्देशः भवत्यनाशित्वात् । मध्यमस्वरस्य [न] निग्रहः प्रवेशो वा । [19]इत्थं प्रयोक्तृश्रोतृसुखार्थं [20]तानमूर्छना[-नाना-]त्वम् ।

34 (C. 32 ; K. 35) [1]K. मूर्छनाग्रामयोरन्यत्र, C. मूर्छनाग्राम्ययोरन्यतरत्वम् ; [2]K. om. तद्वशान्मध्यमाद्यो......प्रतिपाद्यन्ते. [3]C. om. ⁰ऽपि. [4]C. om. निषादोत्कर्षाद्. [5]C. om. संज्ञान्यत्वम्. [6]K. चतुःश्रुतिकमन्तरं, C, श्रुत्यन्तरं. [7]K. श्रुतिकमेव भवति. [8]K. ⁰निषादषड्जर्षभाः. [9]C. अन्तरदर्शन⁰. [10]C. मूर्छनातानाः⁰. [11]C. षाडवाणां for षट्स्वराणां. [12]C. om. षड्ज⁰ [13]C. ⁰हीनास्त्रयास्त्रया⁰. [14]K. एवमेते सर्वासु मूर्छनासु, C. षाडवासु मूर्छनासु. [15]C. षड्जधैवतहीनौ निषादगान्धारहीन, K. गान्धारनिषादवर्ज्जौ ऋषभधैवतहीना विति । [16]C. द्वौ तानाविति [17]C. षट्विंशत् [18]C. च for वा [19]C. om. इत्थं [20]KC. तान मूर्छनात्वं, Ag. मूर्छना-नानात्वं (p. 62)

मूर्छना [-तान-] प्रयोजनमपि [21]स्थानप्राप्तिः । स्थानं तु त्रिविधं पूर्वोक्तलक्षणं [22]काकुविधाने ।

साधारणविधिमिदानीं वक्ष्यामः । तत्र साधारणं नामाऽन्तरस्वरता । कस्मात् । [23]द्वयोरन्तरस्थं [यत्] तत् साधारणं । [24]यथा ऋत्वन्तरे—

छायासु भवति शीतं प्रस्वेदो वा भवति चातपस्थस्य ।
न च नागतो वसन्तो न च निःशेषः शिशिरकालः ॥ ३५ ॥

इति [1]कालसाधारणम् ।

द्वे साधारणे स्वरसाधारणं जातिसाधारणं चेति । स्वरसाधारणं काकल्यन्तरस्वरौ । तत्र [2]द्विश्रुतिप्रकर्षान्निषादवान् काकलीसंज्ञो निषादः, न षड्जः । द्वाभ्यामन्तरस्वरत्वात् साधारणत्वं प्रतिपद्यते । एवं गान्धारोऽप्यन्तरस्वरसंज्ञः गान्धारो न मध्यमः । तयोरन्तरस्वरत्वात् । अत एव [3]स्वरसाधारणम् । कस्मान्निषादः काकलीसंज्ञः । कलत्वात् काकली [4]कृष्टत्वाद्वा अति[5]सौक्ष्म्याद् अथवा [का]काक्षि[व]त्त्वाद् उभयसम्बन्धात् काकलीसंज्ञा । यथा षण्णां रसानां मध्ये लवणः क्षारसंज्ञः एवं निषादः काकलीसंज्ञः । [6]साधारणस्वरश्चान्तरसंज्ञो भवति । जातिसाधारणम् [7]एकग्रामांशानां जातीनां जात्योर्वा अन्यस्मिन् ग्रामे प्रत्यङ्गदर्शनं स्वराणामवगमात् । स्वरसाधारणं द्विविधं द्वैग्रामिक्यम् । कस्मात् । षड्जग्रामे षड्जसाधारणं मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणम् । [8]साधारणमत्र स्वरविशेष इति [9]षड्जसाधारणम् । एवं मध्यमग्रामेऽपि साधारणत्वम् । अस्य तु प्रयोगसौक्ष्म्यात् कैशिकं नाम निष्पद्यते । एवं स्वरसाधारणम् । अस्याल्पनिषादगान्धारासु जातिषु प्रयोगः । [10]अत्र श्लोकौ—

अन्तरस्वरसंयोगो नित्यमारोहिसंश्रयः ।
[1]कार्यस्त्वल्पो विशेषेण नावरोही कदाचन ॥ ३६ ॥
क्रियमाणोऽवरोही स्यादल्पो वा यदि वा बहु ।
जातिरागं श्रुतिश्चैव नयन्ते [1]त्वन्तरस्वराः ॥ ३७ ॥

[21]K. स्थानप्राप्त्यर्थः [22]K. काकुविधाविति [23]K. द्वयोरन्तरे योऽर्थो भवति स साधारणः [24]K. यथाऽत्वन्तरे. 35 (C. 33 ; K. 36) [1]K. कालसाधारणता. C. कालसाधारणः [2]C. ⁰निषादादयः । [3]C. ⁰साधारण तस्मान्निषादः, K. ⁰साधारणं । कस्मात् । निषादः [4]K. कष्टत्वाद् for कृष्टत्वाद् [5]C. सौक्ष्मत्वाद् वा [6]K. गान्धारश्चान्तर⁰ for साधारणस्वरश्चान्तर⁰ [7]K. एकांशानां विशेषाज्जातीनां तु समवायात् । प्रत्यक्षेण संज्ञा इति । स्वरसाधारणं etc. [8]KC. साधारणेऽत्र. [9]C. षट्साधा⁰ [10]C. om. अत्र श्लोकौ. 36 (C. 34 ; K. 37) [1]K. कार्यः स्वल्प⁰ 37 (C. 35 ; K. 38) [1]C. अन्तरे. 38 (C. 36 ; K. 39)

जातिमिदानीं वक्ष्यामः ।

स्वरसाधारणगतास्तिस्रो ज्ञेयास्तु जातयः ।
मध्यमा पञ्चमी चैव षड्जमध्या तथैव च ॥ ३८ ॥
[1]आसामङ्गानि विज्ञेया षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
यथास्वं दुर्बलतरा व्यक्ता सा पञ्चमी तथा [2] ॥ ३९ ॥
[1]षाड्ज्यार्षभी धैवती च नैषादी च तथा परा ।
षड्जोदीच्यवती [2]षड्जकैशिकी षड्जमध्यमा ॥ ४० ॥
[1]षड्जग्रामाश्रया ह्येता विज्ञेयाः सप्त जातयः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रयाः ॥ ४१ ॥
गान्धारी [1]रक्तगान्धारी गान्धारोदीच्यवा तथा ।[2]
मध्यमोदीच्यवा चैव मध्यमा पञ्चमी तथा ॥ ४२ ॥
[1]गान्धारपञ्चमी चान्ध्री नन्दयन्ती [2]तथा परा ।
कर्मारवी [3]कैशिकी च ज्ञेयात्वेकादशापरा ॥ ४३ ॥
जातयोऽष्टादशेत्येव याः पूर्वं गदिता मया ।
तास्त्वहं [1]संप्रवक्ष्यामि [2]न्यासापन्याससंयुताः ॥ ४४ ॥

एतासाम् अष्टादशानां सप्त [3]स्वराख्याः । [4]जातयो द्विविधा शुद्धा विकृताश्च । तत्र शुद्धा षड्जग्रामे षाड्जी आर्षभी [5]धैवती निषादवती [6]च । गान्धारी मध्यमा पञ्चमी [7]चेति मध्यमग्रामे शुद्धा अन्यूनस्वराः स्वरांशग्रहन्यासाः । [8]एषाम् अन्यतमेन द्वयाभ्यां बहुभिर्वा लक्षणैर्विक्रियाम् उपगता न्यासवर्जं विकृतसंज्ञा भवन्ति । [9]तेन ता एव शुद्धास्ता एव च विकृताः । न्यासविधावप्यासां मन्द्रो

39. (C. 37 ; K. 40) [1]K. षासामङ्गास्तु. [2]K. reads after this 44. 40 (C. 38 ; K 42) [1]K. षाड्जी चैवार्षभी चैव धैवती सनिषादिनी । C. षड्जर्षभी etc. [2]K. चैव तथा वै षड्जकैशिकी for षड्जकैशिकी etc. 41 (C. 39 ; K. 43) [1]K. षड्जमध्या तथा चैव षड्जग्रामसमाश्रयाः. 42 (C. 40 ; K. 44) [1]K. मध्यमा चैव for रक्तगान्धारी । [2]K. reads after this पञ्चमी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी. 43 (C. 41 ; K. 45) [1]K. मध्यमोदीच्यवा चैव for गान्धारपञ्चमी चान्ध्री. [2]K. तथैव च. [3]K. च विज्ञेया तथान्ध्री कैशिकी तथा for कैशिकी etc. 44 (C. 42 ; K. 41) [1]K. वर्तयिष्यामि for संप्रवक्ष्यामि. [2]C. न्यासपीन्यास° [3]C स्वरनामधेयाः सप्त स्वराः. [4]K. puts तत्र before जातयो. [5]C. सधैवती for धैवती. [6]C. om. च. [7]C. om. चेति and reads मध्यग्रामे [8]C. एभ्यो for एषाम् [9]C. om. this sentence.

नियमाद् [10]भवति शुद्धासु विकृतास्वनियमात् । तत्रैकादश [11]संसर्गजा विकृताः । परस्परं संयोगादेकादश निर्वर्तयन्ति । यथा —

शुद्धा विकृताश्चैव [1]हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
ता एव [सप्त] [2]शुद्धा विकृता भवन्ति चैकादशान्यास्तु ॥ ४५ ॥
तासां या निर्वृत्ता स्वरेष्वथांशेषु जातिषु च जातिः ।
तां वक्ष्यामि यथावत् संक्षेपेण क्रमेणेह ॥ ४६ ॥
स्यात् षड्जमध्यमाभ्यां निर्वृत्ता षड्जमध्यमा जातिः ।
[1]षाड्जीगान्धारीभ्यां सम्भूतो षड्जकैशिको वापि ॥ ४७ ॥
षाड्जी गान्धारीभ्यां धैवत्याश्चापि या विनिष्पन्नाः ।
संसर्गाद् विज्ञेया [1]सा षड्ज्योदीच्यवा जातिः ॥ ४८ ॥
[1]षाड्जी गान्धारीभ्यां धैवत्याश्चापि मध्यमायाश्च ।
गान्धारोदीच्यवा स्यान् निर्वृत्तो नामतो जातिः ॥ ४९ ॥
[1]गान्धारपञ्चमीभ्यां धैवत्याश्चापि मध्यमाया वा ।
[2]निर्वृत्ता या जातिः सा मध्यमोदीच्यवा नाम्ना ॥ ५० ॥
[1]गान्धारपञ्चमीभ्यां नैषादीमध्यमाभ्यां च ।
रक्तगान्धारी नाम जातिः स्याच् चतसृभिस्त्वाभिः ॥ ५१ ॥
[1]गान्धारीषड्जाभ्यां संसर्गाज् जायते चान्ध्री ।
[2]गान्धारीपञ्चमीभ्यामार्षभीभ्यां चैव नन्दयन्ती तु ॥ ५२ ॥
[1]गान्धारीपञ्चमीभ्यां जाता गान्धारपञ्चमी जातिः ।
नैषाद्यार्षभीभ्यां पञ्चम्यां चैव संसर्गात् ॥ ५३ ॥

[10]C. puts fullstop after this. [11]C. om. संसर्गजा विकृता and reads जातयोऽधिकृताः 45 (C. 43 ; K. 46) [1] C. om. हि. [2]CK. शुद्धविकृता. 46 (C. 44 ; K. 47) 47 (C. 45a. 46b ; K. 48) [1]K. गान्धारी षाड्जीभ्यां संयोगात्, C. षड्जगान्धारीभ्यां 48 (C. 45b-46 ; K. 49) [1]C. om. सा 49 (C. 47 ; K. 50) [1]K. reads this as षाड्जी गान्धारी पञ्चमी तथा धैवती च खलु जातिः । गान्धारीदीच्यवती जातिं निर्वर्तयन्त्यताः । 50 (C. 48 ; K. 51) [1]K. गान्धारपञ्चमीभ्यां मध्यमया विरचिता च धैवत्या. [2]K. reads this hem. as जातिस्तु मध्यमोदीच्यवती सद्भिः सदा ज्ञेया. 51 (C. 49 ; K. 52) [1]K. reads this hem. as गान्धारपञ्चमयोः सप्तम्याश्चैव रक्तगान्धारी । गान्धार्यार्षतीभ्यामान्ध्री संजायते जातिः ॥ 52 (C. 50 ; K. 52b-53a) [1]See above 51 note 1. [2]K. reads this hem. as योनिस्तु नन्दयन्त्यास्त्वार्षभी पञ्चमी सगान्धारी. 53 (C. 51 ; K. 54a) [1]K. reads this hem. as गान्धारपञ्चमयोर्योगात् गान्धारपञ्चमी जातिः.

[1]कर्मारवी नाम्ना जातिः पूर्णा हि भवति चेयम् ।
धैवत्यार्षभहीनाः पञ्चाद्याः कैशिकीं कुर्युः ॥ ५४ ॥
एवं परस्परोत्पन्ना [1]ज्ञेया ह्येतास्तु जातयः ।
पृथग्लक्षणसंयुक्ता द्वैग्रामिक्यः स्वराश्रयाः ॥ ५५ ॥
आभ्यश्चतस्रो [1]नियमाज् ज्ञेयाः सप्तस्वरा बुधैः ।
दश पञ्चस्वरा ज्ञेयाश्चतस्रश्चैव षट्स्वराः ॥ ५६ ॥
मध्यमोदीच्यवा चैव तथा [1]वै षड्जकैशिकी ।
कर्मारवी च संपूर्णास् [2]तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ५७ ॥
[1]गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।
कैशिकी [2]चेति विज्ञेया पञ्चैता मध्यमाश्रयाः ॥ ५८ ॥
[1]आर्षभी धैवती चैव नैषादी षड्जमध्यमा ।
षड्जोदीच्यवती चैव [2]षड्जग्रामसमाश्रयाः ॥ ५९ ॥
[1]पञ्चस्वरा दशैताश्च जातयो नित्यमेव हि ।
[2]गान्धारोदीच्यवा चैव नन्दयन्ती च [3]आन्ध्री च ॥ ६० ॥
[1]मध्यमग्रामसंभूता षट्स्वरास्तिस्र एव च ।
[2]षड्जग्रामे तु विज्ञेया षाड्ज्येका षट्स्वराश्रया ॥ ६१ ॥
[1]यास्ताः पञ्चस्वरा प्रोक्ता याश्चैताः षट्स्वराः स्मृताः ।
कदाचित् [2]षाडवीभूताः [3]कदाचिच्चौडवीकृताः ॥ ६२ ॥
संपूर्णा मध्यमग्रामे ज्ञेया कर्मारवा बुधैः ।
[1]मध्यमोदीच्यवा चैव तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ६३ ॥

54 (C. 52 ; K. 53b) [1]K. कर्मारवीं निषादी सार्षभी पञ्चमी कुर्युः. 55 (C. 53 ; K. 55) [1]K. विज्ञेया जातयो बुधैः. 56 (C. 54 ; K. 56) [1]C. नियमात्. 57 (C. 55 ; K. 57) [1]K च for वै. [2]K. स्तथा for C. तथा. 58 (C. 56 ; K. 60) [1]C. तथैव for गान्धारी. [2]K चैव पञ्चैता मध्यमग्रामसंश्रयाः. 59 (C. 57 ; K. 59) [1]K. reads this hem. as निषादिन्यार्षभी चैव धैवती षड्जमध्यमा. [2]K. पञ्च षड्जाश्रिताः स्मृताः for षड्जग्रामसमाश्रयाः 60 (C. 58 K. 58a) [1]K. om. this hem. [2]K. reads this hem. as षाड् जान्ध्री नन्दयन्ती च गान्धारीदीच्यवा तथा 61 (C. 59, K. 58b, 62b) [1]K. reads probably this hem. as चतस्रः षट्स्वराः शेषा पञ्चवस्तुस्वरा दश. [2]K. reads this as षट्स्वरा चैव विज्ञेया षाड्जी वै गानयोक्तृभिः. 62 (C. 60a ; K. 61) [1]C. om. this hem. [2]K. [0]भूताः for C. भूता, [3]C. [0]कृता for K. कृताः. 63 (C. 60b, 61a ; K. 63) [1]K. reads this hem, as गान्धारपञ्चमी चैव गान्धारीदीच्य वा तथा.

षड्जग्रामे तु संपूर्णा विज्ञेया षड्जकैशिकी ।
[1]पुनश्च षट्स्वरा ज्ञेया गान्धारोदीच्यवा बुधैः ॥ ६४ ॥
[1]आन्ध्री च नन्दयन्ती च मध्यमग्रामसंश्रयाः ।
एवमेता बुधैर्ज्ञेया द्वैग्रामिक्यश्च जातयः ॥ ६५ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तासामंशविकल्पनम् ।
[1]षट्स्वर्ये सप्तमांशा तु नेष्यते षड्जमध्यमा ॥ ६६ ॥
संवादिलोपाद् गान्धारस्तत्रैव न भविष्यति ।
गान्धारी रक्तगान्धारी कैशिकीनां तु [1]पञ्चमः ॥ ६७ ॥
[1]षड्जायां चैव गान्धारमनंशं विद्धि षाडवे ।
[2]षाडवे धैवतो नास्ति षड्जोदीच्यवायां तथा ॥ ६८ ॥
संवादिलोपात् सप्तैते षाट्स्वर्ये तु विवर्जिताः ।
गान्धारी रक्तगान्धार्यौ षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ६९ ॥
[1]सनिषादाश्च विज्ञेया येषु [2]नौडविते इमे ।
[3]द्वौ षड्जमध्यमांशेषु गान्धाराऽथनिषादवान् ॥ ७० ॥
ऋषभश्चैव [1]पञ्चम्यां [2]कैशिक्यां चैव धैवतः ।
एवं [3]च द्वादशैवैते वर्ज्याः पञ्चस्वरे सदा ॥ ७१ ॥
तास्वनौडविता नित्यं कर्तव्या जातयो बुधैः ।
सर्वस्वराणां [1]विहितो विनाशस्त्वथ जातिषु ॥ ७२ ॥
[1]मध्यमस्य विनाशस्तु कर्तव्यो न कदाचन ।
सर्वस्वराणां प्रवरो [2]ह्यविनाशी तु मध्यमः ॥
[3]गान्धर्वकल्पेऽभिमतः [4]सामगैश्च महर्षिभिः ॥ ७३ ॥

64 (C. 61b ; K. 62a, 64a) [1]C. om. this hem. 65 (C. 62a ; K. 64b. 65a) [1]C. om. this hem. 66 (C. 62b, 63a, K. 65b-66a) [1]K. षट्स्वरो संप्तमें त्वंशे. 67 (C. 63b-64a ; K. 66b-67a) [1]C. पञ्चमम्. 68 (C. 64b ; K. 67b-68a) [1]C. om. this hem. [2]K. reads this hem. as षड्जोदीच्यवत्यांश्चैव धैवतांशे न षाडवम् 69 (C. 65 ; K. 68b-69a) 70 (C. 66 ; K. 69b-70a) [1]K. सप्तमश्चैव for सनिषादश्च [2]K. चौडवितं भवेत्. [3]K. [0]मध्यमांशौ तु. 71 (C. 67 ; K. 70b-71a) [1]C. पञ्चम्याः [2]C. कैशिक्याः. [3]K. हि द्वादशैते स्युर्. 72 (C. 68 ; K. 71b-72a) [1]K. नाशस्तु विहितस्त्वथ जातिषु 73 (C. 69 ; K. 72b-73) [1]K. न मध्यमस्य नाशस्तु कर्तव्यो हि कदाचन. [2]K. ह्यनाशी चैव मध्यमः. [3]K. विहितः for ऽभिमतः. [4]K. सामगैरपि मध्यमः.

दशविधं जातिलक्षणम् —

ग्रहांशौ तारमन्द्रौ च न्यासापन्यास[1] एव च ।
अल्पत्वं च बहुत्वं च षाडवौडविते तथा ॥ ७४ ॥

अथ ग्रहाः —

ग्रहस्तु सर्वजातीनामंशवत्[2] परिकीर्तितः ।
[3]यत्प्रवृत्तौ [4]भवेद्गानं सोऽंशो ग्रहविकल्पितः ॥ ७५ ॥

तत्रांशो नाम —

यस्मिन् वसति रागस्तु यस्माच्चैव प्रवर्तते ।
[2]नेता वै तारमन्द्राणां योऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥ ७६ ॥
[1]मन्द्रतारविषया च पञ्चस्वरपरा गतिः ।
[2]अनेकस्वरसंयोगे योऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥ ७७ ॥
अन्यच्च बलिनो यस्य संवादी चानुवाद्यपि ।
[1]ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासन्यासगोचरः ।
[2]परिवार्य स्थितो यस्तु सोऽंशः स्याद्दशलक्षणः ॥ ७८ ॥
द्वैग्रामिकीनां जातीनां सर्वासामपि नित्यशः ।
त्रिषष्टिरंशा विज्ञेयास्तासां चैव तथा ग्रहाः ॥ ७९ ॥

[1]अंश ग्रहविधिमिदानीं वक्ष्यामः ।

मध्यमोदीच्यवायास्तु नन्दयन्त्यास्तथैव च ।
तथा गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽंशो ग्रहः [1]स्मृतः ॥ ८० ॥
धैवत्याश्च तथैवांशौ विज्ञेयौ धैवतर्षभौ ।
पञ्चम्यास्तु ग्रहावंशौ भवतः पञ्चमर्षभौ ॥ ८१ ॥

74 (C. 70 ; K. 74) [1]KC. न्यासोपन्यास but K. 115 and C. 100 have ह्यपन्यासा 75 (C. 71 ; K. 75) [1]K. ग्रहास्तु. [2]एव हि कीर्तितः. [3]KC. यत्प्रवृत्तं. [4]K. भवेदंशः 76 (C. 72 ab ; K. 76a) [1]K. रागश्च यस्मिन् वसति. [2]K. om. this hem. See Kalli. on SR. I. 7. 29-34. K. नेता for C तेन. 77 (C. 72c-73a ; K. 76b-77a) [1]C मन्द्रश्च तारविषया, [2]C. स्वरसंयोगी 78 (C. 73b-74 ; K. 77b-78) [1]C. ग्रहोपन्यास विन्यास्याभ्यास [2]K. परिचार्य, Kalli. on S R. I. 7. 32-34 reads this hem. as अनुवृत्तश्च यश्चेह etc. 79 (C. 75 ; K. 86) [1]K. अंशग्रहानिदानीं व्याख्यास्यामः. 80. (C. 76 ; K. 87) [1]K. स्मृतः for तथा. 81 (C. 77 ; K. 88 ab)

गान्धारोदीच्यवायास्तु ग्रहांशौ षड्जमध्यमौ ।
आर्षभ्याश्च [1]तथैवांशा निषादर्षभधैवताः ॥ ८२ ॥
[1]नैषादिन्या निषादस्तु गान्धारश्चर्षभस्तथा ।
अंशाश्च षड्जकैशिक्याः षड्जगान्धारपञ्चमाः ॥ ८३ ॥
तिसृणामपि जातीनां ग्रहास्त्वंशाश्च कीर्तिताः ।
षड्जश्च मध्यमश्चैव निषादो धैवतस्तथा ॥ ८४ ॥
[1]अंशग्रहास्तु चत्वारः षड्जोदीच्यवतीश्रिताः ।
[2]पञ्चमश्चर्षभश्चैव निषादो धैवतस्तथा ॥ ८५ ॥
[1]कर्मारव्यास्तथैवांशाश्चत्वारः सम्प्रकीर्तिताः ।
गान्धारश्चर्षभश्चैव निषादः पञ्चमस्तथा ॥ ८६ ॥
[1]चत्वारोऽंशा भवन्त्यान्ध्र्या ग्रहाश्चैते तथैवहि ।
ऋषभश्चैव षड्जश्च मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ ८७ ॥
[1]मध्यमाया ग्रहास्त्वंशा धैवतश्च प्रकीर्तितः ।
षड्जाया षड्जगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ ८८ ॥
[1]धैवतश्चापि विज्ञेया ग्रहाश्चांशां प्रकीर्तिताः ।
[2]निषादर्षभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ ८९ ॥
गान्धारी रक्तगान्धार्योर्ग्रहांशाः परिकीर्तिताः ।
[1]वर्जितर्षभयोगास्तु कैशिक्यांशा षडेव तु ॥ ९० ॥
[1]स्वरा सर्वे च विज्ञेया षड्जमध्यांशजा ग्रहाः ।
एवं त्रिषष्टिर्विज्ञेया ग्रहाश्चांशाश्च जातिषु ॥ ९१ ॥

82 (C. 78 ; K. 88c-89a) [1]K. तु निषादस्तु तथा चर्षभ धैवतौ for तथैवांशा etc. 83 (C. 79 ; K. 89b-90a). [1]K. निषाद्यां च निषादस्तु गान्धारश्चर्षभस्तथा । तथा च षड्जकैशिक्यां षड्जगान्धारपञ्चमाः ॥ 84 (C. 80 ; K. 90b-91a) 85 (C. 81 ; K. 91b-92a) [1]K. reads this hem. as षड्जोदीच्यवती जातेर्ग्रहास्त्वंशाश्च कीर्तिताः. [2]K. पञ्चमेनर्षभश्चैव 86 (C. 82 ; K. 92b-93a) [1]K. reads this as कर्मारव्या बुधैरंशा ग्रहाश्च परिकीर्तिताः । गान्धारश्चर्षभश्चैव पञ्चमोऽथ निषादवान्. 87 (C. 83a ; K. 93b-94a) [1]C. om. this hem. 88 (C. 83b-84a ; K. 94b, 96a) [1]K. reads this as मध्यमाया ग्रहा ज्ञेया अंशाश्चैव सधैवताः । निषादषड्जगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ 89 (C. 84b-85a ; K. 96b, 95a) [1]C. धैवतस्यापि [2]K. निषादषड्जगान्धाराः 90 (C. 85b-86a ; K. 95b, 97a) [1]K. reads this hem. as कैशिक्यां चर्षभहीना ग्रहांशा षट्स्वराः स्मृताः 91 (C. 86b-87a ; K. 97b-98a) [1]K. सर्वस्वरा ग्रहांशाश्च विज्ञेयाः षड्जमध्यमाः.

[1]अंशवच्च ग्रहास्तासां सर्वासामेव नित्यशः ।
सर्वासामेव जातीनां त्रिजातिस्तु [2]गणः स्मृतः ॥ ९२ ॥
सर्वथा चैव विज्ञेया [1]वर्धमानस्वरास्तथा ॥
एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरोऽथ चतुःस्वरः ।
पञ्चस्वरो षट्स्वरश्च तथा सप्तस्वरोऽपि वा[2] ॥ ९३ ॥

[3]अथ पञ्चस्वरपरा [4]तारगतिः ।

अंशात्तारगतिं विद्याद् आ चतुर्थस्वरादिह ।
[1]पञ्चमं त्वथवा गच्छेत्ततोऽंशविहितं त्विह ।
आ पञ्चमात् [2]सप्तमाद् वा नातः परमिहेष्यते ॥ ९४ ॥

त्रिविधा मन्द्रगति :—अंशपरा न्यासपरा[3] अपन्यासपरा चेति ।

[1]मन्द्रस्त्वंशात् परो नास्ति न्यासे तु द्वौ व्यवस्थितौ ।
[2]गान्धारे च ग्रहे न्यासे [3]दृष्टमार्षभधैवतम् ॥ ९५ ॥

द्विविधमल्पत्वं लङ्घनाद् अनभ्यासाच्च । [4]तत्र [5]षाडवौडवितकरणत्वम् [6]अंशानां गीतानाम् आन्तरमार्गम् उपगतानां स्वराणां लङ्घनात् । अनभ्यासाच्च सकृदुच्चारणं यथाजातिः । तद्वत् बहुत्वम् अल्पत्वविपर्ययाद् [7]द्विविधमेवान्येषामपि बलिनां सञ्चारः ।

[1]अल्पत्वं च बहुत्वं च [2]तथा पूर्वविनिश्चयात् ।
जातिस्वरैश्च नित्यं स्यात् [3]जात्यल्पत्वं द्विधा च तत् ॥ ९६ ॥

92 (C. 87b-88a ; K. 98b-99a) [1]C. चांशवच्च ग्रहास्तासां K. ग्रहास्तासां. [2]K. गणाः स्मृताः, C गुणः स्मृतः　93 (C. 88b-89 ; K· 99b-100) [1]K. वर्धमानस्वरा यथा. [2]K adds after this, 11 couplets (101-113) which seem to be spurious. [3]K. om. अथ. [4]C. adds कण्ठ्यांशात् after स्वरपरा.　94 (C. 92b-93 ; K. 78 prose 79) [1]K. om. this hem. [2]Kalli. on SR.I. 7. 35-36 reads सप्तमाद्, Matanga. p. 58 so, but CK पञ्चमाद्. [3]C. adds चेति after न्यासपरा　95 (C. 94 89 prose ; K. 79 prose-80 81 prose) [1]C मन्द्रो ह्यंशपरा, K. मन्द्र-स्त्वंशपरो but Kalli. (SR.I.7. 37-38) reads मन्द्रस्त्वंशात् परो [2]K. गान्धारे न्यासलिंगेन, Kalli. (*loc. cit.*) गान्धार न्यासलिंगेन. [3]K. ऋषभ धैवतम्, Kalli. (*loc. cit.*) ऋषभ सेवनम्. [4]C om. तत्र. [5]C. puts गीतानाम् आन्तरमार्गम् before षाडवौ० [6]C. अंशानां गीतानामान्तरमार्गम्. उपगतानां स्वराणां. [7]C. द्विविधमेषामन्येषामपि.　96 (C. 90 ; K. 82) [1]K. अल्पत्वे च बहुत्वे च. [2]C. यथापूर्वं विनिश्चयात्. [3]C. जात्यल्पत्वं विधानतः.

सञ्चारोऽंश बलस्थानामल्पत्वं दुर्बलेषु च ।
[1]द्विविधोऽन्तरमार्गस्तु जातीनां व्यक्तिकारकः ॥ ९७ ॥

[2]षट्स्वरं षाडवितं चतुर्दशविधं सप्तचत्वारिंशत्प्रकारम् । पूर्वोक्तविधानं यथा जात्यंशप्रकारैरिति ।

पञ्चस्वरमौडवितं विज्ञेयं दशविधं प्रयोगज्ञैः ।
त्रिंशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं [1]चास्य ॥ ९८ ॥
षट्स्वरस्य [1]प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।
[2]चतुःस्वरप्रयोगोऽस्ति ह्यवकृष्ट ध्रुवास्वथ ॥ ९९ ॥

अथ न्यासः— [3]अंशसमाप्तौ स चैकविंशतिविधः । [4]तद्वदपन्यासोऽपि अंशमध्ये षट्पञ्चाशत्संख्यः ।

[1]न्यासो ह्यं[श]समाप्तौ स चैकविंशतिविधो विधातव्यः ।
षट्पञ्चाशत्संख्योऽ[श]मध्येऽपन्यास एव स्यात् ॥ १०० ॥
एवमुक्तमिदं सम्यग् जातीनां लक्षणं मया ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [2]न्यासोपन्यासकल्पनम् ॥ १०१ ॥
अंशा स्युः पञ्च षड्जाया निषादर्षभवर्जिताः ।
[1]अपन्यासो भवेदत्र गान्धारः पञ्चमस्तथा ॥ १०२ ॥
[1]न्यासश्चात्र भवेत् षड्जो लोप्यः सप्तम एव तु ।
षाडवं [2]सप्तमापेतम् अल्पौ वै सप्तमर्षभौ ॥ १०३ ॥
षड्जगान्धारसञ्चारस्तथा धैवतषड्जयोः ।
गान्धारस्य [1]च बाहुल्यं त्वत्र कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १०४ ॥

97 (C. 91 ; K. 83) [1]C. विविधी for द्विविधी. [2]C. om. this prose passage. 98 (C. 94 *ka* ; K. 84) [1]K. त्वस्य.　99 (C. 95 ; K. 85, 80 prose) [1]C. प्रयोगोऽयं ; [2]C. चतुःस्वरप्रयोगोऽपि देशापेच प्रयुज्यते. [3]K. अंगसमाप्तौ K. reads this after एकविंशतिविधः and om. स. [4]C reads स च कदाचित् जात्यन्तरोपन्यासः स for तद्वदपन्यासोऽपि अंगमध्ये. 100 (K. 81) [1]C. om. this. अंग in this couplet has been emended to अंश. 101 (C. 96, 100a) [1]K. om. this. [2]C. wrongly repeats here 62b. 102 (C. 97a ; K 112) [1]C. om. this hem.　103 (C. 97b-98a ; K. 113) [1]C. as न्यासः सर्वे उपन्यासौ स्यातां गान्धारपञ्चमौ [2]CK. सप्तमोपेतं　104 (C. 98b-99a, K. 114) [1]K. तु for च.

[1]अंशजातास्तथार्षभ्यान्निषादर्षभधैवताः ।
एत एव ह्यपन्यासाः न्यासश्च ऋषभः स्मृतः[2] ॥ १०५ ॥
अल्पत्वं च विशेषेण भवेत् षाडवकारिणः ।
लङ्घनं पञ्चमस्यैव स्यादारोहणसंश्रयात् ॥ १०६ ॥
षट्स्वरं सप्तमहीने पञ्चस्वर्ये च पञ्चमम् ।
विवादिनां स्वराणां च संचारोऽत्र विधीयते ॥ १०७ ॥
[1]धैवत्यां धैवतो न्यासः स्यादंशौ धैवतर्षभौ ।
अपन्यासा भवन्त्यत्र धैवतर्षभमध्यमाः ॥ १०८ ॥
षड्जपञ्चमहीनं च पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
[1]पञ्चमेन विना चैव षाडवं परिकीर्तितम् ॥ १०९ ॥
आरोहिणौ च कर्तव्यौ लङ्घनीयौ [1]तथैव च
[2]निषादश्चर्षभश्चैव गान्धारो बलवांस्तथा ॥ ११० ॥
[1]निषादिन्यां नैषादोऽंशा गान्धारस्त्वर्षभः स्मृतः ।
एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैवात्र सप्तमः ॥ १११ ॥
[1]धैवत्या इव कर्तव्यौ षाडवौडविते तथा ।
तद्वच्च लङ्घनीयौ तु बलवन्तौ तथैव च ॥ ११२ ॥
[1]अंशास्तु षड्जकैशिक्यां षड्जगान्धारपञ्चमाः ।
अपन्यासा भवन्त्यत्र षड्जसप्तमपञ्चमाः ॥ ११३ ॥
[1]गान्धारश्च भवेन्न्यासो [2]हीनस्वर्यं न चात्र तु ।
हीनस्वरस्याभावात् तु सम्पूर्णा चेयमिष्यते ।
दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यं धैवतस्यर्षभस्य च ॥ ११४ ॥
षड्जश्च मध्यमश्चैव निषादो [1]धैवतस्तथा ।
स्युः षड्जोदीच्यवत्यंशा [2]न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥ ११५ ॥

105 (C. 99b, 100b ; K. 115) [1]K. चार्षभ्यां तु भवन्त्यंशा धैवतर्षभसप्तमाः 106 (C. 101 ; K. 116) 107 (C. 102 ; K. 117) 108 (C. 103 ; K. 118) [1]K. धैवत्यां धैवतर्षभावंशौ न्यासः स्याद्धैवतः. 109 (C. 104a ; K. 119) [1]C. om. this hem. 110 (C. 104b, K. 120) [1]C. om. this hem. 111 (K. 121) [1]C. om. this couplet. 112 (K. 122) [1]C. om. this couplet. 113 (K. 123) [1]C. om. this couplet. 114 (K. 124) [1]C. om. this couplet. [2]C. हीनस्वरस्य [1] भावातु सम्पूर्णा चेयमिष्यते for हीनस्वर्यं न चात्र तु 115. (C. 105b-106a ; K. 125) [1]C. धैवतः स्मृतः [2]C. न्यासो मध्यम इष्यते.

[1]अपन्यासो भवत्यस्या धैवतः षड्ज एव च ।
परस्परामिहांशानां संचारश्च विधीयते ॥ ११६ ॥
[1]पञ्चमर्षभहीनं तु पञ्चस्वर्यं [2]विधीयते ।
ऋषभः षाडवे हीनो [3]गान्धारश्च बलीभवेत् ॥ ११७ ॥
[1]सर्वेऽंशा षड्जमध्याया [2]अपन्यासास्तु एव च ।
[3]षड्जो वा मध्यमो वापि न्यासः कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ ११८ ॥
[1]गान्धारसप्तमापेतं पञ्चस्वर्यं [2]विधीयते ।
[3]षाडवं [4]सप्तमापेतं चात्र कार्यं प्रयोगतः ॥ ११९ ॥
सर्वस्वराणां सञ्चार [1]इष्टस्तस्याः प्रयोक्तृभिः ।
षड्जग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेयाः सप्त जातयः ॥ १२० ॥
अतः [1]ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रिताः
[2]अंशाः स्युः पञ्च गान्धार्यां धैवतर्षभवर्जिताः ॥ १२१ ॥
[1]अपन्यासत्वमस्यास्तु षड्जपञ्चमयोरपि ।
[2]गान्धारश्च भवेन्न्यासः षाडवं चर्षभं विना ॥ १२२ ॥
ऋषभधैवतापेतं तथा चौडवितं भवेत् ।
लङ्घनीयौ च तौ नित्यमृषभो धैवतं व्रजेत् ॥
षड्जमध्यमयोरत्र बाहुल्यं संविधीयते ॥ १२३ ॥
[1]गान्धारीविहितं न्यासं हीनस्वर्यं च लक्षणम् ।
सर्वं च रक्तपूर्वाया गान्धार्याश्च विनिर्दिशेत् ॥ १२४ ॥

116 (C. 106b-107a ; K. 126) [1]C. उपन्यासाविह स्यातां धैवतर्षभ एव च. [2]C. परस्परांशानुगमी गन्धारीनुपमो भवेत्. 117 (C. 107b-108a ; K. 127) [1]C. पञ्चमस्वरहीन [2]K. तु तत्र वै [3]C. लङ्घने च तयो र्भवेत्. 118 (C. 108b-109a ; K. 128) [1]C. सर्वेषां for सर्वेऽंशाः. [2]C. अपन्यासा त. [3]C. षड्जश्च मध्यमश्चैव न्यासौ कार्यौ. 119 (C. 109b-110a ; K. 129) [1]C. K. गान्धारसप्तमोपेतं. [2]K. तु तत्र वै. [3]C. ऋषभः षाडवे हीनो दुर्बलः स विशेषतः [4]K. सप्तमोपेतं. 120 (C. 110b-111a ; K. 130) K. इष्टस्तस्यां. 121 (C. 111b-112a ; K. 131) [1]K. परं for ऊर्ध्वं, K. गान्धार्याः पञ्चस्वरांशा धैवतर्षभवर्जिताः. 122 (C. 112b-113a ; K. 132) [1]K. अपन्यासो भवेच्चात्र षड्जः पञ्चम एव च. [2]K. गान्धारीऽत्र. 123 (K. 133) [1]C. om. this couplet, but reads in its place the following: धैवतर्षभ गान्धार्यां कर्तव्यं स्वरयोगतः ॥ and प्रयोक्तृभिः प्रयोक्तव्यं गान्धारस्य च लङ्घनम् (C. 113b, 114a). 124 (C. 115 ; K. 134-135a) [1]C. गान्धारी विहितं.

[1]बलवन्तौ विधातव्यौ धैवतः सप्तमस्तथा ।
गान्धारषड्जयोरत्र सञ्चारश्चर्षभं विना ॥ १२५ ॥
[1]अपन्यासस्तु कार्यः स्यादेक एवात्र मध्यमः ।
[2]गान्धारोदीच्यवायां तु तावंशौ षड्जमध्यमौ १२६ ॥
पञ्चस्वर्यं [1]भवेन्नात्र [2]षाट्स्वर्यमृषभं विना ।
[2]अस्यास्त्वल्पबहुत्वस्य न्यासापन्यासयोस्तथा ।
यः षड्जोदीच्यवायास्तु सर्वोऽत्र स विधिः स्मृतः[3] ॥ १२७ ॥
[1]मध्यमायां भवन्त्यंशा [2]सषड्जर्षभमध्यमाः ।
[3]पञ्चमो धैवतश्चैवापन्यासस्तत्र एव तु ॥ १२८ ॥
[1]न्यासो मध्यम एवात्र द्विश्रुत्योर्हीनता भवेत् ।
[2]गान्धारो सप्तमापेतं पञ्चस्वर्यं विधीयते ॥ १२९ ॥
[1]गान्धारहीनं पट्स्वर्यं बाहुल्यं षड्जमध्ययोः ।
[2]गान्धारस्य च दौर्बल्यं मध्यमाया विधीयते ॥ १३० ॥
मध्यमोदीच्यवायास्तु [1]पञ्चमों[2]शो प्रकीर्तितः ।
शेषो विधिस्तु कर्तव्यो[2] गान्धारोदीच्यवां गतः ॥ १३१ ॥
[1]द्वावंशावपि पञ्चम्या भवतः पञ्चमर्षभौ ।
[2]अपन्यासो निषादश्च पञ्चमर्षभसंयुतः ॥ १३२ ॥
[1]न्यासः पञ्चम एव स्यात् मध्यमर्षभहीनता ।
[2]मध्यमायां तु कर्तव्ये षाडवौडविते [3]यथा ॥ १३३ ॥

125 (C. 116 ; K. 135b-136a) [1]K. बलिनौ भवतश्चात्र धैवतः सप्तमस्तथा. 126 (C. 117 ; K. 136b-137a) [1]K. ह्यपन्यासस्तथा चात्र एको वै मध्यमः स्मृतः. [2]K. गान्धारीदौत्यवांशौ च विज्ञेयौ षड्जमध्यमौ. 127 (C. 118 ; K. 137b-138) [1]K. न चास्त्यत्र for भवेन्नात्र [2]C. षाटस्वर्यं चर्षभं. [3]C. adds कार्योऽवान्तरमार्गेस्तु न्यासोपन्यास एव तु। तत्राल्पत्वाद् द्विविधयोः षड्जौदीच्यवतीसमाः (C. 118b-119a). 128 (C. 119b-120a ; K. 139) [1]C. मध्यमाद्य. [2]K. विना गान्धारसप्तमौ. [3]K. एत एव ह्यपन्यासा न्यास एव हि मध्यमः for this hem. 129 (C. 120b ; K. 140a) [1]K. om. this hem. [2]C. om. this hem. 130 (C. 121 ; K. 140b-141) [1]C. गान्धारहीन-बाहुल्यं षट्स्वर्यं षड्जमध्ययोः [2]K. for this the following षाट्स्वर्यं चाप्यगान्धारं कर्तव्यं तु प्रयोगतः। षड्जमध्यमयोश्चात्र कार्यं बाहुल्यमेव च। गान्धारलङ्घनं चात्र नित्यं कार्यं प्रयोक्तृभिः॥ 131 (C. 122 ; K. 142) [1]K. पञ्चमांशो न हीयते. [2]C. °दीच्यवांशतः. 132 (C. 123, 124a ; K. 143) [1]K. for this couplet द्वावंशावथ पञ्चम्या ऋषभः पञ्चमस्तथा। संनिषादावपन्यासौ न्यासश्चैवात्र पञ्चमः॥ 133 (C. 124a, K. 144a) [1]K. om. this hem. [2]C. om. this hem. [3]Emend तथा into यथा.

[1]दुर्बलाश्चात्र कर्तव्या षड्जगान्धारमध्यमाः ।
[2]कुर्याच्चाप्यत्र सञ्चारं मध्यमस्यर्षभस्य च ॥
[3]गान्धारगमनं चाल्पं सप्तम्यां संप्रयोजयेत् ॥ १३४ ॥
अथ गान्धारपञ्चम्या; [1]पञ्चमोऽंशः प्रकीर्तितः ।
[2]पञ्चमश्चर्षभश्चैव अपन्यासौ प्रकीर्तितौ ॥ १३५ ॥
[1]गान्धारोऽत्र भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं च नेष्यते ।
पञ्चम्यास्त्वथ गान्धार्याः सञ्चरश्च विधीयते ॥ १३६ ॥
ऋषभः पञ्चमश्चैव गान्धारोऽथ निषादवान् ।
चत्वारोऽंशा [1]भवन्त्यान्ध्र्या अपन्यासास्त एव च[2] ॥ १३७ ॥
गान्धारश्च भवेन्न्यासो [1]षड्जापेतश्च षाडवम् ।
[2]गान्धारषड्जयोरत्र सञ्चारः स्यात्परस्परम् ॥ १३८ ॥
[1]षष्ठसप्तमयोश्चात्र [2]न्यासो गत्यनुपूर्वशः ।
षड्जस्य लङ्घनं [3]चात्र नास्ति चौडवितं [4]तथा ॥ १३९ ॥
[1]नन्दयन्त्या भवत्यंशः पञ्चमो नित्यमेव तु ।
स्यातामस्यामुपन्यासो मध्यमः पञ्चमस्तथा ॥ १४० ॥
[1]षाडवं षड्जहीनं तु लङ्घनीयः स एव तु ।
आन्ध्रीवत्सञ्चरो नित्यमृषभस्य च लङ्घनम् ॥ १४१ ॥
[1]तत्र मन्द्रगतिः प्रोक्ता नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ।
[2]तारगत्याथ षड्जस्तु कदाचिन्नातिवर्तते ॥ १४२ ॥
[1]गान्धारश्च ग्रहः कार्यस्तथा [2]न्यासश्च नित्यशः ।
[3]कर्मारव्या भवन्त्यंशा पञ्चमर्षभधैवताः ॥ १४३ ॥

134 (C. 124b, 125a ; K. 144b-145) [1]K. दौर्बल्यं चात्र विज्ञेयं षड्जगान्धारपञ्चमे [2]K. कुर्यादस्यां च संचारं पञ्चमस्यर्षभस्य च, [3]K. गान्धारगमनं चैव कार्यमल्पश्च सप्तमः. 135 (C. 125 ; K. 146) [1]C. पञ्चमांशः [2]C. पञ्चमश्चर्षभश्चैव 136 (C. 127 ; K. 147) [1]K. न्यासश्चात्र तु गान्धारः स च पूर्णस्वरीभवेत्, गान्धारपञ्चमाभ्यां च संचारोऽत्र विधीयते. 137 (C. 128 ; K. 148) [1]K. भवन्त्यान्ध्र्याम् [2]K. तु for च. 138 (C. 129 ; K. 149) [1]K. षड्जोपेतं [2]K. °जयोश्चापि 139 (C. 130 ; K. 150) [1]K. सप्तमस्य च षड्जस्य [2]C. न्यासगत्यापूर्वशः, [3]K. कार्यं for चात्र, [4]K. सदा for तथा 140 (C. 131 ; K. 151) [1]K. नन्दयन्त्याः क्रमाच्चास्त्वपन्यासोऽंश एव च। गान्धारी मध्यमश्चैव पञ्चमश्चेति नित्यशः। 141 (C. 132 ; K. 152) [1]K. षड्जेनांशो लङ्घनीय चान्ध्रीसंचार इष्यते। लङ्घनमृषभस्यात्र तत्र मन्द्रगतं स्मृतम्। 142 (C. 133 ; K. 153a) [1] See above note 1 to 141 [2]K. तारगत्याथ षड्जः स्यात् 143 (C. 134 ; K. 153b-154a) [1]C. गान्धारि च, [2]C. नाम्यच. [3]K. कर्मारव्याः स्मृता ह्यंशा.

[1]निषादश्चेति चत्वारो ग्रहाश्च परिकीर्तिताः ।
एत एव ह्यपन्यासा न्यासः पञ्चम इष्यते ॥ १४४ ॥
हीनस्वर्यं न चात्र स्यादनंशा बलिनस्तथा ।
गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् ॥ १४५ ॥
[1]कैशिक्यास्तु भवेन्त्यंशाः सर्वे चर्षभवर्जिताः ।
एत एव अपन्यासा न्यासौ गान्धारसप्तमौ ॥ १४६ ॥
धैवतेऽंशे निषादे च न्यासः पञ्चम इष्यते ।
[1]दौर्बल्यमृषभस्यात्र लङ्घनं च विशेषतः ॥ १४७ ॥
[1]अपन्यासः कदाचिच्च ऋषभोऽपि भवेदिह ।
[2]ऋषभः षाडवे हीनो धैवतश्चर्षभं विना ॥ १४८ ॥
[1]तथा चौडवितं कार्यं बलिनौ चाद्यपञ्चमौ ।
[2]षड्जमध्यावदत्रापि संचारस्तु विधीयते ॥ १४९ ॥
एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो दशलक्षणाः ।
[1]स्वैः स्वैश्च करणैर्योज्याः पदेष्वभिनयैरपि ॥ १५० ॥
[1]आसामिदानीं वक्ष्यामि रसभावविकल्पनम् ।
[2]कार्या यस्मिन् रसे याश्च ताश्च मे सन्निबोधत ॥ १५१ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे आतोद्यविधिर्नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

144-45 (C. 135-136 ; K. 154b, 155) [1]K. reads for 144-145 the following धैवतश्च निषादश्चाप्यपन्यासास्त एव तु । पञ्चमश्च भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं न चात्र तु । गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् । 146 (C. 137 ; K. 156) [1]K. कैशिक्यांशास्तु विज्ञेयाः स्वराः सर्वेऽर्षभं विना. 147 (C. 138 ; K. 157a, 159a) [1]C. दौर्बल्यच्चर्षभस्यास्या. 148 (C. 139a, 140a ; K. 157b, 158a) [1]C अपन्यास त्वमङ्गत्वं बाहुल्यं च कदाचन [2]K. आर्षभ्यं षाडवं चात्र (नात्र) धैवतर्षभवर्जितम्. 149 (C. 140b, 141a ; K. 158b, 159b) [1]K. तथा चौडवितं कार्यं बलिनौ षड्जपञ्चमौ, C. कार्यश्चौडवितो नात्र बलिनौ चान्यपञ्चमौ, [2]C. भवेदस्यस्यैव सञ्चारः षड्जमध्यवदिष्यते (C. 139b) 150 (C. 141b ; C. 160) [1]C. om. this hem. K. स्वैः स्वैश्च 151 (C. 141 c ; C. 161) [1]C. om. this hem. [2]K. reads यथा यस्मिन् रसे यश्च तत्त्वं मे संनिबोधय ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

[1]षड्जोदीच्यवती चैव [2]षड्जमध्या तथैव च ।
[3]मध्यमपञ्चमबाहुल्यात् कार्यं शृङ्गारहास्ययोः ॥ १ ॥
[1]षाड्जी त्वथार्षभी चैव [2]षड्जर्षभग्रहस्वरात् ।
वीररौद्राद्भुतेष्वेते [3]प्रयोज्या गानयोक्तृभिः ॥ २ ॥
[1]निषादांशे च नैषादी गान्धारे षड्जकैशिकी ।
करुणे च रसे कार्या जातिर्गानविशारदैः ॥ ३ ॥[2]
धैवती [1]धैवतांशा च बीभत्से सभयानके ।
[2]धैवती करुणे योज्या चोन्मादे षड्जमध्यमा ॥ ४ ॥
ध्रुवाविधाने कर्तव्या [1]जातिर्गान[प्रयोक्तृभिः] ।
[3]रसं कार्यमवस्थां च ज्ञात्वा [नाट्ये प्रयत्नतः] ॥ ५ ॥
षड्जग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेया जातयो बुधैः ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि [1]मध्यमग्रामसंश्रयाः ॥ ६ ॥
[1]गान्धारीरक्तगान्धार्योर्गान्धारांशोपपत्तितः ।
करुणे तु रसे [2]कार्यौ [3]निषादेऽंशे तथैव च ॥ ७ ॥
मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
[1]गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ॥ ८ ॥

1 (C. 1 ; K. 1) [1]K. षड्जोदीच्यकरं. [2]K. बहुमध्यं for षड्जमध्या and C. om. च at the end. [3]C. षड्जमध्यम for मध्यमपञ्चम. 2 (C. 2 ; K. 2) [1]C आर्षभी चैव षाड्जी च for षाड्जी त्वथार्षभी चैव. [2]K. स्वरांश परितस्पृहात् for षड्जर्षभग्रहस्वरात्. [3]C. वीराद्भुते च रौद्रे च. [4]C. निषादाङ्ग परिग्रहात् for प्रयोज्या etc. 3 (K. 3) [1]K. निषादंशेष नैषादी गान्धारी षड्जकैशिकी [2]C. gives in its place only गान्धार्यंशोपपत्त्या च करुणे षड्ज कैशिकी (3a.). 4 (C. 3b ; K. 4) [1]K. धैवतांशे. [2]C. om. this hem. 5 (C. 4 ; K. 5a) [1]K. जातिगाने. [2]CK. प्रयत्नतः. [3]K. om. this hem. [4]C. योज्या प्रयोक्तृभिः. 6 (C. 5; K. 5b, 6a) [1]C. मध्यमग्रामसमाश्रयाः. 7 (C. 6 ; K. 6b, 7a) [1]C. °गान्धार्यौ, K. °गान्धार्या. [2]CK. कार्यौ. [3]C. जातिगाने प्रयोक्तृभिः for निषादेऽंशे etc. 8 (C. 7a, 8a ; K. 7b-8a) [1]C. मध्यमोदीच्यवा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा.

मध्यमपञ्चमबाहुल्यात् [1]कार्या शृङ्गारहास्ययोः ।
कर्मारवी तथा चान्ध्री [2]गान्धारोदीच्यवा तथा ॥ ९ ॥
[1]वीरे रौद्रेऽद्भुते कार्या षड्जर्षभांशयोजिता ।
कैशिकी धैवतांशा स्याद् बीभत्से सभयानके ॥ १० ॥
एकैव षड्जमध्या ज्ञेया [1]सर्वरससंश्रया जातिः ।
तस्या [2]ह्यंशा सर्वे [3]स्वरास्तु विहिता प्रयोगविधौ ॥ ११ ॥
यो यदा बलवान् यस्मिन् स्वरो [1]जातिसमाश्रयात् ।
[2]तत्प्रयुक्ते रसे गानं कार्यं गेये प्रयोक्तृभिः ॥ १२ ॥
मध्यपञ्चमभूयिष्ठं [1]गानं शृङ्गारहास्ययोः ।
षड्जर्षभप्रायकृतं वीररौद्राद्भुतेषु च ॥ १३ ॥
[1]गान्धारसप्तमप्रायं करुणे गानमिष्यते ।
तथा धैवतभूयिष्ठं बीभत्से सभयानके ॥ १४ ॥
सर्वेष्वंशेषु [1] [स्वरा] नियमोक्तविधानेन संप्रयोक्तव्या ।
काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु बलवन्तः ॥ १५ ॥
एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो [1]रससंश्रयाः ।
([2]वाद्यप्रयोगविहितान् स्वरांश्चैव निबोधत ॥ १६ ॥
हास्य शृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ।
षड्जर्षभौ च कर्तव्यौ वीररौद्राद्भुतेष्वथ ॥ १६क ॥
गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ।
धैवतश्च प्रयोक्तव्यो बीभत्से सभयानके ॥ १६ख ॥)

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालंकारलक्षणम् ।
आरोही चावरोही च स्थायिसञ्चारिणौ तथा ॥ १७ ॥

9 (C. 7a, 9a ; K. 8b-9a) [1]K. कार्यौ, C. कार्ये. [2]C. निषादांशोपत्तितः for गान्धारोदीच्यवा तथा 10 (C. 8b, 10 ; K. 9b-10a) [1]C. for this couplet षड्जर्षभांशनिष्पन्ना कर्तव्या वीररौद्रयोः ॥ ८ ॥ कैशिकी धैवतांशा स्यात् तथा गान्धार-पञ्चमी । प्रयोक्तव्या बुधैः सम्यक् बीभत्से सभयानके ॥ १० ॥ 11 (C. 11 ; K. 10bc) [1]C. रसासंश्रया. [2]K. स्वंशा. [3]K. स्वरास्तु विज्ञेया. 12 (C. 12 ; K. 11) [1]K. जातिसमाश्रयः. [2]K. तत्प्रवृत्ते. 13 (C. 13, K. 12) [1]C. हास्यशृङ्गारयोर्भवेत् for गानं etc. 14 (C. 14 ; K. 13) [1]K. गान्धारः सप्तमप्रायः 15 (C. 15 K. 15) [1]CK. रसा. 16 (C. 16 ; K. 16a) [1]C. रस for नाटा. [2] Should there be पाठ्य for वाद्य ? cf. XIX. 38ff. 16 *ka-kha* occur only in C (16b-18) 17 (C. 19 ; K. 16b-17a)

वर्णाश्चत्वार एवैते अलंकारास्तदाश्रयाः ।
आरोहन्ति स्वरा यत्र [1]आरोहीति स भण्यते ॥ १८ ॥
यत्र [1]चैवावरोहन्ति सोऽवरोहीति [2]संज्ञितः ।
[3]स्थिरा स्वरा समा यत्र [4]स्थायी वर्णः स उच्यते ।
सञ्चरन्ति [5]स्वरा यत्र स सञ्चारीति [6]संज्ञितः ॥ १९ ॥
[1]शारीरस्वरसंभूता-[2]स्त्रिस्थानगुणगोचराः ।
चत्वारो लक्षणोपेता वर्णा [3]ह्येते प्रकीर्तिताः ॥ २० ॥
[1]एवं लक्षणसंयुक्तं यदा वर्णौ तु कर्षति ।
तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्विज्ञेया रससम्भवाः ॥ २१ ॥
एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो [1]गानयोगतः ।
[2]एतान् समाश्रितान् सम्यगलंकारान्निबोधत ॥ २२ ॥

[1]प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
प्रसन्नमध्यश्च [2][समो बिन्दुर्वेणुस्तथै]व च ॥ २३ ॥
[1]सन्निवृत्तप्रवृत्तश्च कम्पितः कुहरस्तथा ।
[2]रेचिताख्यस्तथा चैव प्रेङ्खोलितक एव च ॥ २४ ॥
मन्द्रतारप्रसन्नश्च तारमन्द्रप्रसन्नतः ।
[1]प्रस्वारश्च प्रसादश्च तथोद्वाहित एव च ॥ २५ ॥
[1]अवलोकितः [क्रमश्च] निष्कूजितक एव च ।
उद्गीतो ह्रादमानश्च रञ्जितश्च तथा परः ॥ २६ ॥
आवर्तकाख्यो विज्ञेयः परिवर्तक एव च ।
उद्घट्टितस्तथाक्षिप्तः सम्प्रदानं [1]तथा परः ॥ २७ ॥

18 (C. 20 ; K. 17b-18a) [1]K. आरोही स तु संज्ञितः 19 (C. 21 ; K. 18b-19) [1]K चैवावरोही च [2]K. संज्ञितः for भण्यते [3]C स्थिरस्वराः [4]C. स्थायिवर्णः स संज्ञितः [5]C. स्वय for स्वरा [6]K. कीर्तित for संज्ञितः 20 (C. 22 ; K. 20) [1]C. शरीरस्वर[0] [2]K. [0]तस्त्रिस्थान[0] [3]K. स्तव for ह्येते. 21 (C. 23 ; K. 21) [1]एवं पदं (Ag.) 22 (C. 24 ; K. 22) [1]K. गीतयोजकाः for गानयोगतः. [2]K. एतानेवाश्रुतो भूयः ह्यलं[0] for समाश्रितान् सम्यगलं[0]. 23 (C. 25) [1]K. om. 25-30. [2]C. समोऽन्यस्थिर एव च. See also C. 31b. 24 (C. 26) [1]C. स्यान्निवृत्तिः प्रवृत्तिश्च [2]C. रोचितव्यवस्था, [3] See 23 note 1. 25 (C. 27) [1]C. प्रसारश्च [2] See 23 note 1. 26 (C. 28) [1]C. अवलोकितस्ततश्चैव. [2] See 23 note 1. 27 (C. 29) [1]C. तदा for तथा.

हसिताख्योऽथ हुंकारः सन्धिप्रच्छादनस्तथा ।
[1]विधूनाख्यस्तथा [ज्ञेयो] गात्रवर्णस्तथैव च ॥ २८ ॥
प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
[1]प्रसन्नमध्यश्च तथा [2]समो रेचित एव च ॥ २९ ॥
प्रस्वारश्च प्रसादश्च स्थायिवर्णसमाश्रयः ।
अथ [2]संचारिजान् भूयः कीर्त्यमानान् निबोधत ॥ ३० ॥
[1]मन्द्रतारप्रसन्नादिर्बिन्दुः प्रेङ्खोलितस्तथा ।
[2]सनिन्वृत्तप्रवृत्तश्च रेचितः कम्पितः समः ॥ ३१ ॥
[1]कुहरश्चैव वेणुश्च [2]रञ्जितो ह्यवलोकितः ।
[3]आवर्तकपरिवर्तौ [4]ज्ञेयाः सञ्चारिणस्तथा ॥ ३२ ॥
[1]निष्कूजितः सहुंकारः [2]हसितं [3]बिन्दुरेचितम् ।
प्रेङ्खोलितं तथाक्षिप्तं [4]विधूनोद्घट्टितं तथा ॥ ३३ ॥
[1]ह्रादमानः सम्प्रदानं [2]सन्धिप्रच्छादनं तथा ।
प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इति [3]चारोहिणः स्मृताः ॥ ३४ ॥
[1]विधूनो [2]गात्रवर्णश्च तथोद्वाहित एव च ।
[3]उद्गीतश्च तथा वेणुरित्येते ह्यवरोहिणः ॥ ३५ ॥
सप्तरूपगता ज्ञेया अलंकारास्त्विमे बुधैः ।
नेष्यन्ते हि ध्रुवास्वेते जातिवर्णप्रकर्षणात् ॥ ३६ ॥
बिन्दुर्वापि हि वेणुर्वा ये चान्येऽपि प्रकीर्तिताः ।
ते ध्रुवाणां [2]प्रयोगेषु न कार्या स्वप्रमाणतः ॥ ३७ ॥

28 (C. 30) [1]C. विधूनाख्यस्तदा. [2] See 25 note 1. 29 (C. 31 ; K. 23) [1]C. तथा प्रसन्न एवं च for प्रसन्नमध्यश्च तथा [2]C. समोऽनुचित एव, K. क्रमरेचित, Ag. क्रमरेचित 30 (C. 32 ; K. 24) [1]K प्रस्तारश्च [2]K. संचारितान् 31 (C. 33 ; K. 25) [1]C. मन्त्रतार प्रसन्नश्च, K, मन्द्र स्तथा प्रसन्नादि [2]C. तारमन्द्रप्रसन्नश्च सन्निवृत्तप्रवर्त्तकः for the accepted reading from Ag. p. 532. 32 (C. 34 ; K. 26) [1]C. कुदर[0] for कुहर ; [2]K. रञ्जिता. [3]CK. परावृत्तौ, [4]K. ज्ञेयः. 33 (C. 35 ; K. 27) [1]C. निष्कूजित सहुंकार, K. निष्कर्षोऽत्युच्चयश्चैव [2]K. हसितो [3]K. [0]रेश्च च, for [0]रेचितम् [4]K. विस्तीर्णा ह्यालितस्तथा for विधूनोद्घट्टित स्तथा (MC. विधूमोद्घट्टित). 34 (C. 36 ; K. 28) [1]K. स्यन्दमानः for ह्रादमानः. [2]C. सन्धिः प्रह्लादन ; [3]K. वारोहिणः. 35 (C. 37 ; K. 29) [1]CM. विधूमो, K. विधूतः ; [2]K. स्थायिवर्ण[0] for गात्रवर्ण[0] [3]K. उद्दितश्च तथा वेणि विज्ञेया for उद्गीतश्च etc. 36 (C. 38 ; K. 30) [1]K. नैतेष्वाकं ध्रुवास्विष्टा जातिवर्णप्रकर्षणैः 37 (C. 39 ; K. 31a) [illegible] [2]K. प्रयोगेषु कार्या ह्यारोहिणः स्वराः.

यस्मादर्थानुरूपा [1]हि ध्रुवा [2]काव्यार्थदर्शिका ।
वर्णानां तु [3]पुनः कार्यं कृशत्वं [4]पदसंश्रयम् ॥ ३८ ॥
[1]ये तु प्रयोगं गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।
प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ॥ ३९ ॥
[1]तथा प्रसन्नमध्यश्च बिन्दुः [2]कम्पितरेचितौ ।
[3]तारश्च तारमन्द्रश्च तथा तारतरः पुनः[4] ॥ ४० ॥
[1]प्रेङ्खोलितस्तथा मन्द्रो मन्द्रतारः समस्तथा ।
स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च प्रसादोऽपांग एव च ॥ ४१ ॥
[1]अवलोकस्तथा वेणुरित्येते सर्ववर्णगाः ।
स्थायिवर्णादृते त्वन्ये सर्ववर्णा प्रयोगिनः ॥ ४२ ॥

[1]अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालंकारलक्षणम् ।
क्रमशो [2]दीप्यते यस्तु प्रसन्नादिः स कथ्यते ॥ ४३ ॥
व्यस्तोच्चारित एवैष [1]प्रसन्नान्तोऽभिधीयते ।
आद्यन्तयोः [2]प्रसदनात् प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ॥ ४४ ॥
प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नत्वादुदाहृतः ।
सर्वसाम्यात् समो ज्ञेयो [1]स्थितस्त्वेकस्वरेऽपि यः[2] ॥ ४५ ॥
बिन्दुरेककलस्तारः [1]स्पृष्ट्वा च पुनरागतम् ।
[2]स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च मन्द्रं गत्वा समागतः ॥ ४६ ॥

38 (C. 40 ; K. 31b-32a) [1]K. [0]दि for हि. [2]C. कार्यार्थदर्शिका, for काव्यार्थ[0] [3]K. मुने [4]C. तु पदसं (N. भ्रुवा)श्रयम्. 39 (C. 41 ; K. 32b-33a) [1]K. यत्र प्रयोगे गच्छन्ति. 40 (C. 42 ; K. 33b) [2]K. puts तथा after प्रसन्नमध्यश्च [3]C. [0]रेचिता. [4]K. om. this hem. 41 (C. 43 ; K. 34) [1]C. [0]स्तथातारमन्द्रतारः 42 (C. 44 ; K. 35) [1]K. ऊर्मिस्त्रोषावलोकश्चेत्यपित्येके सर्ववर्णगा। स्थायिवर्णा इवैतेषां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ 43 (C. 45 ; K. 36a) [1]K. om. this hem. [2]K. दीपितो यः स्यात् 44. (C. 46 : K. 36b-37a) [1]K. प्रसन्नान्तो विधीयते [2]C. प्रशमनात्, K. प्रसम(द)नात्. 45 (C. 47 ; K. 37b-38a) [1]C. स्थिरत्वे कस्वरोऽपि. [2]K. reads after it the following : श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्या मृदुमध्यायताः स्मृताः। आयतत्वं तु चैनीचं मृदुत्वं तु विपर्ययम् । स्वखरे मध्यमत्वं च श्रुतीनामेव निर्णयः। दीप्तायते करुणानां मृदुमध्यमयोस्तथा । 46 (C. 48 , K. 40b) [1]K. कम्पितश्च कलाद्वयम् for स्पृष्ट्वा च पुनरागतम्. [2]K. om. this hem.

[1]आक्रीडितलयो यश्च स वेणुः परिकीर्तितः ।
कण्ठेनिरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ॥ ४७ ॥
[1]त्रिकलाकम्पनात् तद्वद्रेचिताख्यः शिरोगतः ।
उरोगतः कम्पितः स्यात् कम्पनात्तु कलात्रयम् ॥ ४८ ॥
[1]गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित [2]उच्यते ।
[3]यस्तु कण्ठे स्वरोऽथ स्यात् स तु तारः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि [1]तारतरः स्मृतः ।
क्रमागतस्तु यस्तारः [2]चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा ॥ ५० ॥
[1]तारमन्द्रप्रसन्नश्च ज्ञेयो [2]मन्द्रगतिश्च सः ।
लङ्घयित्वाऽपरान् मन्द्रान् [3]क्रमात् तारगतिं गतः ॥ ५१ ॥
[1]मन्द्रतारप्रसन्नश्च [2]विज्ञेयो ह्यवरोहणात् ।
[3]एकस्वराधिरूढः क्रमशः प्रस्वारसंज्ञितो ज्ञेयः ॥ ५२ ॥
[1]प्रस्वारस्तु निवृत्तः शनैः प्रसन्नः प्रसादः स्यात् ।
[2]अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः स्वराणामथ सञ्चारात् ॥ ५३ ॥
[1]समनन्तरौ द्वावपि चरत्युद्वाहितो द्विकल एव ॥
आरोहत्येककलां पुनरेककलां प्रसादयति ॥ ५४ ॥
उद्वाहित एव स्यादवलोकितसंज्ञको द्विरभ्यस्तः ।
एकं द्वौ त्रीन् गच्छन् स्वरान् क्रमेण क्रमो ज्ञेयः ॥ ५५ ॥
एकान्तरमारुह्य [1]प्रत्येत्येकान्तरं स्वरो यस्तु ।
[2]निष्कूजितसंज्ञोऽसौ [3]ज्ञेयो सूरिभिरलंकारः ॥ ५६ ॥
[1]आदावारोही स्यात् प्रस्वारोऽन्तेऽवरोही तु ।
यत्र क्रमात् कलासु वदन्त्यलंकारमुद्गीतम् ॥ ५७ ॥

47 (C. 49 : K 46a) [1]K. om. this hem. 48 (C. 50 ; K. 45b) [1]K. रेचितः शिरसि ज्ञेय कम्पितस्तु कलात्रयम्. 49 (C. 51 ; K. 41) [1]C. गतागतप्रवृत्ते ; [2]K. दृश्यते [3]C. यस्तु (K. यस्य) कण्ठे स्वरोऽधस्तावत्. 50 (C. 52 ; K. 42) [1]K. मन्द्रप्रचारतः for तारतरः स्मृतः [2]KC. षष्ठः पञ्चम. 51 (C. 53 ab ; K. 43) [1]C. तारमन्द्रः प्रसन्नस्तु, K. [0]मन्द्रप्रसन्ने सु ; [2]K. मन्द्रगतस्य. [3]K. परात्. 52 (C. 54c-54a ; K. 44a) [1]C. मन्द्रतारः प्रसन्नस्तु, K. मन्द्रतारः प्रसन्नस्तु. [2]C. विज्ञेयो ह्यारोहणाद् बुधैः. [3]K. om. this hem. 53 (C. 54b ; K. 44b-45a) [1]K. प्रसन्नान्तः स्वरो यत्र प्रसादः स तु संज्ञितः [2]C. om. this hem. 54 (C. 55) [1]K. om. this couplet. 55 (C. 56). 56 (C. 57) [1]C. प्रत्येकान्तरं. [2]C. अनिष्कूजितक, Bd (151) [3]ज्ञेयः सूरिभिर अलंकारः C. ज्ञेयोऽलंकार उद्गीतः. 57 (C, 70) [1]See Bd. 164.

[1]क्रमयोगेनानेन तु सञ्चार्यैकान्तरस्वरो द्विकलम् ।
द्व्यवरः षट्पर एव ह्यारोही ह्यादमानः स्यात् ॥ ५८ ॥
[1]अथ रञ्जितस्तु समन्तरस्वरे द्वे कले पुनः स्थित्वा ।
अर्धकलामारोही पुनरेव तथावरोही स्यात् ॥ ५९ ॥
[1]आवर्तकश्चतुर्षु स्वरेषु समन्तरेषु [2]सम्भवति ।
आरोहणावरोहणविधिना [3]चैकान्तरेष्वपि ॥ ६० ॥
[1]ज्ञेयो [2]निरन्तरकृतस्त्वष्टकलः [3]सान्तरस्तथा कार्यः ।
[4]तज्ज्ञैः कलाश्चतस्र[5]स्त्वावृत्यावर्तको भवति ॥ ६१ ॥
[1]अधिरुह्य च स्वरांस्त्रीन् स्वरान्तरं लङ्घयति च तद्वृत्तौ ।
पुनरपि परावृत्या स स्यात् परिवर्तकोऽष्टकलः ॥ ६२ ॥
[1]यस्य स्वरावतीतौ [2]तथा परं ह्यन्तरस्वरो भवति ।
[3][अष्टादशकलश्चैव] स भवेदुद्घट्टितो नित्यम् ॥ ६३ ॥
[1]आक्षिप्तकस्त्रिस्वरजः कर्तव्यः षड्विधः कलामात्रकः ।
एककलस्त्वधरः स्याद्विज्ञेयः षट्कलस्तु परः ॥ ६४ ॥
[1]आक्षिप्तकचतुर्भिः [2]स्वरैः[त्रिस्वरैः] कलान्तरोपेतैः ।
एकान्तरस्वरक्रम इह गदितः सम्प्रदानस्तु ॥ ६५ ॥
[1]द्विरपि [2]द्विकलं गदितं [3]हसितमिवोच्चारितं तथा हसितम् ।
समनन्तरस्वरकृतं [4]चाक्षिप्तकमिव बुधैर्ज्ञेयम् ॥ ६६ ॥
[1]समनन्तरस्वरेषु च हसितवद् द्व्यप(व)रश्चतुष्परो वापि ।
आरोहत्येककलां हुंकाराख्यः स विज्ञेयः ॥ ६७ ॥
[1]स्थानान्तरमारुह्य प्रत्येति ततश्चतुष्कलं क्रमशः ।
नोर्ध्वपरिक्षेपः स्यात् सन्धिप्रच्छादनं नाम ॥ ६८ ॥
[1]आदौ पदमुत्पाद्य तु यत्र स्याद् द्विस्वरे लघुनि वर्णे ।
समनन्तरमारोहत्येककलं तद् विधूनं तु ॥ ६९ ॥

58 (C. 58) [1]See Bd. 152. 59 (C. 59) [1]See Bd. 153. 60 (C. 60) [1]See Bd. 154. [2]C. सञ्चरति. [3]Bd. 154 चैकान्तरेष्वपि वा. C. [0]कोऽप्यन्तरेष्वपि च. M. [0]कोऽप्यन्तरे[0]. 61 (C. 61) [1] See Bd. 155. [2]Bd. निरन्तरकृष्टकलः. [3]Bd. सान्तरस्तु. [4]Bd. प्राज्ञैः. [5]Bd. [0]स्रः स्वहृत्यावर्ततो. 62 (C. 63) [1]See Bd. 156. 63 (C. 63) [1]See Bd. 157. [2]C. यथा, M. Bd. तथा. [3]C. एककलश्चैव तथा. 64 (C. 64) [1]See Bd. 158. 65 (C. 65) [1]See Bd. 159. [2]C. स्वरैस्तु काले. 66 (C. 66) [1]See Bd. 160. [2]C. विकलं. [3]C. हिंसितमिव चारितं तथा हसितम्. [4]C. N. (C. तत्) तज्ज्ञैराक्षिप्तमितीव. 67 (C. 67) [1]See Bd. 161. 68 (C. 68) [1]See Bd. 162. 69 (C. 69) [1]See Bd. 163.

[1]हुंकारवदारोहेदनन्तरं तु स्वरं कलान्तरयोः ।
द्वौ द्वौ प्रकम्प्यमानौ स्वरौ ततश्च प्रसन्नौ द्वौ ॥ ७० ॥
[1]एषोऽलंकारविधौ विज्ञेयो गात्रवर्ण इत्येव ।
[2]एकारौकारस्तथा दीर्घाक्षरमन्यदपि योज्यम् ॥ ७१ ॥
[1]गीतालंकराणां करणविधिरयं यथावदुपदिष्टः ।
एभिरलंकर्तव्या गीतिर्वर्णाविरोधेन ॥ ७२ ॥
[1]स्थाने चालंकारं कुर्यात् न ह्युरसि काञ्चिकां बध्येत् ।
अतिवहवोऽलंकारा [2]वर्णविहीना न योक्तव्याः ॥ ७३ ॥
एवमेते त्वलंकारा विज्ञेया वर्णसंश्रयाः ।
अथातः संप्रवक्ष्यामि छन्दोऽक्षरसमन्वितान् ॥ ७४ ॥
शशिना विरहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।
[1]अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलंकारहीना स्यात् ॥ ७५ ॥
अलंकारास्त्रयस्त्रिंशदेवमेते मयोदिताः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतिनामपि लक्षणम् ॥ ७६ ॥
प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया [1]त्वर्धमागधी ।
सम्भाविता तृतोया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥ ७७ ॥
[1]भिन्नवृत्तिप्रगीता या सा गीतिर्मागधी मता ।
[2]अर्धकालनिवृत्ता च विज्ञेया [3]त्वर्धमागधी ॥ ७८ ॥
सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।
लघ्वक्षरकृता [1]या तु पृथुला [2]संप्रकीर्तिता ॥ ७९ ॥
एतास्तु गीतयो ज्ञेया [1]ध्रुवायोगं विनैव हि ।
[2]गान्धर्व एव योज्यास्तु नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ॥ ८० ॥

70 (C. 71) [1]See Bd. 165. 71 (C. 72) [1]See Bd. 166. [2]Bd. भाकारोकार-तया, 72 (C. 73) [1]See Bd. 167. 73 (C. 74) [1]See Bd. 168. [2]C. हीनास्तु योक्तव्याः, Bd. °हीनाः, N. न योक्तव्याः. 74 (K. 46b-47a). 75 (B. 75 ; K. 47bc) [1]K. भनलङ्क्यते च नारीगीतिरलंकार.° 76 (C. 76) [1]K. om. 76. 77 (C. 77 ; K. 48) [1]C. चार्धमागधी. 78 (C. 78 ; K. 49) [1]K. विनिवृत्तप्रवृत्ता या सा ज्ञेया मागधी बुधैः । [2]K. अर्धतः संनिवृत्ता च. [3]K. ह्यर्धमागधी. 79 (C. 79 ; K. 50) [1]C. नित्या for या तु [2]K. सा प्रकीर्तिता. 80 (C. 80-81a ; K. 51a) [1]K. ध्रुवयोग'. [2]K. om. this hem.

[1]गीतयो गदिताः सम्यग् धातूंश्चैव निबोधत ।
[2]अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धातुवाद्यस्य लक्षणम् ॥ ८१ ॥
विस्तारः [1]करणश्चैव आविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।
चत्वारो धातवो ज्ञेया [2]वादित्रकरणाश्रयाः ॥ ८२ ॥
[1]संघातजश्च समवायजश्च [2]विस्तारजोऽनुबन्धकृतः ।
ज्ञेयश्चतुःप्रकारो धातुर्विस्तारसंज्ञस्तु ॥ ८३ ॥
[1]विधिर्यस्तु स्मृत स्तस्य पूर्वं विस्तार [2]एव च ।
संघातसमवायौ तु विज्ञेयौ [3]तौ द्विकत्रिकौ ॥ ८४ ॥
पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोऽष्टविधः स्मृतः ।
करणानां विशेषेण [1]विज्ञेया वै पृथक् पृथक् ॥ ८५ ॥
[1]अधश्चोर्ध्वश्च विज्ञेयावधरोत्तरजौ स्मृतौ ।
संघातजविधिस्त्वेष विज्ञेयो [2]वाद्ययोक्तृभिः ॥ ८६ ॥
[1]द्वावुत्तरौ [2]द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।
[3]ज्ञेयस्तथोत्तरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ॥ ८७ ॥
समवायजस्तथा स्यात्रिरुत्तरस्त्रिरधरश्च विज्ञेयः ।
[1]द्व्यधरोत्तरावसानो [2]द्विरुत्तरस्त्वाधरान्तस्तु ॥ ८८ ॥
[1]प्रागुत्तरो द्विरधरो द्विरुत्तरावसानश्च ।
[2]मध्योत्तरो द्विरधरो द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ॥ ८९ ॥
अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्याससमासात्त्वनियत एव सदा ।
एवं चतुर्दशविधो[1] नित्यं विस्तारधातुः स्यात् ॥ ९० ॥

[1]रिभितोच्चयनीरटितो ह्रादस्तथानुबन्धश्चैव क्रमात् ।
[2]पञ्चविधो विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातुः ॥ ९१ ॥

81 (C. 81a ; K. 51b) [1]C. om. this hem. [2]K. om. this hem. 82 (C. 81bc ; K. 52) [1]K. करणश्च स्याद. [2]K. स्याद्यन्तकरणाश्रयाः 83 (C. 82 ; K. 53) [1]K. संघातजोऽथ [2]C. °नुबन्धश्च for °नुबन्धकृतः. 84 (C. 83 ; K. 54) [1]K. विधयस्तु स्मृतास्तस्य. C. एव तु. [3]C. om. तौ. 85 (C. 84 ; K. 55) [1]. K. विज्ञेया वै. [2]C. विधिश्चैव. 86 (C. 85 ; K. 56) [1]K. अधश्चोर्ध्वं च ; [2]K. वदनं प्रति for वाद्ययोक्तृभिः. 87 (C. 86 ; K. 57) [1]K. द्वावुत्तरौ [2]K. द्विरधरस्त्वधरादि स्वात्तरावसानश्च [3]K. ज्ञेयः प्रयोत्तरादिः. 88 (C. 87 ; K. 58) [1]K. द्विरथोत्तराधरान्तौ, [2]C. द्विरुत्तर स्वाधरान्तस्तु, K. द्विरधरश्चोत्तरविरामश्च. 89 (C. 88 ; K. 59) [1]K. द्विरथोत्तररवसानोऽधरादिरुत्तर-मुखो द्विरधरश्च. [2]C. उत्तरमध्यश्च तथा मध्ये त्वधरः पुनर्ज्ञेयः. 90 (K. 60) [1]K. °विधौ. 91 (C. 96 ; K. 61) [1]K. रिभिदितीघनीचरदितह्रदीस्ततथानुबन्ध एवं स्यात्, C. रुभिताक्रादश्च तथानुबन्धसंज्ञश्च करणधातुः. [2]K. एवं विधोऽपि for पञ्चविधो.

[1]त्रिकपञ्चकसप्तकनवकघातयुक्तो यथाक्रमं विहितः ।
सर्वैरनुबन्धकृतैर् गुर्वन्तः स्यात् करणधातुः ॥ ९२ ॥

[1]क्षेपप्लुतातिपातोऽतिकीर्णानुबन्धसंज्ञिताश्चेति ।
आविद्धो विज्ञेयो [2]धातुर्वै पञ्चविध एव ॥ ९३ ॥
द्वित्रिचतुष्कैर्नवकैः प्रहारैः क्रमशः [1]कृतैः [2]शनैः
आविद्धधातुर्विज्ञेयस्त्वनुबन्धविभूषितः[3] ॥ ९४ ॥

[1]व्यञ्जनधातुर्ज्ञेयः [2]करतलनिष्कोटितं तथोन्मृष्टम् ।
[3]रेफावमृष्टपुष्पानुस्वनितं [4]बिन्दुरनुबन्धः ॥ ९५ ॥
अङ्गुष्ठाभ्यां [1]समं तन्त्र्या स्पर्शनं [2]यत् कलं तु तत् ।
वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाऽतिरतलम्[3] ॥ ९६ ॥
सव्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितमिहोच्यते[1] ।
[2]सव्यप्रदेशिनीघातमुन्मृष्टमिति संज्ञितम् ॥ ९७ ॥
सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपाद्[1] रेफ [1]इत्यभिधीयते ।
कनिष्ठकाङ्गुष्ठाकाभ्यां तु [3]दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥ ९८ ॥
तन्त्रीषु त्रिप्रहारं [1]चाप्यवमृष्टमिति स्मृतम् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पमित्यभिधीयते ॥ ९९ ॥
तलस्थानेऽ[1]धरन्यासस्त्वनुस्वनितमुच्यते ।
[2]गुर्वक्षरैरेकतन्त्र्यां तु बिन्दुरित्यभिसंज्ञितः ॥ १०० ॥
[1]व्याससमासादेषामनुबन्धः सार्वधातुको ज्ञेयः ।
इति दशविधो प्रयोज्यो वीणायां [2]व्यञ्जनो धातुः ॥ १०१ ॥

92 (C. 97 ; K. 62) [1]C. त्रिकपञ्चकसप्तकनवकैर्घातैर्युक्तो यथाक्रमं विहितः ; K. त्रिकपञ्चकसप्तनवकैर्यथाक्रमं स सुनो भवेद्वाद्ये. 93 (C. 98 ; K. 63) [1]K. क्षेपः स्तुता * * * नियतोऽतिकीर्णमनुबन्धश्चैव. [2]C. धातुर्वाद्यप्रयोगे तु. 94 (C. 99 ; K. 64) [1]K. om. क्रतैः [2]C. om. शनैः [3]K. सानुबन्धविभूषितः. 95 (C. 89 ; K. 65) [1]K. व्यञ्जनधातोः पुष्प'. [2]C. °निष्कोटितान्यथोन्मृष्टम्. K. °निष्कोटितं तमोधृष्टम्. [3]K. रेफानुबन्धसंज्ञोऽनुस्वनितं, C. °ष्यामुस्वरितं. [4]K. बिन्दुरवमृष्टम्. 96 (C. 90 ; K. 66b-67a) [1]C. तु तन्त्रीणां for समं तन्त्र्या, (K. समं तन्त्री). [2]K. य. [3]K. °स्तले for °स्तलम्. 97 (C. 91 ; K. 67b-68a) [1]K. °मिहेष्यते. [2]K. प्रहारो वामतर्जन्यामंगुष्ठमिति संज्ञितम्. 98 (C. 92 ; K. 68b-70a) [1]K. °समाक्षेपे. [2]K. इत्यभिसंज्ञितः [3]K. दक्षिणा × × मधोमुखम्. 99 (C. 93 ; K. 70b, 66a) [1]C. वाप्यवमृष्टमिति स्मृतम्, K. चाप्यवमृष्टं प्रकीर्तितम्. 100 (C. 94 ; K. 69) [1]C. °धरन्यासस्तानध्वनितम्, K. °थतन्त्रीणामनुस्तनितम् [2]K. गुर्वक्षरकृता तन्त्री. 101 (C. 95 ; K. 71) [1]K. व्याससमासा देष्टामनुबन्धः सर्व° [2]K. व्यञ्जको.

इत्येते धातवः प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणान्विताः ।
तिसृणामपि वृत्तीनां [1]यासु वाद्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १०२ ॥

[2]तिस्रो गतिवृत्तयः प्राधान्येन ग्राह्याः चित्रावृत्तिर्दक्षिणाश्चेति । तासां वाद्यताललयगीतियतिमार्गप्राधान्यानि यथास्वं व्यञ्जनानि भवन्ति । तत्र चित्रायां संक्षिप्तवाद्यं [मागधी गीतिर् एककल-] [3]स्तालो द्रुतो लयः समा यतिः अनागतग्रहाणां प्राधान्यम् । तथा वृत्तौ [सम्भाविता] [4]गीतिः × वादित्रं द्विकलस्तालो मध्यो लयः स्रोतोगता यतिः समग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणायां [पृथुला] [5]गीतिश्चतुष्कलस्तालो विलम्बितो लयो गोपुच्छा यतिर् [6]अतीतग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।

तिस्रस्तु वृत्तयश्चित्रादक्षिणावृत्तिसंज्ञिताः ।
वाद्यगीतोभयगुणा निर्दिष्टास्ता यथाक्रमम् ॥ १०३ ॥
सर्वासामेव वृत्तीनां ललिताद्यास्तु जातयः ।
धातुभिः सह [1]संयुक्ता भवन्ति गुणवत्तरा ॥ १०४ ॥
एतेषां धातूनां समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
[1]स्यादुदात्तललितरिभितघनसंज्ञा[श्च तु] चतस्रश्च ॥ १०५ ॥
तत्रोदात्ता विस्तारधातुविषया बहुविषयताद्धा ।
ललिता व्यञ्जनहेतोर्ललितत्वादेव संप्रोक्ता ॥ १०६ ॥
आविद्धधातुविषया [1]रिभिताघातसञ्चयाद् निर्दिष्टा ।
करणविषया घनसंज्ञा गुरुलघुसञ्चयात्तस्य ॥ १०७ ॥
त्रिविधं [1]वैणकवाद्यं कर्तव्यं गीतसंश्रयं तज्ज्ञैः ।
[2]तत्त्वं तथानुगतमोघश्चानेककरणसंयुक्तम् ॥ १०८ ॥
लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं [1]भवेत्तत्त्वम् ।
गीतं च [2]यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ १०९ ॥

102 (C. 100 ; K. 72) [1]K. यस्तु. [2]K. om. this prose passage and gives 103 in its stead. See Bd. p. 151. [3]C. तालद्रुतलय समा यतिः. [4]C. गीतिवादित्रद्विकलतालमध्यलयस्रोतोगता यतिः. [5]C. गीतिचतुष्कलतालविलम्बितलय गोपुच्छा यतिः" [6]C. अतीतमाग्रहमार्गानाम्. 103 (K. 73) 104 (C. 101 ; K. 74) [1]K. संभक्ता for संयुता. 105 (K. 75) [1]K. स्यात्स्यादुदात्त°. [1]106 (K. 76). 107 (K. 77) [1]K. रिभिनर्घातसंचयाद. 108 (C. 102 ; K. 78) [1]C. वैणवं. K. गीते कार्यं वाद्यं वीणासमुद्भवं. [2]K. तत्त्वह्यनुगतमोघश्चानककरणसमायुक्ताः. 109 (C. 103 ; K. 79) [1]K. च य त्तत्त्वम्. [2]K. यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्वैवनवाद्यम.

आविद्धकरणबहुलं [1]उपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं [2]चौघं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ ११० ॥
स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ।
द्रुते चौघं प्रयुञ्जीयादेष वाद्यगतो विधिः ॥ १११ ॥
तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं[1] भवेत् ।
ओघस्तृतीये कर्तव्यो लयतालविचक्षणैः ॥ ११२ ॥
[1]एवं तज्ज्ञैर्ज्ञेया वीणावाद्ये तु धातवः प्रोक्ता ।
वक्ष्येऽधुना विपञ्चीवाद्यविधाने तु करणार्थम् ॥ ११३ ॥
[1]रूपकृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेष ओघश्च ।
षष्ठी [2]प्रतिशुष्का ह्येवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ ११४ ॥
[1]वीणावाद्ये द्विगुणं गुरुलाघववादनं भवेद्रूपम् ।
[2]रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥ ११५ ॥
युगपत्कृतेऽ[1]न्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवकृत् स्यात् ।
[2]वीणावाद्यविरामेऽविरतकरणं तु रूपशेषः स्यात् ॥ ११६ ॥
[1]आविद्धकरणयुक्तो ह्युपर्यपरिपाणिकस्त्वोघः[2] ।
[3]प्रतिशुष्का विज्ञेया वाद्ये स चैकतन्त्रिकृता ॥ ११७ ॥
कार्यं [1]ध्रुवा प्रयोगे प्रायेण हि कोणवादनं तज्ज्ञैः ।
[2]द्वाभ्यामपि वीणाभ्यां गाने वा वादने चापि ॥ ११८ ॥
स्थानं वा पात्रं वा स्यात् तन्त्रिषु विभावयेत् समं गानम् ।
तच्चौघतुल्यकरणं वाद्यं कार्यं विपञ्च्यास्तु ॥ ११९ ॥
सप्ततन्त्री [1]भवेच्चित्रा विपञ्ची नवतन्त्रिका ।
[2]विपञ्ची कोणवाद्या स्याच्च् चित्रा चाङ्गुलिवादना ॥ १२० ॥

110 (C. 104, K. 80) [1]K. ह्युपर्युपरिपाणिकं. [2]K. वाद्यं त्वोघे विधातव्यम्. 111 (C. 105.) 112 (C. 106). [1]C. ऽनुगतः. 113 (C. 107 ; K. 118) [1]K. एवमेतत् स्वरकृतं ज्ञेयं वीणाशरीरजम् । विपञ्च्याद्यनुवक्तानि करणानि निबोधत. 114 (C. 108 ; K. 119) [1]C. रूपकृतं. [3]K. वै प्रतिशुष्का त्वेवं विज्ञेयं. 115 (C. 109 ; K.120) [1]KC. वीणावाद्य[0] [2]C. रूपं रूपं for रूपं ; K. रूपमेवानुकृतप्रतिनूनमित्युच्यते वाद्यम्. 116 (C. 110 ; K. 121a, 122a) [1]K. [0]न्यविकरणं प्रतिभो. [2]K. [0]विरामेऽस्य विरतकरणं तु. 117 (C. 111 ; K. 122b) [1]K. [0]करणयोगाद्, [2]K. [0]पाणिकैश्चोद्यः. [3]K. om. this hem. 118 (C. 112 ; K. 123a) [1]K. ध्रुवाविधानेन. [2]K. om. this hem. 119 (C. 113). 120 (C. 114 ; K. 124) [1]K. भवेच्चित्रा विपञ्चीभिभवे तथा [2]K. कोणवाद्या विपञ्ची.

[1]एवं वेद्या तज्ज्ञैर्नानाकरणाश्रया विपञ्ची तु ।
अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये लक्षणयुक्तं बहिर्गीतम् ॥ १२१ ॥
[1]आश्रावणा तथारम्भो वक्त्रपाणिस्तथैव च ।
[2]संघोटना तथा कार्या पुनश्च परिघट्टना ॥ १२२ ॥
[1]मार्गासारितमन्यत् स्याल्लीलाकृतमथापि वा ।
आसारितानि च तथा [2]त्रिप्रकारकृतानि तु ॥ १२३ ॥
एतानि च बहिर्गीतान्यादौ योज्यानि योक्तृभिः ।
[1]सतालानि ह्यतालानि [2]चित्रवृत्तिगतानि तु ॥ १२४ ॥
प्रयोजनं [1]हि पूर्वोक्तं पूर्वरङ्गविधौ मया ।
[2]तेषां चैव तु वक्ष्यामि लक्षणं सनिदर्शनम् ॥ १२५ ॥

तत्राश्रावणा नाम—

विस्तारधातुविहितैः करणैः प्रविभागशो द्विरभ्यस्तैः ।
[1]द्विश्चापि सन्निवृत्तैः [2]करणोपचयैः क्रमेण स्यात् ॥ १२६ ॥
[1]गुरूणि त्वाद्यावेकादशकचतुर्दशक सपञ्चदशकम् ।
सचतुर्विंशकमेव द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥ १२७ ॥
लघुगुरूणि च [1]ततः षट् तथाष्टमं गुरु भवेत्तथा च पुनः ।
षट् च लघूनि तथान्त्यं गुरु[2][त्रिः]स्यादाश्रावणायां तु ॥ १२८ ॥
त्रिः शम्योपरिपाणौ [1]तालोऽपि ह्येष निर्दिष्टः ।
समपाणौ द्वे [1]शम्ये [च] तालावप्येवमेव स्यात् ॥ १२९ ॥
[1]भूयः शम्या तालावनुगुणादुत्तरस्तथा द्विकलश्च ।
[2]चञ्चत्पुटस्तथा स्यादेवं ह्याश्रावणातालः ॥ १३० ॥

121 (C. 115 ; K. 81) [1]K. reads this couplet as एवं ज्ञेया वैणववाद्यविधाने तु धातवस्तज्ज्ञैः वक्ष्याम्यतःपरमहं निगीतविधानसमवायम्. 122 (C. 116 ; K. 82) [1]C. चाश्रावणा-रम्भविधौ. [2]C. परिघट्टना च विज्ञेया तथा संघोटनैव च. 123 (C. 117 ; K. 83) [1]C. [0]सारितमेव स्यात्. [2]C. विप्रमाणानि वै तथा. 124. (C.118 ; K. 84) [1]CK. सत्त्वान्यलापतालानि. [2]K. चित्तवृत्तौ. C. चित्रवृत्तगतानि. 125 (C. 119; K. 85) [1]K. च तज्ज्ञेयं. [2]K. एतेषां संप्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम्. 126 (C. 120 ; K. 86) [1]K. द्विस्त्वपि ; C. विश्वापि. [2]K. करणोपचमैः. 127 (C. 121 ; K. 87) [1]K. गुरूणात्यदावेकादशं च सचतुर्दशं सपञ्चदशम्. [2]K. सचतुर्विंशकामयद्विगुणीकृतमेतदेवस्यात्. 128 (C. 122 ; K. 88) [1]K. स्यादष्ट for ततः षट्. [2]KC. बाह्याश्रावणायां तु. 129 (C. 123 ; K. 89) [1]K. पिच्चोववाममेव चैककवान्. [2]K. साम्यताली वाम्ये चमे वाथ. 130 (C. 124 ; K. 90) [1]K. भूषय (with K. 89b) तालावचयाणापुत्तरस्तथा चैव for 130a. C. [0]तालानुगुणाद्[0], N. [0]तालानुवाणादुः. [2]K. वञ्चत्पुटस्तथा स्यादेवं.

अत्रोदाहरणं—

[3]क्रुं दुं जगति यवलितकजम्बुकम्रुंर तितिसल कुचसलवा दिर्द्रि गणपति । पशुपति कञ्चुक दिद्दे परभुज दिगिनिशि वादिगि वा दिगिगिनि च पशुपति ति च ।

अथारम्भः—

दीर्घान्यादावष्टौ द्वादश च लघूनि नैधनं चैव ।
चत्वारि गुरूणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ [1]च दीर्घं च ॥ १३१ ॥
लघुसंज्ञानि [1]चत्वारि [2]द्विगुणीकृतो दीर्घद्वये तदन्ते ।
अष्टौ लघूनि नैधनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥ १३२ ॥

अस्य तु वाद्यं—

कार्यं [1]त्रिपर्वविहितैरुपवहनैरप्यधः समवरोहैः ।
तलरिभितह्लादयुतैः करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥ १३३ ॥
अपचययुक्तैर्द्विस्त्रिस्तथा[2]निवृत्तैस्तथा द्विरभ्यस्तैः ।
[3]आरम्भे वाद्यविधिः कार्यस्त्वेवं प्रयोगज्ञैः ॥ १३४ ॥
[1]तालस्त्रिकलस्त्वादौ शम्येककला कलाद्वये तालाः ।
[2]द्विकला च पुनः शम्या तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥ १३५ ॥
[2]द्विकलश्च सन्निपातः पुनः [1]पितापुत्रकश्च षट्पूर्वः ।
[2]चञ्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तालसंयोगस्तु ॥ १३६ ॥

[अत्रोदाहरणम्]

[3]म्रुं जं दुडु जगति अवलिनक दिगिवा दिंजेति निकाल कुच कुशजम्बुकं तिनि घा । आगणपति पशुपति [वा आगणपति पशुपति] घा ।

[3]This passage is corrupt and occurs only in K. 131 (C. 125; K. 91) [1]C. om. च. 132 (C. 126; K. 92) [1]K. चतुर्धा [2]K. निधनद्विगुणीकृतानि. दीर्घं (र्घौऽ)न्ते. C. द्विगुणीकृतानि दीर्घे द्व. [3]K. om. this. 133 (C. 127; K. 93) [1]K. °विहितैरुद्वहनैः, NC. °हीनैरथसम(C. स)वारोह. [2]K. तलरिभितद्वभाद्युतैः; C. सुलरहित गुरुयुक्तै. 134 (C. 128; K. 94) [1]C. द्विः कृत्वा च for द्विस्त्रिस्तथा [2]C. निर्वर्तितैर्द्विरभ्यस्तैः [3]K. भारम्भीऽयवतरणत्रिपर्वयुक्तैश्च कर्तव्यः. 135 (C. 129; K. 95a) [1]C. तालत्रिकनात्वादौ शमेग्रककनतातालं द्वयमिताल:. [2]K. om. this hem. except द्विकलाच (95b). 136 (C. 130; K. 100b-101) [1]K. °पुत्रकम्पचपूर्वः. [2]K. विश्वकपुरस्तथा चैत्यारभ्भे ताल-योगस्तु. [3] This passage is corrupt and occurs in K. only.

अथ चक्रपाणिः—

[1]आविद्धकरणयुक्तो द्व्यङ्ग स्यादेककः [2]प्रवृत्तो वा ।
[2]अर्धव्यञ्जनधातुर्वाद्ये ऽप्यथ चक्रपाणिस्तु ॥ १३७ ॥
गुरूणि पञ्च ह्रस्वानि षट् [1]गुरूणि चतुर्गुणः ।
गुरुणी द्वे लघुत्वेकं चत्वार्यथ गुरूणि च ॥ १३८ ॥
चत्वार्यथ लघूनि स्युस्त्रीणि दीर्घाणि चैव हि ।
लघून्यष्टौ च दीर्घं च चक्रपाणौ [1]विधीयते ॥ १३९ ॥
द्विकले [1]मद्रके यत्तु [2]शम्यातालनिपातनम् ।
तत्सर्वं चक्रपाणौ तु [3]मुखे ह्यष्टकलाः स्मृताः ॥ १४० ॥
[1]शम्यातालौ तालशम्ये तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।
तालं शम्या च तालं च सन्निपातं तथैव च ॥ १४१ ॥
तस्याधस्तात् पुनः कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
[1]चक्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रयः ॥ १४२ ॥

अत्रोदाहरणम्—

[2]दिङ्गिः क्रुं द्रूं जंबुकगजपतियाः म्रतुड्डादिदुभेये डुघिषि दुनकिटिड्नादुं घट्टु-घट्टकिटिमट्टु ।

अथ संघोटना—

विस्तारकरणैस्त्रिभिश्च चित्रैस्तथा हि वृत्तैश्च ।
त्रिश्चाभ्यस्तोपचयैर्वदन्ति संघोटनावाद्यम् ॥ १४३ ॥
गुरुणी लघून्यथाष्टौ [1]दीर्घं द्वितयं तथा च [2]कर्तव्यम् ।
लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतु-[3]र्गुणश्चापि कर्तव्यम् ॥ १४४ ॥

137 (C. 131; K. 104a) [1]K. °युक्ताद्वाङ्गः. [2]C. प्रवृत्ते [2]K. om. this hem. 138 (C. 132, K. 102) [1]K. स्वरश्चतुर्गुणः for गुरूणि चतुर्गुणः. 139 (C. 133, K. 103) [1]K. भवेद्द विधिः for विधीयते. 140 (C. 134; K. 97 ab) [1]C. मन्द्रके. [2]K. °तालादियोजितम्. [3]C. मुखेत्र ह्यष्टौ, K. कार्यमष्टकले मूखे. 141 (C. 135) [1]K. om. this couplet. 142 (C. 136; K. 97c) [1]K. om. this hem. [2]K. This passage is corrupt and occurs in K. only. 143 (C. 139; K. 105) [1]K reads this couplet as follows: विस्तार करणे चित्रद्विविवितिषवर्तीती द्विरभ्यस्तैः। उपाश्रययुक्तौ च सदा वदन्ति संखोटनावाद्यम्. 144 (C. 140; K. 98, 106) [1]C. दीर्घद्वितयं. K. दीर्घं द्विगुणं (द्विगुणे). [2]K. कर्तव्या (106). [3]K. °गुणं संप्रकर्तव्यम्.

पुनरष्टौ [1]ह्रस्वा स्युस्त्वथ गुरुनिधनं तथा कार्यम् ।
[2]संघोटनवस्तुविधौ [3]ज्ञेयं गुरुलाघवविधानम् ॥ १४५ ॥
अधिदण्डां हस्ताभ्यां वीणामुपगृह्य दक्षिणाङ्गुल्या ।
[2]अङ्गुष्ठाभ्यां च सदा कार्यं संघोटनावाद्यम् ॥ १४६ ॥
संघोटने स्वराणां संवादिविवादिनश्चापि ।
[2]संघोटनात् त्वभिहिता शेषानुवादिभिश्चैव ।
[3]अस्यास्तालः शीर्षकवत् पञ्चपाणिविहितः ॥ १४७ ॥

[अत्रोदाहरणम्]

[1]झंडं जगति यचलित कडु डुडुंडुं महायोगि श्रुक कपाल यासुपति गणपतिक ।

अथ परिघट्टना—

दीर्घाण्यादावष्टौ लघुनी [1]कुर्यात् पुनर्द्विगुणितानि ।
[2]ह्रस्वान्यापि चत्वारि द्विगुणानि स्युः सदीर्घाणि ॥ १४८ ॥
षोडश लघूनि च स्युः [1]सगुरुण्यन्ते तथैव कार्याणि ।
[2]एष सपरिघट्टनाया [3]गुरुलघुवस्तुक्रमः प्रोक्तः ॥ १४९ ॥
[1]वाद्यं चास्य तज्ज्ञैः [2]सोपवहनं हस्तलाघवात् कार्यम् ।
व्यञ्जनधातुसमुत्थं [3]नानाकरणाश्रयोपेतम् ॥ १५० ॥
[1]संपक्केष्टाकः स्यात्तालः करणैस्तु धातुसंयुक्तैः ।
[2]गुरुलघुयोगादेवं विहितं कार्यं बुधैर्नित्यम् ।

अथ मार्गासारितम्—

[3]चत्वारि गुरूणि स्युर्लघूनि चत्वार्यथ द्विगुणितानि ॥ १५१ ॥

145 (C. 141 ; K. 99, 107) [1]K. ह्रस्वानि स्युरिह तथा (पुनरष्टौ ह्रस्वानिस्यस्तु ते) नैधनं च (तथा) कर्तव्यम् (कार्यम्) [2]C. संघोटनंवस्तु⁰ K. संखोटनवस्तु⁰ [3]C. विज्ञेयं, K. ह्रस्वगुरुविधिः समुद्दिष्टः. 146 (C. 137 ; K. 100a) [1]K. has only अधिदण्डहस्त and not the rest. 147 (C. 138, 142a ; K. 104b-105a) [1]K. संखोटय स्वरं यादिना तु संवादिना तथाधिवलम् । [2]K. समवायिभिश्च शेषा नतु वादिभिरल्पकैशांशैः. 148 (C. 143b, 144a ; K. 109) [1]C. च द्वे गुरूण्यपि च कुर्यात्. [2]C. लघुनी द्वे सर्वाणि गुरूणि सहैव दीर्घेण. 149 (C. 144b, 145a ; K. 110a) [1]K. सहनिधनगतेन वात्र कार्याणि. [2]C. एष स परिघट्टनायां. [3]K. ⁰लघुवस्तुक्रमः. 150 (C. 142b, 143a ; K. 111) [1]C. परिघट्टनासमत्वं वाद्यं तथास्त लाघवात् कार्यम्. [2]K. सोदृहुलं. [3]K. नानाकारणा⁰. 151 (C. 145b, 146a ; K. 112) [1]KC. संपिष्टकवज्ञाया. [2] C. om. ... and has मार्गासारि for it

[1]गुरूणि लघूनि चाष्टावन्त्यं गुरु चेति ।
[2]गुरुणि च लघूनि तथा स्युर्मार्गासारिते [3]च वस्तूनि ॥ १५२ ॥
[1]मार्गासारिते [2]वाद्यं विस्ताराविद्धकरण संयुतम् ।
तालैः सकलैरथ [3]गुरुलघु सञ्चये स्यादयम् ॥ १५३ ॥

अत्रोदाहरणम्—

[4]दिग्लत्संद्धं जगति पचतिनकदिह्ने संडुं ।

अथवा—

चत्वारि तु गुरूणि स्युर्ह्रस्वान्यष्टौ भवन्ति हि ।
गुरूणि तथा ह्रस्वानि दीर्घमन्त्यमथापि वा ॥ १५४ ॥

अत्राप्युदाहरणम्—

दिकं टुं जगति यवति यचलि । झं दुं तिति झल कुल तिति वा ।

अथ लीलाकृतम्—

[1]कनिष्ठासारितविधौ चास्य तालश्रवणमधुराणि लीलाकृतानि च ।
[2]अभिसृतपरिसृतानि तान्यर्थवशादिह कर्तव्यानि प्रयोगज्ञैः ॥ १५५ ॥

अथासारितानि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि । तानि च [3]तालमानप्रमाणनिर्दिष्टानि तालविधाने यथाक्रमं [4]व्याख्यास्ये ।

[1]एवमेतत् स्वरगतं ज्ञेयं वीणाशरीरजम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुषिरातोद्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे [2]ततातोद्यविधानं नाम एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

152 (C. 147 ; K. 114b) [1]K. om. this hem. [2]K. ह्रस्वानि गुरूणि तथा. [3]K. ह्येवम्. 153 (C. 146 ; K. 113) [1]C. gives only मार्गासारि in 146b and विस्ताराविद्ध······संयुतम् in 146a. [2]K. पाद्यं for वाद्यं. [3]K. गुरुलघुसञ्चयस्यायम्. [4]This passage is corrupt and is in K. only. 154 (K. 115) [1]C. om. from here to तिति वा and adds वालासारितश्चैव ताभौ स्य परिकीर्तिता. 155 (C. 148 ; K. 117) [1]K. om. कनिष्ठासारिताविधौ चास्य ताल. [2]K. सृतपरिसृतेतरकृतानि. C. चाभिकृतपरिवृत्तानि. [3]K. तलप्रमाणनिर्दिष्टानि. [4]K. व्याख्यामः. 156 (C. 149 ; K. 118a, 125) [1]K. reads this as follows : ततवाद्यविधानमिदं सर्वं प्रोक्तं मया समासेन । वक्ष्याम्यतश्च भूयः शुषिरातोद्यस्य लक्षणम्. N. एवं स्वरगतं ज्ञेयं वीणाशारीरसंभवम् । अतःपरं. [2]K. ततावद्येतिजातिविधानो नामाध्यायः एकोनत्रिंशत्तमः.

त्रिंशोऽध्यायः

[1]आतोद्यं सुषिरं नाम ज्ञेयं [2]वंशकृतं बुधैः ।
वैण एव विधिस्तत्र [3]स्वरग्रामसमाश्रयः ॥ १ ॥
द्विकत्रिकचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगताः स्वरा ।
[1]कम्पमानार्धमुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्तथैव च ॥ २ ॥
तत्रोपरि यथा [1]ह्येकस्वरो वैणः [2]स्वरान्तरे ।
[3]प्राप्नोत्यन्यत्वमेवेह तथा वंशगतोऽपि हि ॥ ३ ॥
द्विकत्रिकचतुष्को वा [1]स्वरः स्याच्छ्रुतिसंख्यया ।
[2]अ[न्वी]रणात् तु शेषाणां स्वराणामपि सम्भवः ॥ ४ ॥
[1]स्वराणां च श्रुतिकृतं चतुस्त्रिद्विभिश्च लक्षणम् ।
[2]अङ्गुलि[पात]नकृतं तच्च मे सन्निबोधतः ॥ ५ ॥
व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ।
कम्पमानाङ्गुलिश्चैव त्रिश्रुतिः परिकीर्त्यते ॥ ६ ॥
[1]द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्तस्तु एवं श्रुत्याश्रिताः स्वराः ।
[2]एते स्युर्मध्यमग्रामे भूयः षड्जाश्रिताः पुनः ॥ ७ ॥
व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृता षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
धैवतश्चार्षभश्चैव [1]कम्पमानाङ्गुलिकृतौ ॥ ८ ॥
[1]अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव गान्धारोऽथ निषादवान् ।
[2]स्वरसाधारणे चापि [3]काकल्यन्तरसंज्ञके ॥ ९ ॥

1 (C. 1 ; K. 1) [1]C. आद्यं तु for आतोद्यं. [2]K. वंशगतं. [3]K. स्वरग्राम्य⁰. 2 (C. 2 ; K. 2) [1]C. कम्पितोऽर्ध⁰. 3 (C. 3 ; K. [1]K. ह्येकः स्वरो. [2] K.स्वरोत्तरे. [3]K. ⁰त्वमिवाह. 4 (C. 4 ; K. 4) [1]K. श्रुतिसंख्या भवेत् स्वरः. [2]CK. अनीरणात्. 5 (C. 5a ; K. 5a) [1]K. om. this hem. and C. reads only स्वराणां च in it. N. चतुर्द्विस्त्र(स्त्रि)श्च लक्षणम्. [2]KC. अङ्गुलिवादनकृतं. C. om. 6 (C. 5b-6a ; K. 5b-6a). 7 (C. 6b-7a ; K. 6b-7a) [1]K. द्विकार्धाङ्गुलिमुक्तः स्यादिति श्रुत्याश्रिता. [2]C. एते तु मध्यमः. 8 (C. 7b-8a ; K. 7b-8a) [1]C. ⁰ङ्गुलीकृता. 9 (C. 8b ; K. 8b-9a) [1]C. om. this hem. [2]K. साधारणं. [3]K. वान्तरस्वरसंस्थया for काकल्यन्तरसंज्ञके.

निषादगान्धारयोश्च षड्जमध्यमयोरपि ।
विपर्ययः सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धितः[1] ॥ १० ॥
[1]वैणकण्ठप्रदेशेन सिद्धा [2]वंशाश्रिताः स्वराः ।
यं यं [3]गीतः स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन वादयेत् ॥
[4]शारीरवैणवंशानाम् एकीभावः प्रशस्यते ॥ ११ ॥
[1]अविचलितमविकृष्टं वर्णालङ्कारसंयुतं मन्द्रम् ।
विधिव[2]ल्ललितं मधुरं वेणोरेवं स्मृतं वाद्यम् ॥ १२ ॥
एवमेतत्स्वरकृतं विज्ञेयं वंशयोक्तृभिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [1]घनातोद्यविकल्पनम् ॥ १३ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सुषिरातोद्यविधानं नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

10 (C. 9 ; K. 9b-10a) [1]K. ⁰सिद्धिदः. 11 (C. 10 ; K. 10b-11a) [1]C. वेणुदण्डप्रवेशेन. [1]K. वैणक तु प्रवेशेन. [2]K. कण्ठाश्रिताः. [3]K. गीता. C. गतः. [4]C. शारीरवंशवैणानाम्. 12 (C. 11 ; K. 12) [1]C. अविचलितमविच्छिन्नं. [2]C. मन्दं विधिललित मधुरं for ललितं मधुरं स्निग्धं. 13 (C. 12 ; K. 13) [1]K. तालवाद्य⁰ for घनातोद्य⁰.

एकत्रिंशोऽध्यायः

[1]तालो घन इति प्रोक्तः [2]कलापातलयान्वितः ।
[3]कलास्तस्य प्रमाणं वै विज्ञेयं [4]तालयोक्तृभिः ॥ १ ॥
या लौकिकी कला काष्ठा [1]निमेषश्च स्मृता बुधैः ।
न सा तालकला ज्ञेया ह्यन्येषा तालजा कला ॥ २ ॥
निमेषा पञ्च मात्रा [1]स्यान्मात्रायोगात् [2]कला स्मृता ।[3]
निमेषा पञ्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम् ।
ततः कलाकालकृतो लय इत्यभिसंज्ञितः ॥ ३ ॥
त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिताः ।
[1]यस्तत्र तु लयो [2]मध्यस्तत्प्रमाणकला स्मृता ॥ ४ ॥
त्रिविधा सा च विज्ञेया [1]त्रिमार्गनियता बुधैः ।
चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या [2]वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ॥ ५ ॥
चतुर्गुणा दक्षिणे स्यादित्येवं त्रिविधा कला ।
कलाकालप्रमाणेन ताल [1]इत्यभिसंज्ञितः ॥ ६ ॥
[1]चतुरस्रश्च त्र्यस्रश्च तालो द्विविध एव हि ।
द्विविधस्यापि तालस्य [2]चैका प्रकृतिरिष्यते ॥ ७ ॥
तथा योनिद्वयं [1]चास्य कीर्त्यमानं निबोधत ।
[2]चञ्चत्पुटस्तु विज्ञेयो तथा [3]चापपुटोऽपि च ॥ ८ ॥
[1]चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तालो यस्मात् प्रवर्तते ।
चतुरस्रस्तु [2]विज्ञेयस्तालश्चञ्चत्पुटो बुधैः ॥ ९ ॥

1 (C. 1 ; K. 1) [1]K. वाद्य तूर्यायन for तालो घन इति. [2]M. कालपात°. [3]CM. कालस्य तु प्रमाण. [4]K. तालयोगतः. 2 (C, 2 ; K. 2) [1]C. निमेषाश्च स्मृता. 3 (C. 3-4a ; K. 3) [1]CM. स्यामात्रायोगात्. [2]M. कलौ. [3]K. om. 3b. 4 (C. 4b-5a ; K. 4) [1]C. य स्तत्र मन्द्रीऽथलयस्तत्. [2]M. °स्तत्प्रमाणा. 5 (C. 5b-6a ; K. 5b-6a) [1]K. त्रिमार्गनियमा. [2]C. वार्त्तिके for वृत्तौ सा. 6 (C. 6b-7a ; K. 6b, 5a) [1]K. इत्यभिसंज्ञितः. 7 (C. 7b-8a ; K. 7) [1]K. त्र्यस्रश्च चतुरस्रश्च स तालो द्विविधः स्मृतः. [2]K. त्वेका. 8 (C. 8b, 9a) K. 8) [1]K. ताला चान्यमान निबोधत. [2]M. चञ्चत्पुट°. K. चञ्चपुट° [3]M. चाचपुट, K. चापपुटा बुधैः. 9 (C. 9b, 10a ; K. 9a) [1]K. om. 9a. [2]K. चञ्चपुट. M. °श्चञ्चत्-

[1]त्र्यस्रश्चापपुटश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।
[2]प्रथमं गुरुणी कृत्वा लघु चान्त्यं प्लुतं तथा ॥ १० ॥
[1]अक्षराणां निवेशेन स तु चञ्चत्पुटस्तदा ।
आदौ गुर्वक्षरं यत्र [2]लघुनो गुरु चैव हि ॥ ११ ॥
त्र्यस्रः स खलु विज्ञेयस्तालश्चापपुटो[2] भवेत् ।
अनयोर्मिश्रभावाच्च मिश्रस्तालः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥
[1]षट्पितापुत्रकश्चैव पञ्चपाणिः स चेष्यते ।
यथोक्तैरभिनिष्पन्नः स्वसंज्ञागुरुलाघवैः ॥ १३ ॥
समासयोगात्तालोऽयं त्रिविधः परिकीर्तितः ।
सन्निपातस्ततः शम्या तालः शम्या [1]अथापि वा ॥ १४ ॥
शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ तालशम्ये [1]तथैव च ।
सन्निपातादिको ज्ञेयः शम्यादिश्च तथापरः ॥ १५ ॥
[1]तालादिश्च त्रिभिर्भेदैः पुनश्चञ्चत्पुटो भवेत् ।
[2]सन्निपातादिको नाट्ये चतुरस्रो भवेदयम् ॥ १६ ॥
शम्यादिकस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञैरासारितादिषु[1] ।
तालादिकस्तथा प्रोक्तो विद्वद्भिः पाणिकादिषु ॥ १७ ॥
[1]चञ्चत्पुटस्य ये [2]भेदा सन्निपातादयस्त्रयः ।
त एव भेदा विज्ञेया [3]बुधैश्चापपुटे पृथक् ॥ १८ ॥
[1]सन्निपातादिकस्त्वस्य [2]बलवानितरेऽपि च ।
[3]षट्कलोऽष्टकलश्चैव तालो ह्यस्मात् प्रवर्तते ॥ १९ ॥
शम्यातालप्रवेशेन [1]त्र्यस्रोऽन्योऽपि विधीयते ।
षट्पितापुत्रककृतः पञ्चपाणिरुदाहृतः ॥ २० ॥

10 (C. 10b ; K. 9b, 10a) [1]K. त्र्यस्रश्चञ्चपुटश्चैव. C. om. 9a ; [2]K. आदौ द्वे गुरुणी यस्य लघुकं प्लुतमेव च (See Kn. on SR. V. 19) 11 (C. 11b ; K. 10b, 11a) [1]C. has for 11a कुर्यात् चञ्चत्पुटस्यैव बुधश्चापपुटस्य तु. [2]K. अन्ते लघुनि चैव हि (See Kn. on SR. V. 19). 12 (C. 12 ; K. 11b, 17) [1]K. °स्तालश्चञ्चपुटाश्रयः. 13 (C. 13) [1]K. om. 13. 14 (C. 14a ; K. 12a) [1]K. मथापि. 15 (C. 14b, 15a ; K. 12b) [1]C. तथापि वा. 16 (C. 15b, 16a ; K. 13a) [1]C. तथा तालादिभिर्भावैर्युग्मश्चञ्चत्पुटोभवेत्. [2]K. om. 16b. 17 (C. 16b, 17a ; K. 13b, 14a) [1]C. °रासादि (रि) तेषु च. 18 (C. 17b, 18a ; K. 14b, 15a) [1]C. चञ्चत्पुटस्य. [2]K. भावाः for भेदाः [3]K. °श्चञ्चपुटस्य च. 19 (C. 18b ; K. 15b, 16a) [1]K. °स्तस्य C. °स्तस्य for स्त्वस्य. [2]K. °न्नं तरतथा. [3]C. om. 19b. 20 (C. 19 ; K. 17b, 18a) [1]K. अन्योऽस्ति पि for त्र्यस्रोऽन्योऽपि.

आद्यं प्लुतं द्वितीयं [1]तु लघु यत्राक्षरं भवेत् ।
तृतीयं च चतुर्थं च [2]गुरुणी पञ्चमं लघु ॥ २१ ॥
प्लुतान्तः षट्पितापुत्रो गुरुलाघवसंयुतः ।
[1]पञ्चपाणिः स विज्ञेयः षट्पातस्तु षडक्षरः ॥ २२ ॥
[1]सन्निपातस्ततस्तालः शम्या तालस्तथैव च ।
[2]शम्या चैव हि तालश्च षट्पातस्तस्य कीर्तितः ॥ २३ ॥
[1]तालादिस्त्र्यस्त्रभेदोऽन्यः [2]संपर्केष्टाकसंज्ञितः ।
[3]गुरुपञ्चाक्षराद्यन्त्यप्लुतमात्रासमन्वितः ।
[4]सन्निपातस्ततः शम्या ताल शम्यैकतालकः ॥ २४ ॥
त्र्यस्त्रं सर्वगुरुं कृत्वा [1]निष्क्रामं तत्र योजयेत् ।
शम्याद्वयं ततस्त्वेष [2]उद्घट्टः कथितो बुधैः ॥ २५ ॥

[1]एवमेककलो ज्ञेयः [2]शुद्धश्चञ्चत्पुटादिक ।
यथाक्षरोऽथ [3]द्विकलस्तथा चैव चतुष्कलः ॥ २६ ॥
त्रयो भेदा हि [1]तालस्य द्विगुणा द्विगुणाः स्मृताः ।
चतुरस्त्रस्त्रिभिर्भेदैस्तालस्तु परिकीर्तितः ॥ २७ ॥
चतुष्कलो ह्यष्टकलः [1]कलाषोडशकः पुनः ।
त्र्यस्त्रस्तालस्तु [2]षट्भेदास्त्रिकलः षट्कलस्तथा ॥ २८ ॥
[1]कलाद्वादशकोऽपि स्याच्चतुर्विंशतिकस्तथा ।
[2]कलाष्टचत्वारिंशत्कं कला षण्णवती तथा ॥ २९ ॥
तालो [1]नवविधश्चायमयुग्मः सम्प्रकीर्तितः ।
[2]द्विप्रकारस्त्वयं तालो निःशब्दः शब्दवांस्तथा ॥ ३० ॥

21 (C. 20 ; K. 18b-19a) [1]K. च. [2]K. गुरुणि. 22 (C. 21a ; K. 19b, 20a) [1]C. om. 22b. 23 (C. 21b, 22a ; K. 20b, 21a) [1]C. षस्मादौ सन्निपातः स्यात् तालशमिातरः परम्. [2]C. तालशमिा च तालश्च षट्पाताश्च प्रकीर्तिताः. 24 (C. 22b, 23 ; K. 21b, 22a) [1]K. तालादिस्त्र्यस्त्रभेदो, C. तालादिस्त्र्यस्त्रभेदे [2]K. संपत्केष्टक. [3]C. गुरुसर्वाक्षरो यस्तु प्लुतादन्तः प्रकीर्तितः. 25 (C. 24 ; K. 22b, 23a) [1]K. निष्कामं. [2]K. तद्दङ्. [3]K. om. 25c. 26 (C. 25 ; K. 26b) [1]C. एकमेककलो, K. om. 26a. [2]C. श्चञ्चत्पुटा⁰ [3]K. ⁰स्तथैव च for ⁰स्तथा चैव. 27 (C. 26 ; K. 27) [1]K. लस्याथ for तालस्य. 28 (C. 27 ; K. 28) [1]C. कलषोडशकः, K. कलाः षोडश चैव हि. 29 (C. 28 ; K. 29) [1]K. कला द्वादश चैवास्यश्चतुर्विंशतिरेव च. [2]K, चत्वारिंशत्तथाष्टौ च तथा षण्णवतिः कला. 30 (C. 29 ; K. 29a) [1]K. ⁰मांगं समासात परिकीर्तितः. [2]K. om. this hem.

[1]प्रयोगं द्विविधं चास्य कीर्त्यमानं निबोधत ।
[2]तत्रावापोऽथ निष्क्रामो विक्षेपश्च प्रवेशकः ॥ ३१ ॥
चतुर्विकल्प इत्येवं निःशब्दः [2]परिकीर्तितः ।
शम्या तालो ध्रुवश्चेति सन्निपातस्तथा [3]परः ॥ ३२ ॥
इति शब्देन संयुक्तो विज्ञेयश्च चतुर्विधः ।
[2]एतेषामथ वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ॥ ३३ ॥
[1]लक्षणञ्च प्रमाणञ्च यथावदनुपूर्वशः ।
[2]ऊर्ध्वाङ्गुलिसमाक्षेप आवाप इति संज्ञितः ॥ ३४ ॥
[1]निष्क्रामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीनां प्रसारणम् ।
तस्य दक्षिणतः [2]क्षेपो विक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ३५ ॥
[1]निवर्तनं च हस्तस्य प्रवेशोऽधोमुखस्य तु ।
[2]कृत्वाङ्गुलीनामाक्षेपं निष्क्रामं च भवेदथ ॥ ३६ ॥
[1]विक्षेपश्च पुनः कार्यः पुनश्चैव प्रवेशनम् ।
यदा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष [2]विधिर्भवेत् ॥ ३७ ॥
[1]निष्क्रामश्च प्रवेशश्च द्विकले परिकीर्तितौ ।
एषामन्तरपातास्तु पातसंज्ञा प्रकीर्तिताः ॥ ३८ ॥
शम्यातालश्च विज्ञेयः सन्निपातस्तथैव च ।
[1]शम्या दक्षिणहस्तस्य तालः पातस्तु वामतः ।
हस्तयोस्तु समः पातः सन्निपात इति स्मृतः ॥ ३९ ॥
[1]ध्रुवस्तु [2]मात्रिकः पातः रागमार्गप्रयोजकः ।
कला यास्त्रिविधा प्रोक्ता [2]तासां पातो ध्रुवः स्मृतः ॥ ४० ॥

31 (C. 30 ; K. 30b) [1]K. om. this hem. [2]K. तत्र चालाप निष्कामौ विक्षेपोऽथ प्रवेशनम्. 32 (C. 31 ; K. 31) [1]K चतुर्द्विकल. [2]K. परिकीर्तितः. [3]K. परे. 33 (C. 32 ; K. 32) [1]C. चतुर्विधम्. [2]K. एतेषां चैव. 34 (C. 33 ; K. 33a) [1]K. om. this hem. [2]C. सर्वाङ्गुलि समाक्षेपः आवाप, K. उत्तानाङ्गुलिसंकोच आलाप. 35 (C. 34 ; K. 33b. 34a) [1]K. निष्कामोऽधोगतस्य स्याददङ्गुलीनां ; C. निष्कामोऽधोगतस्यादङ्गुलीनां. [2]C. क्षेपात्. [3]K. इति संज्ञितः for परिकीर्तितः. 36 (C. 35 ; K. 34b) [1]MN. विकर्तनं. [2]K. om. 36b. 37 (C. 36 ; K. 35a, 36b) [1]K. om. 37a. [2]K. विधिस्मृतः. 38 (C. 37 ; K. 35b ; 36a) [1]K. निष्कमश्च. [2]K. द्विकले. 39 (C. 38, 39a ; K. 36b, 37a) [1]K. om. 39a and has for 39b सहव्यस्त निपातस्तु सम्यताल (शम्याताल) श्च वामतः. 40 (C. 39b, 40a ; K. 37b) [1]K. om. 40a. [2]K. ⁰N. मात्रिक, C. माद्रिक. [3]K. तस्याः.

यथाक्षरस्य तालस्य [1]स तु गुर्वक्षरो [2]भवेत् ।
यथाक्षरकृतैः पात-[3]स्तालो ज्ञेयो [4]यथास्थितः ॥ ४१ ॥
[1]गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः स [2]एव द्विकलो भवेत् ।
द्विर्भावो द्विकलस्यैव विज्ञेयस्तु चतुष्कलः ॥ ४२ ॥
[1]यथाक्षरकृताः पाताः सर्वैरेव प्रकीर्तिताः ।
[2]चञ्चत्पुटस्य विज्ञेयस्तथा चापपुटस्य च ॥ ४३ ॥
पञ्चपाणेश्च विहिताः भेदा ह्येते त्रयः स्मृताः ।
व्युदस्य [2]युग्ममोजं ये पञ्च ताला भवन्ति हि ॥ ४४ ॥
मिश्रा [1]गीताङ्गसंयुक्ता ज्ञेया [2]ह्युद्घट्टकादयः ।
कला पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिताः ॥ ४५ ॥
[1]दश चैकादशैते च संकीर्णा समुदाहृताः ।
न ह्येषामुपयोगोऽस्ति सप्तरूपे [2]ध्रुवास्वपि ॥ ४६ ॥
प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते [1]गानप्रयोक्तृभिः ।
त्र्यस्रश्च चतुरस्रश्च षट्कलोऽष्टकलस्तथा ॥ ४७ ॥
ध्रुवाणां तु [1]भवेत्तालं संप्रवक्ष्यामि तत्त्वतः ।
कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामो [2]शम्याश्चैव ततो भवेत् ॥ ४८ ॥
कनिष्ठिकानामिकाभ्यां तु [1]निष्क्रामोऽतो विधीयते ।
[2]ततस्तालस्तु कर्तव्यः शम्या चैव तु पञ्चमी ॥ ४९ ॥
प्रवेशो [1]मध्यमाङ्गुष्ठे कर्तव्यस्तर्जनीकृतः ।
[2]निष्क्रामः सन्निपातोऽन्त्ये नित्यमष्टकलो भवेत् ॥ ५० ॥

41 (C. 40b, 41a ; K. 38) [1]K. सरी. [2]C. स्मृतः [3]स्ताले. [4]K. यथाचरः. 42 (C. 41b, 42a ; K. 39) [1]K. [0]चरैस्तु. [2]K. नव[0]. [3]K. द्विर्भावा. 43 (C.42b, 43a) [1]C. यदाचरकृतैः पातै. [2]MN. चञ्चत्पुटस्य. K. om. 43. 44 (C. 43b, 44a, K. 23b) [1]C. युग्मराजं वै. K. युग्मतो ये च. 45 (C. 44b, 45a ; K. 24) [1]C. [0]संयुक्तात्. [2]C. ह्युद्घट्टकदयः. K. ह्युद्घड्डकादयः. 46 (C. 45b, 46a ; K. 25) [1]K. दशैकादश चैवैते. K. ध्रुवासु च. 47 (C. 46b, 47a ; K. 26a ; 40a) [1]K. भूयः. 48 (C. 47b, 48a ; K. 40b, 41a) [1]K. [0]त्तालैस्तं च वक्ष्यामि. [2]K. सम्या चैव. 49 (C. 48b, 49a, K. 41b, 42a) [1]C. निष्क्रामौऽतौ. [2]K. ततश्च तालः कर्तव्या. 50 (C. 49b, 50a ; K. 42b, 43a) [1]N. मध्यमोङ्गुष्ठ, K. ह्यष्टमी षष्ठः. [2]C. निष्क्रामो सन्निपातोऽन्त्या. K. निष्क्रामसन्निपाताऽन्त्या.

एष युग्मे [1]कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः[2] ।
कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः प्रथमे [1]तु कला भवेत्[3] ॥ ५१ ॥
शम्यापातो [1]द्वितीया तु तृतीया ताल एव च ।
शम्या तत्र चतुर्थी तु पञ्चमो तर्जनीक्रमात् ॥ ५२ ॥
षष्ठश्च सन्निपातः स्यादेष वै षट्कलो विधिः ।
[1]एष त्र्यस्रे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ॥ ५३ ॥
कनिष्ठाङ्गुलि निष्क्रामः प्रवेशश्च तथा भवेत् ।
कनिष्ठानामिकास्थाने [1]ततस्तालस्तृतीयकः ॥ ५४ ॥
[1]शम्यापातश्चतुर्थी तु निष्क्रामो मध्यमाकृतः ।
[2]षष्ठस्तालस्ततो ज्ञेयो निष्क्रामस्तर्जनीकृतः ॥ ५५ ॥
शम्याष्टमी ततस्तालो नवमी तु कला स्मृता ।
[1]कनिष्ठिका प्रवेशस्तु दशमी तु कला भवेत् ॥ ५६ ॥
निष्क्रामश्चैव तर्जन्या तदनन्तरमिष्यते ।
[1]सन्निपातस्तथान्ते च कलाद्वादशकं भवेत् ॥ ५७ ॥
एष [1]त्वावापविक्षेपव्यवधानेन पण्डितैः ।
विधिश्चतुष्कलो ज्ञेयः प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृतः ॥ ५८ ॥
[1]द्विकलश्चतुष्कलश्च पादभागः प्रकीर्तितः ।
चत्वारः पादभागाश्च मात्रेति परिभाष्यते ॥ ५९ ॥
[1]चञ्चत्पुटस्य तालस्य तथा चापपुटस्य च ।
पञ्चपाणेश्च विज्ञेया भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥ ६० ॥
[1]एवमेष मया तालः समासात् [2]परिकीर्तितः ।
आसारिते वर्धमाने [3]गीतांगेषु च यः स्मृतः ॥ ६१ ॥

51 (C. 50b, 52b ; K. 43b, 44a) [1]CMN. कलोपेतो (M. [0]तं, N. [0]त.) [2]K. तु कलो. [3]MN. put C. 52b-54a after C. 50a. [3]C. प्रथमानुकलो. 52 (C. 53 ; K. 44b, 45a) [1]C. द्वितीये. [2]C. तृतीये. 53 (54a ; K. 45b, 46a) [1]C. om. 53b. 54 (C. 51 ; K. 46b, 47a) [1]K. तालो ज्ञेयस्तृतीयकः. 55 (C. 52a, 54b ; K. 47b, 48a) [1]C. शम्याताल[0]. [2]K. षष्ठस्तालतथा. 56 (C. 55 ; K. 48b, 49a) [1]C. [0]प्रदेशस्तु for प्रवेशस्तु. 57 (C. 56 ; K. 49b, 50a) [1]K. [0]स्तथा ते च. [2]NC. कल (N. [0]ला) द्वादशके. 58 (C. 57 ; K. 50b, 51a) [1]K. तो वापविक्षेप व्यवधानश्च. 59 (K 51b ; 52a) [1]C. om. this altogether. 60 (K. 52b, 53a) [1]C. om. this couplet. 61 (C. 58 ; K. 53b, 54a) [1]MC. एवमेव. [2]C. समुदाहृतः. [3]K. गीतेष्वपि हि यः स्मृतः.

[1]अथासारितकानां तु संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
[2]भेदश्चञ्चत्पुटस्यादौ तथा गुरुलघुप्लुतैः ।। ६२ ।।
पञ्चपाणिं ततः कुर्याद् द्विरभ्यस्तं प्रयोगवित् ।
यथाक्षरं तु [1]पूर्वत्र यथावद्विनिवेशयेत् ।। ६३ ।।
शम्यातालः पुनश्चैव शम्यातालमथापि वा ।
आद्येऽक्षरे सन्निपातं [1]पञ्चपाणेश्च योजयेत् ।। ६४ ।।
[1]तालं शम्यां च तालं च शम्यातालौ ततः परम् ।
एष एव द्वितीयेऽपि [2]पञ्चपाणौ विधिः स्मृतः ।। ६५ ।।
[1]प्लुतस्यान्तेऽपि तस्येष्टः सन्निपातः प्रयोक्तृभिः ।
एवं यथाक्षरं ज्ञेयं कनिष्ठासारितं बुधैः ।। ६६ ।।
यथाक्षरस्याक्षरैश्च [1]तालपातान् निबोधत ।
चकारे तु भवेच्छम्या [2]द्वितीये ताल एव च ।। ६७ ।।
पुकारे तु भवेच्छम्या टकारे ताल एव च ।
एवं [1]चच्चत्पुटो ज्ञेयः [2]पञ्चपाणिरतःपरम् ।। ६८ ।।
[1]षट्कारे सन्निपातः स्यात् पिकारे ताल एव च ।
तकारे तु भवेच्छम्या [2]पुकारे ताल एव च ।। ६९ ।।
त्रकारे तु भवेच्छम्या ककारे ताल एव च ।
द्वितीयेऽप्येवमेव स्यात् सन्निपातस्ततः परम् ।। ७० ।।
गुर्वक्षराणां [1]विश्लेषादेवमेव तु मध्यमम् ।
विश्लेषितानामेषां तु द्विर्भावे या कला भवेत् ।। ७१ ।।
[1]पातान्ते सा प्रयोक्तव्या यथावदनुपूर्वशः ।
[2]द्विर्भावो मध्यमस्यैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते ।। ७२ ।।

62 (C. 59a ; K. 54b, 55a) [1]C. om. 62a. [2]K. भेदी चच्चत्पुट. C. ज्ञेयश्चच्चत्पुटस्यादौ क्षत्वा तु गुरुलाघवम्. 63 (C. 59b, 60a ; K. 55b, 56a) [1]K. सर्वत्र for पूर्वत्र. 64 (C. 60b, 61a ; K. 56b, 57a) [1]C. पञ्चपाणेश्च, K. पञ्चबाणश्च. 65 (C. 61b, 62a ; K. 57b, 58a) [1]C. शम्यातालश्च तालश्च शम्याताल⁰. [2]K. पञ्चबाणौ. 66 (C. 62b, 63a ; K. 58b, 59a) [1]C. प्लुतस्यान्ते-कृतसौष्ठः. K. प्लुतच्छेदे⁰. 67 (C. 63b, 64a ; K. 59b, 60a) [1]C. वामपातात् for तालपातान्. [2]C. द्वितीयस्ताल. 68 (C. 64b, 65a ; K. 60b, 61a) [1]MN. चच्चत्पुटौ. K. चच्चपुटे. [2]K, पञ्चपाणे⁰. 69 (K. 61b, 62a) [1]K. षडारे, C. om. 69. [2]K. एकारे for पुकारे. 70 (K. 62b, 63a) [1]C. om. 70. altogether. 71 (C. 65 ; K. 63b, 64a) [1]C. विक्षेपात्. 72 (C. 66a ; K. 64b, 65a) [1]C. om. 72a. [2]C. विभावो.

[1]मध्यमस्य विधानेन न्यसेच्च द्विगुणाः कलाः ।
[2]सन्निपातैर्निपातैश्च तेषां वस्तु प्रकीर्तितम् ।। ७३ ।।

[1]अतःपरं प्रवक्ष्यामि लयान्तरितलक्षणम् ।
तालो यस्य कनिष्ठः स्यात् स लयान्तरितः स्मृतः ।।
[1]कला [2]कालान्तरकृता केवलं तु कलान्तरम् ।। ७४ ।।
अयमेव तालयोगो विशेषसिद्धिस्तु [1]पूर्वनिर्दिष्टा ।
[2]भवति हि लयान्तरिते शब्दाद् भेदो लयाच्चैव ।। ७५ ।।

[1]आसारितां संयोगो वर्धमानक इष्यते ।
[2]उत्पत्तिं लक्षणं चास्य गदतो मे निबोधत ।। ७६ ।।
निहत्य [1]दानवं घोरं रुद्रेणामितौजसा ।
नृत्तमुत्पादितं [2]चित्रं पूर्वं ताण्डवसंज्ञितम् ।। ७७ ।।
अथ भूतगणैः सर्वैस्तस्मिन् काले महात्मभिः ।
वर्धमानमिदं [1]सृष्टं पिण्डीबन्धैर्विभूषितम् ।। ७८ ।।
परितुष्टश्च [1]तं दृष्ट्वा सपत्नीको वृषध्वजः ।
प्रददौ च वरं श्रेष्ठं सह [2]देव्या महेश्वरः ।। ७९ ।।
[1]तल्लक्ष्यलक्षणयुतं मार्गयुक्तिविधिक्रमैः ।
[2]वर्धमानं प्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगोचरम् ।। ८० ।।
[1]एवमेतन्मया दृष्टं पिण्डीबन्धनिमित्ततः ।
अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं श्रृणुत द्विजाः ।। ८१ ।।

[1]वृत्ति दक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।
द्विविधं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ।। ८२ ।।

73 (C. 66b, 67a ; K. 65b, 66a) [1]C. मध्यमव्यवधानेन. [2]C. सन्निपातनि⁰. 74 (C. 67b, 68a) [1]K. om. 74. [2]MN. काला. 75 (C. 69 ; K. 93) [1]K. सूर्यवद्दिष्टा. [2]MNC. भवन्ति हि. [3]K. लयश्चैव. 76 (C. 225 ; K. 66b) [1]K. om. 76a. [2]K. समानलक्षणांश्चैव. 77 (C. 226 ; K. 67) [1]C. दारुणं. [2]C. चित्रताण्डव⁰. 78 (C. 227 ; K. 68) [1]K दृष्टं. 79 (C. 228 ; K. 69) [1]K. तद्दृष्ट्वा. [2]C. देव्या महासुरः. K. देवगणाधिपैः. 80 (C. 229 ; K. 70) [1]K. लक्ष्यलक्षणसंपन्ना. [2]K. वर्धमानप्रयो⁰. [3]C. शिवगौरवम्. 81 (C. 230 ; K. 71) [1]C. एवमेव पुरा. [2]C. सं⁰. 82 (K. 72) [1]C. om, 82.

[1]अतालं च सतालं च तत्प्रमाणं द्विजा स्मृतम् ।
चतस्रः कण्डिकाश्चैव तावन्त्यासारितानि तु ॥ ८३ ॥
ध्रुवकेण कलाभिस्तु कण्डिका देवकल्पिता ।
वर्धमानशरीरे तु क्रियते मार्गयोजना ॥ ८४ ॥
आद्या नवकला तु स्यादष्टाभिस्तत्परा स्मृता ।
दश षट् च तथा चैव तृतीया कण्डिकेष्यते ॥ ८५ ॥
चतुर्थी कण्डिका चैव द्वात्रिंशत्कलिका स्मृता ।
कलाभिरेवं निर्दिष्टा कण्डिका वर्धमानके ॥ ८६ ॥
केवलं मार्गसंभूता स्वालयोपाङ्गवर्जिता ।
एकद्वित्रिचतुर्योगात्ताभिरासारितानि तु ॥ ८७ ॥
वर्धमाने प्रसूयन्ते मार्गतालाङ्गयोगतः ।
प्रथमां कण्डिकां कृत्वा बालतालप्रयोजिताम् ॥ ८८ ॥
[1]अन्तिमार्धं कलाहीनं कुर्यादेवं कनिष्ठकम् ।
द्वितीयां [2]कण्डिकां कृत्वा [3]प्रथमा सकला यदि ॥ ८९ ॥
[1]युज्यते पूर्वतालेन [2]तदा तत्स्याल्लयान्तरम् ।
[3]वर्धमानं तदा चित्रैर्नहि वृत्तेन योजयेत् ॥ ९० ॥
[1]बहिर्वा वर्धमाने वा [2]कनिष्ठां न हि दक्षिणे ।
[2]द्विगुणाक्षरसंयोगादन्यमार्गनियोजनात्[3] ॥ ९१ ॥
[1]नृत्तकालविशेषाच्च [2]बालतालाल्लयान्तरम् ।
कनिष्ठासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥
स एव सर्वः कर्तव्यः प्रथमे [1]कण्डिकाद्वये ।
तृतीया सद्वितीया च प्रथमा चैव [2]तत्कला ॥ ९३ ॥

83 (C. 231a ; K. 73) [1]C. om. 83a. 84 (K. 74) [1]C. om. 84. 85 (K. 75) [1]cf. C. 232. 86 (K. 76) 87 (K. 77). 88 (K. 78) [1]C. om. 88a. 89 (C. 251b, 252a ; K. 79) [1]C. षधिंमर्धिं:. [2]C. बालमासारितन्तु तत्. [2]C. कणिंका. [3]C. प्रथमं. 90 (C. 252b, 253b ; K. 80) [1]C. पूज्यते. [2]C. यदा यत्तल्लयान्तरम्. [3]C. वर्धमानां तदा चित्रैर्नं विवृत्तेन ; K. वर्धमानं विना चित्रैर्न हि वृत्तौ लयान्तरम्. 91 (C. 254, 70a ; K. 81) [1]C. स हि वर्धमाने वा. [2]K. कनिष्ठां. [2]K. द्विगुणाचीर⁰. [3]C. ⁰तृष्वन्यमास्व (मार्ग) प्रयोजनम् (नात्). 92 (C. 70b, 255 ; K. I41a, 82a) [1]C. वृत्तेर्विशिष्टकालाच्च. [2]C. लयादन्य (बालताल) लयान्तरम्. K. बाल्यादन्यल्लयान्तरम्. 93 (C. 256 ; K. 141b, 82b) [1]K. कण्डिकवेद्वये. [2]C. तद्गपेत.

द्विकलं योगमाश्रित्य मध्यमासारितं [1]तु तत् ।
चतुर्थीमादितः कृत्वा चतस्रः कण्डिका [2]यदा
[3]चतुष्कलेन युज्यन्ते ज्येष्ठमासारितन्तु तत् ॥ ९४ ॥

प्रयोगस्तु यथा त्वेषां पिण्डीबन्धैर्विकल्प्यते ।
प्रत्येकं [1]त्वङ्गविन्यासस्तदा तेषां पृथक् पृथक् ॥ ९५ ॥
मुखं प्रतिमुखं चैव [1]देहः संहरणं तथा ।
अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्वासारितेषु च ॥ ९६ ॥
उपोहनं मुखं तेषां युग्मं प्रतिमुखं भवेत् ।
ओजः [1]शरीर संहारावेमङ्गविधिक्रमः ॥ ९७ ॥
[1]इत्येवं चतुरङ्गानि ज्ञेयान्यासारितानि तु ।
[1]चतुरासारितैर्बद्धं वर्धमानकमुच्यते ॥ ९८ ॥
[1]वर्णताललयग्रन्थवाद्याभिनयवर्धनात् ।
[1]पात्राणां वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ॥ ९९ ॥
[1]वर्धमानशरीरस्य भवेदासारितस्य च ।
कार्यकारणभावेन [2]परस्परविकल्पनम् ॥ १०० ॥
[1]यथा वृक्षाङ्कवेद्बीजो बीजात् वृक्षस्य सम्भवः ।
अन्योन्यहेतु संयोगः प्रसर्तव्यस्तथैव तु ॥ १०१ ॥
[1]योगादेककलात् सूते कनिष्ठकं लयान्तरे ।
द्विकलान् मध्यमं चैव ज्येष्ठं चैव चतुष्कलात् ॥ १०२ ॥
चच्चत्पुटपरिवर्तः शम्यादि द्वौ च पञ्चपाणिकृतौ ।
अन्ते च संनिपातः पातविधिरयं कनिष्ठस्य ॥ १०३ ॥
[1]अयमेव तालयोगो विशेषसिद्धिश्च पूर्वनिर्दिष्टा ।
भवतीह लयान्तरिते शब्दाद् भेदो लयाच्चैव ॥ १०४ ॥

94 (C. 257a, 258 ; K. 83, 84a) [1]C. तथा. [2]K. यथा. [3]C. चतुष्कयोगमाश्रित्य. 95 (C. 260b, 261a ; K. 84b, 85a) [1]C. ⁰विन्यासः सर्वेषां च पृथक् पृथक्. 96 (C. 193 ; K. 85b, 86a) [1]K. देहसंहरणं. 97 (C. 194ab, K. 86b, 87a) [1]K. ⁰शरीसंहारावयमङ्ग⁰. 98 (C. 194c ; K. 87b, 88a) [1]C. om. 93b. 99 (C. 263 ; K. 88b, 89a) [1]C. वर्धताललयाग्रन्थ⁰. [2]C. पत्राणां. 100 (C. 264 ; K. 89b, 90a) [1]K. वर्धमाने. [2]K. ⁰विकल्पनम्. 101 (K. 90b, 91a) [1]C. om. 101. 102 (K. 91bc) [1]C. om. 102. 103 (K. 92) [1]C. om. 103. 104 (K. 93) [1]C. om. 104.

[1]उत्तरकालान् कृत्वा त्वादो विप्राः कलाः परित्यज्य ।
एतत् पातविधानं मध्यमकासारिते प्रोक्तम् ॥ १०५ ॥
[1]ज्येष्ठस्य भवति नियमादादावेका चतुष्कला मात्रा ।
मात्रा कुं दु (?) गता स्यात् कृत्वा तौ द्वौ च परिवर्तौ ॥ १०६ ॥
[1]बालं नवकलं येषां न तेषां साधुसंमतम् ।
सन्निपाताङ्गविन्यासं कलानियमतः कृतम् ॥ १०७ ॥
[1]अथ तत्र मुखे तालौ ध्रुवपातैरेव [2]नियमितो मानम् ।
तस्य [3]कलामात्राक्षरगुरुलघुवर्णस्थितिं वक्ष्ये ॥ १०८ ॥
ज्येष्ठस्य कला ह्यष्टौ मुखं भवेन्मध्यमस्य [1]सप्त कलाः ।
[2]षष्ठिर्लयान्तरे स्यात् पञ्चैव कलाः कनिष्ठस्य ॥ १०९ ॥
आदावन्ते गुरूणि मध्ये च लघूनि [1]वाद्यतः प्रभृति ।
अष्टौ द्वादश षोडश विंशतिरपि [2]चाक्षराणि स्युः ॥ ११० ॥
आसारितोपवहनेष्वादावासारणानि युक्तानि ।
तान्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि ॥ १११ ॥

यथा—[1]कुद्दु जगति यदि सिनि गिजं हु प्रथमे लयान्तरे, वापि तितिजल कुचकलय मध्ये, इति कुच वलितक ज्येष्ठे ।

[1]इत्यक्षरपतनकला गुरुलघुवर्णस्थितिप्रविभक्तः ।
आसारितमुखसंज्ञे उपवहनविधिः समुद्दिष्टः ॥ ११२ ॥
[1]एवमेतत् विस्तारं कथितं परिमाणकम् ।
चत्वारस्तु [2]गणा युग्मे ओजे [3]षट् परिकीर्तिताः ॥ ११३ ॥

105 (K. 94) [1]C. om. 105. 106 (K. 95) [1]C. om. 106. 107 (K. 96) [1]C. om. 107. 108 (C. 195 ; K. 97) [1]K. तेषां संमुखतालं. [2]K. नियमतात्मानम्. [3]K. कलापाक्षर गुरुलघुवर्णः. 109 (C. 196 ; K. 98) [1]K. समूलकम्. [2]K. षडिलयान्तरे. 110 (C. 197 ; K. 99) [1]C. साद्यत. K. वालतः, M. वाधतः. [2]K. वाचराणि. 111 (C. 198, 199 ; K. 100) [1]The example given is very corrupt. The version given is from K. The equally corrupt C. version as follows : चद्दलच्च ञ्जगति लबत दिधि चणु (M. वाण दच घण दञ्ज भति लवलित दिष्टि भण दम् N. भाण्ड, भाणट, जगति यवलित दिगि भाणटम्.) एतत् (N. तं M. द) बालि ञ्ज्ञेयं कुतसद्दङ्ग धया चगति (N. ध्वयान्तरगति) दित दित (N. दिगित) गिसल द्दङ्ग मध्ये ते चाहङ्ग भव (वेज्) ज्येष्ठम्. 112 (K. 101) [1]C. om. 112. 113 (C. 200a ; K. 102) [1]C. om. 113a. [2]KC. गणा. [3]K. षड्ा for षट्.

पञ्चपाणौ द्वितीये तु [1]सार्धाः षट् परिकीर्तिताः ।
कनीय [2]एवं कर्तव्यमक्षरैस्तालमानतः ॥ ११४ ॥

यथा— [1]देवं देवैः संस्तुतमीशं[3] दैत्यैर्यक्षैः[4] प्रणमितचरणम्[5] ।
[6]त्रैलोक्यहितमीशं हरं रुद्रं [7]शरणमहमुपगतः ॥

अष्टावेव गणाः कार्याः पूर्वताले यथाविधिः ।
द्वादशैव तु कर्तव्या [1]षट्पितापुत्रके गणाः ॥ ११५ ॥
अर्धत्रयोदश-[1]स्तथा तृतीये [2]वस्तुसंज्ञिनि ।
एवम् अक्षरविन्यासो मध्यमासारिते स्मृतः ॥ ११६ ॥

यथा—भूताधिपतिं भगनेत्रहरणमीशं [3]देवैर्वन्द्यं [4]सुरमखमथनं रौद्रं भयदं [5]गजचर्मपटं । शम्भुं त्र्यक्षं ज्वलननिभजटं [6]भुजंगपरिकरं ॥ [7]त्रिदशगणवृतं दैत्यैर्नित्यं परिपठितचरितम् [8]अमरपतिनमितम् अभिमतसुखदं [9]रुद्रं पीतं [10]पितृवननिलयं गङ्गाप्लावितशोभनजटं तं शरणं गतोऽस्मि वरदं च महेश्वरम् ।

कार्या षोडश युग्माख्ये ताले तु प्रथमे गणाः ।
चतुर्विंशतिरोजाख्ये द्वितीये वस्तुसंज्ञिते ॥ ११७ ॥
चतुर्विंशतिरर्धश्च तृतीये [1]वस्तुके भवेत् ।
ज्येष्ठे त्वासारिते कार्य एवमक्षरसञ्चयः ॥ ११८ ॥

यथा—अमरप्रवरं मदनांगहरं भुवनैकनाथम् अभयप्रदं [2]त्रिपुरनाशकरं देवं तमहं प्रणतः । [3]सुरपितृमुनिगणप्रणतचरणं [4]पृथिवीसलिलानलपवन-

114 (C. 200bc, 201 ; K. 103) [1]K. सार्धं. [2]C. एव. [3]K. om. ईशं. [4]K. adds after this नागैः पितृभिश्च. [5]K. नमितचरणम्. [6]K. त्रैलोक्यहेतुमीशं रुद्रं. C. त्रैलोकहितं हरं शं (N. हरमीशं). [7]K. शरणमन्यऽसुपगतः. 115 (C. 202-204 ; K. 104-105 and prose) [1]K. [0]गणास् [2]K. वस्तुसंज्ञिता. [3]K. देवैर्वैद्यं, C. देवम्. [4]K. सुरवरमथनं. [5]K. [0]चर्मव्रतं. [6]K. भुजग. [7]C. त्रिदशपरिगणं. [8]C. अमरपति चरितम्. [9]K. om. रुद्रं पीतं. [10]K. om. पितृवन······महेश्वरम् and has in its stead शरणम् सुरातमुतचरणमहमुपगतः. 117 (C. 205 ; K. 106). 118 (C. 206, 207 ; K. 107) [1]K. वस्तुसंज्ञिते for वस्तुके भवेत्. [2]K. त्रिपुरान्तकं. [3]K. सुरपितृगणनतचरणं. C. सुरगणपितृमुनिगणमहितं. [4]K. पृथिवीसविलज्वलनभैरवरूपं खट्वाङ्गकपालधरं पवनः सूर्यचन्द्रौ यजारमाप्योमाख्याः कामी.

यज्ञाधिपतिसूर्यचन्द्रव्योमाख्याः अष्टौ मुनिभिर्यस्य [5]कार्या प्रोक्ताः त्रैलोक्यगुरुं तमचिन्त्यमजं विद्यानिलयं भैरवरूपं [6]खट्वांगधरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयनिमित्तं [7]सूक्ष्माक्षम् अचिन्त्यं चन्द्रार्धधरम् [8]तिलकार्धधरं [9]नेत्रार्धधरम् [10]कुचार्धधरम् कान्ताधंधरं । [11]बहुलैर्विविधैर्विधृतैर्विकटैर्मुण्डैः विमुखैर्विषमैः प्रमथैः परिवृतमीशं [12]सततं प्रणतः ।

आसारितानां सर्वेषां [1]त्रयो भेदा प्रकीर्तिताः ।
यथाक्षरं [2]द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातमथापि वा ॥ ११९ ॥
[1]तालच्छेदद्विगुणितैः [2]समवर्णैर्गणैः कृतम् ।
अनिवृत्ताक्षरपदं यथाक्षरमिति स्मृतम् ॥ १२० ॥
निवृत्त्या यत्समायुक्तं द्विसंख्यातं [1]तदुच्यते ।
[2]निवृत्तिद्वयसम्पन्नं त्रिसंख्यातमितीष्यते ॥ १२१ ॥
चतुष्कादौ चतुर्मात्रा यथोक्त[1]गुरुलाघवाः ।
यथायोगं [2]गणा कार्याः गीतेष्वासारितेषु च ॥ १२२ ॥
अक्षरैर्या चतुर्मात्रा द्विमात्रा [1]वर्णतस्तथा ।
चित्रे कला भवेद् या तु वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ॥ १२३ ॥
वृत्तौ या वर्णमात्रा [1]तु चतुर्मात्रा प्रकीर्तिता ।
[2]द्विगुणा दक्षिणे [3]सा तु कला ज्ञेयाः प्रयोक्तृभिः ॥ १२४ ॥
न मार्गभेदोऽक्षरेषु कश्चिदप्युपपद्यते ।
[1]वर्णमात्रा द्विगुणिताद् वर्णभेदः प्रकीर्तितः ॥ १२५ ॥
यथाक्षरेषु भूयिष्ठं गीतेष्वासारितेषु च ।
विधिरेष समुद्दिष्टो [1]वर्णतालसमाश्रयः॥ १२६ ॥

[5]C. om. कार्या प्रोक्ता. [6]K. खट्वाङ्गकपालधरं. [8]C. त्रिकलार्धधरं. [9]K. रसनार्धधरं. [10]C. मुग्धार्धधरं कान्तार्धं K. om. this. [11]K. बहुभिर्विकृते विविधे विकसुविंद्यतिविमुखैः. [12]K. puts before this सुखदं. 119 (C. 208, K. 108) [1]K. ये भेदाः. [2]C. द्विसंखोति. 120 (C. 209 ; K. 109) [1]K. तालच्छेदी. [2]C. समवर्णैर्गुणैः K. समवर्णगणैः. 121 (C. 210 ; K. 110) [1]K. तदुच्यते. [2]C. निवृत्तित्रय⁰. K. निवृत्तद्वय⁰. 122 (C. 211 ; K. 111) [1]C. ⁰लाघवः. [2]C. कला for गणाः. 123 (C. 212 ; K. 112) [1]K. वर्णतस्तु सा. 124 (C. 213 ; K. 113) [1]K. ⁰भिश्चतुर्मात्राः. [2]K. द्विगुणद × णे. [3]C. या. 125 (C. 214 ; K. 114) [1]C. वर्णमात्रादिगुणनात्. 126 (C. 215 ; K. 115) [1]K. वर्णतालपदाश्रयः.

द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु [1]कार्यास्यादर्धयोगतः ।
[2]द्विसंख्यातार्धयोगेन [3]त्रिसंख्यातेऽपि चेष्यते ॥ १२७ ॥
[1]न च चित्रे द्विसंख्यातं कदाचिदपि योजयेत् ।
[2]न च वृत्तौ त्रिसंख्यातं गीतेष्वासारितेषु च ॥ १२८ ॥
दक्षिणे स्यात् त्रिसंख्यातं द्विसंख्यातं च वार्तिके ।
[1]चित्रे यथाक्षरं [2]प्रोक्तमिति मार्गविनिश्चयः ॥ १२९ ॥
दक्षिणेनैव गत्वादौ निवृत्तौ वृत्तिवद् व्रजेत् ।
चित्रवच्च यथान्यायं [1]त्रिसंख्याते विधिः स्मृतः ॥ १३० ॥
अनेनैव विधानेन द्विसंख्यातमपीष्यते ।
वृत्तौ वा दक्षिणे वापि [1]प्रयोगोऽस्यैव चेष्यते ॥ १३१ ॥
वस्त्वादौ वस्तुमध्ये च वस्त्वन्ते वा निवृत्तयः ।
प्रयोक्तव्या प्रयोगज्ञैर्विचार्याङ्गबलाबलम् ॥ १३२ ॥
निवृत्तौ तु कला न्यूना यदा [1]वस्तुवशाद्भवेत् ।
[2]आ कलापत्तनात्तस्या वर्णः कार्यः निवृत्तिमान् ॥ १३३ ॥
वर्णालंकारसम्भोगार्थं [1]विच्छेदः करणस्य च ।
तत्त्वादीनां प्रयोगश्च निवृत्तीनां प्रयोजनम् ॥ १३४ ॥
वर्णतालाक्षराणां च संयोगोऽयं मया स्मृतः ।
आसारितेषु गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ॥ १३५ ॥

[1]चतस्रः कण्डिका [2]ज्ञेया वर्धमाने प्रयोक्तृभिः ।
विशाला [3]संगता चैव [4]सुनन्दा सुमुखी तथा ॥ १३६ ॥
[1]ततः पूर्वा नवकला द्वितीयाष्ट[2]कला स्मृता ।
तृतीया षोडशकला द्वात्रिंशच्च तथोत्तरा ॥ १३७ ॥

127 (C. 216 ; K. 116) [1]CK. कार्याद्यस्यार्धयोगतः, कार्या चार्धं वियोगतः. [2]C. द्विसंख्यातकयोगेन. [3]CK. त्रिसंख्यातेऽपि. 128 (C. 217 ; K. 117) [1]C. न च वृत्तौ. K. न चित्रे द्विविः. [2]K न च वृत्तित्रिसंख्यातं. 129 (C. 218, K. 118) [1]C. चित्रौ. [2]C. प्रोक्तं एषां. 130 (C. 219 ; K. 119) [1]C. त्रिसंख्याते. 131 (C. 220 ; K. 120) [1]K. प्रयोगेऽस्य सदैव तु. 132 (C. 221 ; K. 121) 133 (C. 222 ; K. 122) [1]C. वस्तुवद्भवेत्. [2]K. चकालपातनात्तस्याः. 134 (C. 223 ; K. 123ab) [1]C. विच्छेद करणस्य. 135 (C. 224 ; K. 123c, 124a) [1]C. तु for च. 136 (C. 231 ; K. 124b, 125a) [1]K. वर्धमानं तु विज्ञेयं चतस्रः कण्डिका बुधैः. [2]C. कण्टिका. [3]C. संमता. [4]K. सुतदा. 137 (C. 232) [1]K. om. 137.

[1]उपोहनविधिस्तासामधुना च मयोच्यते ।
उपोहनं विशालया [2]विशालाया [2]कलापञ्चकमेव हि ।
[3]षट्कलाः संगतायाश्च सुनन्दायाश्च सप्तकम् ॥ १३८ ॥
सुमुख्याश्चोपवहनं नित्यमष्टकलं भवेत् ।
[1]एतेषां चैव वक्ष्यामि गुरुलघ्वक्षरक्रमम् ॥ १३९ ॥
आदौ गुरुद्वयं कार्यं चतुर्दश [1]लघून्यपि ।
उपोहनं विशालायाः पुनरन्ते [2]गुरुः स्मृतः ॥ १४० ॥

यथा—[3]झं दुं जगति अवलितक दिगिनिकुचक्कततिति वा ।

[1]चतुर्भिरधिकैः ह्रस्वैर् गुरुत्रयसमन्वितम् ।
संगतायाश्च मुनिभिरुपोहनमिति स्मृतः ॥ १४१ ॥

[यथा]—

चतुर्भिरधिकैरेवं [1]लघुभिर् गुरुसंयुतैः ।
[2]सुनन्दायाश्च विज्ञेयो [3]ह्युपोहनविधिर्बुधैः ॥ १४२ ॥

यथा—झं दुं जगति अवलितक दिगिगिति झलकुचलति विभो ।

[1]अष्टाविंशल्लघूनि स्युः सुमुख्याश्च [2]गुरूणि च ।
[3]उपोहनविधानेन तु ज्ञेयानि मुनिसत्तमाः ॥ १४३ ॥

यथा—[4]झं दुं जगति अवलिकदिगिविगिति ति झल झ च कुलतिति जगतिति वा ।

138 (C. 234b, 235; K. 125b, 126a) [1]K. om. 138a. [2]K. कला पञ्च भवेदिह. [3]K. षडङ्गताया विज्ञेया सुनन्दायाश्च सप्त च. 139 (C. 236; K. 126b) [1]K. om. 139b. 140 (C. 237; K. 127) [1]K. लघून्यथ. [2]C. विधिः for गुरुः. [3]C. has nothing in its place. 141 (C. 238) [1]K. om. 141. 142 (C. 239; K. 128) [1]K °गुरुसंस्तुतैः; C. °गुरुसंयुतं. [2]C. सुनन्दयोश्च. [3]C. उपोहन°. K. ह्यपोहन°. [4]C. om. this example. 143 (C. 240; K. 129) [1]K. षड्विंशतिर्लघुनि. [2]C. गुरुत्रयम्. [3]K. °विधानेन ज्ञेयानि; C. °विधाने तु ज्ञेयं तु द्विजसत्तमाः. [4]C. om. this example.

उपोह्यन्ते स्वरा [1]यस्मात् [2]यस्माद् गीतं प्रवर्तते ।
तस्मादुपोहनं ज्ञेयं शुष्काक्षरसमन्वितम् ॥ १४४ ॥
[1]अथवोपोह्यते यस्मात् प्रयोगः सूचनादिभिः ।
तस्मादुपोहनं [2]ह्येतद् गानं भाण्डसमाश्रयम् ॥ १४५ ॥
शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ सन्निपातान्त्य एव च ।
उपोहने विशालायास्तालोऽयं परिकीर्तितः ॥ १४६ ॥
द्विकलः संगतायास्तु [1]तालश्चापपुटः स्मृतः ।
[2]तस्यैव सन्निपातोऽन्त्ये सुनन्दायास्तथैव च ॥ १४७ ॥
[1]चच्चत्पुटस्तु द्विकलः [2]सुमुख्यां स्यादुपोहने ।
उपोहने द्विरभ्यस्तैस्ततः कार्या तु कण्डिका ॥ १४८ ॥
एतान्युपोहनानीह चत्वारि गदितानि [1]तु ।
आनुपूर्व्या प्रयोगश्च कण्डिकानां निबोधतः ॥ १४९ ॥
[1]शम्या तालस्तथा शम्या पुनस्तालो यथाक्रमम् ।
त्रिकलः सन्निपातश्च विशालायाः प्रकीर्तितः ॥ १५० ॥
[1]चच्चत्पुटस्तु द्विकलः संगताया अपि स्मृतः ।
[2]चतुष्कलः सुनन्दाया स एव गदितो बुधैः ॥ १५१ ॥
सन्निपातद्वयोपेतो द्विचित्रस्तु प्रयोक्तृभिः ।
कार्यश्चतुष्कलो युग्मः सुमुख्याश्च यथाक्रमम् ॥ १५२ ॥
वर्धमानस्य तालोऽयं कण्डिकानां पृथक् पृथक् ।
मया प्रोक्तः पुनश्चैव [1]संहतानां निबोधत ॥ १५३ ॥
पूर्वा विशाला कर्तव्या [1]बालतालप्रयोजिता ।
[2]अन्तिमा त्रिकलोपेता बालमासारितन्तु तत् ॥ १५४ ॥

144 (C. 241; K. 130) [1]K. यत्र for यस्मात्. [2]K. येन. C. तस्मात्. [3]C. स्थायिस्वरसमाश्रयम् for शुष्काक्षर समन्वितम्. 145 (C. 242; K. 131) [1]K. अथवा मोह्यते...... प्रयोगसूचना°. [2]K. ह्येतज्ज्ञानभाण्ड°; C. ह्येतद्गानाभाण्ड°. 146 (C. 243; K. 132). 147 (C. 244ab; K. 133) [1]C. तालश्चापुटः; K. तालश्चच्च पुटः. [2]K. त्रिकलीयुक्ततालादि for तस्यैव etc. 148 (C. 244c-245a; K. 134) [1]CK. चच्चत्पुटस्तु. [2]K. सुमुख्याः. 149 (C. 245c-246a; K. 135) [1]K. ह for तु. 150 (C. 233; K. 136) [1]K. शम्या तालो पुनः शम्या ततस्तालो यथाक्रमम्. 151 (C. 234a; K. 137) [1]CK. चच्चत्पुटस्तु त्रिकलः. [2]C. om. 151b. 152 (K. 138) [1]C. om. 152. 153 (KC. 250; K. 139) [1]C. संयुक्तानां for संहतनं. 154 (C. 246; K. 140a) [1]K. संगता तदनन्तरम for बालताल etc. [2]K. om. 154b.

संगताया [1]ग्रहं कृत्वा विशाला सकला यदि ।
[2]युज्यते पूर्वताले तु तदा स्यात्तल्लयान्तरम् ॥ १५५ ॥
सुनन्दा च ततः कार्या संगता पुनरेव हि ।
विशालाञ्च पुनश्चैव सुमुखीं च प्रयोजयेत् ॥ १५६ ॥
कनिष्ठासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।
स एव सर्वः कर्तव्यः प्रथमे [1]कण्डिकोद्भवे ॥ १५७ ॥
सुनन्दा संगता चैव विशाला च यथोदिता ।
सुनन्दाया ग्रहं कृत्वा ततश्चैव प्रयोजयेत् ॥ १५८ ॥
मध्यमासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।
[2]शम्यात्रयस्य कर्तव्यः सुनन्दाद्यस्य पण्डितैः ॥ १५९ ॥
सुमुखी च सुनन्दा च [1]संगता पुनरिष्यते ।
[1]सुमुख्यादौ ग्रहं कृत्वा यथोक्तं संप्रयोजयेत् ॥ १६० ॥
[1]विशालायाः समाप्तिस्तु ज्ञेया अथ [2]निवृत्तयः ।
[2]ज्येष्ठे त्वासारिते तालो निःशब्दः शब्दवांस्तथा ॥ १६१ ॥
स सर्व एव कर्तव्यो बुधैश्चतसृणामपि ।
[1]संयोगे [2]कण्डिकानां [3]तु तालोऽयं परिकीर्तितः ।
[4]एवमासां समायोगाद् वर्धमानकमिष्यते ॥ १६२ ॥
[1]बालं नवकलं ज्ञेयं [2]दशसप्तलयान्तरम् ।
पञ्चषष्टिकलं ज्येष्ठं एयत्रिंशत्तु मध्यमम् ॥ १६३ ॥
[1]एतत्तालविधानं तु सर्वेष्वासारितेषु च ।
[2]कलानां वृद्धिमासाद्य त्वक्षराणां तु वर्धनात् ।
लयस्य वर्धनाच्चापि वर्धमानकमुच्यते ॥ १६४ ॥
आसारितेषु [1]गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ।
[2]द्विगुणस्तालयोगेन कार्यो [3]ह्यक्षरजो विधिः ॥ १६५ ॥

155 (C. 247 ; K. 140b) [1]C. गृहं. [2]K. om. 155b. 156 (C. 248) [1]K om. 156. 157 (C. 255b, 256a ; K. 141) [1]C. कण्डिकाद्वये. 158 (K. 142) [1]C. om. 158. 159 (C. 257 ; K. 143) [1]C. सोऽन्यत्व यस्य कर्तव्यः सुनन्दां न्यस्य योक्तृभि. 160 (C. 249a ; K. 144) [1]C. संगता पुनरिष्यते. [2]C. om. 160b. 161 (C. 249b, 259a ; K. 145a) [1]K. om. 161a. [2] MN. दश. [2]C. जोष्ठत्व' सारिते. 162 (C. 259b, 260a ; K. 145b, 146) [1]K. संयोगः. [2]C. कण्डिकालोपः [3]C. om. तु तालोऽयं. [4]C. om. 162c. 163 (C. 261b, 262a ; K. 147) [1]K. वालं न सुकलं ज्ञेयं. [2]K. दशशब्दलयान्तरम्. 164 (C. 262b ; K. 148) [1]K. om. 164a. C. om. 164bc. 165 (C. 265 ;

[1]समाप्तावन्तरहितः संनिपातो यदा भवेत् ।
अन्त्या कला द्विमात्रा तु [2]तदा ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥ १६६ ॥
एवमेतन्मया प्रोक्तं [1]वर्धमानस्य लक्षणम् ।

आसारितानां वक्ष्यामि [2]प्रस्तारं लघुलक्षणम् ॥ १६७ ॥
अन्यूनायां कलायां तु ध्रुवं प्राज्ञो निवेशयेत् ।
अथ तालाक्षरवशाच्छेषानन्तांश्च योजयेत् ॥ १६८ ॥
प्लुते लघ्वक्षरे चैव ध्रुवे साम्यं न विद्यते ।
न विद्यते त्रिभिः पातैः समत्वमुपदिश्यते ॥ १६९ ॥
तालैश्च संनिपातैश्च शम्याभिश्च ध्रुवेण च ।
कनिष्ठासारितं कार्यं मध्यमं ज्येष्ठमेव च ॥ १७० ॥

* * *

[1]द्विगुणोत्तरया वृद्धया ह्रस्वैव तु मध्यमं विधातव्यम् ।
प्रस्तारे [चैव] कलानां शम्या तालान्तरोपेतम् ॥ १७१ ॥
[1]उत्तरतालः प्रथमे वस्तुन्यादौ कलात्रयं त्यक्त्वा ।
कार्यौ मध्ये नित्यं द्वौ परिवृत्तौ च संपूर्णौ ॥ १७२ ॥
पूर्वं शम्या कार्या द्विकलस्तालः [1]कलाद्वयं शम्या ।
पुनरेककलस्तालस्त्रिकलः [2]स्यात् सन्निपातश्च ॥ १७३ ॥
[1]त्रिकलोऽथ पुनस्तालः शम्येककलाद्वये [1]तालः ।
द्विकला च पुनः शम्या [3]तालः [4]द्विकलश्च कर्तव्यः ॥ १७४ ॥
त्रिकलश्च सन्निपातो [1]भूयो विधिरेष [2]एव कर्तव्यः ।
[3]द्वादशकलस्तृतीये तस्यान्ते सन्निपातश्च ॥ १७५ ॥
प्रथमस्त्वष्टकलः स्याद् द्वादशकलिकौ [1]तथापरौ ज्ञेयौ ।
अन्त्यश्च [2]सन्निपातो मध्यस्यासारितस्योक्तः ॥ १७६ ॥

166 (C. 266 ; K. 150) [1]K. समाप्तायान्तरयिनः. [2]C. तदा कार्या. 167 (C. 267a, 151b, K. 151) [1]C. वर्धमानक. [2]K. विस्तारं for प्रस्तारं. 168 (K. 152). 169 (K. 153). 170 (K. 154). 171 (C. 72 ; K. 155b, 156a) [1]C. द्विगुणान्तरह्रस्वा. 172 (C. 73) [1]K. om. 172. 173 (C. 74 ; K. 156b, 157a) [1]C. कलद्वये गम्या. [2]C. om. स्यात्. 174 (C. 75, 169b ; K. 157b, 158a) [1]K. त्रिकलोऽन्यस्मिं स्तालः. [2]C. तालम्. [3]C. द्वितालः. [4]K. om. द्विकलश्च कर्तव्यः. 175 (C. 170 ; K. 159) [1]C. भूत्वयी for भूयो. [2]C. om. एव. [3]K. द्वादशकला⁰. 176 (C. 171 ; K. 160) [1]C. तथा

ये पूर्वमङ्गुलिकृताः [1]प्रवेशविक्षेपनिष्क्रमा गदिताः ।
ते सर्वे कर्तव्या मध्ये त्वासारिते तज्ज्ञैः ॥ १७७ ॥
[1]अथ ज्येष्ठे तु कर्तव्यं [2]शम्यातालल्यात्मकम् ।
[3]शरीरं हि बुधैर्नित्यं पञ्चषष्टिकलान्वितम् ॥ १७८ ॥
[1]तस्यावापोऽथ निष्कामो [2]विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।
अङ्गुलीनां [3]तु कर्तव्यं कलामानं चतुष्कलम् ॥ १७९ ॥
ज्येष्ठं चतुष्कलं स्यादावापैः संयुक्तं सविक्षेपैः ।
वस्त्वन्यत्र स्यात् सप्तदशकलं तु शम्यादि ॥ १८० ॥
पूर्वं शम्या कार्या चतुष्कलो वै [1]भवेत् ततस्तालः ।
शम्या चतुष्कला स्याद् [2]द्विकलस्ततस्तालस्ततः कार्यः ॥ १८१ ॥
कार्यश्च सन्निपातः [1]षट्कलिकः षट्कलश्च तालः स्यात् ।
द्विकला च पुनश्शम्या चतुष्कलः स्यात् पुनस्तालः ॥ १८२ ॥
शम्या चतुष्कला [1]स्यात् तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ।
पुनरेव [2]सन्निपातश्च षट्कलः संविधातव्यः ॥ १८३ ॥
विधिरेष एव कृत्स्नः पुनस्तृतीये [1]सन्निपातेऽन्ते तु ।
[2]पुनरेषामङ्गुलिविक्षेपं संप्रवक्ष्यामि ॥ १८४ ॥
[1]आवापः सह [2]शम्यया निष्कामश्च ततः परम् ।
विक्षेपश्च ततस्तालः कार्यः पुनरावाप इष्यते ॥ १८५ ॥
[1]अनामिकाया निष्कामो विक्षेपोऽनन्तरं स्मृतः ।
[2]शम्यया सह आवापस्तालो विक्षेपणं पुनः ॥ १८६ ॥
[1]कार्यश्च मध्यमयाङ्गुल्या प्रवेशश्च [2]ततःपरम् ।
आवापश्च ततः कार्यस्तर्जनीनिष्क्रमस्तथा ॥ १८७ ॥

177 (C. 172 ; K. 161) [1]K. प्रवेशान्निष्क्रामसंज्ञया गदिताः. 178 (C. 173 ; K. 162a) [1]K. षयं. [2]K. शम्यातालकलान्वितम्. [3]K. om. 178b. 179 (C. 174 ; K. 162b, 162c) [1]K. शतवयोऽथ for तस्यावापोऽथ. [2]C. निक्षेपश्च निवेशनम्. [3]C. प्र⁰ for तु. 180 (C. 175). 181 (C. 176 ; K. 163) [1]C. भवेत् तालः. [2]K. द्विकलस्तालश्च कर्तव्यः. 182 (C. 177 ; K. 164) [1]C. षट्कलिकस्पर्शकलश्च. K. षट्कलः षट्कलश्च. 183 (C. 178 ; K. 165) [1]K. स्याद्द्विकलतालश्च. [2]C. सन्निपातः. 184 (C. 179 ; K. 166) [1]C. सन्निपातान्ते N. पातोऽन्ते. [2]K. पुनरेव वेषमङ्गुलिविक्षेपात्. 185 (C. 180 ; K. 167) [1]K. पूर्वं शम्या तथावापो निष्क्रामश्च ततः पुनः । विक्षेपोऽथ पुनस्ताल पुनरावाप इष्यते ॥ [2]C. शम्यायां. 186 (C. 181 ; K. 168) [1]K. अनामिको कनीयस्यान्निष्क्रामश्च पुनस्ततः । ताभ्यामेव हि विक्षेपः शम्याथो वापि एव वा ॥

[1]विक्षेपश्च पुनः कार्यः सन्निपातस्तथैव च ।
कला: [2]सप्तदशैवैताः [3]संनिपाते तदन्तरम्[4] ॥ १८८ ॥
आवापश्च पुनः कार्यः [1]कनीयस्याथ निर्गमः ।
[2]विक्षेपश्च प्रवेशश्च आवापश्च ततः पुनः ॥ १८९ ॥
[1]अनामिकाकनीयस्योस्ततस्तालो भवेत् पुनः ।
विक्षेपश्च पुनस्ताभ्यां ततः शम्या प्रकीर्तिता ॥ १९० ॥
[1]आवापश्च कनीयस्यां तत स्तालं नियोजयेत् ।
आवापश्च ततः कार्यस्तर्जनीनिष्क्रमस्तथा ।
[2]विक्षेपः पञ्चदशकः शम्यया सह कीर्तितः ॥ १९१ ॥
[1]आवापश्चैव कर्तव्यः [2]पुनस्तालः प्रयोक्तृभिः ।
विक्षेपश्च प्रवेशश्च पुनरावाप एव च ॥ १९२ ॥
प्रदेशिन्या च निष्कामो विक्षेपश्च पुनः स्मृतः ।
[1]सन्निपातस्तथान्त्ये च चतुर्विंशतिको भवेत् ॥ १९३ ॥
[1]तृतीयसन्निपातस्य एष एव विधि स्मृतः ।
एवं ज्येष्ठस्य [2]विज्ञेयस्तालाङ्गुलिविकल्पितः ॥ १९४ ॥
प्रथमः षोडशकलश्चतुर्विंशतिकस्तथा[1] ।
द्वितीयश्च तृतीयश्च [2]सन्निपातः कलाधिकः ॥ १९५ ॥
[1]प्रत्येकं पातनं येषु [2]दश सप्त भवन्ति हि ।
शम्यातालकृतानीह सन्निपातकृतानि च ॥ १९६ ॥
[1]वस्तुन्याद्ये ह्यज्येष्ठेसु द्वे चान्ये पूर्ववद् योज्ये ।
[2]षट्कशम्याष्टतालं त्रिसन्निपातं त्रिवस्तु चाप्येवम् ॥ १९७ ॥

188 (C. 182b-183a ; K. 170) [1]C. om. 188a. [2]C. सप्तदश ह्येता. [3]K. सन्निपातो तदन्तरम्. [4]C. repeats after this 187 incorrectly. 189 (C. 183b ; K. 171) [1]C. मध्यमाङ्गुल्या पुनः प्रवेशश्च. [2]C. om. 189. 190 (K. 172) [1]C. om. 190. 191 (C. 184 ; K. 173a) [1]C. om. 191a. [2]K. om. 191b. 192 (C. 185 ; K. 173b) [1]K. om. 192a. [2]C. ⁰स्ताल⁰. 193 (C. 186 ; K. 174) [1]C. सन्निपातस्तथा यश्च, MN. ⁰स्तथान्त्ये च. 194 (C. 187a, 189a ; K. 175) [1]C. तृतीये सन्निपातः स्यात्. K. तृतीयः सन्निपातस्य. [2]C. विज्ञेयस्तालोऽङ्गुलि विकल्पतः. 195 (C. 189b, 190a ; K. 176) [1]C. ⁰शतिकः स्मृतः. [2]K. सन्निपातकलाधिःक. 196 (C. 190b, 191 ; K. 177) [1]C. प्रत्येक पतनं. K. प्रत्येक पातनानेषु. [2]K. दक्षा for दश. 197 (C. 187b, 188a ; K. 178a) [1]K. om. 197a. N. वस्त्वन्याद्ये (?) C. वस्त्वस्या द्वे. [2] [illegible] C. षट्कस्य (N. ⁰शम्य⁰) [illegible]

सप्तदशपातनयुक्तं विद्यादासारितं [1]सम्यक् ॥
अष्टौ तालास्तु षट् शम्याः सन्निपातास्त्रयस्तथा ॥ १९८ ॥
[1]आसारिते विधौ ह्येष एकैकस्मिन् प्रकीर्तितः ।
[2]आसारितानामित्येवं गदितं तक्षणं मया ॥ १९९ ॥
[1]गीतानां वस्तुकानां च प्रयोगः परिकल्प्यते ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [2]गीताकानां तु लक्षणं ॥ २०० ॥
[1]सर्वेषामेव गीतानां वस्तुष्ववयवेषु च ।
[2]विवधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि [3]भवन्ति हि ॥ २०१ ॥
[1]एककं तु विदार्येका [2]द्वे चापि विवधः स्मृतः ।
षट्परं त्र्यवरं वृत्तं [3]विदार्यः परिकीर्तिताः ॥ २०२ ॥
[1]पदवर्णसमाप्तस्तु विदारीत्यभिसंज्ञिता ।
न्यासापन्याससमंशान्तं वस्तु तत्परिकीर्तितम् ॥ २०३ ॥
[1]विदारयन्ति यस्माद्धि [2]पदमध्यस्वरा यदा ।
तदा विदारी विज्ञेया गुरुवर्णानुकारिणी ॥ २०४ ॥
[1]विवधैककयोः प्रायः मद्रके तु प्रयोजनम् ।
[2]प्रकर्याश्चापि वस्त्वर्धे पादे रोविन्दकस्य च ॥ २०५ ॥
रोविन्दकोत्तराभ्यां तु वृत्तम् [1]उल्लोप्यके तथा ।
पाणिकायां [2]बहिर्गीते लास्ये [3]चैव प्रकीर्तितम् ॥ २०६ ॥
प्रवृत्तमवगाढं च द्विविधं [1]वृत्तमुच्यते ।
आरोहित्वादवगाढं [2]प्रवृत्तमवरोहतः ॥ २०७ ॥

198 (C. 188b, 191b ; K. 178b) [1]K. सम्यक्. C. सर्वम्. 199 (C. 192a ; K. 179a) [1]K. om. 199a. [2]C. om. 199b. 200 (C. 267b ; K. 179b, 180a) [1]C. om. 200a. [2]K. गीतानां वस्तुकेष्वपि. 201 (C. 268a ; K. 180b) [1]K. om. 201a. [2]C. विविधैकवृत्तानि. [3]K. समासतःfor भवन्ति हि. 202 (C. 269 ; K. 181) [1]C. एकतन्तु. K. एकैकं तु. [2]C. द्वे चापि विविधैः स्मृतः. K. ते तु सद्विविधः स्मृतः. [3]K. शाङ्गं सहरसं च तत्. for विदार्यः परिकीर्तिताः. 203 (C. 270) [1]K. om. 203. 204 (C. 271) [1]K. om. 204. [2]C. परमध्यस्वरी, NM. °मधोस्वरा. 205 (C. 272 ; K, 182) [1]C. विविधैक°. M. om. °कयोः, and N. reads तयोः for it. [2]K. प्रवर्याश्चापि ; C. प्रकुर्याश्चापि. 206 (C. 273 ; K. 183) [1]C. मुञ्चापकस्य हि. [2]K. वहिर्गीता. [3]C. चैव प्रकीर्तितम्. 207 (C. 274 ; K. 184) [1]K. स्वल (वृत्त) मुच्यते.

आरोहणं तु द्विविधं तथा चैवावरोहणम् ।
न्यासापन्यासविहितं [1]मार्गान्तरकृतं तथा ॥ २०८ ॥
त्र्यवरैकादशपराः विदार्यः परिकीर्तिताः ।
चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणं परमं स्मृतम् ॥ २०९ ॥
[1]अध्यर्धा च [2]तृतीया च [3]सन्निपात[त्] प्रमाणतः ।
[4]उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता [5]वैहायसे तथा ॥ २१० ॥
[1]विवधेन च ताः कार्या [2]युग्मवृत्तेन चैव हि ।
नद्दार्धे [3]संनिपाते तु भवेदङ्गसमापनम् ॥ २११ ॥

[1]विवधस्त्रिविधो ज्ञेयः कीर्त्यमानान् निबोधत ।
सामुद्रश्चार्धसामुद्रो विवृत्तश्चेति कीर्तितः ॥ २१२[2] ॥
[1]न्यासांतो विवधो ज्ञेयो मुक्त्वा वै गेयकं सदा ।
[2]आदौ तु मद्रके चैव सामुद्रः परिकीर्तितः ॥ २१३ ॥
लघुवर्णसमं गेयं सामुद्रे तु विधीयते ।
[1]तत्त्वन्ते च तृतीये च तद् वै गेयकसंज्ञितः ॥ २१४[2] ॥
विदार्यङ्गसमोऽर्धं [1]स्याद् अर्धं विसदृशं यथा ।
योगे [2]तु अर्धसामुद्रस्तथा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥ २१५ ॥[3]
विदारी विषमा ज्ञेया न्यासापन्यास एव च ।
[तत्-]संप्रयोगबाहुल्यं विवृत्तं परिकीर्तितम् ॥ २१६ ॥[1]
[1]विवधश्चैककं [2]चापि [वृत्तं चैव] यथाक्रमम् ।
न्यासापन्याससमंशान्तं सदा ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ॥ २१७ ॥[3]
सन्यासश्चैव विन्यासो ह्यङ्गमध्यो यथाक्रमम् ।
विन्यासः स तु विज्ञेयो विदारीमध्यमस्थितः ॥ २१८ ॥[1]

208 (C. 275 ; K. 185) [1]C. मार्गान्तटकृतं. 209 (C. 276 ; K. 186). 210 (C. 277 ; K. 187) [1]K. अध्यर्धाद्धि. [2]K. तृतीयाश्च [3]C. सन्निपात प्रमाणतः. [4]C. उल्लोप्यतं, [5]C. वैहायसं. 211 (C. 278 ; K. 188) [1]C. विविधेन. [2]C. युग्मवृत्तेषु. [3]C. सन्निपातेषु. 212 (C. 279 ; [1]Cf. SR.V. 71a ; C. सासुद्रश्च समुद्रोऽपि विधौ ; [2]K. om. 212. 213 (C. 280) [1]न्यासतोऽपिविधौ ; cf. SR. V. 73a). [2]C. आद्या. [3]K. om. 213. 214 (C. 281) [1]C. तत्वन्ते. [2]K. om. 214. 215 (C. 282) [1]C. स्यात्. [2]N. त्व for तु अ°. K. om. 215. 216 (C. 283) [1]C. अथ°. [2]K. om. 216. 217 (C. 284) [1]C. विविधश्चैकतो. [2]C. चापि विदार्यं तु यथाक्रमम. [3]K. om. 217. 218 (C. 285) [1]K. om. 218.

विदारी वज्रविन्यासः पदान्ते क्वचिदेष हि ।
न तद् बाहुल्यमुद्दिष्टं प्रयोगस्य प्रयोक्तृभिः ॥ २१९ ॥[1]

[1]गीतानि सप्त मद्रकोल्लोप्यके चापरान्तकम् ।
[2]प्रकर्योवेणके चैव [3]रोविन्दकमथोत्तरम् ॥ २२० ॥
द्विविधं [1]मद्रकं तत्र चतुर्वस्तु त्रिवस्तु च ।
शीर्षकेण समायुक्तं [2]तत्तु ज्ञेयं त्रिवस्तुकम् ॥ २२१ ॥
पञ्च षट् सप्त [1]वापि स्युः [2]शीर्ष[कान्य]परान्तके ।
प्रकर्यामथ चत्वारि स्युस्त्रिण्यर्धाधिकानि च ॥ २२२ ॥
रोविन्दकं तु [1]सप्ताङ्गं षोडशाङ्गं परं स्मृतम् ।
द्वौ पादौ [2]समवर्णौ तु [3]एकके तत्र [4]कीर्तितौ ॥ २२३ ॥
प्रवृत्तं [1]विवधश्चापि [2]तस्य त्वादौ प्रयोजयेत् ।
[3]ततो देहं ततोऽङ्गानि यथायोगं निवेशयेत् ॥ २२४ ॥
[1]आकारश्चास्य मध्ये स्यादाकारश्चान्ततः स्मृतः ।
अविकल्पकमन्तेऽस्य शीर्षकं संप्रयोजयेत् ॥ २२५ ॥
सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं वा [1]प्रोक्तमोवेणकं बुधैः ।
तत्र [2]द्व्यङ्गं तु सप्ताङ्गं [3]त्र्यङ्गं द्वादशकं स्मृतम् ॥ २२६ ॥
[1]पादः सन्धिर्माषघातो वज्रं संपिष्टकं तथा ।
[2]शीर्षकं चतुरस्रञ्च [3]तथा चैवोपवर्तनम् ॥ २२७ ॥
उपपातः [1]प्रवेण्यौ च [2]द्व्यङ्गं संहरणं तथा ।
अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य [3]स्मृतान्योवेणकस्य तु ॥ २२८ ॥

219 (C. 286) [1] K. om. 219. 220 (C. 287 ; K. 189) [1]C. ज्ञेयानि सप्तगीतानि मन्द्रकोऽथोऽपरान्ततः. K. गीतानि सम मद्रकोल्लोप्यके च परान्तकम्. [2]K. प्रकर्यो वेणकं चैव, C. प्रतर्योवेणको विद्यात्. [3]रोविन्दकमथोत्तरम्. C. ह्यल्लोत्तु ग्रोत्तरं तथा. 221 (C. 288 ; K. 190) [1]C. मन्द्रकं. [2]K. तच्च. 222 (C. 289 ; K. 191) [1]K. तानि. [2]CK. शीर्षकं चाप०. 223 (C. 290 ; K. 192) [1]K. वस्तूनां for सप्ताङ्गं. [2]C. समवर्णेन, K. समवर्णोस्तु. [3]C. एकैक सत्र. K. एककौ चात्र. [4]C. कीर्तितः. 224 (C. 291 ; K. 193a) [1]M. विवधं चापि. CN. त्रिविधं चापि. K. विवधं चापि. [2]K. तस्मात्. [3]K. om. 224b. 225 (C. 292) [1]K. om. 225. 226 (C. 293 ; K. 193b, 194a) [1]C. प्रोक्तमावेणकं. K. प्राच्यमोवेणकं. [2]K. द्व्यन्तं. [3]K. त्र्यन्तं. 227 (C. 294 ; K. 194b-195a) [1]C. प्रस्तारसन्धिमाषोस्थवज्रसंविष्टकं. [2]K. एककं. [3]K. वाप्युपवर्तनमेव च. 228 (C, 295 ; K. 195b-196a) [1]M. प्रवेण्यौ. KC. प्रवेणी.
[illegible]

संपिष्टकोपपाताभ्यां [1]प्रवेणीभ्यां विवर्जितम् ।
उपवर्तनहीनञ्च सप्ताङ्गमपि कीर्तितम् ॥ २२९ ॥
[1]विवर्तनं तु [2]सप्ताङ्गं तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ।
अनयोर्द्वादशाङ्गे तु [3]तथान्यपदमिष्यते ॥ २३० ॥
[1]उल्लोप्यकेऽपि चाङ्गानाम् एष एव विधिः स्मृतः ।
[2]अवगाढं प्रवृत्तं च महाजनिकमेव च ॥ २३१ ॥
[1]त्र्यङ्गस्तु स्यात्तथा द्व्यङ्गो महाजनिकवर्जितः ।
[2]स्थितं प्रवृत्तसंयोगादेकाङ्गो वापि कीर्त्यते ॥ २३२ ॥
एकाङ्गे संविधातव्यं महाजनिकमेव च ।
[1]द्व्यङ्गं स्थितं प्रवृत्तं [2]वाप्येककाङ्गं प्रकीर्तितम्[3] ॥ २३३ ॥
[1]द्व्यङ्गे व्याससमासाभ्यां ध्रुवाधातुविधिः स्मृतः ।
[2]स्थितं प्रवृत्तं च तथा महाजनिकमेव च ॥ २३४ ॥
[1]त्र्यङ्गस्तु स्यादथ द्व्यङ्गो महाजनिकवर्जितः ।
एकाङ्गोऽपि विधातव्यो महाजनिकसंयुतः ॥ २३५ ॥
[1]एवं व्याससमासाभ्यां बहुधाङ्गविधिः स्मृतः ।
चतुरस्रस्तथा त्र्यस्रो विस्र(?)श्चान्तः प्रकीर्तितः ॥ २३६ ॥
[1]ओवेणकस्य संहारो [2]द्व्यङ्ग एकाङ्ग एव वा ।
[2]नादौ न मध्ये संहारो नित्यं चैव प्रयुज्यते ॥ २३७ ॥
[1]एकको [2]विवधो वापि कार्यो ह्यन्ते बुधैः सदा ।
उल्लोप्यकं षडवरं [3]विंशत्यङ्गपरं स्मृतम् ॥ २३८ ॥

229 (C. 296 ; K.196b-197a) [1]MN. प्रवेण्या च. C. प्रवेण्या पोरवर्जितम्. 230 (C. 297 ; K. 197b-198a) [1]K. निवर्तनं. [2]K. सप्ताङ्गी. [3]C. यथान्य०. 231 (C. 298a ; K. 198b-199a) [1]C. om. 231b. [2]See below note 3 on 233. 232 (C. 298c-299a ; K. 199b, 200a) [1]K. त्र्यङ्गोत्तु (ङ्गस्तु) स्यादथ, C. त्र्यङ्गान्तरः स्यात्तथा. [2]K. स्थितिप्रवृत्तं, C. स्थितप्रवृत्तसंयोगादेकाङ्गं. 233 (C. 299b-300a ; K. 200b-201a) [1]K. द्व्यङ्गं चितप्रवृत्तं. C. द्व्यङ्गं सितप्रवृत्तं [2]K. वा चैकाङ्गं वापि कीर्तितम्. [3]MN. repeats 231a after this. 234 (C. 298b ; K. 201b-202a) [1]C. om. 234a. [2]C. सितं. 235 (K. 202b, 203a) [1]C. om. 235. 236 (K. 203b-204a) [1]C. om. 236. 237 (C. 300b ; K. 204b-205a) [1]K. उवेणक०. C. आवेणकस्य. [2]C. द्व्यङ्गे ऽप्येकाङ्ग. [3]C. om. 237b. 238 (C. 301 ; K. 205b-206a) [1]K. एककं.
[2]K. [illegible] N. [illegible] [3]K. [illegible]

[1]तत्र संहरणं ज्ञेयं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।
[2]वैहायसकसंयुक्तं तेनापि च विवर्जितम् ॥ २३९ ॥
[1]त्रिष्वङ्गेष्ववरं ज्ञेयं परं स्याद् द्वादशस्वपि ।
[2]एकाङ्गं षट्परं ज्ञेयं वैहायसकमेव तु ॥ २४० ॥
[1]अस्य चाङ्गत्रयेऽतीते प्रयोगमुपपादयेत् ।
उल्लोप्यकोत्तराभ्यां तु [2]मुखप्रतिमुखे स्मृते ॥ २४१ ॥
ततोऽङ्गानां समासो वा विस्तारो वा विधीयते ।
मुखप्रतिमुखे चैव ज्ञेये [1]विवधसंज्ञिते ॥ २४२ ॥
[1]वृत्तं प्रतिमुखे च स्याद् अन्यायास्तु समासतः ।
उल्लोप्यके [2]तु शाखाख्यं सोत्तरे सापरान्तके ॥ २४३ ॥
प्रतिशाखा तथा चैषां [1]समवर्णपदा स्मृता ।
उत्तरं द्वादशपरं षडङ्गावरमिष्यते ॥ २४४ ॥
[1]आकारपादहीनेन [2]सह रोविन्दकेन तु ।
अन्ते [3]चाथ विशेषेण स्थाप्यमस्य हि शीर्षकम् ॥ २४५ ॥
एवमङ्गविधिः कार्यः सप्तरूपे प्रयोक्तृभिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतानां वस्तुकल्पनम् ॥ २४६ ॥
[1]कलाः षोडश विज्ञेया मात्राः [2]सर्वेषु वस्तुषु ।
तस्याश्चैव चतुर्भागः पादभागः प्रकीर्तितः ॥ २४७ ॥
[1]आदौ गुर्वष्टकं कृत्वा न्यसेल्लघ्वष्टकं तथा ।
तत्रोपवहनं कार्यं प्रथमे तु गुरुद्वये ॥ २४८ ॥
गुर्वक्षरे तृतीये तु ततः स्यात् प्रत्युपोहनम् ।
गुर्वक्षरे चतुर्थे तु शम्या कार्या तु पञ्चमे ॥ २४९ ॥

239 (C. 302a ; K. 206b-207a) [1]K. तत्र संहरणे कार्यं. [2]C. om. 239b. 240 (C. 302b ; K. 207b-208a) [1]C. om. 240a ; [2]K. एकादशाङ्गवरं. 241 (C. 303a ; K. 208b-209a) [1]C. om. 241a. [2]C. मुखप्रतिमुखं स्मृतं. 242 (C. 303b-304a ; K. 209b-210a) [1]K. विविधे. 243 (C. 304b-305a ; K. 210b-211a) [1]K. वृत्तप्रतिमुखं स्यादन्यायास्तु. [2]K. तथा शाखा. 244 (C. 305b-306a ; K. 211b-212a) [1]सवर्णान्यपदा स्मृताः. 245 (C. 306b-307a ; K. 212b-213a) [1]C. आकारवाद°. [2]K. तुल्यं. [3]C. चास्याविशेषेण स्थापेत मध्ये च, N. चस्या विशेषेण स्थाप्यते मध्य. 246 (C. 307b-308a ; K. 213b-214a). 247 (C. 308b-309a) [1]K. om. 247. [2]C. सर्वेष्ववस्तुषु. 248 (C. 309b-310a ; K. 214b-215a) [1]N. आदौ गुर्वष्टकं.

षष्ठसप्तमयोस्तालः शम्या गुर्वक्षरेऽष्टमे ।
[1]ततोऽर्धकलिकान् पादान् कुर्याल्लघ्वक्षरेषु च ॥ २५० ॥
गुर्वक्षरे [1]तालगते पादास्तु [2]कलिकाः स्मृताः ।
शम्यातालौ तालशम्ये [3]कुर्याद् द्वे वानुपूर्वशः ॥ २५१ ॥
तालं शम्यां च तालं च सन्निपातं तथैव च ।
[1]शीर्षकश्चास्य कर्तव्यं बुधैश्चापपुटेन तु ॥ २५२ ॥
एवमेककलो [1]ज्ञेयस्तालयोगस्तु [2]मद्रके ।
[3]गुरुर्विश्लेषपादेन द्विकलं परिचक्षते ॥ २५३ ॥
[1]विश्लेषेण [2]कलाश्चात्र [3]यथापूर्वं निवेशयेत् ।
द्विकले [4]मद्रके चैव त्रिकलं स्यादुपोहनम् ॥ २५४ ॥
[1]कलिका द्विकलं [2]वापि भवेच्च प्रत्युपोहनम् ।
द्विकलैर्गुर्वक्षरकृतैः पादभागैर्यथाक्रमम् ॥ २५५ ॥
चतुर्भिस्तु भवेन्मात्रा त्रिमात्रं वस्तु संज्ञितम् ।
त्रिवस्तु द्विकलं ज्ञेयं [1]पाते पादविधिस्त्वयम् ॥ २५६ ॥
गुर्वक्षरेषु ये पाताः शम्यातालादयः स्मृताः ।
तानेव पादभागेषु [1]द्विकलेष्वत्र योजयेत् ॥ २५७ ॥
अष्टमी षोडशी शम्या दशमी च यथाक्रमम् ।
चतुर्दश्यां कलायां तु [1]तालं न द्वादशीयुतम् ॥ २५८ ॥
[1]लघ्वष्टके [2]पातविधिर्यथापूर्वं प्रकीर्तितम् ।
वस्तुत्रयेऽपि द्विकले [3]एवं पातान् प्रयोजयेत् ।
शीर्षकं चैव कर्तव्यं ष ्कलं पञ्चपाणिना ॥ २५९ ॥

250 (C. 311b-312a ; K. 216b-217a) [1]C. र्धकलितान्. 251 (C. 312b-313a ; K. 217b-218a) [1]C. तालगीते. K. तालगीत, [2]C. कलिताः. [3]K. तेषु कुर्यात् क्रमेण तु. 252 (C. 313b-314a ; K. 218b) [1]K. om. 252b. 253 (C. 314b-315a ; K. 219) [1]K. ज्ञेयः कलायोगस्तु. [2]C. मन्द्रके. [3]CK. गुरुविश्लेषपादेन. N. °षपादित्वा. K. (foot-note). गुरुर्विश्लेषणादेत्. 254 (C. 315b-316a ; K. 220) [1]K. विशेषेण. [2]K. कलास्तत्र. [3]K. पूर्वं पूर्वं. [4]C. मन्द्रके. 255 (C. 316b-317a ; K. 221) [1]K. कलिकं. [2]C. चापि न वा स्यात् प्रत्युपो°. 256 (C. 317b-318a ; K. 222) [1]K. भवेत् पातो विधीयते. C. पादे पादविधि°. 257 (C. 318b-319a ; K. 222) [1]C. द्विकलोऽथ. 258 (C. 319b-320a ; K. 224) [1]K. तान्वेदा. 259 (C. 320b-321 ; K. 225) [1]C. लघ्वक्षरे. [2]C. पादविधि. [3]C. चैवं.

[1]क्रंडं क्रंडं शैलेन्द्रराजसंस्थितमीशं शान्तं शिवं पन्नगेन्द्रपरिबद्धजटम् ।
मुनिगणनमितं ध्यानाभिरतं ज्ञानमयं मदनाङ्गहरं विभुं प्रभुम् ।
शरणागतोऽहं दैत्यैर्नागैः संस्तुतमीशं त्वां वेदमयं त्वां कर्तारं
भुवनपतिं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ऋग्यजुःपरिपठितं गङ्गाधरं शूलधरं भुजगेन्द्रधरं प्रणतोऽस्मि
शिवं मृगराजचर्मपरिबद्धतनुम् ।
विपुलगतिं वृषभगतिं ज्वलनशिखिसदृशकपिलजटं तमहं नमामि
शिवं शिरसा ॥

समाप्तं द्विकलमद्रकम् ।

देवं विमलं प्रणतार्तिहरं मायाधारं मायारूपं जटिलं नमामि
शिवं शिरसा ।

शीर्षकं षट्कलं समाप्तम् । द्विकलमद्रकम्[5] ।

चतुष्कलं प्रवक्ष्यामि यथावद् द्विजसत्तमाः ।
चतुष्कलैः पादभागैर्यथापूर्वमुदाहृतैः ॥ २६० ॥
चतुर्भिस्तु भवेन्मात्रा त्रिमात्रं [1]वस्तु संज्ञितम् ।
पातांश्चैव प्रवक्ष्यामि पादभागे यथाक्रमम् ॥ २६१ ॥
चतुर्थे पञ्चमेऽन्त्ये च शम्या कार्याऽष्टमे तथा ।
दशमैकादशे शम्या द्वितीया नवमे स्मृता ॥ २६२ ॥
षष्ठे च सप्तमे [1]ताल अन्त्ये च नवमेऽस्य हि ।
[1]दशमैकादशे चैव द्वितीयः समुदाहृतः ॥ २६३ ॥
[1]आद्यं तु द्वादशे प्रोक्तं सन्निपातोऽवसानतः ।
एवं पातविधानं स्यात् [2]सर्वं वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २६४ ॥
[1]प्रथमे वस्तुके ह्यादौ कलाष्टकमुपोहनम् ।
प्रत्युपोहनमित्युक्तं द्वितीये द्विकलं भवेत् ॥ २६५ ॥
[1]तृतीये त्रिकलं ज्ञेयं चतुर्थे तु चतुष्कलम् ।
अस्यान्ते शीर्षकं कार्यं षट्पितापुत्रकेण तु ॥ २६६ ॥

[4-5]This portion is wanting in C. 260 (C. 322; K. 226). 261 (C. 323; K. 227) [1]C. स तु संज्ञित:. 262 (C. 324; K. 228). [1]C नवमैकादशे. 263 (C. 325; K. 229) [1]C. ताल. K. ताला. 264 (C. 326; K. 230) [1]K. आद्य ...

द्विकले तु यथापातं पञ्चपाणिचतुष्ट[यम्] ।
[1]द्विगेयकं तृतीये च चतुर्थे च यथाक्रमम् ॥ २६७ ॥
परिवर्तसमाप्तिस्तु चतुर्थे [1]संविधीयते ।
[2]मद्रांशोपोहनं वस्तु प्रथमं च द्वितीयकम् ॥ २६८ ॥
[1]चतुर्थस्तु त्रिप्रमाणं त्र्यस्रतालसमुद्भवम्[2] ।
[3]द्विर्भावाद् द्विकलस्यैवं विज्ञेयं च चतुष्कलम् ॥ २६९ ॥
सप्तमे [1]लघूनि त्वन्त्ये द्विर्भावोऽस्मिन् विधीयते ।
चतुष्कलोऽत्र विहितः कलाष्टकमुपोहनम् ॥ २७० ॥
एका द्वे च चतुष्कश्च तथा स्यात् प्रत्युपोहनम् ।
यथाक्षरस्य कर्तव्यं मद्रकस्य तु शीर्षकम् ॥ २७१ ॥
चतुष्कलः पञ्चपाणिर्द्विकले द्विकलः स्मृतः ।
चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रके तु चतुष्कले ॥ २७२ ॥
[1]त्रिवस्तु त्रिप्रमाणं तु त्र्यस्रतालसमुद्भवम् ।
इत्युक्तं [2]मद्रकं पातैस्त्रयोदशभिरन्वितम् ॥ २७३ ॥
गुर्वक्षराणि चत्वारि चत्वारि स्युर्लघूनि च ।
[1]द्वितीये गुरुके शम्या तृतीये ताल एव च ॥ २७४ ॥
[2]तृतीये च चतुर्थे च शम्यातालौ लघून्यपि ।
तालं शम्यां च ताले च सन्निपातं च योजयेत् ।
[1]लघ्वक्षरैकऽष्टकलिकान् पातानेतान् प्रयोजयेत् ॥ २७५ ॥
तालः शम्या च तालश्च सन्निपातोऽन्त्य एव च ।
त्र्यस्रतालसमुद्भूतं [1]विज्ञेयमपरान्तकम् ॥ २७६ ॥
गुर्वक्षराणि विश्लिष्य [[1]द्वि]कलं सम्प्रयोजयेत् ।
पादभागैस्तथा षड्भिः द्विकलं च चतुष्कलम् ॥ २७७ ॥

267 (C. 329) [1]C. द्विकेयकं, M. द्विगेयकं. N. द्विश्रेयकं. 268 (C. 330) [1]C. सा. 269a. [2]C. मन्द्रां शोपहनं. 269 (C. 331a; K. 231a) [1]K. त्रिवस्तु त्रिप्रमाणं तु. [3]K. om. [3]C. om. 269b. 270 (K. 231b-232a) [1]K. लघुनि त्वन्त्यौ. 271 (K. 232b-233a). 272 (K. 233b-234a). 273 (C. 331b; K. 234b-235a) [1]C. चतुर्वस्तु त्रिप्रमाणं. 274 (C. 332; K. 235b) [1]K. om. 274b. 275 (C. 333, K. 236. 237a) [1]C. लघ्वक्षरैऽष्टकमितान्. 276 (C. 333b-334a K. 237) [1]C. ⁰सवरान्तकम्. 277 (C. 334b-335a) [1]C. त्रिकलं.

[शम्यातालौ तालौ] शम्या तालः षष्ठो यथाक्रमम् ।
पूर्ववत् पातविन्यासः षष्ठपञ्चमयोः स्मृतः ॥ २७८ ॥
आवाप[वि]क्षेपयुतं पातैरेभिश्चतुष्कलम् ।
चतुष्कलैः पादभागैः षड्भिस्तु समलंकृतम् ॥ २७९ ॥
वस्तुसंख्यश्च षट्पञ्चसप्त[का]न् संप्रयोजयेत् ।
द्वितीये पञ्चमेऽन्त्ये च द्वे शम्ये समुदाहृते ॥ २८० ॥
तृतीये तु भवेदन्त्यं द्वितीये पञ्चमे स्मृतः ।
आदौ षष्ठे तु तालः स्यात् सन्निपातस्ततोऽन्तिमः ॥ २८१ ॥
पूर्ववस्तुसमुद्दिष्टा पाता ह्येताश्चतुष्कले ।
[एवं चतुष्कले] योगो गदित[1]स्त्वपरान्तके ॥ २८२ ॥
[1]यथाक्षर[पाते]ष्वेतद् विज्ञेयं चापरान्तकम् ।
आदौ कलोपवहनं विश्लेषाद् द्विगुणं भवेत् ॥ २८३ ॥
द्विकले कलिकं ज्ञेयं द्विकलं चाप्युपोहनम् ।
[1]कलिके कलिकं चेष्टं तथैव चाप्युपोहनम् ॥ २८४ ॥
एतदेव द्विगुणितं विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ।
लघ्वक्षरे तृतीये तु द्विर्भवेऽन्त्या कला स्मृता ॥ २८५ ॥
[1]त्र्यस्रतालसमुद्भूतं पातैः षड्भिर्विभूषितम् ।
वस्तुशाखाख्यमित्येतद् गदितं त्वपरान्तकन् ॥ २८६ ॥
यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।
पश्चिमार्धसमा सा तु तथैवान्यपदा [1]स्मृता ।
[2]शिरश्चैककलेनास्य कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ २८७ ॥
वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ।
शाखायां प्रतिशाखायां विशेषः पश्चिमे त्वयम् ॥ २८८ ॥
षट्कलापातसंयुक्ते तालिके तु ततः स्मृते ।
तथैककलयुक्तेऽस्ति विधिवत् पञ्चपाणिना ॥ २८९ ॥

278 (C. 335b, 336a). 279 (C. 336b, 337a). 280 (C. 337b, 338a). 281 (C. 338b-339a). 282 (C. 339b-340a) [1]C. स्वापरान्तके. MN. स्तपरान्तके. 283 (K. 237b-238a). [1]K. यथाक्षरं वधेष्वेतद्. 284 (K. 238b-239a). [1]K. कलिकं 286 (K. 240b-241a). [1]K. चस्रताल° 287 (C. 340b-341 ; K. 241b-242) [1]K. स्मृता:. [2]K. °कलेनापि. 288 (K. 243). 289 (K. 244).

[1]यथाक्षरेण तु भवेदनयोरुपवर्तनम् ।
उपोहनं तु [2]वस्त्वर्धं द्विकलं प्रत्युपोहनम् ॥ २९० ॥
[1]द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम् ।
न चात्रोपोहनं कार्यं शेषाणां तु कदाचन ॥ २९१ ॥
[1]एवं चतुष्कले योगो मया प्रोक्तोऽपरान्तके ।
उल्लोप्यकं तु द्विगुरु द्विलघ्वन्ते [2]गुरु स्मृतम् ॥ २९२ ॥
शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ सन्निपातोऽन्त्य एव च ।
प्रत्यक्षरकृतैः पातैः पञ्चभिः समलंकृतम् ।
[1]चतुरस्रं समं चेदं वस्तु ज्ञेयं यथाक्षरम् ॥ २९३ ॥
पूर्वोक्तेन विधानेन द्विचतुष्कलमिष्यते ।
[1]अस्य चाङ्गत्रये गीते वैहायसिकमिष्यते ॥ २९४ ॥
[1]तदेकाङ्गा[व]रं ज्ञेयं द्वादशाङ्गपरं तथा ।
प्रमाणं द्वादशकलं [2]सप्तपातमथापि वा ॥ २९५ ॥
अस्य तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलस्तथा ।
द्विकला च पुनः शम्या [1]तालश्चैककलः स्मृतः ॥ २९६ ॥
ततः शम्या ततस्तालः [1]सन्निपातस्ततः परम् ।
[2]शाखेयं प्रतिशाखा तु नित्यमन्यपदा स्मृता ॥ २९७ ॥
[1]पदा त्वस्य भवेदन्त्ये तदन्ताहरणं बुधैः ।
यथाक्षरेण [1]नियमात् संहार्यं पञ्चपाणिना ॥ २९८ ॥
[1]स्वतालेनान्तहीनस्य [2]संहारः परिकीर्त्यते ।
[3]द्विप्रकारं निवृत्तञ्च [4]त्र्यंशोऽथ त्रिविधः स्मृतः ॥ २९९ ॥

290 (C. 342 ; K. 245) [1]K. यथाक्षरेणैव. [2]C. वस्त्वर्धे. 291 (C. 343 ; K. 246a) [1]K. दक्षिणे तु तथा वृत्तौ चतुष्कलमपीष्यते. 292 (C. 344 ; K. 246b) [1]K. om. 292a. [2]K. गुरुर्यथा. 293 (C. 345 ; K. 247, 248a) [1]K. चतुरस्रस्तु विच्छेदमेवं. 294 (C. 346 ; K. 248b-249a) [1]C. अन्ते चाङ्गत्रयातीते. 295 (C. 347ab ; K. 249b-250a) [1]CK. °ङ्गपरं [2]K. तथापातम°. 296 (C. 347c-348a ; K. 250b-251a) [1]C. तालश्च द्विकलस्तथा. 297 (C. 348b-349c ; K. 251b-252a) [1]सन्निपातमतः. [2]K. शाखेयन्तशिखा. C. शाखेयं प्रतिशाखे. 298 (C. 349b-350a ; K. 252b-253a) [1]K. यदा ह्यस्य भवेदन्तस्तद°. [2]C. कर्तव्यं. 299 (C. 350b-351a ; K. 253b-254a) [1]K. स्वतालेनात°. [2]C. संहार्यः परिवर्त्यते. [3]CK. द्विप्रकारनिवृत्तश्च. [4]C. त्र्यङ्गोऽन्त°. K. त्र्यंशोऽथ.

त्र्यस्रश्च चतुरस्रश्च [1]मिश्रश्च त्रिविधः स्मृतः ।
[2]स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे महाजनिकमेव च ॥ ३०० ॥
स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं [1]तथा ।
[2]तथास्थितं भवेद् युग्मं [3]तस्यपातविधिस्त्वयम् ॥ ३०१ ॥
शम्या तु द्विकला कार्या तालश्च द्विकलः स्मृतः ।
चतुष्कलः सन्निपातः [1]प्रवृत्तमत इष्यते ॥ ३०२ ॥
[1]तस्यापि द्विकला शम्या [2]तालश्चैककलः पुनः ।
[3]चञ्चत्पुटश्च तालादिः सन्निपातस्ततः परम् ॥ ३०३ ॥
[1]स्थितं तालेन कर्तव्यं महाजनिकमस्य तु ।
निवृत्ततालः कर्तव्यो निवृत्तस्यापि तत्त्वतः ॥ ३०४ ॥
[1]स्थितमहाजनिकयोः प्रायः [2]समुपवर्तनम् ।
आदावुद्घट्टकः कार्यः परिवर्तक एव च ॥ ३०५ ॥
युग्मे [1]हि मिश्रतालत्वाद् [2]युग्मे ह्यन्तः प्रयुज्यते ।
[3]त्रिविधैककसंयुक्तः सर्वश्चान्तविधिः स्मृतः ॥ ३०६ ॥
यथावदन्ततालोऽयं [1]युग्मो मिश्रश्च कीर्तितः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि [2]त्र्यस्रतालविधिं प्रति ॥ ३०७ ॥
शम्या तु द्विकला पूर्वं ततस्तालो विधीयते ।
त्रिकलः सन्निपातश्च [1]प्रवृत्तंश्चाप्यतः परम् ॥ ३०८ ॥[2]
[1]प्रवृत्तमत्र कर्तव्यं यथावत् परिवर्तनम् ।
यथाक्षरप्रयुक्तेन [2]समासात् पञ्चपाणिना ॥ ३०९ ॥

300 (C. 351b-352a ; K. 254b-255a) [1]K. मिश्रश्चापि प्रकीर्तितः. C. मिश्रश्च त्रिविधः. [2]KMN. स्थितप्रवृत्ते. C. स्थितः पृथिव्या. 301 (C. 352b-353a ; K. 255b-256a) [1]M. यथा. CN. तथा. K. यदा. [2]K. तदा. [3]C. प्रथमस्य विधिस्त्वयम्. 302 (C. 353b-354a ; K. 256b-257a) [1]K. प्रवृत्तमथ. 303 (C. 354b-355a ; K. 257b-258a) [1]K. चस्य तु [2]K. तथैवैककला. [3]C. चञ्चपुटस्य. 304 (C. 355b-356a ; K. 258b-259a) [1]C. स्थिततालो न कर्तव्यो. 305 (C. 356b-357a ; K. 259b-260a) [1]K. reads here चत तालविधि प्रे ह: प्रायः समुपवर्तनम्. [2]C. MN. शस्त⁰. 306 (C. 357b-358a ; K. 260b-261a) [1]C. तु. [2]K. युग्मे स्वस्तः. C. युग्मोऽप्यन्तः. [3]C. विविधैकैक⁰. [4]K. पूर्वं पश्चाद्विधिः. 307 (C. 358b-359a ; K. 261b-262a) [1]C. युग्मे मिश्रे च. [2]C. त्र्यस्रमन्तविधिं. 308 (359b-360a ; K. 262b-263a) [1]K. प्रवृत्तं वाप्यतः परम्. [2]C. repeat after this 307b-308a. 309 (C. 361b-362a ; K. 263b-264a) [1]K. प्रवृत्तमस्य. [2]K. विधिवत्.

[1]अस्यापि स्थिततालेन महाजनिकमिष्यते ।
[2]निवृत्तः तालः कर्तव्यः [3]तथास्यान्तनिवर्तिते ॥ ३१० ॥
युग्मौजमिश्रतालत्वान्मिश्रोऽप्यन्तः प्रवर्तनम् ।
त्रिविधैककसंयुक्तः सर्वश्चान्तविधिः स्मृतः ॥ ३११ ॥[1]
द्व्यङ्गमेकाङ्गमपि वा स्थितं कार्यं समासतः ।
तत्र युग्मं भवेद् द्व्यङ्गं [1]त्र्यस्रमेकाङ्गमिष्यते ॥ ३१२ ॥
प्रवृत्तमपि विज्ञेयं द्व्यङ्गमेकाङ्गमेव वा ।
महाजनिकमेकाङ्गं द्व्यङ्गं संहरणं स्मृतम् ॥ ३१३ ॥
स्थितादिकः प्रवृत्तान्त [1]एवमन्तं विदुर्बुधाः ।
उल्लोप्यके सदा [2]योज्यमूहापोहविशारदैः ॥ ३१४ ॥
प्रकरीवस्तु [1]षण्मात्रा पाताश्चैकान्नविंशतिः ।
[2]वस्तु प्रमाणं कर्तव्यं तथैव च चतुष्कलम् ॥ ३१५ ॥
[1]न यथाक्षरयोगोऽत्र न चात्र द्विकलो भवेत् ।
[2]आद्यमात्रात्रयस्यान्ते [3]शम्यातालौ प्रकीर्तितौ ॥ ३१६ ॥
[1]षण्मात्रं पातसंयुक्तं वस्तु कार्यं यथाक्रमम् ।
उपोहनं तु वस्त्वर्धे प्रथमे च द्विजोत्तमाः ॥ ३१७ ॥
शम्या अस्य तु मात्रा स्याद् द्वितीया तालसंयुता ।
मात्रात्रयस्य [1]चान्त्या स्यात् शम्यैका च पुनस्तथा ॥ ३१८ ॥
चतुर्थ्यां द्वादशस्तालः पञ्चम्यां चाष्टमः स्मृतः ।
षष्ठ्यां तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलो भवेत् ॥ ३१९ ॥
पुनश्च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला पुनः ।
शम्यातालश्च [1]तालश्च शम्यास्तालस्तथैव च ॥ ३२० ॥

310 (C. 362b-363a ; K. 264b-265a) [1]C. चन्यापि. [2]C. प्रवृत्तः काल.. [3]C. यथास्यान्तनिवर्तिते. MN. °निवर्तते. K. ⁰स्तथात्र विनिवृत्तिमान्. 311 (K. 265b-266a) [1]C. om. this. 312 (C. 363b-364a ; K. 266b-267a) [1]K.......त्र्यस्रमेव च. 313 (C. 364b-365a ; K. 267b-268a) [1]K. भवेत्. 314 (C. 365b-366a ; K. 268b-269a) [1]K. एवमन्तविधं बुधैः. [2]K. योज्य. 315 (C. 366b ; K. 269b-270a) [1]K. षपात्र (= षण्मात्रा). [2]C. यस्तु प्रयोगः कर्तव्यः प्रकुर्याद् द्विचतुष्कलम्. 316 (C. 367 ; K. 270b) [1]C. न यताक्षर⁰. [2]C. अद्यमात्रात्रय⁰. K. आद्यमात्राद्वय⁰. [3]K. शम्यातालान्वितौ भवेत्. 317 (C. 368) [1]MNK. om. this couplet. 318 (C. 369 ; K. 271a) [1]K. चान्यस्य for चान्त्या स्यात्. 319 (C. 370 ; K. 271b-272a). 320 (C. 371 ; K. 272b-273a) [1]K. त

शम्यातालः सन्निपात इति वस्तु [1]प्रकीर्त्यते ।
यदा त्वर्धचतुर्थानि वस्तूनि प्रकरी भवेत् ॥ ३२१ ॥
पश्चिमार्धं पदस्यैतत् [1]तदर्धं प्राग् निवेशयेत् ।
कनिष्ठासारितेनास्य [1]कार्यं संहरणं ततः ॥ ३२२ ॥
पादः पूर्वसमः कार्यस्त्वपरान्तकशाखया ।
[1]ओवेणके द्वितीयस्य तस्य च प्रतिशाखया ॥ ३२३ ॥
स एव पातविन्यासो माषघातमतःपरम् ।
षट्पातो द्वादशकलस्तस्य पातविधिस्त्वयम् ॥ ३२४ ॥
कर्तव्या द्विकला शम्या [1]तालो च द्विकल एव च ।
[2]पुनश्च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला पुनः ॥ ३२५ ॥
ततश्चैककलस्तालः सन्निपातः कलात्रये ।
प्रायेण माषघातस्तु विवधाङ्गः प्रकीर्तितः ॥ ३२६ ॥
[1]सन्धिश्चैव हि तस्यान्ते कदाचिदुपवर्तनम् ।
[2]तस्या स्यात्कलिकेनैव तच्चोर्धं पञ्चपाणिना ॥ ३२७ ॥
सन्धिर्यथाक्षरेणैव कर्तव्यः पञ्चपाणिना ।
एककं [1]विवधो वापि [2]तस्याङ्गं समुदाहृतम् ॥ ३२८ ॥
[1]उपवर्तनवच्चास्य पृथग्विधिरिति स्मृतः ।
अन्त्यस्य चतुरस्रस्य प्रवृत्ते यो विधिः स्मृतः ॥ ३२९ ॥
[1]विवधाङ्गेन तेनैव चतुरस्रकमिष्यते ।
सन्धिवद् [2]वज्रतालश्च द्विधा संपिष्टकं स्मृतम् ॥ ३३० ॥
सप्ताङ्गौ द्वादशकलं द्वादशाङ्गौ दशैव तु ।
निष्क्राममादितः कृत्वा [1]शम्यास्तिस्रः प्रयोजयेत् ॥ ३३१ ॥

321 (C. 372 ; K. 273b-274a) 1K. प्रकीर्तितम्. 322 (C. 373 ; K. 274b-275a) 1C. तदार्धं. 2C. तालः. 323 (C. 374 ; K. 275b-276a) 1C. चावेणकी. K. उवेणकी द्वितीयेऽपि. 324 (C. 375 ; K. 276b-277a) 1K. अनित्यः शीर्षकी for स एव etc. 2K. माषघाती for षट्पाती. 325 (C. 376a ; K. 277b-278a) 1C. गम्या च द्विकला पुनः. 2C. om. this hem. 326 (C. 376b-377a ; K. 278b-279a). 327 (C. 377b ; K. 279b-280a) 1K. सन्निपातश्च पश्चार्धः. 2C. om. this hem. 328 (C. 378 ; K. 280b-281a) 1C. एकैक विविधौ. MN. द्विविधौ. 2C. तस्याङ्गं सष्टुदाहते. 329 (C. 379 ; K. 281b) 1K. om. this hem. 330 (C. 380 ; K. 282) 1MN. विधिनाङ्गेन. C. विधिनानेन. C. वज्रकालस्य. N. ०तालः स्यात्.

[1]तालत्रयं ततश्चैव [2]शम्यातालौ ततः परम् ।
शम्यातालौ ततः कार्यौ सन्निपातोऽन्त्य एव च ॥ ३३२ ॥
[1]ओवेणके तु सप्ताङ्गे संपिष्टकमिदं स्मृतम् ।
द्विशम्या तालयोगेन द्वादशाङ्गेऽपि चेष्यते ॥ ३३३ ॥
पाता नवैकादश वा संपिष्टकमुदाहृतम् ।
वज्रवत् संप्रयोक्तव्यमुपवर्तनमेव च ॥ ३३४ ॥
युक्ता विवधवृत्ताभ्यां प्रवेणी [1]द्विविधा स्मृता ।
पञ्चपाणिः प्रकर्तव्यः प्रवेण्या तु यथाक्षरः ॥ ३३५ ॥
द्विकलो वापि मिश्रो वा प्रयोगोऽङ्गवशानुगः ।
[1]अन्ते चास्य प्रकर्तव्यं कदाचिदुपवर्तनम् ॥ ३३६ ॥
पञ्चपाणिविधानेन यथोक्तेनैव तद् भवेत् ।
[1]द्वितीयतालपातेन ह्यपपातश्च कीर्त्यते ॥ ३३७ ॥
वज्रतालेन कर्तव्यं [1]क्रमं संहरणस्य तु ।
रोविन्दके तु षण्मात्राः पातभागैश्चतुष्कलैः ॥ ३३८ ॥
[1]अर्धेऽन्ते चैव मात्राणां पञ्चानां पात इष्यते ।
[2]तालशम्या च तालश्च शम्यातालस्तथैव च ॥ ३३९ ॥
[1]अन्ते शम्या तथा चैव सर्वासामपि कीर्तिता ।
पञ्चानामपि मात्राणां विधिरेष यथाक्रमम् ॥ ३४० ॥
चतुर्दशस्तु पञ्चम्या [1]मात्रायां ताल इष्यते ।
चतुष्कला तु तत्तुल्या [2]षष्ठी मद्रकमात्रया ॥ ३४१ ॥
[1]तथा चाष्टौ कलाः कार्याः प्रथमायाम् उपोहनम् ।
ततश्चैव [2]प्रयोक्तव्यं द्विकलं प्रत्युपोहनम् ॥ ३४२ ॥
[1]पाताः स्युः सन्निपातान्ता [2]विवधैककयोजिताः ।
वर्णानुकर्षोऽष्टकलस्त्वन्ते[3] प्रस्तार इष्यते ॥ ३४३ ॥

332 (C. 382 ; K. 284) 1C. तालस्तव. 1C. शम्यातालस्. 333 (C. 383 ; K. 285) 1C. चाविणके. K. तुवेणके. 334 (C. 384 ; K. 286). 335 (C. 385 ; K. 287) 1C. विविधा. 336 (C. 386 ; K. 288) 1C. चङ्ग 337 (C. 387 ; K. 289). 1K. द्वितीयपाततालेन. 338 (C. 388 ; K. 290) 1C. चन्ता(N. स्ता)हरणमस्य तु. 339 (C. 389 ; K. 291) 1K. अधार्धतौते. 2K. तालः शम्यार्धं. 340 (C. 390 ; K. 292a) 1K. om. this hem, 341 (C. 391 ; K. 292b-293a) 1K. मात्रायास्ता०. 2C. षष्ठमन्द्रक०. 342 (C. 392 ; K. 293b-294a) 1K. इति पादस्तथाष्टौ च कलापादादुपोहनम्. 2C. द्विकलः. 343 (C. 393 ; K. 294b-295a) 1K. घातश्चेत्संनिपातश्च. 2K. विविधैकप्रयोजिताः, 3K. स्वल्पः for स्वन्ते.

तुल्यवर्णोपवहनो द्वितीयः पाद इष्यते ।
शरीरतालः कर्तव्यः [1]प्रस्तारोऽपि विशेषतः ॥ ३४४ ॥
द्विकलनैव कर्तव्यो विशेषात् पञ्चपाणिना ।
कलाद्वादशनिर्दिष्टं प्रमाणञ्चास्य तत्त्वतः ॥ ३४५ ॥
रोविन्दकशरीरं तु षट्कलोपोहनं स्मृतम् ।
[1]विवधं वा प्रवृत्तं वा तस्यादौ परिकीर्त्यते ॥ ३४६ ॥
[1]आकारवृत्तमन्यत् स्याच्चतुष्कं त्रिकमेव वा ।
तस्योपरि यथेष्टं स्यादधस्तादङ्गयोजनम् ॥ ३४७ ॥
अविशेषनिवृत्तन्तु शीर्षकं तु प्रयोजयेत् ।
यथाक्षरेण तच्चैव कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ ३४८ ॥
आद्यावेकैकमन्त्यस्य प्रवृत्तो नियमो भवेत् ।
इति रोविन्दकं प्रोक्तं स्यादुत्तरमतः परम् ॥ ३४९ ॥
उत्तरं संप्रवक्ष्यामि यथाविहितलक्षणम् ।
अस्येदमुत्तरस्याथ मुखं प्रतिमुखं भवेत् ॥ ३५० ॥
उल्लोप्यकपदस्यादौ मात्रा चैका चतुष्कला ।
[1]रोविन्दकवदाका[रं] गणव[र्जं] प्रयोजयेत् ॥ ३५१ ॥
शाखा षडङ्गा त्व[व]रा द्वादशाङ्गा परा स्मृता ।
षट्पाता द्वादशकला शाखा ज्ञेया प्रमाणतः ॥ ३५२ ॥
तस्यास्तु द्विकलस्तालः शम्या चैककला भवेत् ।
तथा च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला ततः ॥ ३५३ ॥
पुनश्चैककलस्तालः सन्निपातः कलात्रये ॥
शाखावत् प्रतिशाखा च भवेदन्यपदा तु सा ॥ ३५४ ॥
अविशेषान्निवृत्तस्याप्यस्यान्ते नियमो भवेत् ॥
शीर्षकञ्चैव कर्तव्यम् अस्यान्ते पञ्चपाणिना ॥ ३५५ ॥
पञ्चपाणिविधानेन प्रतिशाखा ततः परम् ।
द्विकलः पञ्चपाणिस्तु [1]पूर्वपातैर्यथाक्रमम् ॥ ३५६ ॥

344 (C. 394 ; K. 295b-296a) [1]M. प्रस्तारी. N. प्रधारी. 345 (C. 395 ; K. 296b-297a). 346 (C. 396 ; K. 297b-298a) [1]C. विविधी वा K. विवधं वापि वृत्तं. 347 (C. 397 ; K. 298b) [1]K. reads only आकारवृत्तपरुषोऽव and breaks off till 440. 348-350 (C. 398-400). 351-355 (C. 401-405) [1]C. रोविन्दकपदाकारगणवर्जं.

तालोऽयं दक्षिणे मार्गे सप्तरूपस्य कीर्तितः ।
य एवं दक्षिणे कालः स वृत्तावपि चेष्यते ॥ ३५७ ॥
[1]चित्रेणेवहि सर्वत्र विशेषो यत्र नोच्यते ।
[2]अर्धयोगादेष एव [3]वृत्ते कालविधिर्भवेत् ॥ ३५८ ॥
उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मं तथैककम् ।
अर्धयोगस्तु तत्काले द्विकलः सम्प्रकीर्त्यते ॥ ३५९ ॥
चतुष्कलः स्याद् द्विकलो द्वितीयश्च तथाक्षरः ।
रोविन्दकोल्लोप्यकयोर्मद्रकोत्तरयोस्तथा ॥ ३६० ॥
शरीरेषु विधिर्ह्येष शेषेषु प्रकृतिर्भवेत् ।
प्रकृतावपि तेषां स्याद् [1]द्विकलेन चतुष्कलम् ॥ ३६१ ॥
कालेनैव भवेद् वृत्तावर्धयोगश्चतुष्कले ।
[1]वार्तश्चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यात् कदाचन ॥ ३६२ ॥
मद्रकोल्लोप्यकयोश्च मुखोपवहनेषु च ।
यो दक्षिणे तालविधिर्वृत्तौ स समुदाहृतः ॥ ३६३ ॥
चित्रैर्व्यस्ते समस्ते वा तावुभौ परिकीर्तितौ ।
शाखानिवृत्तमन्यत्र चित्रेऽत्र [1]त्रयमार्गिकः ॥ ३६४ ॥
इति मार्गत्रये ह्येतत् सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ।
द्विविधा प्रकृतिश्चास्य कुलकं छेद्यकं तथा ॥ ३६५ ॥
एकार्थं कुलकं तत्र पृथक् छेद्यकमिष्यते ।
निर्युक्तं पदनिर्युक्तमनिर्युक्तं तथैव च ॥ ३६६ ॥
त्रिविधं चैव विज्ञेयं सप्तरूपं प्रयोक्तृभिः ।
बहिर्गीताङ्गशाखाभियुक्तं निर्युक्तमिष्यते ॥ ३६७ ॥
[1]बहिर्गीताविहीनं तु पदनिर्युक्तमिष्यते ।
[2]बहिर्गीतविहीनं चाप्यनिर्युक्तमिति स्मृतम् ॥ ३६८ ॥
इत्येतत् सप्तरूपस्य प्रकृतं द्विविधं स्मृतम् ।
ब्रह्मोक्तं सप्तरूपं हि [1]सामवेदाद् विनिःसृतम् ॥ ३६९ ॥

358 (C. 408) [1]CN. चित्रे णैव. [2]C. अर्धयोगात्. [3]MN. वृत्ती काल⁰. C. वृत्तताल⁰. 359-360 (C. 409-410). 361 (C. 411) [1]C. विकलेन. 362 (C. 412) [1]C. MN. चतुष्कले (M. ष्कलौ) र्धयो. 363-367 (C. 413-417a). [1]MN. ⁰मार्गिकम्. 368 (C. 417b-418a) [1]C. बहिर्गीतवि⁰. N. बहिर्गीतावगीतं च. [2]C. बहिर्गीतावहीनं. 369 (C. 418b-419a) [1]MN. सामवेदाद. C. समवेताद.

दैवताराधनं पुण्यमनन्तं गीतवादितम् ।
सर्वेषामेव गीतानामन्तेषु च्छन्दकं (?) स्मृतम् ॥ ३७० ॥
चतुरङ्गं ततस्त्र्यङ्गं नवाङ्गं युग्ममेव च ।
ऋग्गाथापाणिकानां च प्रमाणानां तथैव च ॥ ३७१ ॥
अनेनैव विधानेन युग्मौजत्वं विभावयेत् ।
यो गणः पूर्वमुद्दिष्टस्तस्यादौ तु कला भवेत् ॥ ३७२ ॥
[1]चतुर्मात्राकृतां चैव कलां समवधारयेत् ।
अष्टाङ्गा वा षडङ्गा वा [2]युग्मोजौ वा प्रमाणतः ॥ ३७३ ॥
[1]स्तुतियुक्ता तु कर्तव्या [2]माद्रिकी चैव [3]पाणिका ।
चतुष्पादा तथैकाङ्गा द्व्यङ्गा त्र्यङ्गा विभावयेत् ॥ ३७४ ॥
अङ्गैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा [1]युग्मोजौ वा प्रकीर्तितौ ।
[2]सप्तरूपस्य तालोऽयं मया हि परिकीर्तितः ॥ ३७५ ॥
चतुरस्रा तथा त्र्यस्रा ध्रुवा ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ।
तासां तालविधानं तु षट्प्रमाणं समासतः ॥ ३७६ ॥
अड्डिता चोत्थिता चैव चतुरस्रा प्रमाणतः ।
चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेया चञ्चत्पुटा स्मृता ॥ ३७७ ॥
[1]सुप्रतिष्ठावसानानां सन्निपातेऽन्त इष्यते ।
अपकृष्टा स्मृता त्र्यस्रा तथा चापपुटाश्रिता ॥ ३७८ ॥
चतुर्भिः सन्निपातैश्च युक्ता [1]पादान्तसंश्रितैः ।
तथाकाशग्रहस्तासां तावच्चञ्चत्पुटः स्मृतः ॥ ३७९ ॥
बिलम्बिता च त्र्यस्रा च [1]सा एतद्द्वितयान्विता ।
निष्क्रामादिप्रयुक्तेन योज्या चापपुटेन तु ॥ ३८० ॥
[2]पादान्ते सन्निपातस्य द्विपादा युग्मसंज्ञिता ।
[1]चञ्चत्पुटेन संयोज्या द्विकलेन यथाविधि ।
शीर्षकाणि च योज्यानि द्विविधं पञ्चपाणिना ॥ ३८१ ॥

370-372 (C. 419b-422a). 373 (C. 422b-423a) [1]C. कृताश्चैव कलाः. [1]C. युग्मौ यौ. 374 (C. 423b-424a) [1]C. इति युक्तवा. [2]M.N. मन्त्रिकी, C. भान्तिकी. [3]N. पाणिना. 375 (C. 424b-425a) [1]C. युग्मौ यौ. [2]C. तस्य. 376-378 (C. 425b-428a) [1]MN. put 378a after 379a. 379 (C. 428b-429a) [1]C. पादान्तमिश्रिते. M. [0]संश्रिता. N. [0]संश्रितैः. 380 (C. 429b-430) [1]N. पादद्वितयान्विता. [2]C. breaks off after सन्निपातस्य ; the rest 381 (C. 430b-431a) [1]N. चञ्चत्पुटेन संयोज्या (omitted by CM.).

चतुर्भिः सन्निपातैश्च सम्यक् पादान्तसंस्थितैः ।
[1]पादान्तस्यान्त्यतालस्य [2]द्विमात्रान्तं प्रयोजयेत् ॥ ३८२ ॥
मात्राद्वयं तु [1]काले तु [2]झंकारैः समतां नयेत् ।
[3]किञ्चिद्विनातिरिक्तायां मात्राभिर्यत्र चेत् कला ॥ ३८३ ॥
स्यात् समत्वं नयेत्तां तु क्षयवृद्ध्या प्रयोगवित् ।
वर्णप्रकर्षेण च स्यात् तालानामपि वर्धनम् ॥ ३८४ ॥
स्याद् झंकारो नियुक्तानामक्षरे च कलान्तरम् ।
कलातालप्रमाणेण यत्स्याच्छुष्ककुट्टनम्[1] ॥ ३८५ ॥
तथा ध्रुवाणां सर्वेषु कलातालौ प्रयोजयेत् ।
भङ्गतालश्च कर्तव्यो नत्कुटानां यथाविधि ॥ ३८६ ॥
[1]कलापातेन संयुक्तस्तालश्चञ्चत्पुटो भवेत् ।
एष एव पुनस्त्र्यस्रः [2]खञ्जके ताल इष्यते ॥ ३८७ ॥
[1]पुनः प्रकृतयो ह्येष भङ्गस्त्वाक्रीडितो भवेत् ।
[2]यान्यङ्गानि [प्रयुक्तानि] ध्रुवास्वथ भवन्ति हि ॥ ३८८ ॥
[1]तान्यष्टकलयोगेन योजयेत् षट्कलेन वा ॥
एवमेष मया तालो ध्रुवाणां परिकीर्तितः ॥ ३८९ ॥
चतुष्पदावसाने तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
[1]यद् देव्या सुकुमाराद्यं [2]शृङ्गाररससंश्रयम् ॥ ३९० ॥
[1]नृत्तं विकल्पितं तस्य काललक्षणमुच्यते ।
नारीप्रयोज्यं [2]तज्ज्ञेयमाश्रितं तु चतुष्पदम् ॥ ३९१ ॥
त्र्यस्रा वा चतुरस्रा वा द्विविधा वा चतुष्पदा ।
एकस्या वा बहूनां वा द्वयो र्वा वाक्ययोजनात् ॥ ३९२ ॥

382 (C. 431b-432a) [1]MN. पादान्तस्यन्तताल: स्यात्. [2]N. द्विमात्रां तां. 383 (C. 432b-433a) [1]N. कालं त. [2]M. झंकारै. C. झंकारौ. [3]M. [0]रिक्ताया. 384 (C. 433b-434a). 385 (C. 434b-435a) [1]C. [0]कुट्टनात्. 386 (C. 435b-436a), 387 (C. 436b-437a) [1]N. विकला पातसंयुक्त. [2]C. खञ्जखेलेति चेष्यते. 388 (C. 437b-438a) [1]C. पुनप्रकृतयाः. [2]C. यान्यङ्गानि ध्रुवासु स्युः. MN. om. ध्रुवासु स्युः. 389 (C. 438b-439a) [1]C. तानि चाष्टकयोगेन. 390 (C. 439b-440a) [1]MN. यद्द देव्या सुकुमाराद्यः. C. यद्द देव्या कुसुमावाद्यः. [2]C. MN. [0]संश्रयः. 391 (C. 440b-441a) [1]C. MN. वृत्तं for नृत्तं. [2]C. न ज्ञेयम्. 392 (C. 441b-442a).

तथा शृङ्गारभूयिष्ठा त्रिविधा स्याच् चतुष्पदा ।
प्रवृत्तसंज्ञा विज्ञेया [2]स्थितसंज्ञाश्रया तथा ॥ ३९३ ॥
स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च त्रिविधा स्यात् पुनश्च सा ।
[1]निष्कामश्चैव शम्या च तालशम्या तथैव च ॥ ३९४ ॥
तदोत्तमश्च निष्कामः सन्निपातस्तथान्तिमः ।
अष्टाविंशति विकल्पा बुधैर्ज्ञेया चतुष्पदा ॥ ३९५ ॥
तस्या विकल्पान् वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
प्रवृत्ताख्या द्रुतलया स्थिताख्या च विलम्बिता ॥ ३९६ ॥
स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ज्ञेयामध्यलयाश्रिता ।
ज्ञेयश्चच्चत्पुटस्तस्य तथा चापपुटः पुनः ॥ ३९७ ॥
द्विकलेन विधानेन तस्य [1]पातविधिस्त्वयम् ।
बह्वक्षरा च विपुला मागधी चार्धमागधी ॥ ३९८ ॥
समाक्षरपदा चैव तथा च विषमाक्षरा ।
तस्यान्त्यापहरणा विज्ञेया चाप्यनीकिनी ॥ ३९९ ॥
[1]अवसानापहरणा अन्तापहरणा तथा ।
अभ्यन्तरापहरणा तथा चैवार्धनर्कुटा ॥ ४०० ॥
अर्धखंजा च मिश्रा च तथा [1]चैवाथ शीर्षका ।
एकावसाना विज्ञेया तथा च नियताक्षरा ॥ ४०१ ॥
अर्धप्रवृत्ता एतासां लक्षणं श्रुयतामिदम् ।
व्यक्तवाक् या लघुप्राया लघ्वक्षरसमन्विता ॥ ४०२ ॥
द्रुतवाक्या द्रुतलया ज्ञेया बह्वक्षरेति सा ।
गुरुप्लुताक्षरप्राया स्वल्पवाक्या यदा तथा ॥ ४०३ ॥
त्रिलया पृथुला (विपुला)ख्या च सुकुमारविधौ स्मृता ।
त्रिलया त्रियतिश्चैव त्रिप्रकाराक्षरान्विता ॥ ४०४ ॥
एकविंशतितिाला च मागधी सम्प्रकीर्तिता ।
गुरुलघ्वक्षरकृता द्रुतमध्यलयान्विता ॥ ४०५ ॥

393 (C. 442b-443a) [1]C. तथा च स्थितसंश्रया. 394 (C. 443b-444a). 395 (C. 444b-445a). 396 (C. 445b-446a). 397 (C. 446b-447a). 398 (C. 447b-448a) [1]C. चापविधि⁰. 399 (C. 448b-449a). 400 (C. 449b-450a) [1]C. अवसानापहरणा. 401 (C. 450b-451a) [1]C. चैवान्तगीर्वका. 402-403 (C. 451b-453a). 404 (C. 453b-454a). 405 (C. 454b-455a).

[1]मागध्येवार्धतालेन युक्ता स्यादर्धमागधी ।
गुरुलाघवमात्राभिः पदवर्णैस्तथैव च ॥ ४०६ ॥
लयतालैः समैश्चैव समाक्षरपदा स्मृता ।
अक्षरैर्विषमायां तु मात्रापादैस्तथैव च ॥ ४०७ ॥
लयतालैरनियमा सा ज्ञेया विषमाक्षरा ।
[1]यत्स्यात्त्वन्त्यः सन्निपातश्च सानुस्वारोऽन्त्य इष्यते ॥ ४०८ ॥
[1]आद्यान्तापहरणा च सानुस्वारकृता तथा ।
मध्याद्यन्तैः सन्निपातैरनुस्वारकृताक्षरैः ॥ ४०९ ॥
[1]शेषैरनियता पादैर्विज्ञेया सा त्वनीकिनी ।
अवसानापहरणा नित्यं ज्ञेयाऽमिताक्षरा ॥ ४१० ॥
अनुस्वारद्रुता चैवमन्तापहरणा स्मृता ।
द्वितीया सन्निपातेन मध्येऽक्षरसमन्विता ॥ ४११ ॥
अभ्यन्तरापहरणा सानुस्वारेव सा स्मृता ।
अर्धेन भिद्यते या तु विज्ञेया साऽर्धनर्कुटा ॥ ४१२ ॥
त्र्यस्रा ह्यनेन विधिना ह्यर्धखञ्जेन कीर्त्यते ।
खञ्जनर्कुटनाभ्यां तु मिश्रभावो यदा भवेत् ॥ ४१३ ॥
त्र्यस्रा वा चतुरस्रा वा तद[ा] मिश्रेव कीर्त्यते ।
उपक्षेपेण यस्यास्तु स पदार्धः समाप्यते ॥ ४१४ ॥
शीर्षकं सा तु विज्ञेया [1]शीर्षकेण विभूषिता ।
एकपादावसानस्तु यस्य: स्यादर्धवर्णतः ॥ ४१५ ॥
[1]एकावसाने विबुधैः सा ज्ञेया तु चतुष्पदा ।
पूर्वपादेन तस्य स्यात् सर्वत्र गुरुलाघवम् ।
[2]पादे पादे तु विज्ञेया शीर्षकेण विभूषिता ॥ ४१६ ॥
[1]एकपादावसाने च सा ज्ञेया नियताक्षरा ।
यस्या [2]स्थितं प्रवृत्तं वा भवत्यर्धनिवेशितम् ॥ ४१७ ॥

406 (C. 455b-456a) [1]C. ⁰तालि च. 407 (C. 458b-459a). 408 (C. (457b-458a) [1]MN. यस्यात्त्वन्त्यः. C. सात्त्वन्त्यः. 409 (C. 458b-459a) [1]C. समाद्यन्तापहरणां च. 410 (C. 459b-460a) [1]C. शेषैरनिलया⁰. N. शेषैरनियतावादे⁰. 411-415 (C. 460b-465a) [1]C. शीर्षितेन. 416 (C. 465b-466a) [1]C. एतावसानेव बुधैः. [2]MC. om. this hem. 417 (C. 466b-467a). [1]C. पादे पादाव⁰. [2]C. स्थितप्रवृत्त.

अर्धप्रवृत्ता सा तु स्यादुभाभ्यामपि वा कृता ।
निष्कामश्चैव शम्या च तालः शम्या तथैव च ॥ ४१८ ॥
आवापः सन्निपातश्च षडस्या ग्राहकाः स्मृता ।
उपोहनं तु त्रिविधं सुकुमारे प्रकीर्तितम् ॥ ४१९ ॥
द्व्यवरं त्रिपरं तस्य कलाभिः प्रत्युपोहनम् ।
[1]द्विकलाख्यं चान्तकलं सन्निपातपरं स्मृतम् ॥ ४२० ॥
सन्निपातापहरणा आदौ मध्येऽन्ततोऽपि वा ।
वाक्यद्वयाभिनिष्पन्ना नानावाक्यापि सा स्मृता ॥ ४२१ ॥
एकपादा द्विपादा वा त्रिपादा च प्रकीर्त्यते ।
चतुष्पादापि वा भूत्वा नातः परमिहेष्यते ॥ ४२२ ॥
कृत्वा तु पादबहुलां न शोभां जनयिष्यति ।
वर्णस्य [1]प्रकृति ह्यन्यदङ्गव्यक्तिं निरस्यति ॥ ४२३ ॥
तस्मात् स्थिता स्याद् द्विपदा एकेनैव पदा स्मृता ।
चतुष्पदा प्रवृत्ता तु[1] सम्यक् प्रोक्ता प्रयोक्तृभिः ॥ ४२४ ॥
तत्रैकरूपैकपदा [1]सा हि पादपाता स्मृता ।
द्वात्रिंशत्परमा सा हि सन्निपातपदा भवेत् ॥ ४२५ ॥
[1]आभ्यां मध्यप्रमाणे तु त्रिपादः परिकीर्त्यते ।
सन्निपातप्रमाणेन ज्ञेयो मध्यलयस्तथा ॥ ४२६ ॥
लास्यमित्येव यत्पूर्वं मया वः परिकीर्तितम् ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि प्रयोगश्च यथाक्रमम् ॥ ४२७ ॥
[1]लासानाल्लास्यमित्युक्तं स्त्रीपुंभावसमाश्रयम् ।
[2]भाणवच्चैकहार्यं [3]स्याद्बहुवस्तु च तद्भवेत् ॥ ४२८ ॥
एकार्थं पृथगर्थं वा तदङ्गेषु प्रकीर्तितम् ।
अङ्गानि दश चैवास्य तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४२९ ॥

418-419 (C. 467b-469a). 420 (C. 469b-470a) [1]MN. विकलाद्यन्तं. 421-422 (C. 470b-472a). 423 (C. 472b-473a) [1]C. प्रकृतिर्ह्यन्यद्रङ्गव्यक्तिर्हि······स्यति. MN. ⁰न्यद्राङ्गव्यक्तिं निरस्यति. 424 (C. 473b-474a). 425 (C. 474b-475a) [1]C. स हि पादपता. M.N. सन्निपातपदा. 426 (C. 475b-476a) [1]MN. आभ्यामध्य⁰. 427 (C. 476b-477a). 428 (C. 477b-478a) [1]C. लासनाल्लासमि⁰. [2]C. ⁰देकहास्यं. [3]C. स्याद्दवस्त. 429 (C.478b-479a).

[1]गेयपदं [2]स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका[3] ।
[4]प्रच्छेदकस्त्रिमूढश्च सैन्धवाख्यं द्विमूढकम् ॥ ४३० ॥
उत्तमोत्तमकं चैव विचित्रपदमेव च ।
उक्तप्रत्युक्तभावश्च लास्याङ्गानि प्रकीर्तिताः ॥ ४३१ ॥
लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशलक्षणम् ।
आसीनकाख्यं योज्यं स्यात् प्रयत्नादासनस्थया ॥ ४३२ ॥
[1]स्थितपाठ्यं [पुनश्चैव] भौमीभिश्चारीभिर्युतम् ।
नृत्तकाले च वाद्ये च [2]ग्रहमोक्षे तथैव च ॥ ४३३ ॥
गीताङ्गानां विधिर्यः स्यात् स [1]लास्ये प्रायशः स्मृतः ।
अङ्गान्येतानि लास्ये स्युर्दशोक्तानि समासतः ॥ ४३४ ॥
एतेषां चैव वक्ष्यामि प्रयोगं लक्षणं तथा ।
स्थापितैर्भाण्डविन्यासैः पटे चैवापकर्षिते ॥ ४३५ ॥
[1]ब्राह्मणः [पुष्प]वर्षेषु चासने परिकल्पिते ।
[1]मार्जितेषु मृदङ्गेषु त्रिसाम्नि प्रतियोजिते ॥ ४३६ ॥
प्राक् शुष्कासारितं कार्यं [1]तत् त्रिवेणुप्रयोजितम् ।
मार्गासारिततालेन ततश्चासारितं बुधैः ॥ ४३७ ॥
[1]परिवृत्तैस्त्रिभिर्युक्तमतश्चोपोहनं भवेत् ।
त्र्यस्रेण [2]द्विकलेन स्यात् ततश्च परिधानकम् ॥ ४३८ ॥
प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः परिवर्तात्मकं तथा ।
परिवर्ते तथैवास्य पुंवाक्यं प्राक् समाचरेत् ॥ ४३९ ॥
त्रिवाक्यं [1]पुरुषश्च स्यात् [2]चतुर्वाक्याङ्गना स्मृता ।
कार्यं तथा निर्वहणं [3]प्राप्त्यर्थं परिधानके ॥ ४४० ॥

430 (C. 479b-480a) [1]C. गेयपादं. [2]C. स्थितं वाद्यं M. ⁰पाद्यमा⁰. N. ⁰पाठ्यमा. [3]C. पुष्पगन्धिका (v.l. ⁰गण्डिका). [4]C. प्रच्छेदका⁰. 431 (C. 480b-481a). 432 (C. 481b-482a). 433 (C. 482b-483a) [1]C. स्थितवाद्यञ्च. [2]C. ग्रहमोक्ष्ये. 434 (C. 483b-484a) [1]C. लासी. 435 (C. 484b-485a). 436 (C. 485b-486a) [1]C. ब्रंहणः पूर्ववर्षेषु. N. ब्राह्मणं पूर्वर्षेषु. [2]C. मार्दितेषु. 437 (C. 486b-487a) [1]C. सं. 438 (C. 487b-488a) [1]N. परिवर्त्तौ. [2]N. विकला न, MC. विकलेन. 439 (C. 488b-489a). 440 (C. 489b-490a ; K. 299) [1]C. पुरुषश्चास्य. [2]K. ⁰ङ्गता, [3]K. प्रतीरकं.

इत्येतत्प्रथमं ह्यङ्गं [1]गेयपदमिति स्मृतम् ।
[2]स्थितपाठ्यस्य वक्ष्यामि विधानञ्चाप्यतः परम् ॥ ४४१ ॥
वृत्तमेकमथ द्वे वा योजयेत् पञ्चपाणिना ।
अतः परञ्च द्वे [1]भूयः खञ्जके सम्प्रयोजयेत् ॥ ४४२ ॥
चञ्चत्पुटेन कर्तव्या द्विकलेन ततः परम् ।
यथाक्षरेण चायुक्ता सन्निपातैस्तथाऽष्टभिः ॥ ४४३ ॥
[1]अवसाने तु योक्तव्यं [2]त्वरितं पञ्चपाणिना ।
द्विकलेनेति कर्तव्यं [3]स्थितपाठ्यं प्रयोक्तृभिः ॥ ४४४ ॥
उपोह्य तालं त्र्यस्रं च [1]बृहत्पादपदैः समैः ।
[2]आसीनपाठ्यं युञ्जीत सर्वैर्भावैस्तु पौरुषैः ॥ ४४५ ॥
[1]एवं चतुर्भिः पादैस्तु [2]समैरर्थवशानुगैः ।
[3]आसीनपाठ्यं कर्तव्यं विधिवत् पञ्चपाणिना ॥ ४४६ ॥
[1]आसीनपाठ्ये कर्तव्यः प्रयोगः शीर्षकस्य तु ।
अष्टभिः सन्निपातैश्च [2]युक्तस्तालादिनैव तु ॥ ४४७ ॥
[1]यथाक्षरप्रवृत्तेन विधिवत् पञ्चपाणिना ।
द्वितीयपरिवर्तस्य सन्निपाते [2]तथाष्टमे ॥ ४४८ ॥
अतीतयुग्मतालेन [1]श्लोकः कार्यस्ततः परम् ।
[2]आसीनपाठ्ये यद्वाद्यमवनद्धकृतं भवेत् ॥ ४४९ ॥
आसीने [1]गात्रसञ्चारैस्तत्र साम्यं प्रयोजयेत् ।
अष्टादश द्वादश वा पदानि च ततः पुनः ॥ ४५० ॥
कुर्यादुत्तरतालेन [1]ततो निर्वहणं [2]बुधैः ।
एतदासीनपाठ्यस्य विधानं परिकीर्तितम् ॥ ४५१ ॥

441 (C. 490b-491a ; K. 300) [1]C. गेयपाद°. K. लासीत गेयपदं. [2]CK. स्थित(वा)द्यस्य. 442 (C. 491b-492a ; K. 301) [1]C. भूयः खञ्जिते. K. भूयोऽपि युग्मतालेन वा स्मृते. 443 (C. 492b-493a). 444 (C. 493b-494a ; K. 302) [1]K. अवसानं. [2]C. चरितं. N. चरितं. [2]C. स्थितवाद्य°. MN. स्थितपाठ्यं. 445 (C. 494b-495a, K. 303) [1]K. हस्था तैस्तैः समै स्तथा. [2]CK. आसीनवाद्यं. 446 (C. 495a ; K. 304) [1]C. गेयं. [2]C. अर्थपरानुगैः. [3]C. om. this. 447 (C. 495b-496a) [1]K. om. 447. [2]C. युक्तं तालां. 448 (C. 496b-497a) [1]C. यथाक्षर° [2]C. तथाष्टमे. 449 (C. 497b-498a ; K. 305a) [1]C. श्लोकः. [2]K. om. this hem. 450 (C. 498b-499a ; K. 305b) [1]C. शीर्षकाद्वै° 451 (C. 499b-500a ; K. 306) [1]K. ताली for ततो. [2]C. भवेत.

[1]विचित्रवृत्तसंयुक्तं पुंस्त्रियोर्गतिचेष्टितैः ।
अन्योन्यान्तरिते [2]नित्यं गीतवाद्येन भूषितम् ॥ ४५२ ॥
पादे पादेऽङ्गहारैश्च वाद्येन च समन्वितम् ।
स्यात्पुष्पगण्डिका नाम यदङ्गं तन्निबोधतः ॥ ४५३ ॥
तत्रैकं [1]पौरुषं श्लोकं समवृत्तं प्रयोजयेत् ।
[2]चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेयं चञ्चत्पुटाश्रयम् ॥ ४५४ ॥
पादे पादे तथेष्टं च वाद्यं नृत्तं तथैव च ।
ततश्चान्ये स्मृते वृत्ते खञ्जनर्कुटसंज्ञिते[1] ॥ ४५५ ॥
अन्ते निर्वहणे चास्य शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
आविद्धचार्यङ्गहारैरुद्धतैस्तत् प्रयोजयेत्[1] ॥ ४५६ ॥
[1]त्र्यङ्गं द्विधातु प्रच्छेदं विद्याल्लास्यप्रयोगवित् ।
ज्योत्स्नायां मन्दिरे वाऽपि सलिले दर्पणेऽथवा ॥ ४५७ ॥
[1]छायां संदृश्य कान्तस्य [2]प्रहर्षणविभूषितम् ।
[3]नृत्तप्रधानं क्रीडाढ्यं हेलादिभिरलंकृतम् ॥ ४५८ ॥
[1]अङ्गं प्रच्छेदकं तत्रं [2]विद्याल्लास्यप्रयोगवित् ।
चञ्चत्पुटस्य [3]तालेन तस्य प्रकीडितं [4]भवेत् ॥ ४५९ ॥
मात्रावृत्तसमैः पादैः [1]सन्निपातैस्तथाष्टभिः ।
बह्वक्षरार्थसंयुक्तं तोटकं पञ्चपाणिना ॥ ४६० ॥
द्विकलेन प्रकर्तव्यं मिश्रेणैककलेन वा ।
[1]शीर्षकं च प्रकर्तव्यं गुरुप्रायाक्षरान्वितम् ॥ ४६१ ॥
यथाक्षरेण त्र्यस्रेण सन्निपातैस्तथाष्टभिः ।
[1]विविधैककसंयुक्तं [2]कौशिकीजातिसंश्रयम् ॥ ४६२ ॥

452 (C. 500b-501a) [1]C. विचित्रवृत्तसंयुक्तं. [2]C. नित्य°. 453 (C. 501b-502a ; K. 307a). 454 (C. 502b ; K. 307b-308a) [1]C. पौरुषं. [2]C. om. this hem. 455 (K. 308b-309a) [1]C. om. 455. 456 (K. 309b-310a) [1]C. om. 456 457 (C. 503 ; K. 310b) [1]K. om. this hem. 458 (C. 504ab ; K. 311) [1]K. छायासदृश°. [2]K. प्रहर्षाय. [3]K. नृत्तं प्रसाद क्रीयायां. C. वृत्तप्रधानं क्रीडाढ्यं. 459 (C. 504c ; K. 312) [1]K. अङ्गप्रस्वेदकं. [2]C. विद्यां. [3]K. भेदेन. [4]C. स्मृतम् 460 (C. 505 ; K. 313) [1]K. श्लोकबन्धो भवेदथ. 461 (C. 506 ; K. 314) [1]K. परीचकं च. 462 (C. 507 ; K. 315) [1]C. विविधै°. [2]M जातिसंश्रितम्. K. जातिमाश्रिता.

[1]अङ्गं प्रच्छेदकं [2]कुर्याद् युक्तं प्रक्रीडितादिभिः ।
अनिष्ठुरश्लक्ष्णपदं गान्धारीजातिमाश्रितम् ॥ ४६३ ॥
चञ्चत्पुटेन योक्तव्यं [1]त्रिमूढं द्विकलेन तु ।
चतुःषष्टिः सन्निपातास्तस्मिंश्चैव प्रकीर्तिता ॥ ४६४ ॥
यथामार्गकलोपेता विदारीविविधान्विता ।
अङ्गहारान् [1]सविष्कम्भान् नैव चात्र प्रयोजयेत् ॥ ४६५ ॥
केवलं पौरुषैर्भावैः [1]पाठ्यं नाट्ययुतं नयेत् ।
नत्कुटं खञ्जकं चैव [2]विधानेन प्रयोजयेत् ॥ ४६६ ॥
[1]इति त्रिमूढमुद्दिष्टं नानारससमाश्रयम् ।
नातिरूपष्टाङ्गहारं तु [2]नातिरेचकभूषितम् ॥ ४६७ ॥
सैन्धवीमाश्रितं भाषा ज्ञेयं सैन्धवकं बुधैः ।
[1]रूपं वाद्यादिसंयुक्तं सैन्धवं स्यादथोद्धतम् ॥ ४६८ ॥
न [1]पाठ्यं स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ।
[2]वितस्तालत्रिलेशाढ्यं सैन्धवे वाद्यमिष्यते ॥ ४६९ ॥
[1]मृदङ्गहारबहुलं गुरुप्रायाक्षरान्वितम् ।
आक्रीडितस्य भागेन युग्मतालकृतेन हि[2]॥ ४७० ॥
[1]विंशत्या सन्निपातानां युक्तं सैन्धवकं भवेत् ।
मुखप्रतिमुखोपेतं तथा [2]चापपुटाश्रयम् ॥ ४७१ ॥
[1]यथाक्षरैः सन्निपातैस्तथा द्वादशभिर्युतम् ।
नैकयुक्तिविचित्रार्थं पौरुषं भावमाश्रितम् ॥ ४७२ ॥
एकाङ्गं [1]शीर्षकाङ्गं वा द्विमूढं परिकीर्तितम् ।
[2]उत्तमोत्तमके त्वादौ नत्कुटं सम्प्रयोजयेत् ॥ ४७३ ॥

463 (C. 508 ; K. 316) [1]K. वाङ्ग० [2]K. विद्याद्. 464 (C. 509 ; K. 317) [1]K. निविमूढं कलेन तु. 465 (C. 510 ; 318) [1]N. सनिष्कम्भान्. 466 (C. 511 ; K. 319) [1]C. वाद्यं &c. K. ०वाक्यं नाम्नापि तेन यत्. 467 (C. 512) [1]K. om. 467. [2]C. नातिरेचित०. 468 (C. 513 ; K. 320) [1]K. रूपवाद्यादि०. C. रूपकाद्यादि०. 469 (C. 514 ; K. 321b-321a) [1]C. वाद्यं. [2]M. वितस्तलत्रि०. K. वितस्तालत्रिमार्गेण. 470 (C. 515) [1]C. मृदङ्ग०. [2]K. om. 470. 471 (C. 516 ; K. 322a) [1]N. om. 471. [2]K. चञ्चत्पुटा०. 472 (C. 517 ; K. 322b-323a) [1]N. om. 472. 473 (C. 518 ; K. 323b-324a) [1]K. ०शीर्षकं गत्या त्रिभवं. [2]C. प्रयोगमे नत्कुटवसत्वाद्यैः सम०.

ततः [1]श्लोकं विचित्रार्थं [2]तथाचैवोपपादयेत् ।
[3]ततश्च वस्तुकं कार्यम् अपरान्तकशाखया ॥ ४७४ ॥
यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
[1]उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेलाभावविभूषितम् ॥ ४७५ ॥
कोपप्रसादबहुलं [1]साधिक्षेपैरुपक्रमैः ।
[2]संलापरुचिरैर्नित्यमुक्तप्रत्युक्तमिष्यते ॥ ४७६ ॥
[1]वस्त्वर्धेन [2]प्रकर्यास्तु तस्य तालविधिः स्मृतः ।
ततस्तु शीर्षकं कार्यं [3]संयुक्तं पञ्चपाणिना ॥ ४७७ ॥
[1]यत्र संपि(पि)ष्टकं चैव तासां त्र्यस्त्रोऽत्र एव च ।
उक्तप्रत्युक्तम् एवं [2]हि प्रसादान्तं प्रयोजयेत् ॥ ४७८ ॥
दशाङ्गं लास्यमित्येन्मया वः परिकीर्तितम् ।
प्रकरणे[1] दशाङ्गानि [2]यत्रैकस्मिन् भवन्ति हि ॥ ४७९ ॥
सञ्चार इति विज्ञेयो लास्यच्छेदे विपर्ययात् ।
एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं [1]गीततालविकल्पनम् ॥ ४८० ॥
[1]यत्र कार्यः प्रयत्नस्तु [2]नाट्यं ताले प्रतिष्ठितम् ।
सर्वस्येव हि नाट्यस्य आतोद्यानां तथैव च ॥ ४८१ ॥
[1]तालं कालेन संयुक्तो भवेन्नित्यं प्रमाणतः ।
हीनं प्रकृष्टवर्णं वा गानं तालेन धार्यते ॥ ४८२ ॥
तस्मादेतत् प्रयत्नेन विज्ञातव्यं प्रयोक्तृभिः ।
[1]ऋग्गाथापाणिकादिकं सप्तरूपं [2]प्रकीर्णकम् ॥ ४८३ ॥
चतुष्पदा [1]वर्धमानं ताले चैव विभाव्यते ।
तस्मात् [2]सर्वप्रयत्नेन कार्यं तालावधारणम् ॥ ४८४ ॥

474 (C. 519 ; K. 324b-325a) [1]K. स्तोकं, विचित्रार्थपदं. [2]C. ततश्चैवोपपादयेत्. [3]C. अपरान्तर शाखा च आदौ वस्तु विधीयते. 475 (C. 520, K. 325b-326a) [1]C. नैकाङ्गहार गहनं 476 (C. 521 ; K. 326b-327a) [1]K. सविक्षेपै०. [2]C. सल्लाप०. 477 (C. 522 ; K. 327b-328a) [1]K. वस्त्वर्धेन. [2]C. प्रकर्यास्तु. [3]C. प्रयुक्तं. 478 (C. 523 ; K. 328b) [1]K. om. 478a. [2]K. यथोक्तं परिकीर्तितम्. 479 (C. 524) [1]C. द्वादशो. [2]C. तथैव च. 480 (C. 525 ; K. 329a) [1]K. मानं तालप्रमाणतः. 481 (C. 526) [1]C. ततः. [2]C. नाट्यताले प्रतिष्ठितः. 482 (C. 527) [1]C. ततः. 483 (C. 528 ; K. 329b) [1]C. ऋग्गाथा पाणिका चैव. K. ०पाणिकादीनां. [2]K. प्रकीर्तितम्. 484 (C. 529 ; K. 330b) [1]C. वर्धमाने. [2]C. पूर्वप्रयत्नेन ।

यस्तु तालं न जानाति न स गाता न वादकः ।
अङ्गभूता हि तालस्य यतिपाणिलयाः स्मृताः ॥ ४८५ ॥
[1]पूर्वोक्तं वै विधानं च तच्च मे सन्निबोधत ।
त्रयो लयाश्च विज्ञेया [2]द्रुतमध्यविलम्बिताः ॥ ४८६ ॥
[1]मार्गेषु व्यक्तिमायान्ति [2]गीतवाद्योभयात्मिकाः ।
तिस्रस्तु यतयश्चान्या मार्गेषु लयसंश्रया ॥ ४८७ ॥
छन्दोऽक्षरपदानां हि [1]समत्वं यत्प्रकीर्तितम् ।
[2]कलाकालान्तरकृतः स लयो मानसंज्ञितः ॥ ४८८ ॥
[1]समा स्रोतोगता चैव गोपुच्छेति यथाक्रमम् ।
[2]पदवर्णप्रकर्षाणामक्षराणामथापि च ॥ ४८९ ॥
[1]नियमोऽथ यतिः सा तु गीतवाद्यसमाश्रया ।
आद्यन्ते चैव मध्ये च लयवर्णपदैः समा ॥ ४९० ॥
वाद्यप्रधाना भूयिष्ठा चित्रा ज्ञेया समा यतिः ।
क्वचिच्चैवावतिष्ठते क्वचिच्चैव प्रधावति ॥ ४९१ ॥
[1]वाद्यश्रुतपथावृत्तौ ज्ञेया स्रोतोगता यतिः ।
गुरुभिर्लघुभिश्चैवमविभावितमक्षरम् ॥ ४९२ ॥
लम्बिता गेयभूयिष्ठा गोपुच्छा दक्षिणे यतिः ।
[2]समपाण्यवपाणिश्च तथा उपरिपाणिकम् ॥ ४९३ ॥
[1]पाणिस्तु त्रिविधो ज्ञेयो गीतवाद्यसमाश्रयः ।
[2]लयेन यत् समं वाद्यं समपाणिः स उच्यते ॥ ४९४ ॥
[1]लयाद् यदवकृष्टं तु [2]सोऽवपाणिस्तु संज्ञितः ।
लयस्योपरि [3]वाद्यं स्यात् तथा चोपरिपाणिकम् ॥ ४९५ ॥

485 (C. 530 ; K. 330a, 331a). 486 (C. 531 ; K. 331b) [1]K. om. 486a. [2]K. °विलम्बिते. 487 (C. 532) [1]K. om. 487. [2]C. गीतं वाद्योभयात्मकम्. 488 (C. 534b-535a ; K. 332) [1]C. समर्थं. [2]K. कलाकला°. 489 (C.533 ; K. 333) [1]K. श्रोतोगता च गोपुच्छा समा चात्र विधाय च. [2]C. पाद°, K. निलयतभत्य वर्णानामचराणामथापि वा. 490 (C. 534a, 535b ; K. 334a) [1]K. नियमौ यो यति स्यात्तु. 491 (C. 535c-536a). 492 (C. 536b-537a) [1]C. वाद्यश्रुतप्रधा°. 493 (C. 537b-538a ; K. 334b) [1]MN. गेय. C. येन. [2]K. समपाणिश्च. 494 (K. 335b) [1]K. om. 494a. [2]K. लयेन यं समं. N. reads 494 though CM. om it. 495 (K. 336) [1]N. reads 495 though CM.

यत्युपान्ताक्षराणां च समवायो लयो भवेत् ।
लयात् प्रभृति एतेषां प्रमाणं परिवर्तते ॥ ४९६ ॥
[1]हानिः कलानां कार्या तु शेषेष्वन्येषु पाणिषु ।
[2]तत्र स्थितलयो यो वै सन्निपाते [3]भवेदथ ॥ ४९७ ॥
[1]स तु मध्यलयं प्राप्य सन्निपातद्वयं भवेत् ।
[2]द्रुतं चापि लयं प्राप्य सन्निपातचतुष्टयम् ॥ ४९८ ॥
[1]यो तत्र चान्तरकृतो [2]द्रुतमध्यलयो हि सः ।
[3]सोऽवपाणिस्तु [4]विज्ञेयस्तज्ज्ञै द्रुतलयाश्रयः ॥ ४९९ ॥
मध्ये च यान्तरकला [1]द्रुत[मेककला] च सा ।
उपर्युपरिपाणिश्च [2]स ज्ञेयो वाद्यसंश्रयः ॥ ५०० ॥
अतः ऊर्ध्वं कलानां तु [1]प्रमाणं न विधीयते ।
यतयः पाणयश्चैव लयाश्चैव प्रयोक्तृभिः ॥ ५०१ ॥
यथाक्रमं हि कर्तव्यं गीतयुक्तिमवेक्ष्य च ।
एवं ध्रुवतालविधिः कर्तव्यः तालयोगतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ध्रुवाणामङ्गकल्पनम् ॥ ५०२ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालव्यञ्जको नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

496 (C. 538b-539a) [1]C. यत्युपान्त्या°. N. यत्युवान्य°. 497 (C. 539b-540a ; K. 337a) [1]CMN. गानिः (N. हानिः) कलां गां क (गो कार्या, MN). [2]C. स्थितिलय°. K. ततः स्थित . [3]C. विधीयते. 498 (C. 540b ; K. 337b-338a) [1]C. om. 498a. [2]K. कृतं चापि. 499 (C. 541 ; K. 338b-33a) [1]K. यावत्तत्रान्तरकृता. C. या तत्र चान्तरकला. [2]C. द्रुत एव लयो हि सः. K. ह (द्रु)तमध्यलयो हि सः. [3]C. सोऽपपाणिस्तु K. सोऽर्धपाणिस्तु. [4]K. °यास्तनै रत्ह (द्रु) तलयाश्रयाः. N. °लयाश्रितः. 500 (C. 542.) [1]C. द्रुकुले (?) च. N. द्रुत······च. [2]C. संज्ञी यो. N. संज्ञ यो. 501 (C. 543 ; K. 339b) [1]C. प्रमाणेन. 502 (C. 544-545).

द्वात्रिंशोऽध्यायः

[1]ध्रुवेति संज्ञितानि स्युर्नारदप्रमुखैर्द्विजैः ।
[2]यान्यङ्गानीह उक्तानि तानि मे सन्निबोधत ॥१॥
या ऋचः पाणिका गाथा सप्तरूपाङ्गमेव च ।
[1]सप्तरूपप्रमाणं हि [2]सा ध्रुवेत्यभिसंज्ञिता[3] ॥ २ ॥
[1]एभ्यस्त्वङ्गेभ्य उद्धृत्य नानाछन्दःकृतानि च ।
[2]ध्रुवात्वं यानि गच्छन्ति तानि वक्ष्याम्यहं द्विजाः ॥ ३ ॥
मुखं प्रतिमुखं चैव [1]वैहायसकमेव च ।
[2]स्थितप्रवृत्ते वज्रं च सन्धिः संहरणं तथा ॥ ४ ॥
[1]प्रस्तारश्चोपवर्तश्च माषघातस्तथैव च ।
[2]चतुरस्रोपपाते च प्रवेणी शीर्षकं तथा ॥ ५ ॥
[1]संपिष्टकान्ताहरणे महाजनिकमेव च ।
ध्रुवाणामङ्गसंज्ञानि पञ्चानामपि नित्यशः ॥ ६ ॥
[1]एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया द्विवस्तु परिगीतिका ।
त्रिवस्तु मद्रकं ज्ञेयं चतुर्वस्तु चतुष्पदा ॥ ७ ॥
[1]वाक्यवर्णा ह्यलंकारा [2]लया यत्यथ पाणयः ।
ध्रुवमन्योन्यसम्बद्धा यस्मान्तस्माद् ध्रुवा स्मृता ॥ ८ ॥
ध्रुवाश्च पञ्च विज्ञेया नानावस्थासमाश्रयाः ।
एतासां चैव वक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकल्पनम् ॥ ९ ॥
[1]उपपातः प्रवृत्तश्च प्रावेशिक्यां प्रकीर्त्यते ।
वज्रं च शीर्षकञ्चैव ध्रुवायां शीर्षकं स्मृतम् ॥ १० ॥

1 (C. 1 ; K. 1) [1]K. ध्रुवा संज्ञानि तानि. [2]K. गीताङ्गानीह सर्वाणि विनियुक्तान्यनेकशः. 2 (C. 2 ; K. 2) [1]C. सप्तरूपं. [2]K. सद्ध्रुवेत्यभिसंज्ञितम्. [3]N. om. 2 and 3. 3 (C. 3 ; K. 3) [1]K. एभ्यस्त्वङ्गान्यथोद्धृत्य. [2]K. वाध्यत्वं. 4 (C. 4 ; K. 4) [1]C. वैहायसिकम्. [2]C. स्थिरप्रवृत्ते वज्रश्च. 5 (C. 5 ; K. 5) [1]K. प्रस्तारो माषघातः स्यादुपवर्तनमेव च. [2]K. उपघातः प्रवेण्यौ च चतुरस्रं सुशीर्षकम्. 6 (C. 6 ; K. 5) [1]C. संविष्टकान्ताहरणे. 7 (K. 7) [1]C. om. 7. 8 (C. 7 ; K. 8) [1]C. ध्रुववर्णा for वाक्यवर्णा. [2]C. लया यत्योपपाणयः. K. यतयः पाणयः लयाः. 9 (C. 8 ; K. 9) [1]K. संप्रवक्ष्यामि. 10 (C. 9 ; K. 10) [1]K. [illegible]

प्रस्तारो माषघातश्च [1]महाजनिकमेवच ।
प्रवेणी [1]ह्युपपातश्च [2]अड्डितायाः प्रकीर्तिताः ॥ ११ ॥
[1]मुखप्रतिमुखोपेता ह्यथकृष्टाभिधीयते ।
[2]वैहायसान्ताहरणे स्थितायां संप्रकीर्तिते ॥ १२ ॥
[1]संहारश्चतुरस्रश्च खञ्जनकुटके तथा ।
सन्धिप्रस्तारसंयुक्तस्त्वन्तरायां प्रकीर्तिताः ॥ १३ ॥
यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।
तानि छन्दोगतैर्वृत्तैर्विभाव्यन्ते[1] ध्रुवास्त्वथ ॥ १४ ॥
त्र्यस्रश्च चतुरस्रश्च तालः कार्यो [1]ध्रुवात्मकः ।
षट्कलोऽष्टकलश्चैव यस्तु पूर्वं [2]प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥
[1]सर्वेषामेव गीतानां यान्यङ्गानि स्मृतान्यथ ।
[2]तेषां वृत्तं सविविधमेककं च भविष्यति ॥ १६ ॥
[1]पदवर्णसमाप्तिस्तु विदारीत्यभिसंज्ञिता ।
एतेषां [2]चैव वक्ष्यामि विधिं प्रकृतिसम्भवम् ।
[3]उत्तमानां भवेद् वृत्तं मध्यानां विवधं स्मृतम् ॥ १७ ॥
[2]नीचानामेककं कार्यं ध्रुवापञ्चविधौ बुधैः ।
त्र्यस्रं वा [2]चतुरस्रं वा [3]योगं ज्ञात्वा प्रयोगजम् ॥ १८ ॥
तेन प्रमाणयोगेन ध्रुवा कार्यावसानिकी ।
गायत्र्याश्चातिशक्कर्या अन्तरे [2]या व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥
तेषां [1]पादप्रमाणेन ध्रुवा कार्यावसानिकी ।
शक्कर्याश्चातिकृत्या ये[2] चान्तरे त्वावसानिकी ॥ २० ॥

11 (C. 10 ; K. 11) [1]K. माहाजनिक^0. [3]K. ह्यवपात^0. [4]K. चड्ड (ड्ड) तायां. 12 (K. 12) [1]C. om. 12. 13 (K. 13) [1]C. om. 13. 14 (C. 11 ; K. 14) [1]C. ^{0}विभाव्यन्ते. [2]C. ^{0}ध्रुवास्तथा. 15 (C. 12 ; K. 15) [1]C. ध्रुवास्त्वथ. 16 (C. 13 ; K. 16) [1]K. पूर्वेषा^{0}. [2]N. तेषां वृत्त सविविधं. C. तेषां सविविधं. K. मध्यात्तासु कार्यो मघकं विवधोऽथ वा. 17 (C. 14 ; K. 17, 18a) [1]C. om. 17a. [2]K. संप्रवक्ष्यामि. [3]K. जेष्ठानां वृत्तसंयुक्तं कुर्यादादौ तथैव च. 18 (C. 15ab ; K. 18b-19a) [1]K. विवधं चैव मध्यानां नीचानामेककं तथा. [2]C. चतुस्रं. [3]C. श्लोकं. 19 (C. 15c-16a ; K. 19b-20a) [1]K. गायत्र्यां चातिशक्कर्याम^0. [2]C. वा. 20 (C. 16b-17a ; K. 20b-21a) [1]K. प्रमाण योगेन. [2]C. नत्वे वसानिकी (in 17b). N. यो च तत्वसानिकी.

[1]तेषामध्यर्धविहिता ध्रुवा [2]पादमयी स्मृता ।
यतिच्छन्दोविधानेन गुरुलघ्वक्षरान्वितः ॥ २१ ॥
कार्यो मात्राप्रमाणेन ध्रुवापादोऽवसानिकः ।
मध्योत्तमानां कर्तव्या चतुरस्रावसानिकी ॥ २२ ॥
[1]अथाधमानां कर्तव्या ध्रुवा त्र्यस्राऽवसानिकी ।
[2]अर्थ पूर्णपदी या तु तस्यां वृत्तं प्रयोजयेत् ।
तत्रेष्टवृत्तप्रामाण्याद् ध्रुवा [3]कार्यावसानिकी ॥ २३ ॥
ध्रुवाश्च पञ्च विज्ञेया नानावृत्तसमुद्भवाः ।
यथाख्यानरसोपेता [1]उत्तमाधममध्यमाः ॥ २४ ॥
[1]कनिष्ठिकाग्रहा चैव सन्निपातग्रहा परा ।
तथा [2]चापग्रहा चैव त्रिविधा तु ध्रुवा स्मृता ॥ २५ ॥
[1]प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाक्षेपिकी स्मृता ।
प्रासादिकी तृतीया च चतुर्थी चान्तरा ध्रुवा ॥ २६ ॥
नैष्क्रामिकी च विज्ञेया पञ्चमी च ध्रुवा बुधैः ।
एतासां चैव वक्ष्यामि छन्दोवृत्तनिदर्शनम् ॥ २७ ॥
[1]गान्धर्वं यन्मया प्रोक्तं स्वरतालपदात्मकम् ।
पदं तस्य भवेद्वस्तु [2]स्वरतालानुभावकम् ॥ २८ ॥
[1]यत्किञ्चिदक्षरकृतं तत् सर्वं पदसंज्ञितम् ।
[2]निबद्धश्चानिबद्धश्च तत्पदं द्विविधं स्मृतम् ॥ २९ ॥
अतालश्च सतालश्च द्विप्रकारश्च [1]तद्भवेत् ।
सतालश्च ध्रुवार्थेषु निबद्धं [2]तच्च वै स्मृतम् ॥ ३० ॥

21 (C. 17-18a ; K. 21b-22a) [1]CMN. तेषां मध्यार्धविहिता. K. तेषां मात्रा द्विर्विहिता. [2]C. om. पादमयी स्मृता. 22 (C. 18b-19a ; K. 22b-23a) [1]K. मध्यमास्तमयी. [2]C. ध्रुवा त्र्यस्रा. 23 (C. 20bc ; K. 23b-24) [1]C. om. 23a. K. reads this as मध्यावसाना &c. [2]K. अर्थपूर्णपदी. [2]K. कार्या प्रमाणतः. 24 (C. 21 ; K. 25) [1]K. ह्युत्तमा[0]. 25 (C. 22 ; K. 26) [1]C. कनिष्ठका[0]. K. कनीयसी. [2]C. कापि. [3]C. पापग्रहा. K. कारिग्रहा. 26 (C. 23) [1]K. om. 26. 27 (C. 24) [1]K. om. 27. 28 (C. 25 ; K. 27) [1]K. गन्धर्वे यत् स्मृतं पूर्वं. [2]K. [0]लानुभाषितम्. 29 (C. 26 ; K. 28) [1]K. यत्स्यादक्षरसम्बन्धं. [2]K. [0]निबद्धश्चानिबद्धश्च येन येन द्विधा स्मृतम्. 30 (C. 27 ; K. 29) [1]K. तदुच्यते. [2]K. सर्वसाधकम्.

यत्तु वा करणोपेतं सर्वातोद्यानुरञ्जकम् ।
[1]अतालमनिबद्धश्च पदं तु ज्ञेयमेव च ॥ ३१ ॥
नियताक्षरसम्बद्धं छन्दोयतिसमन्वितम् ।
निबद्धं तु पदं ज्ञेयं [1]सताललयनाक्षरम् ॥ ३२ ॥
स्वच्छन्दयतिपादं तु तथा चाऽनियताक्षरम् ।
अनिबद्धं पदं [1]ज्ञेयमताललयनाक्षरम् ॥ ३३ ॥
अनिबद्धाक्षराणि स्युर्यान्यजातिकृतानि तु ।
आतोद्यकरणैस्तेषां [2]विधानमपि निर्दिशेत् ॥ ३४ ॥
[1]पदानि अनिबद्धानि तालेन रहितानि च ।
आतोद्येषु नियुक्तानि [1]यानि तानि तु [रञ्जयेत्] ॥ ३५ ॥
यानि चैव निबद्धानि [1]छन्दोक्षरविधानतः ।
ध्रुवासंज्ञानि वर्णानि तानि वक्ष्याम्यतःपरम् ॥ ३६ ॥

अत्युक्तं च प्रतिष्ठा च मध्या गायत्रीरेव च ।
एताः स्थितापकृष्टासु त्र्यस्रा ज्ञेयास्तु जातयः ॥ ३७ ॥
उष्णिगनुष्टुब् बृहती पंक्तिश्चेतीह जातयः ।
एताः प्रासादिकीनां तु युग्मा ज्ञेयास्तु जातयः ॥ ३८ ॥
अनुष्टुब् बृहती चैव जगत्यथ विलम्बिता ।
द्रुता च चपला चैव उद्गता धृतिरेव च ॥ ३९ ॥
द्रुतानां जातयो ह्येताः प्रयोगेषु प्रकीर्तिताः ।
प्रावेशिकीनां जातिस्तु उद्धतानां निबोधतः ॥ ४० ॥
[1]पंक्तिश्च त्रिष्टुब् जगती तथातिजगती पुनः ।
शक्करी चेति [1]विज्ञेया उद्धतानां तु जातयः ॥ ४१ ॥

31 (C. 28 ; K. 30) [1]K. अतालेन निबद्धं च. 32 (C. 29 ; K. 01) [1]K. सतालपतनाक्षरम्. C. नानाछन्द समुद्भवम्. 33 (C. 30) [1]C. ज्ञेयं महाताल लयाक्षरम्. N. ज्ञेयमताल लयनक्षरम्. 34 (C. 31 ; K. 32) [1]K. विधानमभिनिर्मितम्. 35 (C. 32 ; K. 33) [1]KC. अपदान्यनि[0], [2]KC. तानि (C. यानि). तानि तु रञ्जयेत् (C. योजयेत्). 36 (C. 33 ; K. 34) [1]K. छन्दोवृत्त. [2]ध्रुवासंज्ञानि पूर्वानि तानि सर्वानि रञ्जयेत् and also adds यानि चैव निबद्धानि तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः (K. 35a). 37 (C. 34 ; K. 35b-36a). 38 (C. 35 ; K. 36b-37a). 39 (C. 36 ; K. 37b-38a) [1]K. चैवम्. 40 (C. 37 ; K. 38b-39a) [1]K. च after जगती. 41 (C. 38 ; K. 39b-40a) [1]K. निर्दिष्टा उद्धतानां.

सर्वासामेव जातीनां त्रिविधं वृत्तमिष्यते ।
गुरुप्रायं लघुप्रायं गुरुलघ्वक्षरं तथा ॥ ४२ ॥
गुरुप्रायापकृष्टा स्यात् लघुप्राया द्रुता तथा ।
गुरुलघ्वक्षरप्रायाः शेषाः कार्या ध्रुवास्तथा ॥ ४३ ॥
वृत्तान्योजःकृतानि [1]स्युर्मुखे यानि भवन्ति हि ।
तानि द्रुतासु योज्यानि [2]लघुयुग्मकृतानि तु ॥ ४४ ॥
यानि चाल्पाक्षराणि [1]स्युरल्पच्छन्दःकृतानितु ।
[1]तानि द्रुतापकृष्टासु कार्याण्याक्षेपिकीषु च ॥ ४५ ॥
गुर्वादिस्तु [1]स्थिता कार्या लघ्वादिस्तु [2]द्रुता भवेत् ।
यान्योजःयुग्मच्छन्दांसि [3]ज्ञेया साक्षेपिकी स्मृता ॥ ४६ ॥
लघुयुग्मकृता या स्यात् स्थिता साक्षेपिकी भवेत् ।
[1]विषमाल्पाक्षरा वापि ये[चाप्य]र्थवशानुगाः ॥ ४७ ॥
[1]व[र्णं]-प्रकर्षे तेषां तु शम्यातालेन योजयेत् ।
जातीनामथ सर्वेषां छन्दोवृत्तिनिदर्शनम् ।
स्थानप्रमाणसंज्ञाभिर्गदतो मे निबोधत ॥ ४८ ॥

गुरुगाथांशको यस्याः सर्वपादेषु दृश्यते ।
ह्रीरिति ख्यातनामासौ प्रथमा कीर्तिता ध्रुवा ॥ ४९ ॥
यथा— यो गङ्गावित ।[1]
[2]तत्रात्युक्तः सर्वे दीर्घाः ।
यथा— ईशं देवं सर्वं वन्दे[3] ॥ ५० ॥

यत्पदं मध्यतः [1]स्याल्लघुः सा [2]तटिः ।
यथा— शङ्करः शूलभृत् । पातु मां लोककृत् ॥ ५१ ॥

42 (C. 39 ; K. 40b-41a). 43 (C. 40 ; K. 41b-42a). 44 (C. 41 ; K. 42b-43a) [1]K. स्युदुःखदानि. [2]C. लघुयोग॰. 45 (C. 42 ; K. 43b-44a) [1]C. त्रिकापकृष्टासु. N, श्रुतापकृष्टासु. 46 (C. 43 ; K. 44b) [1]C. 47 (C. 44 ; K. 45) [1]C. विषमाघरा. 48 (C. 45 ; K. 46) [1]C. बर्णे:. K. om. 48a. 49 (C. 46 ; K. 47). 50 (C. 47-49 ; K. 48-50) [1]K. has a lacuna. [2]C. तत्रादुक्तः. N. तत्रातुक्तः. [3]NM. श्रीसमिद्धः. 51 (C. 50-51 ; K. 51-52) [1]K. मध्यलघुनाथ विद्वात्पादेन समं विभक्तं । आदित्यलघुना ह्रत्तिः स्याद्गणनाया ज्योतिमात्रे वा. [2]N. तड़ित्.

लघुः स्यात् [2]पादादौ त्रिके या [1]धृतिः सा ।
यथा— उमेशः सुरेन्द्रः ।[3] तवायुर्ददातु ॥ ५२ ॥

[1]लघुनी गुरु चेद् रजनी खलु सा ।
यथा— अधिकं विरहे । मदणो दहदि ॥ ५३ ॥

[1]मध्येत्युक्ते च ज्ञेया सा एता वै वृत्तजातयः ।
[2]प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठानां भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ५४ ॥
[1]द्वितीयं लघु सर्वत्र चतुर्णां यत्र दृश्यते ।
सा प्रतिष्ठा बुधैर्ज्ञेयाः सुप्रतिष्ठा द्वयेन च ॥ ५५ ॥
यथा— [1]सोसअन्तो [2]अंगअम्मि ।
वाइ वाओ [3]पुप्फवाही ॥ ५६ ॥
[1]पदिट्ठा उपकुसुइ (?) आहिज्जइ हंसवइ ॥ ५७ ॥

लघुनो प्राग् गुरुणो द्वे । यदि पादे भ्रमरी सा ॥ ५८ ॥
यथा— वणसंडे [1]विअसंते । वणहत्थी परिखिण्णो ॥ ५९ ॥
[1]लघु गुरू सदा पदे । भवेत्तु या जया हि सा ॥ ६० ॥
यथा— हिमाहए [1]वणन्तए । [2]अस्सुंगओ पवणणओ ॥ ६१ ॥

[चतुर्णां यत्र पादाणां तृतीयं च लघुर्भवेत् ।
विज्ञेया सुप्रयोगज्ञैर्विजया नाम नामतः ॥ ६२ ॥
यथा— [1]मोरुल्लओ णच्चन्तओ । मेहागमे [2]संभन्तओ[3]] ६३ ॥

52 (C. 52-53 ; K. 53-54) [1]C. पादादौ. [2]K. ह्रत्तिः. [3]K. तवायु र्ददातु. 53 (C. 54-55 ; K. 55-56) [1]K. लघु वा गुरु वा । कविता रजनी । 54 (C. 56 ; K. 57) एताच्छन्ते च एते च ज्ञेया वै गीतजातयः. [2]K. ॰सुप्रतिष्ठाभ्यां. 55 (C. 57 ; K. 58) [1]C. चतुर्णां च पदां यस्य द्वितीयं ह्रस्वमेव वा । प्रतिष्ठायां गतं वृत्तं पुष्पं स्यात् तद्धि नामतः । 56 (C. 58 ; K. 59) N. सो सअन्तौ. C. संभन्तो. K. सोतवन्तो. [2]N. यस्यां. [2]K. अगयोङ्गम्. [3]K. मुम्पवाही. 57 (K. 60) [1]C. om. 57. 58 (C. 59 ; K. 61). 59 (C. 60 ; K. 62) [1]C. विअसंतो. K. अदिमत्तो. 60 (C. 61 ; K. 63) [1]C. लघू गुरू. K. प्रथम तृतीये यस्यां लघुनी चतुरक्षरे । पादे नित्यं भवेतां सा जयेत्यभि संज्ञिता. 61 (C. 62 ; K. 64) [1]C. वणोतरे. [2]C. असू गअं ए ओ. K. अस अनू वह्नअउ. 62 (K. 65) [1]C. om. 62. 63 (K. 66) [1]K. मोरल्लउ. [2]K. संभन्तओ. [3]C. om. 63.

[1]देयाः सर्वे दीर्घाः पादे यस्याः ।
नाम्ना विद्युद्भ्रान्ता सा वृत्ते स्यात् ॥ ६४ ॥

यथा— एए गज्जन्ता तोयं मुञ्चन्ता ।
लोयं छादन्ता [1]मेहा संपत्ता ॥ ६५ ॥

[1]आदि परे द्वे यत्र [2]हि नित्यम् ।
[3]ह्रस्वविधौ सा भूतलतन्वी ॥ ६६ ॥

यथा— [1]मेहणिरुद्धं [2]पेक्खिअ [3]वोम्मं ।
[4]पन्थिअदारा अंसुकिलिण्णा ॥ ६७ ॥

यदि च गुरुः पदनिधने ।
भवति हि सा कमलमुखी ॥ ६८ ॥

यथा— पवणहओ [1]सलिलधरो ।
भमइ णहे [2]अहियसमो ॥ ६९ ॥

[1]आद्यमध्यगौ सान्तगौ तथा ।
यत्र वै गुरुः सा वा गुरुः ॥ ७० ॥

यथा— [1]मेहराअदो [2]णट्ठजोह्णओ ।
[3]णिच्चणिप्पहो एस चन्दओ ॥ ७१ ॥

द्वितीयं नैधनं चैव [1]चतुर्थं च गुरुर्यदा ।
सुप्रतिष्ठाकृते पादे [2]सा शिखा कथिता तथा ॥ ७२ ॥

यथा— [1]बलाहएहिं [2]संगज्जिएहिं ।
णहं समन्ता वरुज्झइ व्व ॥ ७३ ॥

64 (C. 63 ; K. 67) [1]K. पादे पादे तु स्यात् सर्वे । दीर्घे वृत्ते विद्युद्भ्रान्ता. 65 (C. 64 ; K. 68) [1]K. संपत्ता मेहा. 66 (C. 65 ; K. 69) [1]K. आद्यपरे यत्र तु ह्रस्वे । सा खलु नाम्ना भूतलमान्या. 67 (C. 66 ; K. 70) [1]C. °णिरुद्धं. [2]N. वोपिक्ख. [3]C. वम्म. [4]K, वंभार्याल्लाए. 68 (C. 67 ; K. 71). 69 (C. 68 ; K. 72) [1]K. सलिलघणा. [2]K. अहियमसौ. 70 (C. 69 ; K. 73) [1]K. प्रथमं च तृतीयं च अन्त्यं चैव यदा गुरु । दृश्यते प्रतिपादं तु सा ज्ञेया वा गुरुर्यथा. 71 (C. 70 ; K. 74) [1]K. मेहउर्ईतुं. [2]K. नइजो ह्णउ. [3]K. णिप्पहे. 72 (C. 71 ; K. 75) [1]K. यत्र दीर्घाणि सर्वतः. [2]K. शिखा ज्ञेया तु सा यथा. 73 (C. 72 ; K. 76) [1]C. वहालएहिं. K. चेला°. [2]C. सगंजि एहिं. K. येएजिएहिं.

लघुनी आदौ चरणे यस्याः ।
गदिता नाम्ना घनपंक्तिः सा ॥ ७४ ॥

यथा— [1]तडिसण्णद्धं घणसंरुद्धं ।
[2]जलधारेहिं [3]रुददीवब्भं ॥ ७५ ॥

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः सुप्रतिष्ठा ध्रुवास्वथ ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गायत्रीपरिकल्पनम् ॥ ७६ ॥
आद्ये पुनरन्त्ये पादे गुरुणी चेत् ।
[1]वृत्तं तनुमध्यं गायत्रसमुत्थम् ॥ ७७ ॥

यथा— वज्जाहअतुण्डो [2]डाहज्जरसुत्तो ।
एसो [3]गिरिराओ भूमिं [4]विसदि-व्व ॥ ७८ ॥

आद्यं चतुर्थमन्त्यं च गुरूण्येतानि यत्र तु ।
[1]गायत्रीप्रथमे पादे ज्ञेया सा मालिनी यथा ॥ ७९ ॥

यथा— [1]वाअविकीरिए [2]वज्जिविणिवादिए ।
एत्थ महाणगे कन्ददि हत्थिणी ॥ ८० ॥
[3][दीसदि तुण्णं खे पूव्वदिसामुहे ।
जुह्णसमागओ कोमुदीचन्दओ ॥]

गुरुयुग्ममन्ते [1]पदि पदि यस्याः ।
इह कथिता सा मकरकशीर्षा ॥ ८१ ॥

यथा— [1]इहसिसिरम्मि मदजणणम्मि ।
[2]पमदवणम्मि विचरदि वादो ॥ ८२ ॥

74 (C. 73 ; K. 77) [1]C. त्वादौ. 75 (C. 74 ; K. 78) [1]K. तडियंखुड्ड. [2]C. जलधाराहिं. [3]C. रुददीवंभं. K. रुददीवद्भं. 76 (C. 75 ; K. 79). 77 (C. 76 ; K. 80) [1]K. स्यात् सा तनुमध्या गायत्रीसमुखा. 78 (C. 77 ; K. 81) [1]C. वज्जाहयरुण्डी. K. °हयतुन्दी. [2]K. याउज्जर°. [3]K. गिरिरायी. C. °राआ. [4]K. पददीवा. 79 (C. 78 ; K. 82) [1]K. गायत्र्याधिकृते पादे. 80 (C. 79 ; K. 83) [1]C. वाअपिकीविए. [2]C. विणिपातिते. [3]This is the Ex. in K. 81 (C. 80 ; K. 84) [1]K. यदि परमस्या. [2]C. कमलवणम्मि विभरइ वाओ. 82 (C. 81 ; K. 85) [1]K. transposes the 2nd and the 3rd feet. C. सुहसिसिरम्मि.

लघुनी चतुर्थे चरणे तु यस्याः ।
भवतीह [1]सा वै विमला तु नाम्ना ॥ ८३ ॥

यथा— [1]कमलाअरेसुं भमरालएसुं ।
मदमुव्वहन्तो पविसेइ हत्थी ॥ ८४ ॥

यत्र स्युश्चरणे त्रीण्यादौ निधनम् ।
दीर्घाण्येव तु सा [1]वीथिर्नाम यथा ॥ ८५ ॥

यथा— गज्जन्ते जलदा णच्चन्ते सिहिणो ।
[1]गायन्ते भमरा [2]रम्मे पाउसए ॥ ८६ ॥

त्रिलघुरादितो यदि च पञ्चमम् ।
भवति पादतः प्रकथिता गिरा ॥ ८७ ॥

यथा— [1]जलदणादयं [2]सुणिय कुंजरो ।
णददि काणणे [3]पडिगयाउलो ॥ ८८ ॥

आद्यं चतुर्थकमन्ते तथा गुरुः ।
यस्यास्तु पादतः ज्ञेया [1]हि सा[3] जला ॥ ८९ ॥

यथा— एसा [1]हिमाहदं [2]विकखित्तपत्तअं ।
दट्ठुण पादवं हंसी परुण्णिआ ॥ ९० ॥

ह्रस्वश्चेच्चतुर्थो दीर्घाश्चैव वर्णाः ।
सर्वे यत्र पादे रम्या सा तु नाम्ना ॥ ९१ ॥

यथा— [1]एदे गज्जमाणा भूअं छादअन्ता ।
भीमा कालमेहा [2]उव्वेअं जणेन्ति ॥ ९२ ॥

83 (C. 82 ; K. 86) [1]K. वासौ. 84 (C. 83 ; K. 87) [1]K. तु कमलाकरेसुं भमरीणिवे । समसुद्धवत्ती विहगाणवत्ती. 85 (C. 84 ; K. 88) [1]CK. वीर्यो नाम. MN. विधिर्नाम. 86 (C. 85 ; K. 89) [1]C. गाअन्तो. K. गायन्ते. [2]K. रान्म या उपस. 87 (C. 86 ; K. 90) 88 (C. 87 ; K. 91). [1]K. °णादयं. [2]K. सुनिय. [3]K. पतिगयाहुरी. 89 (C. 88 ; K. 92) [1]C. सा हि. 90 (C. 89 ; K. 93) [1]K. हि वाउणा. [2]K. विरिकत्तपुन्नयनम्. 91 (C. 90 ; K. 94) [1]K. त्रीण्यादौ यदि स्यादन्ते च द्वे दीर्घे । ज्ञेया सा विधिज्ञैर्नाम्ना वै सुनन्दा ॥ 92 (C. 91 ; K. 95) [1]K. एदे गद्दमाणा. C. एते जक्कभागा. MN. गज्जमाहणा. [2]K. उक्खिविअं जरान्ति.

आद्यचतुर्थे च अन्त्यमुपान्त्यं च ।
यत्र गुरूणि स्युः [1]सा खलु वै कान्ता ॥ ९३ ॥

यथा— [1]साहसभावम्मिं किं सि पिए कुद्धां ।
मादिरसंबद्धां इच्छसि सब्भावां ॥ ९४ ॥

त्रिण्यादौ तु यदि [1]अन्त्यश्चापि गुरुः ।
नाम्ना वै कथिता पंक्तिः सा तु यथा ॥ ९५ ॥

एसा [1]हंसवधू [2]एतथा काणणए ।
गन्तुं [3]ऊसुइआ कान्तं [4]संग हि आ ॥ ९६ ॥

लघुनी च गुरु च द्विगुणं यदि च ।
चरणे चरणे कथिता नलिनी ॥ ९७ ॥

यथा— [1]पवणाहिअआ तरुणा [2]तरवो ।
[3]कुसुमोग्गमए विहसन्ति विअ ॥ ९८ ॥

[1]यद् द्वितीयं ह्रस्वं सर्व्वमन्यद्दीर्घं ।
यत्र पादे पादे नीलतोया सा स्यात् ॥ ९९ ॥

यथा— [1]मेहवुन्दं एसो विक्किरन्तो [2]वादो
दूसहो [3]आवादि [3]पादवाणं [4]लासी ॥ १०० ॥

गायत्र्या जातयो ह्येता विज्ञेया समवृत्तजाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उष्णिग्जातिविकल्पनम् ॥ १०१ ॥
गुरुनिधनगतं यदि भवति सदा ।
भवति तु चपला [1]द्रुतगतिरथवा ॥ १०२ ॥

93 (C. 92 ; K. 96) [1]K. सा ललिता ज्ञेया. 94 (C. 93 ; K. 97) [1]C. साहसं भावं हि एअएतुं रामा । विरडं बधं चन्दु सुडं भावं मे. 95 (C. 94 ; K. 98) [1]K. ह्यन्त्यं चापि. 96 (C. 95 ; K. 99) [1]C. हंसबहू. [2]K. हिच्छाकाणणउ. [3]C. उसुसुअअं. K. जसुसुइआ. [4]C. सङ्गलआ. 97 (C. 96 ; K. 100). 98 (C. 97 ; K. 101) [1]K. पवणाहतका. [2]C. तरुणो. [3]C. कुसुमा. 99 (C. 98 ; K. 102) [1]K. यस्या. 100 (C. 99 ; K. 103) [1]K. मेहबंवादि, N. हेमन्विदे. C. मन्विदे. [2]K. वादि. C. वाउ. [3]K. आदादि. C. आवाइ. [3]K. पादपाणं. C. पाअवाणं. [4]C. लासे. 101 (C. 100 ; K. 104). 102 (C. 101 ; K. 105) [1]K. द्रुतगतिरपि सा.

यथा— [1]सुरुचिरणयणं [2]वरमणिणियरं ।
मम [3]मदजणणं तव [4]वदणमिदं ॥ १०३ ॥

गुरु चान्त्यपञ्चमं चरणे तृतीयतः ।
गदिता ततस्तु सा विमलेति नामतः ॥ १०४ ॥

यथा— [1]पियो वाइ [2]वायओ स्युवसन्तकालओ ।
[3]एस कामुओ [4]विय मदणं [5]जणन्तओ ॥ १०५ ॥

गुरुणा लघुना चैव [1]समाना या हि वा ध्रुवा ।
[2]छन्दस्युष्णिक् कृते पादे सा ज्ञेया कामिनी यथा ॥ १०६ ॥

[1]पेक्खिऊण आगअं [2]माधवं बहित्थओ ।
पाअवं [2]पणोल्लिणो वाइ दक्खिणाणिलो ॥ १०७ ॥

आद्ये पुनरथान्त्ये [1]पादे च गुरुणी [2]द्वे ।
ज्ञेया भ्रमरमाला नाम्ना प्रकथिता सा ॥ १०८ ॥

यथा— हंसागमणधीरं कासांसुअविचित्तं ।
एदं [1]सरदकाले रम्मं [2]सुरभितोयं ॥ १०९ ॥

[1]आद्यचतुर्थगते अन्त्यतमं च गुरु ।
यत्र सदा चरणे सा खलु भोगवती ॥ ११० ॥

यथा— चक्कसणामवधू [1]कन्तसहाइणिआ ।
[2]णिम्मलयम्मि जले हिण्डदि [3]संगहिया ॥ १११ ॥

103 (C. 102 ; K. 106) [1]C. णअणं. K. [0]नयनं. [2]K. वरमणिनिकरम्. [3]K. मदजननं. [4]K. वदन[0]. C. वअण. 104 (C. 103 ; K. 107) [1]K. तृतीयं पञ्चमं चैव गुरु यत्र तु नैधनम् । तदा तूष्णिकृते पादे तन्वी सा नामतो यथा. 105 (C. 104 ; K. 108) [1]C. पिअ. [2]K. वायतुँ. C. वाअओ. [3]C. एअ. K. पिय. C. विअ. [4]K. पिय. [5]K. जणन्तउ. 106 (C. 105 ; K. 109) [1]K. समं नौचा च या ध्रुवा. [2]C. छन्दस्युष्णिहि वृत्तन्वे विज्ञेया कामिनी यथा. 107 (C. 106 ; K. 110) [1]C. पेक्खिऊण. K. परिकलण. [2]K. अअभदं. N. आअंद. [3]C. माहवं. [4]K. हिदुवा. [2]K. मुणाज्जतुं. 108 (C. 107 ; K. 111) [1]K. पादेषु. [2]K. सा for द्वे. 109 (C. 108 ; K. 112) [1]C. सरअकालि. [2]C. सुरहितोअं. 110 (C. 109 ; K. 113) [1]C. आद्यचतुर्थसमः अन्तिमकश्च. 111 (C. 110 ; K. 114) [1]K. कन्तसह्यइ. [2]C. निम्मल मम्मि K. णिम्मलयम्मि [3]C. संगमिआ.

आदौ यदि गुरुणी [1]पादे निधनगतम् ।
ज्ञेया मधुकरिका [2]ह्युष्णिग् विनिगदिता ॥ ११२ ॥

यथा— एसा [1]पियकलदा रम्माभरणजुदा ।
काले [2]मदजणणे जादा कुसुमवदी ॥ ११३ ॥

द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्ये तथैव च ।
[1]पादे यत्र गुरुणि स्युः सुभद्रा नामतो यथा ॥ ११४ ॥

यथा— [1]हिमाहदे वणम्मि [2]पणट्ठपंकतोये ।
[3]करेणुआविहीणो उवेदि मत्तहत्थी ॥ ११५ ॥

[1]यदि च भवन्त्यन्त्ये पदि पदि दीर्घाणि ।
त्रिगुरुरिह प्रोक्ता कुसुमवती नाम्ना ॥ ११६ ॥

यथा— [1]जलहरसम्भत्ते [2]महिहरकुअम्मि ।
[3]सहयरिसंजुत्तो पविचरिदो हत्थी ॥ ११७ ॥

[1]द्वितीयं च तृतीयं च अथान्ते गुरुणी चेत् ।
सदा यत्र तु पादे भवेत् सा मुदिता वै ॥ ११८ ॥

यथा— [1]महामेहविदाणं [2]बलायावलिबद्धं ।
[3]महाभीमणिणादं [4]वल[ग्गं] गयणम्मि ॥ ११९ ॥

[1]चतुर्थं निधनञ्चैव षष्ठञ्चैव गुरुण्यथ ।
यत्र तूष्णिकृते पादे नाम्ना सा हि प्रकाशिता ॥ १२० ॥

112 (C. 111 ; K. 115) [1]K. अन्त्ये. [2]K. उष्णिहेऽहि कथिता. 113 (C. 112 ; K. 116) [1]N. पिअकलदा. K. पियकलता. C. विमललदा. 114 (C. 113 ; K. 117) [1]K. पादे पादे. 115 (C. 114 ; K. 118) [1]C. हिमाहते, K. om. [2]K. सुरकररैकपणइय रिकसृत्थे. [2]C. करेणआ. K. करेणुअब्भिहीणी. 116 (C. 115 ; K. 119) [1]K. यदि च गुरुण्यन्ते चरणविधौ त्रिणी । तत इह विज्ञेया कुसुमवती नाम्ना. 117 (C. 116 ; K. 120) [1]C. जलहरसंणद्धे. K. [0]सम्भत्तो. N. [0]सम्भवत्ते. [2]K. महिहरमूले. [3]K. सहपरिसंघुजुत्तो. C. सह-अरि. 118 (C. 117 ; K. 121) [1]K. द्वितीयं स तृतीयं तथान्ते इह दीर्घम् । पादे एवं तु पादे भवेत् सा समुदिता । 119 (C. 118 ; K. 122) [1]K. महामोह[0]. C. दहामिवहआण. MN. महामेह विआणं. [2]K. वलायाकुलवद्धं. CM. वलाआवलिणं अ (नत्थ. M). [3]K. निणादा. C. निणाअं. [4]N. वलअं. C. वट्ठणा. 120 (C 119 ; K. 123) [1]K. यदि चतुर्थमन्त्यं गुरु तथैव षष्ठम् । भवति सा तु नाम्ना निगदिता मनोज्ञा.

यथा— कुसुमगन्धवाही सलिलरेणुपुण्णो ।
रमणि वादि [1]वादो मणसिजं [2]जणन्तो ॥ १२१ ॥

[1]प्रथमे पञ्चमश्च यदि पादे लघूनि ।
कथिता सा तु दीप्ता सततं [2]चेत्तथोष्णिक् ॥ १२२ ॥

यथा— पवणो [1]पुप्फवाही मदणं [2]दीवयन्तो ।
[3]सिसिरे वादि काले [4]मम [तासं जणेन्तो] ॥ १२३ ॥

[1]द्वितीयश्च चतुर्थश्च अन्त्योपान्तौ तथैव च ।
यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक् सा तु विलम्बिता ॥ १२४ ॥

यथा— गलन्त [वी]अतोआ [1]विइण्णपक्खिसंघा ।
[2]भमन्तचक्कवाआ ण भादि [3]णिम्मगाआ ॥ १२५ ॥

आद्यमथ पञ्चमं दीर्घमथ नैधनम् ।
यत्र यदि नामतः चञ्चलगतिस्तु सा ॥ १२६ ॥

यथा— [1]मेहमलमुक्कओ [2]णिम्मलभणिग्गओ ।
[3]पुण्णससि सोहदि एस णहअंगणे ॥ १२७ ॥

एतास्तु [1]जातयो ज्ञेया [2]स्थिता प्रासादिकेष्वथ ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि अनुष्टुब्लक्षणं पृथक् ॥ १२८ ॥
लघुनी गुरु [1]लघूनि यदि वा गुरु चरमे ।
चरणे प्रति नियता कथिता विमलजला[2] ॥ १२९ ॥

यथा— [1]विकचाम्बुजहसिरे भमरावलिमुखरे ।
बहूणिम्मलसलिले विहगो [2]परिभमदि ॥ १३० ॥

121 (C. 120 ; K. 124) [1]C. वाभो. [2]K. जणन्ते. 122 (C. 121 ; K. 125) [1]K. प्रथमं यत्र पादे लघुनी पञ्चमं च. [2]K. चेदमुष्णिक्. 123 (C. 122 ; K. 126) [1]N. पुंथवाही C. पंथ⁰. K. युव्प्रवाही. [2]K. दीवयन्तौ. [3]C. ष्वदिंशदो शिशिरे संवलन्ते. N. ष्वदिंशदो शिशिरे संपवत्ते. [4]K. संयोजणेन्तो. 124 (C. 123) [1]K. om. 124. 125 (C. 124) [1]C. पिष्मंण पंधिसंघा. [2]CM. भमन्तपद्म (M. एक्क.)वाभा. [3]C. निंगभाम्. 126 (C. 125 ; K. 127). 127 (C. 126 ; K. 128) [1]C. हेमलभ⁰. K. मेहल्लमुक्कतु. [2]K. निम्मल गहाउलो. [3]K. सोहिद यांहंगणी गीमाल करो ससो. 128 (C. 127 ; K. 129) [1]K. ज्ञातयो. [2]K. स्थित⁰. 129 (C. 128) [1]C. लघुनौ. K. 130 reads this as तृतीयं नैधनं चैव यत्र दीर्घं भवेत् सदा । पादे तु पुष्कृते तज्ज्ञैः सा ज्ञेया ललिता नाम. 130 (C. 129 ; K. 131) [1]C. विकचाम्बुभसिहरे. [2]K. परिभमिदी. C. पविचरइ.

यदि खलु पञ्चमकः पुनरपि चान्त्यगतः ।
भवति च [1]पादेऽपि गुरुः ललितगतिः खलु सा[2] ॥ १३१ ॥

यथा— [1]कुसुमसुगन्धियए मणसिजजीवणए ।
[2]पमदवणंगणए [3]विचरदि हंसबहू[4] ॥ १३२ ॥

षष्ठश्चैवाष्टमश्चैव यस्याः स्यादक्षरं गुरु ।
नित्यमानुष्टुभे पादे मही ज्ञेया तु सा यथा ॥ १३३ ॥
[1]बहुकुसुमसोहिए कमलवणसण्डए ।
[2]सहयरसहाइणी पविचरदि हंसिआ ॥ १३४ ॥

लघुगण इह षट्को यदि भवति मुखे तु ।
चरणगतिविधौ सा मधुकरसदृशाख्या ॥ १३५ ॥

यथा— [1]विविधवणविचारी कमलवणसुअन्धी ।
[2]कुमुदवणविबोधी [3]भमदि सरदि वादो ॥ १३६ ॥

यदि खलु पञ्चमकं पुनरपि [1]चान्त्यमकम् ।
गुरुचरणे[2] तु [3]यदा भवति सा नलिनी ॥ १३७ ॥

यथा— पुलिणतलङ्गणए [1]कमलणिधिवासिणी ।
[2]पियवमवासगिहं विसरदि सारसिआ ॥ १३८ ॥

[1]आद्यमपि निधनञ्च दीर्घमथ भवति चेत् ।
यत्र हि चरणविधौ सा खलु भवति नदी ॥ १३९ ॥

131 (C. 130) [1]C. च चैत्स. [2]C. 131 also reads like K. 132 the following : पञ्चमं नैधनञ्चैव पादे (K. पदे) स्यातां तु यत्र वै (C. तु) । नित्यमानुष्टुभे दीर्घौ विज्ञेया ललितेति सा । 132 (C. 132 ; K. 133) [1]C. वहुकुसुमसोहिए. [2]K. पमदवणगणए. [3]K. चिवरदि हंसवए. [4]N. adds the following यदि खलु पञ्चमं लघुगण हासदिता । पुनरपि च सप्तमं लघु भवति सा मही 133 (C. 133 ; K. 134). 134 (C. 134 ; K. 135) [1]C. बहुकुसुमपसोहिए. [2]K. सहयरसहायणी. 135 (C. 135 ; K. 136). 136 (C. 136 ; K. 137) [1]C. विविहवणविभारी. [2]C. कुमुभवणविभोही. [3]C. सरदि सरद्र वाभो. 137 (C. 137 ; K. 138) [1]K. चान्त्यतमम्. [2]C. om. तु. [3]K. भवेद्द भवति. 138 (C. 138 ; K. 139) [1]C. कमलनिवासिनिभा. [2]C. पिभभम⁰. 139 (C. 139 ; K. 140) [1]K. प्रागयदि निधनगतं स्यादथ गुरु सततम्.

यथा— [1]हंसकुलसमुदिदे सारसकुलमुहले ।
[2]मत्तमधुक[रि व]णे हिण्डदि [3]मधुकरिआ ॥ १४० ॥

अनुष्टुब् जातयो ह्येताः [1]प्रोक्ताः प्रावेशिक्याश्रयाः ।
स्त्रीणामुत्तममध्यानामपकृष्टां निबोधत ॥ १४१ ॥
आद्ये चतुर्थमपि चान्त्ये दीर्घाणि यत्र चरणे तु ।
[1]प्रावेशिकी तु बृहती [2]सा नाम्ना तथैव [3]रुचिरान्ता ॥ १४२ ॥

यथा— [1]राहूपरागहियसोहं [2]चन्दं णहे[3] णिसमिऊण ।
तारागणो वि [4]गुरुसोअं [5]तेजोंसुकेहिं [6]रुददीव ॥ १४३ ॥

यदि पञ्चमं [1]हि स तृतीयं गुरुणी [2]पादान्तरचिते वै ।
प्रमितेति सा भवति नाम्ना अवकृष्टा जातिरिह पङ्क्तिः ॥ १४४ ॥

यथा— [1]घणगब्भगेहपरिक्खित्तो
[2]अरुणप्पहापिहिदसोहो ।
[3]गयणंगणे [4]विहरमाणो
ण विभादि [5]जुह्नरहिदेन्दु ॥ १४५ ॥
यदि खलु षष्ठमथान्त्ये भवतो गुरुणी चरणयोगे ।
[1]स्थितिलयकृता तु जगती सा भुवि गदिता गतविशोका ॥ १४६ ॥

यथा— [1]जलधरविदाणपिहिदङ्गो
[2]रविकिरणजालहिदसोहो ।
[3]अहमुहविणिग्गमविवण्णो
[4]ण तिमिरगणोहसिओ चन्दो ॥ १४७ ॥

140 (C. 140 ; K. 141) [1]C. हंसदलसमुदिए. [2]C. मत्तमहुघर⁰. [3]C. महुघरिघा. 141 (C. 141 ; K. 142) [1]K. प्रावेशिक्याः प्रकीर्तिताः. 142 (C. 142 ; K. 143) [1]C. प्रातिवेशिकी. [2]KC. om. सा. [3]C. रुचिरा. 143 (C. 143 ; K. 144) [1]K. राहूपरायहियसीहो. C. नासा-नाहूपराघहिअ. [2]K. वन्दीणहिं. C. पदनही. [3]K. निसमिउणा. C. मिसमि. [4]K. गुरुमीही. C. घिघसीही. [5]C. तेजासुपाहि. [6]C. रुदतीव. K. रुदतीय. 144 (C. 144 ; K. 145) [1]C. सह for हि सं. [2]C. चर्ण्ण. 145 (C. 145 ; K. 146) [1]K. वणं. [2]K. घरुणजहा⁰. [3]C. गघणंगणे. [4]K. पिहिदरभंणे वितान्न जुए हरहि हिंदु. [5]MN. जीरुरहिदन्नदुणु. C. दिंश्मारहिएन्दु. 146 (C. 146 ; K. 147) [1]K. स्थितनहता नु. 147 (C. 147 ; K. 148) [1]C. ⁰विदरण विहदसु, MN. ⁰विदाणविहदंसु. K. ⁰दिदाघपिहिघङ्गो. [2]K. रदिकिरणजालहतमीही. [3]C. घहमुहपिणीगणेण विपरीघघो. K. गहतुक निदिग भत विवघो. [4]C. ण हि मिरघणोभसिघो. K. घनुविसदि घत्यगितिमिरू.

आद्ये [1]चतुर्थदशमाष्टमान्तगा
यस्या गुरूणि च भवन्ति पादतः ।
[2]ज्ञेया ततोऽनुकरणोद्भवा हि सा
[3]विश्लोकजातिरवकृष्टजागता ॥ १४८ ॥

यथा— [1]मेकच्छतुं रदिकरालिहंदो वारणे(?)
हदो वारणेहि विधरिदङ्गग्गिदो (?) ।
इत्थं [उ]वेइ अरुणो[ह]सिओ
[1]चंदो [2]णहंमि रयणीसहिओ ॥ १४९ ॥

आद्ये [1]चतुर्थं दशमं नैधनं ह्यष्टमं तथा ।
यत्र दीर्घाणि पादे [2]स्युस्तद् वृत्तं ललितं स्मृतम् ॥ १५० ॥

यथा— [1]एसो पमत्तमयघुम्मिदाणणो
[2]क्षीणो [3]पफुल्लवणवाउवालिअ[3] ॥
पासाभिबद्धचरणो गयाणुगो
रम्मं वणं [4]गयवरो पलोअई ॥ १५१ ॥

यदि पञ्चमं हि सतृतीयनैधनं
नवमं [1]द्वितीयमपि तस्य तादृशम् ।
[2]चरणे गुरूणि यदि साऽतिपूर्विका
जगती बुधैर्निगदिता विलम्बिता ॥ १५२ ॥

यथा— [1]वणसं[ड]अं घणतमागमासिअं
अवगाहिऊण रयणीमुहे ससी ।
[2]इह णिच्चसंकुचिअ मन्दजोसिणो
[3]ण विराजदे समधिकं पदीविआ ॥ १५३ ॥

148 (C. 148 ; K. 149) [1]K. आद्ये चतुर्थमपि चाष्टमपरमेकादश यदि भवेत्र गुरु । सा वैष्टुभि भवति पादविधौ. [2]C. विश्लोकजातिजगतीसमाश्रिता । 149 (K. 150) [1]C. om. this couplet. [2]K. वदी. [3]K. णहंमि. 150 (C. 149 ; K. 151) [1]C. चतुर्थनियमं. [2]C. जाती ललिता तथा. 151 (C. 150 ; K. 152) [1]C. एसो वसंत महुघासिघागघो सेलोव्व पुव्वपणवसस्स कालिघो । दोवासं हि घणडघो गघासघो रम्मो वणंगणपखाणघो । Cf. Prākṭra Verses. XLIV. [2]K. दीणे. [3]K. चालिघो. [4]K. गयवघरीपलो. 152 (C. 151 ; K. 153) [1]K. तृतीयमपि तादृशं चरणम्. [2]K. भवति हि गुरूणि यत्र वै जगती पादैर्भवति सामानावसाना. 153 (C. 152 ; K. 154) [1]C. वणसंव घघणतमावंगसिघं. K. वसन्तवन्तु ददिदाणमम्बरं. [2]C. इह णिव्वणुकुचिघ⁰. K. गहगाहभं दिविगलन्त जोरुउ'. [3]C. णं विरायदे.

एता हि जातयो ज्ञेया स्थितानां तु [1]प्रवेशजाः ।
आक्षेपिकापकृष्टानां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५४ ॥
सुप्रतिष्ठादिकं [1]चैव अपकृष्टासु योजयेत् ।
अत्युक्तादीनि च तथा देवस्तुत्याश्रयाणि तु ॥ १५५ ॥
[1]अक्षराणां निवेशेन यतयः पाणयस्तथा ।
[× × ×][2] अपकृष्टा तु सा भवेत् ॥ १५६ ॥
[1]स्थायिवर्णाः स्थितिलयाः [2]कलान्तरकृताक्षराः ।
समपाणिर्यतिश्चैव अपकृष्टा विधीयते ॥ १५७[3] ॥
अपकृष्टाध्रुवाणां तु कलान्तरकलासु च ।
अक्षराणां निवेशास्तु [1]वृत्तजात्या विधीयते ॥ १५८ ॥
[1]अल्पवस्तुपदा नित्यमपकृष्टा विधीयते ।
प्रावेशिक्यास्तु संक्षेपः [2]करणाङ्गपरिग्रहात् ॥ १५९ ॥
एवं ज्ञेयापकृष्टानां जातीनां [1]वृत्तजातयः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्रुतानामिह लक्षणम् ॥ १६० ॥
मुखे [1]तु तोटकं कृत्वा शेषं [2]ह्रस्वं तु योजयेत् ।
[3]युग्ममोजस्तु मिश्रं वा तथैव लघुसंचयः ॥ १६१ ॥
जगत्यादिर्भवेत् सा तु तथातिधृतिनैधनाः ।
[1]तथा द्रुता च छन्दोभिर्नानावृत्तसमुद्भवाः ॥ १६२ ॥

अष्टावादौ यस्मिन् सान्त्यं सान्नवमं
दीर्घाणि स्युः शिष्टे द्वे वै चेल्लघुनी ।
[1]वृत्तं ह्येषा विज्ञेया गान्धर्वविधौ
[2]यस्मिन्नेवं नित्यं विक्रान्ता जगती ॥ १६३ ॥

154 (C. 153 ; K. 155) [1]K. प्रवेशनाः. 155 (C. 154 ; K. 156) [1]K. छन्दी ह्यप⁰. 156 (C. 155) [1]K. om. this couplet. [2]There is a lacuna here. 157 (C. 156) [1]C. स्थायिवर्णा⁰. [2]C. ⁰क्षतान्वरा. [3]K. om. this couplet. 158 (C. 157 ; K. 157) [1]K. वृत्तजा तु विधीयते. C. वृत्तजात्योभिधीयते. 159 (C. 158 ; K. 158) [1]K. अल्पवर्णान्तरा. [2]K. कारणानां परिग्रहात्. M. ⁰करणाङ्ग समुद्भवात्. 160 (C. 159 ; K. 159) [1]K. वृत्तिसंभवः. 161 (C. 160 ; K. 160) [1]K. तूद्बोधकं. [2]K. ह्रस्वैस्तु. [3]K. युग्ममोजं विमिश्रं. 162 (C. 161 ; K. 161) [1]K. तथा हृता च. 163 (C. 162 ; K. 162) [1]K. वृत्तं ह्येतज्ज्ञेयं तज्ज्ञैर्वृत्तविधौ. [2]K. गीते ह्येवं.

यथा— एसो मेहो णादं धत्ते [1]धूमणिहो
[2]विज्जुज्जुत्तो दारेदीदं भूमिअलं ।
[3]सिञ्चन्तो तोयोघं घोरो हत्थिणिहो
संछादन्तो लोआलोअं अदिदुदं[4] ॥ १६४ ॥

अष्टौ पादे दीर्घाणि स्युस्त्वपि च पुनः
स्वान्त्यं दीर्घं दृष्टं च स्यात् खलु विहितम् ।
पादे पादे विज्ञेया सा समचरणा
तज्ज्ञैरेवं विद्युन्मालाऽतिजगती ॥ १६५[1] ॥

यथा— एसो मेहादो णदन्तो अचलणिहो
लोला उक्कोलं दाणन्तो सहि रुचिरो ।
[1]वाआलं[भो] खे पिच्छाणो पवणजवो
संसारन्तो विज्जुज्जोदो भमदि दुदं ॥ १६६ ॥

पञ्चत्वादौ यत्र [1]गुरु ह्यष्टमनवमे
अन्त्यञ्चैकं दीर्घकृतं चेद् भवति पदे ।
शक्कर्याख्या छन्दसि चैवं यदि विहिता
[2]नाम्ना वृत्ते भूतलतन्वी स्खलितगतिः ॥ १६७ ॥

यथा— बालो चन्दो मेहविमुक्को विमलकरो
[1]रोचीरङ्गो सोहदि [2]कन्तो उपरिगदो ।
लीलाक्खित्तो [3]गङ्गधरेणेव सुरुचिरो
मूलारोहो णागणिवासो अधिकवदु ॥ १६८ ॥
[[4]तारामज्झे [5]मेहविमुक्को विमलकरो
उज्जाहिन्तो(?) जादि समग्गं रजदणिभो ।
जोह्णासोहं विक्किरमाणो गगणतले
लीलापत्तो गच्छदि एसो रजणिकरो ॥ १६८क ॥]

164 (C. 163 ; K. 163) [1]K. धूमनिभे. [2]K. विज्जुदीसे लघुन्तजावि दुर्लभजालावङ्गी मिदुविस गोविजाश्रीयायं ततो दिग्गजो. [3]C. सिञ्चतोघो, MN. सि चंतोघो. [4]K. adds: अष्टवेदौ दीर्घाणि स्युः स्वस्ति जगति। अन्त्यं दीर्घं सा विज्ञेया मदनवती (164) यथा एसो मेहो नाणं धत्ते गवलनिभे। संधारितीपि जुज्जीवं भमदि दुदम्। 165 (C. 164) [1]K. om. this. 166 (C. 165) 167 (C. 166 ; [1]C. वाभालंथो. K. 166) [1]K. दीर्घेष्टममयामन्त्यं नान्यद्दीर्घं कृतं. [2]K. नाम्ना विहितं कुसुमवती स्खलित⁰. 168 (C. 167) [1]C. चिरङ्गो. [2]C. कंतीलपरिगऊ [3]C. गंगधूरणं. [4] This ex. is from K. (167). [5]K. मेहविमुक्क.

नवमं नैधनं चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।
गुरूणि यस्याः पादे स्युः शक्वर्या विभ्रमा यथा ॥ १६९ ॥

यथा— [2]विगदघणतिमिरे णिम्मलतारे खे
[3]विकचकुमुदवणबन्धु सदारोचो ।
रजदगिरिसिहरसण्णिहिदो चन्दो
उदयदि [4]वरतणु ते हिअ-आणन्दो ॥ १७० ॥

आद्यचतुर्थे पञ्चमषष्ठे नवमदशमे
[1]अन्त्यतमे चेद् यत्र तु दीर्घे भवति पुनः ।
सा खलु बोध्या पञ्चदशाख्ये पदनिधने
भूतलतन्वी शक्वरिसंज्ञा ह्यतिविहिता ॥ १७१ ॥

यथा— पादवसिरस्सं कम्पअमाणो पडुणिणदो
सेलतडेसु [1]पक्क[म]माणो पविचरिदो ।
रेणुसमूहं [2][उद्धुअ]माणो'रुणकविलो
[3]धायदि वादो चण्डपवाही रुसिद इव ॥ १७२ ॥

आद्यचतुर्थकसप्तममन्त्यं दशमपरे ।
यत्र गुरुण्यथ सा सुकुमारेत्यभिगदिता ॥ १७३ ॥

यथा— मेहसमूहणिबद्धविदाणं जलसरिसो
सो हरि इन्दधणुज्जलं मेरुगयणतलं[1] ।
× × × ×
× × × × ॥ १७४ ॥

169 (C. 168). 170 (C. 169) [1]C. विघदधीतिर. [2]C. कुमुद वणविकचणिंघ सदारीसी. [3]C. देहिष आनन्द. [4]C. वरतनु. 171 (C. 170 ; K. 168) [1]K. gives from here as follows : पादे विभक्ति यत्रे तु दिवैः पंचदशाखैः × × × सुविहि × × सदा भूतलतन्वी व्रत्तविधानेत्व × × विहिता. 172 (C. 171 ; K. 169) [1]K. give only this foot. [1]C. पङ्कममाणो. माणो. [2]C. लंघुम माणो, N. उल्लसुममाणो. [3]K. वायदि वादो एह पवाही रुसिद इव, C. वायइ वाणो चंडपवाहो रुणिमइव (N. रसिहि इव). 173 (K. 170). 174 (K. 171) [1]K. does not complete this and gives also the following : यदि खलु पञ्चममष्टमन्त्यं दशमपरे। चरणगतानि गुरूणि माला भवति तदा (172) यथा—अंसणिरवाहद यावदस्तुधे धरणिधरो। पगलिलिददनिज्जरङ्ग दरसादा-मुहादिरिमा (173).

तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टमं तथा ।
नवमं द्वादशं चैव नैधनं सत्रयोदशम् ॥ १७५ ॥
यत्र दीर्घाणि पादे तु [1]अष्टिछन्दःसमाश्रये ।
सा ज्ञेया गीतकविधौ ध्रुवा स्खलितविक्रमा ॥ १७६ ॥

यथा— [1]तिमिरं णासअमाणो [2]खे [3]असो चन्दो रुचिरो
[4]अधि[अं] बोधअमाणो [5]कुमुदाणं उदयतो ।
[णह]सोही कण(?) सु[राणं] णअणाणन्दकरो
अव हि(?) सा अविकरदो सोहइ [6]दुद्धेण मही[7] ॥ १७७ ॥

[1]यदि खलु पञ्चममष्टममन्त्यं दशमपरं
पुनरपि तस्य परं गुरुकं चेच् चरणविधौ ।
इयमिह सप्तदशाक्षरपादे रुचिरमुखी
विकसितपङ्कजपत्रनिभाक्षी मुनिगदिता ॥ १७८ ॥

यथा— असणिरवाहओ [1]पादिदतुण्डो धरणिहरो
[2]सरसिजमोदिविहंगलोअ-[3]सि[ण]णिअचञ्चलिअं ।
[4]सहयरिबद्धसिणेह-[5]पमोदिदगअघरो
[5]पघिसिअ दाणजलो × × × घिडवगणो ॥ १७९ ॥

[1]पञ्चमं ह्यष्टमं यत्र त्रयोदशमथापि च ।
गुरुण्यष्टादशं चैव द्रुता वै चपला तु सा ॥ १८० ॥

यथा— [1]पवणघिवत्तिअपङ्कजकुसुमं सरसि जलं
कमलपत्तपसाहिअसुगन्धलित्तणिभं ।
चलिदतरङ्गविदारिअकुमुदं गलिगविअ(?)
खुभिदविहंगमकम्पिदमुहलं रसदि विअ ॥ १८१ ॥

175-176 (C. 172-173 ; K. 174-175) [1]K. वृत्तिच्छन्दः समा°. 177 (C. 174) [1]C. तिमिरसममाणो. [2]C. om. खे. [3]C. असु. [4]C. अधिणु. [5]C. कुदुमाण. [6]C. दुधेण. [7]See K. 176. 178 (C. 175) [1]K. om. 178. 179 (C. 176 ; cf. K. 173) [1]C. पातितकुण्डीरणिहर. [2]C. सरसिजममदित विहङ्गमो. [3]C. सिअणिअचञ्चलिअं. [4]C. एदअहं रसहआमिघं. [5]C. पमुदिओ. [6]C. वपिसिअ दाणजउ विटवअणो. 180 (K. 177) [1]C. om. 180. 181 (K. 178) [1]C. om. 181. K. पवणविक्कत्तिय.

यदि खलु भवति हि चरणविधौ द्वादशपरतः
गुरु गुरु पुनरपि निधनगतं वै गुरुसहितम् ।
इह खलु धृतिरतिनिगदितनामा मुनिविहिता
कविगणमतिमतसमुदितचित्रा कनकलता ॥ १८२ ॥

यथा— पमुदिअ-गहअण-[1]विवरिअसोहो गअण[गओ]
विलुलिअजलहरसमुदअहीणो [2]णअणसुहओ ।
[3]किरणणिवहणिहदतिमिरो [4]सो रजदणिहो
पसरदि [5]वरतणु हलधरलीलो [6]सरदि ससी[7] ॥ १८३ ॥

पादे पञ्चमन्त्यं च दीर्घं[3] द्वादशमेव च ।
पदावृत्त्या तदा ज्ञेया चपला मुखसहिता ॥ १८४ ॥

यथा— पिअसहिआ उअ [1]गअणदले चवलदरमुखी ।
[2]पविचरदे मदसुरभिमुखी सुरवरजुवदी[3] ॥ १८५ ॥

एता ह्यष्टौ [1]तु विज्ञेया ध्रुवाणां मूलजातयः ।
आभ्यो विनिःसृताश्चान्या युग्मौजा विषमाक्षराः ॥ १८६ ॥
एतास्तु जातय ज्ञेयाः [1]द्रुतानां वृत्तसंश्रयाः ।
देवानां पार्थिवानां च [2]ह्यौपम्यगुणसंभवाः[3] ॥ १८७ ॥
[1]सप्तदशद्वादशैकादशपञ्चाष्टमतृतीयैः ।
गुरुभिर्यस्याः पादः सा ज्ञेया क्षिप्तका नाम ॥ १८८ ॥

[1]गुर्वादिरथ लघ्वादि युग्मोजाप्यथ वेतरा ।
एतद्वृत्तगता या तु सा विज्ञेया ध्रुवा द्रुता ॥ १८९ ॥
[1]एतास्तु जातयस्त्र्यस्रा द्विपादाः परिकीर्तिताः ।
द्विपादाश्चतुरस्राश्च संप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ १९० ॥

182 (C. 177). 183 (C. 178) [1]C.विविभरिसोभं गभणाहभल. (N. गभण). [2]C. णभण भण सह. [3]C. [0]णिवहणिदत[0]. [4]C. सो जणिह. [5]C. वणरण. [6]C. सरसि. [7]K. om. 182. 184 (K. 179). 185 (K. 180) [1]K. गपणवले चपलतरमुखी. [2]K. परि वेरेदे सुदसुरभि सुरवरयुवदी. [3]C. om. 184. 186 (C. 179 ; K. 181) [1]K. परित्याज्या. 187 (K. 182) [1]K. हतानां. [2]K. ह्यौपम्य. [3]C. om. 187. 188 (K. 183) [1]C. om. 188. 189 (K. 184) [1]C. om. 189. 190 (C. 180) [1]K. om. 190.

[1]यस्याः पादे [2]इत्यष्टषष्ठो गणा जकाराख्याः ।
सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या अष्टौ [सा] भाषिता माला ॥ १९१ ॥

यथा— एअं लोअं संछादन्ता भीमा [1]णदन्ति गम्भीरा ।
[2]विज्जज्जुत्ता तोअं सम्मुंचन्ता समुण्णदा मेहा ॥ १९२ ॥

[1]यस्याः पादे नित्यं चतुर्थषष्ठे जकारसंज्ञे तु ।
शेषान्यन्यानि स्युर्गुरुणि [2][सा तु] प्रभावती नाम्ना ॥१९३॥

यथा— [1]एदाणि वादसंखोभिदाणि एदाणि पुप्फाणि मुत्तगत्ताणि ।
दुदं इदं तपप्फदि अद्धासिदाणि सोदंति णेण धरणाणि [?]॥१९४॥

[1]यदि खलु [2]च त्वादौ लघूणि पादे चतुर्थषष्ठौ [3]लौ ।
अतिधृतिमानं च स्यात् गुरुणी शेषाणि सा [4]चित्रा नाम्ना ॥१९५॥

यथा— [1]जलहरणादुद्धत-[1]हअदाणो वणं [2]मद्दतो ।
सहअरिसंवुद असो गइन्दो जाइ रण्णम्मि ॥ १९६ ॥

[1]यदि खलु भवति युग्मजकारनाम्ना त्रिका कृतेः पादे ।
लघुगणस्तथादौ वदन्ति नाम्ना मालकितां वै ॥ १९७ ॥

यथा— [1]परभुदणिणादवाउलिदाणि सुहसिसिरवाद-
संखोहिदाणि णच्चन्ति दाणिं रण्णाणि ॥ १९८ ॥

[1]आद्य चतुर्थैदशमष्टमाद्यन्तथान्त्यञ्च यत्र गुरु चरणे ।
[2]एकादशं जागते सा प्रकृत्याश्रया हि सुरभिमुखी ॥ १९९ ॥

191 (C. 181) [1]K. om. 191. [2]C. इत्याविष्टष्टा. 192 (C. 182) [1]C. णदंति. [2]C. विजदीव का. N. विजृ तोएताभस्स. 193 (C. 183) [1]K. om. 193. [2]C. यस्याः 194 (C. 184) [1]C. एदानि पाद सखो एदानि पुंफाणि मंतगंताणि दंदं तफंपदि भघासिदाणि. MN पादसखो एदाणि (N. हिदाण) पुंफाणि मुत्तगत्ताणि दंदं तफं (N. दंभताहं) प्पदि भघोसिदाणि (N. [0]दाणिभ) णो ण धरणाणि (N. भहत्ति). 195 [1]C. om. this and MN give it. [2]N. कार्यादौ. [3]MN. जौ. [4]M. चिका. N. सिका. 196 (C. 184) [1]C. om. upto वणं. [2]C. पौपमदतील भरिसघदे भसी गलंदो माइ वंणमि. MN. हतदाणी (N. हतदाणिवणं) पीपमदती सह भरि सथइ (N. सथंभं). 197 (C. 185) [1]K. om. 197. 198 (C. 186) [1]CMN. परमुदणि (MN. परभुदणि)णदपा (C.वा) भलिदाणि सुखसिरवादसंखो हि (N. पादससखोहिदाणि) णच्चकिते (N. णचतिते) सुरराणि (N. सुरणाणि). 199 (C. 187) [1]K. om. 199a. [2]C. om. 199b ; only N. gives this.

यथा— [1]लघु सकले सीतले णहं अरविंदसुरभि मदपत्ताणिलअ (?) ।
सुरभिमारुदेण एसा विभादि जलणसिहा ॥ २०० ॥

विलम्बितानामित्युक्ताश्चतुरस्रा हि जातयः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि द्रुतानां जातिलक्षणम् ॥ २०१ ॥
सजसंश्रिता यदि [1]भवति चरणेषु चाकृतिसमुत्था ।
[2]गुरु चान्त्यमेव च यदि तां मनोज्ञगमनां
वदन्ति खलु नाम्ना ॥ २०२ ॥

यथा— [1]कमलाअरम्मि [2]भराइअम्मि [3]अध गन्धबहुलम्मि सरदे ।
[4]णाहणिअ जले पिआहिमुही आरमदि कमल-[वणे]
हंसी ॥ २०३ ॥

यदि पञ्च भवन्ति सकारगणा
यदि चान्ततो भवति गुरुः[1] ।
यदि [2]षष्ठगणश्च जकारकृतो
[3]विकृतिरितस्ततस्तु ललितगतिः ॥ २०४ ॥

यथा—सहआरमणोहरगन्धवहो समवाइ [ए]स मदकलेहिं
[1]मदणं जणेइ व्व वणे पवणो असुअधिइआसुसुअ
पिअवो (?) ॥ २०५ ॥

यदि दशमं षष्ठमथ षोडशान्तगतं
त्रयोदशमपि तथा गुरु भवति ।
पादविहितं सततं यदि [1]संकृतौ
[नाम्ना] भवति हि [ध्रुवा खलु] रतिः ॥ २०६ ॥

200 [1]Only N. gives this. 201 (C. 188). 202 (C. 189) [1]N. adds to this भवणाति भणा भवाति. [2]This hem. is possibly corrupt. 203 (C. 190) [1]The scheme of metre here, is not clear. [2]N. adds to this सुणुप (not in C). [3]C. घधगिधबहुणमि. [4]C. णाणुइ जले. 204 (C. 191) [1]C. this foot is corrupt. [2]N. puts दशमौ after यदि. [3]C. This foot is corrupt. 205 (C. 192) [1]N. transposes the 3rd and 4th feet. 206 (C. 193) [1]C. सत्कृतौ.

यथा— [1]जलहरणिणओ तिणि-[2]अरअपअसमंथओ [3]पवरिसपदि
जलणिहि (?) ।
[4]अंडंमि सुकरिखुभिदाभिदोंवदाविदोखु-[5]अगोमुखो (?) ॥ २०७ ॥

यदि गुरु दशमं हि ससतमनिधनगतं
सप्तदशमपि च ।
भवति जगौ षष्ठ्युतस्त्वतिकृतिरथ
सा तु भुजगमुखो यथा ॥ २०८ ॥

यथा— [1]जलधरसमं आगदओ [2]सुख-
सुरभि[क]दो कुसुमबाणाकुलिदो ।
मदणजणणो [3]सुत्तिणासकरो
[सहि] [4]पमदाजणसहाओ पवणो ॥ २०९ ॥

यदि खलु [1]समेषु जश्च भवति
तथैव गुरुनिधनजं भवति ।
[2]चरणे खलु भवति शेषमथ
सततमुत्कृतिरर्थवशाद् द्रुतपदगा ॥ २१० ॥

यथा— [1]मधुकररुदेहि कधिद इवासु
सुविकसिदओ [2]सुमणमुखकमलो ।
कमलिणिपियाहिपरिवुदओ
तणु[3]अमपि विभादि विअ पदुमसरो ॥ २११ ॥

[1]एते द्रुतास्तु विज्ञेयाश्चतुरस्रास्तु जातयः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि उद्धतानां विकल्पनम् ॥ २१२ ॥

207 (C. 194) [1]MN. णिणाओ. [2]M. अपंज. (N. अरंज). [3]M. व्वपरिसएदु. N. वपरिसहिदु. [4]C. अ⁰ from the previous hem. N. अंधंमि. [5]N. गअणमुही. M. गअहती (?) 208 (C. 195). 209 (C. 196) [1]C. जडभरसम आगअओ. (N. आगतओ). [2]O. सुरभिकुसुमांकुओ. [3]C. सओसुत्तिणासकरी. N. सहिअसुत्ति⁰. [4]C. दंअजणसहाओ. 210 (C. 197) [1]C. समपदु भवति. [2]C. चरणौ. 211 (C. 198) [1]C. मधुकर गुरुते. [2]M. सुगअमुख⁰. N. सुग्गपमुख⁰. [3]C. अपिअयमपि दाइवदुमसरो. 212 (C. 199) [1]K. om. 211.

[1]आद्ये ह्यथ निधने त्रीणि पादे तु यदि गुरूणि स्युः ।
ज्ञेया खलु बृहती [2]नित्यं नाम्ना कनकलताक्षिप्ता[3] ॥ २१३ ॥

यथा— एसो [1]गअणदले मेहो भीमो [2]भयजणणो [3]पदिट्ठो ।
भूमिं णवजलधाराहिं [4]सिञ्चयदि सहि गज्जन्तो ॥ २१४ ॥

आदौ द्वे द्वे यतिनिधने त्रीणि
यस्या पादेष्वथ च गुरूणि स्युः ।
संक्षिप्ता त्रिष्टुब्भिः नियता ज्ञेया
पीनश्रोणी सुरुचिरचित्रा ॥ २१५ ॥

यथा— एसो मेहो सिहरिणिहो [1]लीणो
[1]धारापादेहि [3]दिहमदो(?) भूमिं ।
[4]आलम्बन्तो [5]पुअससाओ(?) तोअं
[6]आमुञ्चन्तो गअणदले जादि ॥ २१६ ॥

यदि खलु पञ्चममन्त्ये चरणविधौ [1]पदि गुरूणि ।
भवन्ति तु सा खलु शशिरेखा भुवि बृहती प्रथिता ॥ २१७ ॥

यथा— गिरिचरवारणरुवं खुभिदमहण्णवणादं ।
[1]पडुपवणेण विधूदं [2]भमदि वलाहअजूथं ॥ २१८ ॥

यदि च खलु षष्ठमन्त्यं [1]पदि पदि गुरूणि पादयोगे ।
[2]इति गदिता हि वृत्ते शलभविचलिता सा ॥ २१९ ॥

यथा— ससिकिरणलम्बहारा [1]उडुगणकिदावतंसा ।
[2]गहगणकिदङ्गसोभा जुवदि विअ भादि राई ॥ २२० ॥

213 (C. 200 ; K. 185) [1]C. अन्त्तयमथ चान्त्ये इ पादे यदि च. [2]C. सा नाम्ना, K. कनकजल-जक्षिप्ता. [3]K. om. 213. 214 (C. 201 ; K. 186) [1]C. गअणअले. [2]K. भय⁰. [3]M. दिश्चो. [4]C. सिंचति सइ. M. च्छगआण आल जादि. N. दिसहग्ग⁰. 215 (C. 202). 216 (C. 203) [1]C. णीणो. [2]C. धारापाते. N. पाराबादे. [3]C. रदिहसदी. [4]C. आरलीतो. [5]C. पुअ-ससालसो. [6]C. आमुश्चो. 217 (C. 204 ; K. 187) [1]C. यदि. N. पदि. 218 (C. 205 ; K. 188) [1]K. पटुवणेण. [2]C. भमइ वलाहकयूथम्. 219 (C. 206 ; K. 189) [1]K. गुरु भवति पादयोगे. [2]K. इति निगदितानि वृत्ते. 220 (C. 207 ; K. 190) [1]K. उडुगणकदावदंसा. C. ⁰गणकआवअंसा. [2]K. गहयणकदम्बसोहा. C. गहगणकिअङ्ग⁰.

यदि खलु चरणविधौ लघु वसुगणकमिदम् ।
भवति हि खलु बृहती [1]मणिगणनिकरकृता ॥ २२१ ॥

यथा— [1]उडुगणकुसुमवदी [2]गहगणकिदतिलआ ।
रजणिकरणिभमुखी [3]वजदि विअ अमु णिसा ॥ २२२ ॥

चत्वार्यादौ [1]चरणविधौ दीर्घाणि स्युर्निधनमपि ।
नाम्ना ज्ञेया जगति हि सा सिंहाक्रान्ता खलु बृहती ॥ २२३ ॥

यथा— [1]आकम्पन्तो धरणितलं [2]विक्खोभन्तो गगणतलं ।
[3]विज्जुज्जोदो दअविभवो एसो [1]मेहो पविचरिदो ॥ २२४ ॥

बृहत्यो जातयो ह्येता [1]विज्ञेया स्युः प्रवेशजाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पंक्तिजातिविकल्पनम् ॥ २२५ ॥

आद्यन्तुर्थे ह्यथ निधनं [1]पञ्चमकं चेद् गुरु चरणे ।
गीतविधाने भवति हि सा पंक्तिकृता वै सुरदयिता ॥ २२६ ॥

यथा— पंकजसण्डे विमलजले सारसकेहिं [1]समणुगदो ।
[2]कुन्दणिकासो [3]ससिधवलो हंसजुवाणो परिचरिदो ॥ २२७ ॥

दीर्घाणी ह्यथ निधनगतं त्रीणि स्युर्यदि चरणविधौ ।
सा ज्ञेया कुसुमसमुदिता [1]पंक्तिश्चेदपि च कुमुदिनी ॥ २२८ ॥

यथा— [1]वासन्तो कुसुमसमुदिदो [2]पदोसो सुमुहि सुरभिणो ।
[3]सोसन्तो पियरहिदजणं [4]सम्पत्तो एस सहि सरसो ॥ २२९ ॥

221 (C. 208 ; K. 191) [1]K. मणिगुणनिकर⁰. 222 (C. 209 ; K. 192) [1]C. ⁰कुसुमवती. [2]C. ⁰गणकिअतिलआ. K. ⁰किदतिलका. [3]K. वजदि वअमु णिसा. C. अयि विहरदि रअणी. 223 (C. 210 ; K. 193) [1]K. गुरु निधनं ह्रस्वानि स्युर्यदेव तथा. 224 (C. 211 ; K. 194) [1]K. अंकम्मन्तं गगणतलं. C. आवन्तो. N. आअअन्तो. [2]C. विजृंलीअतपविती. [3]K. विद्युज्जोवा दवविभवो. [4]C. एसो मेहो पविचर गअणअल हवओणससवाहर. 225 (C. 212 ; K. 195) [1]K. विज्ञेया वै प्रकाशजा, C. विज्ञेया स्तुतिः. 226 (C. 213 ; K. 196) [1]K. यत्र गुरूणि प्रतिचरणम्. 227 (C. 214 ; K. 197) [1]C. सारसएहिं समणुगओ. [2]C. ⁰णिआसो. [3]C. सहि धवलो. 228 (C. 215 ; K. 198). 229 (C. 216 ; K. 199) [1]K. वायते कुसुमदेती. C. वासअतो. [2]C. एदोसो. K. वादनुकुसुमसुरभिणो. [3]C. सासन्तो. MN. सोसन्तो विअरएदजं. K. सोसन्तोपि परहिसजणणं. [4]K. संपत्तो असुणय सरदा. N. एसं वतीलअ सहि. C. एसं वसीइ असए सरसो. N. एसं संपत्तो &c.

[1]सप्तममाद्यचतुर्थयुतं यत्र नैधनमेव गुरु पादविधौ ।
यदि [2]पंक्तिविधकृता सा खलु वृत्तमिति प्रथिता ॥ २३० ॥

यथा— [1]एस समुल्लसं अम्बरके [2]मेहरवं सुणिऊण [3]गजो ।
[4]रोसवसेण [5]समुज्जलिदो [6]हिण्डदि काणणए कुविदो ॥ २३१ ॥

त्रीण्यादौ तु [1]भवन्ति गुरूणि षष्ठ्यन्तं नवमं चरणे तु ।
[2]यस्याः सा खलु गीतविधाने पंक्ति क्षिप्ता
कृतोद्धता नाम ॥ २३२ ॥

यथा— [1]अब्भं अम्बुधरेहिं पिणद्धं [2]विज्जुज्जोदघणांतपदीवं ।
[3]वादाघुण्णिदकम्पिदपत्तं उम्मादेदि व [4]हत्थिसमूहं ॥ २३३ ॥

[1]आद्यचतुर्थे नधनके च पञ्चमषष्ठे यत्र च दीर्घे ।
पुष्पसमृद्धा संकथिता सा पंक्तिरथैषा गीतविधाने ॥ २३४ ॥

यथा— [1]मेहसमूहं [1][ली]णवलाकं विज्जुपलित्तं पेक्खिअ एसो ।
उद्धियरोसो [3]भूरिणिणादो धावदि हत्थी [4]भुञ्जवणम्मि ॥२३५॥

यदि खलु पञ्चमन्त्यं च चरणविधावपि दीर्घं स्यात् ।
भवति [1]नवं चाष्टमकं यस्या विपुलभूजा भुवि सा ज्ञेया ॥ २३६ ॥

यथा— [1]जलहरणादसमुव्विग्णो [2]पगलिददाणसमुक्कुलो ।
[3]घणगहणं कुविदो हत्थी [4]सरभसगव्विदओ जादि ॥ २३७ ॥

[1]एतास्तु जातयः प्रोक्ता [2][पङ्क्त्या] एव समासतः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि त्रिष्टुब् जातिविकल्पनम् ॥ २३८ ॥

230 (C. 217 ; K. 200) [1]K. ⁰चतुर्थमुभयत्रादि नैधन⁰. [2]K. पङ्क्तिक्लृत्यसा कार्यता खलुदोषकप(ब्र)त्तं. 231 (C. 218 ; K. 201) [1]C. एस समुणे अम्बरके. K. एसमुल्लसवं मवभ्बरके. [2]K. मेहवेसुणिकं. [3]C. गओ. [4]K. रोसवणेशि एण. C. सेरासरवसेण. [5]C. समुज्जलिओ. K. सेसुज्जलिदो. [6]C. हिंडइ. K. हिन्दुदि. 232 (C. 219 ; K. 202) [1]K. गुरूणि यदा सुरः षष्ठं वान्त्यमथापि वा. [2]K. सा ज्ञेया खलु पापविधाने पङ्क्तिः सा तु क्रतोद्धतानामा. 233 (C. 220 ; K. 203) [1]K. अभ्वंम्वं अम्बुहारहिं. C. अंहहवधरेपि. N. अम्भ अम्बु धरोहि. [2]C. पिंद्ध जोअघणंतमुदीवं. MN. विज्जुज्जोअ⁰ K. विज्जुज्जोवदवण त्तरदीव्रम्. [3]K. वादादुग्घिदकम्पिद-दत्तं, C. वाआघुंणिअं पिअणाअं [4]C. हथि⁰, K. हत्थि⁰. 234 (C. 227 ; K. 204, 213). 235 (C. 228 ; K. 205, 214) [1]K. पीणवलाकं विज्जपलिओ पिरेकय एसो. [2]K. भूमिणिणोदी. [3]K. भङ्गं. 236 (C. 221 ; K. 206) [1]K. तथाष्टममन्त्यं हे. 237 (C. 222 ; K. 207) [1]K. ⁰समुव्विओ. [2]C. ⁰दाणमहागन्धो. [3]C. वणगहणे कुपितो हत्थी. [4]K. सरभसत्तरितो-यादि. C, सरभस संविदअं जाइ. 238 (K. 208) [1]C. om. 238. [2]K. वक्ष्यामि.

[1]आदाविह खलु गुरुणी नित्यं निधनमपि च परतः ।
वृत्ते कविभिरिति निगदिता त्रिष्टुब्जातिरभिहिता
[2]चपला ॥ २३९ ॥

यथा— एदे [1]खिदिधरवरसदिसा [2]भीमा [3]पडुपडहसमरवा ।
[4]णीलासिदखगदिदरसणा [5]मेघा णभतलमभिपदिदा ॥ २४० ॥

यदि खलु मध्ये त्वथ गुरूणि पुनरपि चान्त्यं गुरु [1]चरणे ।
[2]भवति हि नित्यं रुचिरमुखी कमलदलाक्षीति हि कथिता ॥२४१॥

यथा— [1]परिघुणमाणो किरणपहं अभिरुहमाणो उदयगिरिं ।
उडुगणवन्धु [2]कुमुदसखो उदयदि चन्दो [3]गगणतले ॥ २४२ ॥

यदि खलु पञ्चमकाष्टमके पुनरपि [1]चान्त्यगतं च गुरु ।
चरणविधाविह वृत्तगते भवति हि सा द्रुतपादगतिः ॥ २४३ ॥

यथा— गयणतलंगणहिण्डणओ [1]किरणसहस्सविभूसिदओ ।
[2]विहुणिय [3]मेहपडंसुअ उदयदि [4]चन्दणडो गगणे ॥ २४४ ॥

यदि खलु [1][मध्ये] गुरुयुगलं निधनगतं चाप्यथगुरुकम् ।
भवति हि सैवं चरणविधौ [2]कमलनिभास्ये ह्यतिचपला ॥ २४५ ॥

यथा— कुसुमसुअन्धोअसुपवणो [1]तरुवरलासो पमदवणे ।
बहुकुसुमम्मी णवसरदे [3]विचरदि रम्मे णलिणिवणे ॥ २४६ ॥

[1]तृतीयान्त्यं चतुर्थं च [2]पञ्चमं षष्ठमेव च ।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा विमला यथा ॥ २४७ ॥

239 (C. 223 ; K. 209) [1]C. आदौ यदि गुरुणी नित्यं निधनमपि पुरतः. [2]C. यथा. 240 (C. 224 ; K. 210) [1]C. खिदिधरपरिसरिए. K. थिसिघरवर. [2]C. हिमा⁰. [3]K. पटुपटह⁰. [4]K. नीलासितखगविदरसणे. C. णिलासिजखगतिदरसणा. [5]C. मेहणाहणा अणिमविवदिदा. 241 (C. 225 ; K. 211) [1]N. जघणे. [2]N. om. upto ⁰मुखी. 242 (C. 226 ; K. 212) [1]K, परिधुनमान. [2]C. तिमिरभरे. [3]C. गअणतले. 243 (C. 229 ; K. 215) [1]C. चान्त्यमं च. 244 (C. 230 ; K. 216) [1]C.⁰ विभूसणओ. [2]K. दिहुणिय. [3]CK. ⁰पडन्तअओ. [4]C. चन्दणडी गअणे. K. ससीगगणे विदुसम्. 245 (C. 231 ; K. 217) [1]CK. षष्ठं. [2]K. मुखचपले × × × चपला. 246 (C. 232 ; K. 218) [1]K. transposes this foot. [2]KC. ⁰कुसुममम्मि. [3]K. विवरओ णलिणिवणे. C, विअरइ राम णवणे. 247 (C. 233 ; K. 219) [1]C. तृतीयञ्च चतुर्थञ्च. [2]K. पञ्चमं चाष्टमेव च.

कुसुमाकिण्णे णिम्मलसलिले णलिणीसंडे छप्पदमुहले ।
[1]सर[सी]मज्झे सारसमुदिदे समदो हत्थी एस विचरिदो ॥२४८॥

[1]चतुर्थं पञ्चमं पूर्वमन्त्योपान्त्ये तथैव च ।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा रुचिरा यथा ॥ २४९ ॥
मेघविदाणं [1]अवधुणमाणो कम्पयमाणो कुमुदवणाणि ।
[2]तोयसमूहं अवकिरमाणो [3]वायदि वायो कुविद इवासु ॥ २५० ॥

यदि खलु लघुगण इह नियतो [1]यदि पदि गुरु च हि निधनगतम्
भवति हि लघगतिरतिचपला त्वरितगतिर-
धिकमतिजगती ॥ २५१ ॥
यथा— विधुणिय [1]जलधरममिदपहो [2]दिजगणमुणिगणपरिपठिदो ।
[3]उदयगिरिसिखरतटमुकुटो [4]विचरदि गगणतलम्मि सुरो ॥२५२॥

यदि खलु पञ्चमनिधनगते द्वे चरणविधौ भवति हि गुरुणी [तु] ।
[1]अतिजगती भुवि कथितगुणा सा मदकलितेति च
निगदितनामा ॥ २५३ ॥
यथा— [1]गगणतलंगणमभिरुहमाणो [2]रजदमहागिरिसिखरसरूवो ।
[3]फडिअमहामणिणिअरणिआसो [4]परिचरिदो णवसरदि
मियंको ॥ २५४ ॥
[1]त्रिष्टुभो जातयो ह्येता जगत्यास्तु निबोधत ।
[2]नवमं नैधने द्वे च गुरूणी चरणे यदि ।
[3]वृत्तेऽतिजगती सा तु ज्ञेया कमललोचना ॥ २५५ ॥

248 (C. 234 ; K. 220) [1]K. सवभूमध्ये, C. षदिसषरंमि. 249 (C. 235 ; K. 221) [1]N. om. 250 (C. 236 ; K. 222) [1]K. षवधुणयमाणो. [2]C. तोष°. [3]C. वाषइ. 251 (C. 237 ; K. 227) [1]K. यदि यदि. C. पदि पदि. 252 (C. 238 ; K. 228) [1]C. °रत्तमिदंपह. K. °रमसितपरं. [2]K. दियगण मुणिवर. C. षदिगणमुनिगणपरिवडितो. [3]C. °सिहरत्तमहनिलषो. [4]C. वषरइ षरणलषभूमसुखो. N. पषरइगषणलषभूमरसुखो. K. °गगणतमंमुखो. 253 (C. 239 ; K. 229) [1]C. क्लतषतिजगती. 254 (C. 240 ; K. 230) [1]C. गषण°. [2]C. रुजत, °सिहर°. [3]N. पडिष. M. डिष. C. om. K. रजदमषो विपपियकलसो. [4]K. सुपविचरिदो विष निसि चन्दो. 255 (C. 241 ; K. 225) [1]C. om. this hem. [2]K. षष्टमं नैधनं चैव. [3]K. वृत्त तु जगती.

यथा— [1]दिजगणमुणिगणवन्दिदतेजो [2]पवितदकिरणसहस्सपिणद्धो ।
[3]विधुणिअ तिमिरपडं जगदीवो [4]उदयदि गअणतले
एसो सूरो ॥ २५६ ॥

यदि खलु चरणे तु सप्तमं पुनरपि नवमं सनैधनम् ।
गुरु तदपरवक्त्रमुच्यते नियतमपि निदर्शनं यथा ॥ २५७ ॥
[1]गिरितडविचरो [2]विघुंणिदो [3]असणिघणघरेण कम्पयं ।
अभिपददि [4]दुदं महीतलं पद्धुतरणिणदो [5]महाघणो ॥ २५८ ॥

एतास्तु जातयो ज्ञेया प्रावेशिक्या द्रुतास्तथा ।
समवृत्तपदानां तु [1]वर्धमाना निबोधत ॥ २५९ ॥
एतासां लक्षणं सर्वं पूर्वमुक्तं विधानतः ।
प्रतिष्ठादि यथा छन्दः सम्यक् पादविधानतः ॥ २६० ॥

प्रतिष्ठा यथा—
[1]मेहरवं [2]णवसरदे ।
[3]णिसमिय कुद्धो [4]एसो गयप्पवरो ॥ २६१ ॥
सुप्रतिष्ठा यथा—
[1]विज्जुकसाहिं [2]पहदं मरुद्धिं ।
[3]परुददि गयणं [भि]समिह गदतारं ॥ २६२ ॥
गायत्री यथा—
[1]मेघरवाउलं [2]रूढगहकदम्बं ।
[3]एसमिददिवाकरं रुददि [4]विय णहदलं ॥ २६३ ॥

256 (C. 242 ; K. 226) [1]C. चतिगण°. K. दिषभूमिंगणवियहिषतेजो. C. °गणव-दिततेजो. [2]C. पवितकिरणसविणधो. K. विततकिरणसहस्सपिणद्दो. [3]K. धुनिषतिमिर-पटलगदीवा. [4]K. उदयदेयाइदलषसुसरो. C. गषणषलि षससूरो. 257 (C. 243 ; K. 223). 258 (C. 244 ; K. 224) [1]C. गिरिडषर विषर. K. गिरितटविचरे. [2]C. घुंणिदो. K. विक्कणिदो. [3]C. षसणिपण°. [4]C. मदुम. N दुमु. [5]K. महारवो. 259 (C. 245 ; K. 231) [1]C. वच्यमाणं. 260 (C. 246 ; K. 232). 261 (C. 247 ; K. 233) [1]C. °रव. K. महरचं. [2]K. सावसरर. [3]K. णिपकुद्धो. [4]K. भस्वइ गयवरो. C. षसुहषप्पवरो. 262 (C. 248 ; K. 234) [1]C. विजुं कसाहि. K. विज्ज क्षदाहिं. [2]C. हदं मंरुद्दिद. K. षभिहयकं. [3]K. षारु ददि. [4]C. वगषणं. [5]C. वामिषगततारे. K. यसमिह गतारम्. 263 (C. 249 ; K. 235) [1]C. महरवा°. K. मेघरवाड°. [2]K. षड्ग-हकंदकं. C. कन्दर. N. °हक्कर°. [3]K. एसमिद. C. वसामिष दिवाषरं. [4]C. विष-णऽषलम्.

उष्णिग् यथा—

[1]फुल्लीअरुसंडे [2]सुरभिपवणहदे ।
विअरदि पदमवणे हंसो [3]सहचरिपरिखुदो ॥ २६४ ॥

[1]वर्धमानं मयैवं तु त्र्यस्राणां परिकीर्तितम् ।
पुनश्च चतुरस्राणामेवमेवं निबोधत ॥ २६५ ॥

अनुष्टुब् यथा—

[1]तारावन्धु एस णहे विकिरमाणो मेघपडं ।
[2]किरणसहस्सभूसिदओ उदयदि सोमो रजणिकरो ॥ २६६ ॥

बृहती यथा—

[1]एसो सुमेरुवणअम्मि [2]देवअसिद्धअपरिगीदे ।
[3]अदिसुरभिगन्धवणचारी [4]पविचरदि विहंगमजुवाओ ॥ २६७ ॥

पंक्तिर्यथा—

पादवसीसं कंपअमाणो [1]सुरभि[गज]गंडसुवासिदो ।
[3]उपवणतरुगणलासणओ [4]विचरदि वरतणु वणपवणो ॥ २६८ ॥

त्रिष्टुब् यथा—

कुमुदवणस्स [1]विभूसणओ विधुणिय तिमिरपडं [2]गगणे ।
[3]उदयगिरिसिहरमधिरोहन्तो [4]रजणिकरो उदयदि
विमलकरो ॥ २६९ ॥

जगती यथा—

[1]दिजगणमुणिगणसन्थुदओ [2]तविदकणयवरसंणिभदेहो ।
[3]दुदमिह णहदलमभिरुहमाणो [4]पविचरदि सपदि
एसो दिवसकरो ॥ २७० ॥

264 (K. 236) [1]C. om. this passage. [2]K. ⁰पवणहते. [3]K. सहरिपरितुदो. 265 (K. 237) [1]C. om. this couplet. 266 (C. 250; K. 238) [1]K. ताराबन्धसणाहो. [2]C. किरणसहंसिंविंठसिओ. K. ⁰विभूसितओ. 267 (C. 251; K. 239) [1]C. ⁰वणअम्मि. [2]K. दियदेवसिद्धपरिगीदो. C. ⁰द्धपरिगीओ. [3]CMN. अतिसुरभि [MN. add गंड] वणचारि. K. सुसुरभिसुगन्धवणचारी. C. पविचरदि गअजुवाओ. K. विवरदि विणहंगमगतिवादी. 268 (C. 252; K. 240) [1]C. om. ⁰गज⁰. K. ⁰सुरभि-सुगन्धधासुवादिओ. [3]C. om. उप⁰. K. उदवण ।सरुवर. [4]C. विअवद्द वरतरु. [5]K. ⁰णपदणो. 269 (C. 253; K. 241) [1]C. विहूसणओ. [2]C. गणओ. [3]MC. उदअदिगिरिसिहरमिहिरोही (C. om. ⁰मिहि⁰). [4]C. रअणिअरो सुविमलअरो. 270 (C. 254; K. 242) [1]C. यदिगणमुनिगणततुदओ. K. दियगणमणिगणसंयुक्तं. [2]K. तथिदवरकिरण⁰. C. तविरकद-वरकअअसंनिहिदो. [3]C. दुतमिह णहअलमहि⁰. K. द्रुतनिहणहयलमभि⁰. [4]C. विअरदि पदवंदि दिवसअरो, K. विचरदि तपदि.

एतास्तु जातयो ज्ञेयाश्चतुरस्रविवर्धिताः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गणमात्राविकल्पनम् ॥ २७१ ॥
सुप्रतिष्ठावसानानां पादो [1][द्व्य]र्धगणः स्मृतः ।
चतुर्भिश्चरणैस्तासां गणाः प्रोक्ताः षडेव च ॥ २७२ ॥
तथा चैवापकृष्टाणां द्वौ गणावर्धमेव च ।
पदानां चैव विज्ञेया प्रमाणेन गणा दश ॥ २७३ ॥
पादेऽङ्गितोत्थितानां च त्रयोऽर्धं चैव कीर्तिताः ।
चतुर्दश गणाश्चैव कीर्तितास्तत् प्रमाणतः ॥ २७४ ॥
त्र्यस्राणां तु [1]द्विपदानामर्धषष्ठाः गणाः स्मृताः ।
पादतश्चैव विज्ञेयास्त्वेकादश गणा बुधैः ॥ २७५ ॥
पादाश्च चतुरस्राणां गणाः सार्धाष्टमाः स्मृताः ।
पादद्वयेऽपि ताश्च स्युर्गणाः पञ्चदशैव तु ॥ २७६ ॥
आद्यासु चतुरस्रासु द्व्यादिर्नव[ाव]रस्तथा ।
अक्षराणां भवेत् पिण्डो गुर्वादि लघुनैधनम् ॥ २७७ ॥
त्र्यस्रे त्वक्षरपिण्डे पञ्चादिर्नव[ाव]रश्च विज्ञेयः ।
[1]चतुरस्रः सप्तादिर्यो दश[ाव]रश्च विज्ञेयः ॥ २७८ ॥
सर्वगुरुः पञ्चादिः सर्वलघुर्नव[ाव]रश्च विज्ञेयः ।
[1]सर्वगुरुः सप्तादिस्त्रयोदश[ाव]रश्च सर्वलघुः ॥ २७९ ॥
एष त्वक्षरपिण्डो विज्ञेयो वै ध्रुवासु सर्वासु ।
[1]गणमात्रांशविकल्पं व्याख्यास्यामि द्विपदानाम् ॥ २८० ॥
[2]एकादशाद्यं त्र्यस्राणां चैकविंशति नैधनम् ।
[3]पादाक्षरकृतः पिण्डो गुर्वादिर्लघुनैधनम् ॥ २८१ ॥
षोडशाद्यस्तथा [1]पादो भवेद्विंशतिनैधनम् ।
विज्ञेयश्चतुरस्राणां [2]गुर्वादिर्लघुनैधनम् ॥ २८२ ॥
शीर्षकाणां तु नियमो नैव पादविधानतः ।
गुरुगुर्वादिमध्यान्तस्तथा चैव लघुः स्मृतः ॥ २८३ ॥

271-275 (C. 255-259; K. 243) [1]N. ⁰मर्धषष्टाः. C. ⁰मध्यषष्टा. 276-277 (C. 260-261) [1]N. ताश्व. C. केचित्. 278 (C. 262; K. 246a) [1]K. om. 278b. 279 (C. 263; K. 246b) [1]K. om. 279b. 280-281 (C. 264-265) [1]N. गणमात्रा. C. गुणमात्रा. [2]MN. एकदशाद्यां. [3]C. पादाक्षरकृतेः. MN. पादोक्षरकृतः. 282-283 (C. 266-267) [1]MN. पादे. C. पादे. [2]MN. गुर्वादि लंघु. C. गुर्वादिगुंरु.

[1]त्र्यस्रायास्तु गणाः पञ्च [2]सन्निपाते विधीयते ।
अष्टौ च चतुरस्रायाः [3]सन्निपाते भवेत्तथा ॥ २८४ ॥
द्वौ पादौ सन्निपातस्तु ध्रुवाणां सम्प्रकीर्तितः ।
[1]द्रुतं च शीर्षकञ्चैव [2]हित्वान्यानि भवन्ति वै ॥ २८५ ॥
अक्षरपिण्डस्त्र्यस्रे [1]पञ्चाधिकनव[ति]रश्च विज्ञेयः ।
अष्टपरश्चतुरस्रे त्रयोदश[ति]रश्च विज्ञेयः ॥ २८६ ॥
[1]सर्वगुरुः पञ्चादिः सर्वलघुर्नव[ति]रश्च विज्ञेयः ।
सर्वगुरुरष्टादिस्त्रयोदश[ति]रतश्च सर्वत्र लघु ॥ २८७ ॥
एष ह्यक्षरपिण्डो विज्ञेया वै ध्रुवाविधानज्ञैः ।
गणमात्रांशविकल्पं व्याख्यास्यामि [1]द्रुतायास्तथा ॥ २८८ ॥
[2]अर्धषष्ठगणा ज्ञेया सन्निपाता [2]द्रुतायास्तु ।
[3]मात्रा द्वाविंशतिश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्विताः ॥ २८९ ॥
[1]शीर्षकाणामनियमो भवेत् पादविधानतः ।
[2]नानावृत्तविनिष्पन्नं कुर्याद्वै शीर्षकं बुधैः ॥ २९० ॥
[1]गुर्वादिरथलघ्वादियुग्मः सर्वलघुः स्मृतः ।
[2]चतुर्मात्रा गणा ज्ञेयाः [3]पूर्वच्छन्दो विकल्पकाः ॥ २९१ ॥
अर्धाष्टमगणाः पादाः शीर्षकस्य भवन्ति हि ।
[1]त्रिंशन्मात्राश्च विज्ञेया युग्मौजाक्षरिकैः पदैः ॥ २९२ ॥
[2]शीर्षके ह्येकविंशत्याः षड्विंश[त्यव]रस्तथा ।
अक्षराणां भवेत् पिण्डः पादे ह्येकत्र [1]निश्चयात् ॥ २९३ ॥
[1]युग्मौजमिश्रकाः खलु पादे कार्यास्तु चत्वारः स्युः ।
[2]शीर्षके तु नियमेन पश्चाल्लघुसंचया कार्यः ॥ २९४ ॥

284 (C. 268a ; K. 244) [1]C. om. 284b. [2]C. सन्निपाताधिके. K. सन्निपातौ. [3]K. सन्निपातौ. 285 (C. 268b-269a ; K. 245) [1]K. हृतं [2]K. हित्वा, त्वभिभवन्ति. 286 (C. 269b-270a) [1]N. पञ्चाधिकौ. M. ध्रुवाश्च (?) [3]C. वस्त्राधिकौ. 287 (C. 270b-271a) [1]N. सर्वौ गुरुः पञ्चभिः. 288 (C. 271bc ; K. 247). C. ध्रुवाणां तु. 289 (C. 272 ; K. 248) [1]K. अर्धषष्ठगणैः पादः. [2]K. द्रुतस्तथा. C. ध्रुवास्तथ. [3]C. मात्राश्च विंशति. 290 (C. 273 ; K. 249) [1]C. शीर्षकौ नाम. [2]C. नाम्ना. 291 (C. 274 ; K. 250) [1]C. गुरुगुर्वादिस्तथाल्पादियुग्मः स तु लघुस्तथा. [2]C. चतुर्मात्रागणा. [3]K. विकल्पनाः. 292 (C. 275 ; K. 251) [1]K. चतुर्मात्रास्तु. 293 (C. 276 ; K. 252) [1]C. निर्दिशः. 294 (C. 277 ; K. 253) [1]K. युग्मा ओजा मिश्रा पादौ कार्या गणास्तु चत्वारः. [2]K. नियतं शीर्षविधानं.

[1]त्रय एव गणास्तु मुखे लघवस्त्रय एवावसाने तु ।
मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपला शीर्षकं नाम ॥ २९५ ॥
[1]पूर्वार्धेऽथ चतुर्ह्रस्वा [2]मिश्रा गणास्तु चत्वारः ।
पादे भवन्ति नियतं पश्चाल्लघुसञ्चयाः शेषाः ॥ २९६ ॥
एकद्विकलात्रिकलाश्चतुष्कला षट्कलास्तथाष्टकलाः ।
ध्रुवाविरामाः कार्याः प्रासादिक्यान्तरापेक्षैः ॥ २९७ ॥
त्र्यस्रे विरामस्त्रिकलश्चतुरस्रे[1] चतुष्कलः ।
प्रावेशिक्या ध्रुवायास्तु नैष्कामिक्यास्तथैव च ॥ २९८ ॥
विरामो [1]द्विकलो नित्यम् अन्तरायास्तथैव च ।
[2]पादान्ते हि विरामस्तु आक्षिप्तायाः प्रकीर्तितः ॥ २९९ ॥
[3]स्थितायास्तु तथा ह्यर्धे प्रासादिक्यास्तथैव च ।
[4]कला[ः]कलार्धयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विताः ॥ ३०० ॥
त्रयो ध्रुवाणां [1]संयोगा विज्ञेया वृत्तसंश्रयाः ।
सर्वदीर्घः [2]सर्वलघु गुरुलघ्वक्षरस्तथा ॥ ३०१ ॥
[1]गुरुप्रायाः स्थिता कार्या लघुप्राया द्रुतास्तथा ।
गुरुलघ्वक्षरप्रायाः प्रासादिक्यान्तरास्तथा ॥ ३०२ ॥
एवं ध्रुवाणां कर्तव्या जातयो [1]वृत्तसम्भवाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शीर्षकाणां तु लक्षणम् ॥ ३०३ ॥
आद्यमन्त्यं तृतीयं च पञ्चमं सप्तमाष्टमे ।
गुरूणि यस्या पादे तु सा [1]श्येनीः प्रकृतिर्यथा ॥ ३०४ ॥
सागरं [1]समुद्धुणन्तो [2]रथ इव लघुगदि अभिपदिदो
[3]पव्वदेसमाहणन्तो तरुसु च जणअद्दो भयमतुलं ।
[4]रेणुजालमुक्खिपन्तो [5]दिवसकरकिरणमिदुकरणो-
[6]बोधअं पजासु कामं [7]विचरदि वरतणु सुहपवणो ॥ ३०५ ॥

295 (C. 278 ; K. 254) [1]K. त्रीणि गणा यस्य मुखे त्रीण्यवहित्यस्य वादसानाणि. 296 (C. 279 ; K. 255) [1]C. पूर्वे ह्यर्धे तु गुरु. [2]C. द्विवा. 297 (C. 280 ; K. 256). 298 (C. 281 ; K. 257) [1]K. °श्चतुरस्रे. 299-300 (C. 282-283 ; cf. K. 258) [1]N. विकलौ. [2]N. पदान्ते. [3]C. स्थिरायाश्च. [4]KC. कलाकला°. 301 (C. 284 ; K. 258c-259a) [1]K. °गुरुह्रस्वाद्यारस्तथा. 302 (C. 285 ; K. 259b-260a) [1]C. गुरुप्रायस्तथा कार्या. 303 (C. 286 ; K. 260b-361a). 304 (C. 292 ; K. 261bc) [1]C. श्रेणी°. 305 (C. 293 ; K. 262) [1]C. समुधंषतो, K. समुद्दगुणन्तो. [2]K. रथपदलघुगदिभिभवति. C. रभ इव ददगतिरभिवदि. [3]M. पवादसहमाणं. C. वदेसहमाणं कौकतरुसुण, जणअदि. N. °सह

पञ्च त्वादौ यत्र तु दीर्घं [1]नवममपि च गुरुसमयकृतं
दीर्घं [2]चान्त्यं चाष्टममन्यल् [3]लघु विरचितमपि चरणविधौ ।
वृत्ते [4]ज्ञेया जातिरपीयं [5]श्रुतिसुखयतिरचितविभवा
क्रौञ्चा नाम्ना छन्दसि प्रोक्ता द्विजगणमुनिगण-
परिपठिता ॥ ३०६ ॥

यथा— एस चन्दो णिम्मलदेहो विधुणिय [1]घणतममसिदपडं
[2]लोकाणन्दो [3]लोकपदीवो उडुगणगहगणसमणुगदो[4] ।
पासादाणं कारयमाणो [5]सिदपडणिवसणमिव [6]विपुलं
[7]लोकालोकं रञ्जयमाणो [8]विचरदि वरतणु गयणतले ॥३०७॥

आद्यचतुर्थे पञ्चमषष्ठे [1]नवमदशमथ च निधनगतं
ये च तथान्ये ते च लघुत्वं यदि भवति चरणगतिविधौ ।
सा विकृति स्यात् पुष्पसमृद्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
नाम विकल्पाद् वृत्तकृता वै [2]वि[बुध]बहुमतपदनियमा ॥३०८॥

यथा— पुप्फविदाणं उद्धुणमाणो रथ इव [1]दुदगदि अभिपदिदो
[2]पक्कममाणो [3]सेलतडेसुं तरुसु [4]अवकिरिअ कमलदलं ।
[5]मेघसमूहं उद्धुणमाणो [6]सरसि खुभिदसलिलकलकलो
भीमणिणादो चण्डपवाही [7]विचरदि वरतणु [8]वणपवणो ॥३०९॥

अन्त्यं च पञ्चमं षष्ठं सप्तमं दशमं गुरु ।
[1]वृत्ते संकृतिसंज्ञे तु सम्भ्रान्ता नाम सा यथा ॥ ३१० ॥

माणंतेतीतरुसु. [4]C. नेणुजापचङ्किपतो. K. रणजालमुख्ययन्तो. [5]C. दिवसकिरणमिदमिण मिन्दुकिरणो K. दिवसकरणपिण्डकरणो. [6]C. वाधितु चसुलीचकामो. [7]C. विचदि वरुण सुभ पवणो. K. दिवरतणुासुहपवणा. 306 (C. 300 ; K. 265) [1]K. नियममपि च गुरुसमयकृतं. C. नवमपि च सदा तं. [2]K. [0]चान्त्याःष्टममन्यत्. C. [0]चान्त्यश्चाष्टमयुतं. [3]C. लघु भवति रणविधौ संस्तुत्या स्यात्. [4]C. वृत्तविधिज्ञैः. K. वृत्ते ज्ञेया जातिरपीयं बहुविधनिचयादितविहितौ. 307 (C. 301 ; K. 266) [1]C. गण × म × सिदपड, K. तमतपवसिदं. [2]C. लोकाणहदो. K. लोकानान्दो. [3]K. लोकापदांपो. [4]C. समुपददो for समणुगदो. [5]K. सितनिवसणमिद. [6]C. विपु. K. विपुलं. [7]C. लोचालोच. K. लोकं. [8]N. विचरइ वरतणु गचलचलि. C. विचइ वतणु गचलचले. 308 (C. 290 ; K. 267) [1]C. om. नवम. [2]K. स्वशतलुलितमिह नभसि नदी. 309 (C. 291 ; K. 268) [1]C. ददगतिरभिविददो. N. दुदगति[0]. [2]C. पेंख चमाणो. K. परकजमाणो. [3]K. मेहताडसुं तरसु. [4]K. जणयदिभयमतुलं. [5]K. उम्मि-सहस्सं. [6]C. सरसियखुभिदं चजलकलो. [7]C. विचदि. [8]K. सुहपवणो. 310 (C. 294 ; K. 269) [1]C. चतुर्विंशतिके पादे.

किरणसहस्सं विकिरमाणो [1]फडिअमणिरुचिरधवलणिहो
कुमुदवणाइं बोधयमाणो [2]कुमुदाकरणिकरसदिसवपु ।
[3]गहगणबन्धु [4]लोअपदीवो [5]उडुगणगहगणसमणुगदो
उदयदि चन्दो रोहिणिकन्तो [6]णवसरदि कुमुदिगणसुहदो ॥३११॥

अष्टावादौ दीर्घाणि स्युर्यदि च हि भवति लघुगणः
भूयश्चान्ते दीर्घं त्वेकं यदि भवति पदि पदि पुनरपि तदा ।
मत्ताक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि च कविभिरपि बहुभिरुदिता
नाम्ना छन्दोवृत्ते विकृतिगतिविधिषु [1]च नियमसहिता ॥३१२ ॥

यथा— एसो मेहो [1]सेलो भूओ असणिमुरजपडुपडहसमरवो[2]
[3]णाणाविज्जुज्जोदालेवो हि [4]घणजलधरपटलसमणुगदो ।
णाणावण्णो [5]ताडङ्कारीदो पविचरदि रुचिरकुसुमजधुरो
[6]संछादन्तो लोयं एसो [स]चलगिरिणिवह इव सुतणुलदे ॥३१३॥

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।
गुरूण्येकादशं चैव [1]संकृतौ वृत्तसञ्चये ॥ ३१४ ॥
लघून्यन्याणि शेषाणि पादे यस्मिन् भवन्ति हि ।
[2]विज्ञेयं शीर्षकं तज्ज्ञैः स्खलितं नामतो यथा ॥ ३१५ ॥

[1]वादसमुद्धतवीचितरङ्गो [2]फडिअमणिणिकर[रुचिर]जलो
[3]वीचिपरम्परघोरणिणादो [4]पडुपवणलुलिदविहगकुलो ।
[5]मीणकुलाकुलभीमतरङ्गो [6]खुभिदघणणिवहसदिसरवो
[7]तुङ्गमहीधरमाणणिरुद्धो [8]रुसिदो इव सपदि सलिलणिधि ॥३१६॥

311 (C. 295 ; K. 270) [1]C. फलिक. K. फटिक. [2]C. कुमुदाभणिरचसदवङ्क K. कुमुदकलाणाकर सदिसवप. [3]C. गहचणिबन्धु. K. महगणबन्धु. [4]K. लोकपदांवो. [5]C. उडुगहणसमभिगतो. [6]C. नवसरसि कुमुदिदजणसुहदो. K. णवसरदमुदितसुखजणणो. 312 (C. 302 ; K. 274-275) [1]C. नययुवतिरिह्य सा. 313 (C. 303 ; K. 276) [1]K. सेलातुच. C. सेलो होचो. [2]K. [0]समरवा. C. समरपो. [3]C. नाविवुजोचलोपो. K. विज्जुज्जोवालोचो. [4]K. घणपटलभुजलधर. C. थणघचणिचयलणिचचजलहरुहरचो. [5]K. ताउम्लारोत[0]. C. तोडङ्गारो पविचरदि रुरकुसुम. [6]K. संछायन्तो लोपइयं भमइ......इव सुभसलिलो C. छादतो लोभचदो पइहरि णिवहइ सुतणुलतो. 314-315 (C. 287-288 ; K. 271-272) [1]K. संस्कृतं वृत्तसंश्रयम्. [2]C. तज्ज्ञेयं. 316 (C. 289 ; K. 273) [1]K. वातसमुद्धतवीचितरङ्ग. C. पाद समुंलदवीचि[0]. [2]K. स्फटिकमणिनिकरइसजनले, CM. पफलिवा (M. ह) णिकरजलो. [3]CN. वीचिपर (M. वरवर) घोणणिणादो. K. पङ्कजरेणुपरागपिषङ्ग. [4]C. पटुपवनललितदविहन-कुलो. K. विलुलितकमलकुवलयदले. [5]C. मीणकुलकुलभीमतरघु. K. मोटितकल्पतरुस्थित-शाखे. [6]CN. खुभिदघण (N. घण) णणिसरवो. [7]C. तुंगमहीरसमाणनिरुद्धो. K. क्रीडित दानसुगन्धमहोर्मे. [8]C. रुम्बिद इव सपदि सलिलणिहो. K. सुरगज इह सुरसरिभितिः.

[अति]कृत्या [1]पञ्चमान्त्ये चाष्टमेकादशे गुरु ।
द्वादशञ्चेति विज्ञेयं नामतश्चपला च सा ॥ ३१७ ॥

यथा— [1]मुणिगणसंथविदोधिअतेजो विधुणिअ [2]तिमिरदिघघणपडं
[3]कमलवणाइं [4]विबोधअमाणो [5]जदिगणमुणिगणपरिपठिदो
[6]भुजगसहस्सविवड्ढिदपादो [7]सुतविदकणअसदिसवपुओ
[8]करणिअरेहि पसादिअ [9]लोअं उदयदि वरतणु
दिवसकरो ॥ ३१८ ॥

पञ्चमं द्वादशं चैव दीर्घमन्त्यं त्रयोदशम् ।
उत्कृत्या यो भवेत् पादे वृत्तं वेगवती [1]तु तत् ॥ ३१९ ॥

यथा— [1]गगणतलङ्गणमभिरुहमाणो [2]उडुगणगहगणसमुपगदो
[3]हलधरआणणसुरुचिररूपो [4]जुवइजणसुहिदो मदकरओ ।
[5]किरणपडंसुअमवकिरमाणो [6]रजदगिरिसिहरसदिसवळू
[7]उदयदि सम्पदि एस जगदीवो [8]कुमुदवणरुचिर-
विमलकरो ॥ ३२० ॥

एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेयाः शीर्षकाणां तु जातयः ।
पुनर्नत्कुटानां च लक्षणं सन्निबोधत ॥ ३२१ ॥
अष्टौ नत्कुटानां च तु विज्ञेया मूलजातयः ।
दर्शनं लक्षणं तासां नामानि च निबोधत ॥ ३२२ ॥
रथोद्धता बुद्बुदकमुद्गता वंशपत्रकम् ।
प्रमिताक्षरा केतुमती हंसास्यं तोटकं तथा ॥ ३२३ ॥

317 (C. 298 ; K. 263) [1]CK. प्रकृत्या पञ्चमान्त्ये च (तु) षष्ट०. [2]K. यथा. 318 (C. 299 ; K. 264) [1]C. मुणिगणसंयविचयधिषतेजो. K. मुनिगनणन्तविविड्ढितेजा. [2]C. तिमिरवघणघतव. K. तिमिरपटं. [3]C. कंलपणाइ. [4]C. बोहषमाणो. [5]C. जदिगणमुनिघणपरिपठितो. K. यदिगणपरिपठिदो. [6]C. भुजगसहस्सविवधिदपादो. K. भुजगसहस्सविवधित्या. [7]C. सुतविदकरणअसुसदिसवपूक. K. सो वितविकरणचयो. [8]C. करणिअरेहि पसदिअलोओ. K. उदयति स एव यथावि. [9]C. लोओ. K. लोओ वेरतदिवसकरो. 319 (C. 296 ; K. 277) [1]K. यथा. 320 (C. 297 ; K. 278) [1]C. ०मह्रिरुहमाणो. [2]C. उडुगण गहण समुपगतो. K. उडुगणसमाषगदो. [3]C. ०णरुचिररूप०. K. युवतिजणाणं सुरचितरूपा. [4]C. ज्वलजणसहिदमदकर करको. K. सुखितदयितजणमदणकरो. [5]C. ०पडंसुपपिकिरमाणो. K. ०सहस्सविमुच्चितवन्दो. [6]C. रजदगिरिसहिरसदिसवह्. K. रजतिरिशिखरसदिसवधू. [7]C. उदयदि सपदि षसु. K. उदयदि संपदि षरु. [8]C. कुमुदवणरुचिरमविलमकरो. 321 (C. 304 ; K. 279), 322 (C. 305 ; K. 280). 323 (C. 306 ; K. 281).

प्रथमं च [1]तृतीयं च सप्तमं नवमान्तिकम् ।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे नत्कुटं तद्रथोद्धतम्[2] ॥ ३२४ ॥

यथा— [1]एसिआ [2]कमलब्भगेहआ [3]रेणुपिंजरिदचारुगदिआ ।
[4]सादरं मदकलोपगुंजिदा हिण्डदे सरोवरम्मि छप्पदी ॥ ३२५ ॥

[1]तृतीयं दशमं चान्त्यं नवमैकादशं गुरु ।
बुद्बुदं चातिजगती विज्ञेयं नत्कुटं तु तत् ॥ ३२६ ॥

यथा— [1]तरुसंडअवु (खु M) हि एस रो
घणणादभि हि अ मणो हरो
असुदीण दीणागमणो णु (सं M) किदो
समुपेइ × दायिणि कमल भो स पादव ॥ ३२७ ॥

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं च तथैव च ।
[1]चतुर्दशं द्वादशं च नैधनं च भवन्ति वै ॥ ३२८ ॥
यस्मिन्नष्टिकृते पादे गुरूण्येतानि नित्यशः ।
छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमतत् तु नत्कुटं ह्युद्गतं यथा ॥ ३२९ ॥

कमलाअरं कुसुमिदं [1]कलहंससंकुलं
[2]वरहत्थिजूथकलुसोद[अ]सागरोवमं[3] ।
[4]एस मन्द मन्द मधुवाररवाणुकूलदं
[5]कुरं रोरुवेइ [6]तरिदं सरदागमे सरं ॥ ३३० ॥

324 (C. 308 ; K. 282) [1]C. द्वितीयं. [2]C. reads before this 307 as सप्तमं तृतीयकं यत्र चैव नवमं सनैधनम् । गुरूणि त्रैष्टुभे पादतो गुरु भवेद्रथोद्धता त्रैष्टुभं भवति तत्र नत्कुटम् 325 (C. 309 ; K. 283) [1]K. एसिका. C. इंयषा. [2]K. ०गब्भागेहक. C. ०ब्भगहषो. [3]K. रेणुपिञ्जरिदचारुगतिका. C. षोषरेणुषोजरिद साऊपंतिषा. [4]C. सारपडुरगुणंपहतिषा. [5]CM. हाडदे (M. होण्दु) सरवमि छंपषा. K. हिण्डते सिखरम्मिछप्पदम्मो. 326 (C. 310) [1]K. reads this as follows : पञ्चमं सप्तमं चैव निधनं च गुरूण्यथ । पादे तु बृहती संस्थे यत्र तत् बुदबुदं तद् यथा ॥ २८४ ॥ 327 (C. 311) [1]K. gives the ex. as follows : तडिगुणावद्धविवषोसेदखगपसोहिदो णभसि गजी ससुका षोवंवरदिपगमे कत्त × × × २८५ ॥ 328 (C. 312 ; cf. K. 286) [1]K. द्वादशं षोडशं चैव चतुर्दशमथापि च. 329 (C. 313 ; cf. K. 287). 330 (C. 314 ; cf. K. 288) [1]C. हलभरसंकुलं. M. हलहर०. [2]C. वरहथिभाह कलसितष. M. वरहथिजूहकलसिषष. [3]CM. ०सागरोपमं. [4]CM. षसु मंदषसुमं (-द M) मन्द महुषट्टवराणुकुलदं. [5]C. कुररीलोलुवेल. [6]तरिष सदागमे सवायन्तु. [7]K. reads the ex. as follows : षण सण्डकं जहादि कोसिषो वायसाहदो, भयभीदषो च × × × यदि पादवं दीणषो । तरुकोटरं दिसंपदं लोलणेत्तषो × × × समभिद्दुदो णिसिचरो णयंयंदिपोहिदो.

[1]यत्र चतुर्थषष्ठदशमैः प्रथमनिधनकैः
भूषितमक्षरै [2]गुरुकृतैः [3]श्रवणसुखकरैः ।
[4]तत् खलु वंशपत्रपतितं मुनिगणगदितं
[5]नर्कुटकं वदन्ति नियमादुपवृत्तिरचितम् ॥ ३३१ ॥

यथा— [1]चूदवणं पफुल्लतिलअं [2]कुरवअसहिदं
[3]चारुअसोअ[मलि]कलि[दं] कुसुमसमुदिदं ।
माधवकाणणं जुवदिआजणमदजणणं
[4]हिण्डइ कोइलो [एस सदासवण]-मधुरवो ॥ ३३२ ॥

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं नैधनं तथा ।
गुरूण्येतानि पादे तु [1]जागते प्रमिताक्षरम् ॥ ३३३ ॥

यथा— मधुकाणणे भमिअ एस चिरं [1]जुवइमुहासवसमुव्विहिदो ।
कमलाकरे [2]सुरभिपंकजए अवहिण्डदे सरदि हंसजुवा ॥ ३३४ ॥
[कमलायरेसु [1]भमिऊण चिरं [2]भसलीमुहासवपिवासुअओ[3] ।
[4]मधूभूसिदं [5]सुरभिचूदवणं परिहिण्डदे सुतणु छप्पदओ] ॥३३५॥

आद्ये चतुर्दश च मात्रा अन्यत्र च षोडश भवन्ति तथा ।
ज्ञेया हि सा विषमपादे केतुमति नर्कुटं जातिः ॥ ३३६ ॥

यथा— कुअं विलोडिअ [गअवरे] सरे विक[सिअ]पंकअम्मि [ग]दे ।
पंकअं विहाय [भमरजुवा भमइ] भमरीगणं परिगहिअ ॥३३७॥

331 (C. 315 ; K. 289) [1]C. om. यत्र. [2]C. om. गुरुकृतैः. [3]C. तु कविभिः. [4]C. गुरुभिः कविजनायितं. [5]C. तत् खलुवंशपत्रपतिम् चरण विधिगतम्. 332 (C. 316 ; K. 290) [1]K. प्फुल्लिअलअं. C. सूदपणपु लइ तिलतलअ. [2]CM. कुरवक (कुरपअ. M) सहिदं (अंM). [3]C. माहवमासए वणे वणे जुवइसहअरी. [4]C. हिंडइ कोइली सहाकरसासव मंहुरवी. K. हिण्ड × कोकिला फर × × × स वनमहुरवा. 333 (C. 317 ; K. 291) [1]K. यत्र तत्. 334 (C. 318 ; K. 292) [1]C. द्रवइमुहाइकसमंविहिषा. [2]CM. [0]पङ्कअए अवहिसएसरइ सवयि (संवकिN) [3]K. as in 335. 335 (K. 292) [1]K. रभिऊए. [2]K. भमली. [3]K. [0]सुणओ for पिवासुअओ. [4]K. मधुसूसिदं च. [5]K. सुरदि. 336 (C. 319). 337 (C. 320) [1]K. reads 336 as in 339 below. Our reconstruction is conjectural. CM. reads as follows : कुञ्ज (ञ्ज M.) विल (लव. C.) मससेविक पपक अंमिगद (अंश्मिदे, C.) मरणिआ पकं विहाय भीमअभमरिहरण परि सहिआ.

तृतीयं पञ्चमान्त्यानि प्रथमे सचतुर्थकम् ।
षष्ठं च नैधने वाथ गुरूणि ध्वजिनी यथा ॥ ३३८ ॥
[1]विलसन्तिआ कमलसण्डे [2][सु]वसन्तए कुसुमलुद्धा ।
[3]तुरियं णिपीअ मधुमत्ता छप्पदि आकुलं समुपजादि ॥ ३३९ ॥

[1]द्वितीयसप्तमान्त्याश्च चतुर्थकं
गुरु यत्राहि षष्ठो दशमोऽपि वा ।
अथोदितो हि पादेऽथ[च] जागते
भवेदितं हंसास्यमिति संस्मृतम् ॥ ३४० ॥

यथा— [1][सुगन्धवादा वान्ति हि] समाणिओ सरम्मि रम्मए फुल्लअपंकजे ।
तरङ्गसंकुले छप्पआलिअं विलोभअन्तओ पक्ख सणाहिअं ॥ ३४१ ॥
तृतीयं च चतुर्थं च षष्ठं सप्तममेव वा
दशमं नैधनं चैव गुरूणि च भवन्ति हि ॥ ३४२ ॥
पादे तु जागते यत्र शेषाणि च लघून्यथ ।
हंसास्यं नाम विज्ञेयं गदितं नर्कुटं यथा ॥ ३४३ ॥
[1]दिजहंसावतिण्णे[2] सलिले सरे [3]कुसुमामोदलुद्धा कमलाकरे ।
[4]णलिणीपत्तमज्झे परिहिण्डदि भभणायासखिण्णा भमरावली ॥ ३४४ ॥
[1]यदिहान्त्यतृतीयकषष्ठगतैर्नधमे नवमेन च भूषित[क]म् ।
[2]गुरुभिः सहितं त्विह तद्गदितं भुवि तोटकमेव हि नर्कुटकम् ॥ ३४५ ॥

338 (K. 293). 339 (K. 294) [1]See note 1 on 337. [2]K. पुकसुअन्तके. [3]K. तुरिअपपीत. 340 (C. 321) [1]K. as in 342-343 below. 341 (C. 322) [1]CM. हालह (लाहंद M.) ओग (औए M) समणिओ सरंमिरसए बु (पु. M.) लंअपङ्कए तरङ्ग संगु (कु. M) ले चपअकालिए विलोऽन्तओ पक (पंक. M) सणाहिअ. K. as in 344. 342-343 (K. 295-296). 344 (K. 297) [1]C. reads as in 341. [2]K. [0]धकंसे for वतिषे. [3]K. कुसुमोदलुद्धको (क) मलाकरे. [4]K. पत्तामज्जो परिहिण्डे दा. 345 (C. 323 ; K. 298) [1]C. यदि षष्ठतृतीयकनैधनके नवमो च भूमितम षट्पदं, K. [0]भूषि(त)पदम्. [2]K. गुरुभिः सततं त्विह तद्गदितं.

[1]यत्र चतुर्थषष्ठदशमैः प्रथमनिधनकैः
भूषितमक्षरै [2]र्गुरुकृतैः [3]श्रवणसुखकरैः ।
[4]तत् खलु वंशपत्रपतितं मुनिगणगदितं
[5]नर्कुटकं वदन्ति नियमादुपवृत्तिरचितम् ॥ ३३१ ॥

यथा— [1]चूदवणं पफुल्लतिलअं [2]कुरवअसहिदं
[3]चारुअसोअ[मलि]कलि[दं] कुसुमसमुदिदं ।
माधवकाणणं जुवदिआजणमदजणणं
[4]हिण्डइ कोइलो [एस सदासवण]-मधुरवो ॥ ३३२ ॥

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं नैधनं तथा ।
गुरूण्येतानि पादे तु [1]जागते प्रमिताक्षरम् ॥ ३३३ ॥

यथा— मधुकाणणे भमिअ एस चिरं [1]जुवइमुहासवसमुव्विहिदो ।
कमलाकरे [2]सुरभिपंकजए अवहिण्डदे सरदि हंसजुवा ॥ ३३४ ॥
[कमलायरेसु [1]भमिऊण चिरं [2]भसलीमुहासवपिवासुअओ[3] ।
[4]मधूभूसिदं [5]सुरभिचूदवणं परिहिण्डदे सुतणु छप्पदओ] ॥३३५॥

आद्ये चतुर्दश च मात्रा अन्यत्र च षोडश भवन्ति तथा ।
ज्ञेया हि सा विषमपादे केतुमति नर्कुटं जातिः ॥ ३३६ ॥

यथा— कुञ्जं विलोडिअ [गअवरे] सरे विक[सिअ]पंकअम्मि [ग]दे ।
पंकअं विहाय [भमरजुवा भमइ] भमरीगणं परिगहिअ ॥३३७॥

331 (C. 315 ; K. 289) [1]C. om. यत्र. [2]C. om. गुरुकृतैः. [3]C. तु कविभिः. [4]C. गुरुभिः कविजनायितं. [5]C. तत् खलुवंशपत्रपतिम् चरण विधिगतम्. 332 (C. 316 ; K. 290) [1]K. पफुल्लिअलअं. C. सूदपणपुंलइ तिलतलअ. [2]CM. कुरवक (कुरपअ. M) सहिदं (अंM). [3]C. माहवमासए वणे वणे जुवइसहअरी. [4]C. हिंडइ कोइलो सहाकरसासव मंहुरवो. K. हिण्ड × कोकिला फर × × × स वनमहुरवा. 333 (C. 317 ; K. 291) [1]K. यत्र तत्. 334 (C. 318 ; K. 292) [1]C. द्रवइमुहाइकसमंविहिआ. [2]CM. ⁰पङ्कअए अवहिसएसरइ सवयि (संवकिN) [3]K. as in 335. 335 (K. 292) [1]K. रभिऊण. [2]K. भमली. [3]K. ⁰सुणओ for पिवासुअओ. [4]K. मधुसूसिदं च. [5]K. सुरदि. 336 (C. 319). 337 (C. 320) [1]K. reads 336 as in 339 below. Our reconstruction is conjectural. CM. reads as follows : कुञ्ज (ञ्जं M.) विल (लव. C.) मससेविक पपक अंमिगद (अंग्मिदे, C.) मरणिआ पकं विहाय भीमअभमरिहरण परि सहिआ.

तृतीयं पञ्चमान्त्यानि प्रथमे सचतुर्थकम् ।
षष्ठं च नैधने वाथ गुरूणि ध्वजिनी यथा ॥ ३३८ ॥
[1]विलसन्तिआ कमलसण्डे [2][सु]वसन्तए कुसुमलुद्धा ।
[3]तुरियं णिपीअ मधुमत्ता छप्पदि आकुलं समुपजादि ॥ ३३९ ॥

[1]द्वितीयसप्तमान्त्याश्च चतुर्थकं
गुरु यदाहि षष्ठो दशमोऽपि वा ।
अथोदितो हि पादेऽथ[च] जागते
भवेदितं हंसास्यमिति संस्मृतम् ॥ ३४० ॥

यथा— [1][सुगन्धवादा वान्ति हि] समाणिओ सरम्मि रम्मए
फुल्लअपंकजे ।
तरङ्गसंकुले छप्पअआलिअं विलोभअन्तओ पक्ख
सणाहिअं ॥ ३४१ ॥

तृतीयं च चतुर्थं च षष्ठं सप्तममेव वा
दशमं नैधनं चैव गुरूणि च भवन्ति हि ॥ ३४२ ॥
पादे तु जागते यत्र शेषाणि च लघून्यथ ।
हंसास्यं नाम विज्ञेयं गदितं नर्कुटं यथा ॥ ३४३ ॥
[1]दिजहंसावतिण्णे[2] सलिले सरे [3]कुसुमामोदलुद्धा कमलाकरे ।
[4]णलिणीपत्तमज्झे परिहिण्डदि भमणायासखिण्णा
भमरावली ॥ ३४४ ॥
[1]यदिहान्त्यतृतीयकषष्ठगतैर्नैधमे नवमेन च भूषित[क]म् ।
[2]गुरुभिः सहितं त्विह तद्गदितं भुवि तोटकमेव हि
नर्कुटकम् ॥ ३४५ ॥

338 (K. 293). 339 (K. 294) [1]See note 1 on 337. [2]K. पुकसुअन्तके. [3]K. तुरिअपपीत. 340 (C. 321) [1]K. as in 342-343 below. 341 (C. 322) [1]CM. हालह (लाहंद M.) भोण (भीए M) समणिओ सरंमिरसए बु (पु. M.) लंअपङ्कए तरङ्ग संगु (कु. M) ले चपअकालिए विलोऽन्तओ पक (पंक. M) सणाहिअ. K. as in 344. 342-343 (K. 295-296). 344 (K. 297) [1]C. reads as in 341. [2]K. ⁰धकंसे for वतिणे. [3]K. कुसुमोदलुद्धको (क) मलाकरे. [4]K. पत्तामज्जो परिहिण्डेदा. 345 (C. 323 ; K. 298) [1]C. यदि षष्ठतृतीयकनैधनके नवमो च भूमितम षट्पदं, K. ⁰भूषि(त)पदम्. [2]K. गुरुभिः सततं त्विह तद्गदितं.

यथा – [1]रजणीविरमे अदिभीमरवो भयसंजणणो खगकोसिगओ ।
अणुवायसएहि [2]अवहत्थिदओ परिमग्गदे कोटरअं तुरिदं ॥३४६॥

एतास्तु जातयः प्रोक्ता [1]नत्कुटानां समासतः ।
पुनश्च खञ्जकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम्[2] ॥ ३४७ ॥
प्रमोदं खञ्जकं पूर्वं [1]भाविनी मत्तचेष्टितम् ।
एतास्तिस्रः समाख्याताः खञ्जकानां तु जातयः ॥ ३४८ ॥
[1]आद्यचतुर्थे षष्ठदशमं स षोडशमथान्त्यमेव च [1]यदि
द्वादशमेव यत्र चरणेषु सप्तदशकात् परं च विहितम् ।
छन्दसि चेत्तथा [3]गुरुभवेद्थाकृतिगतं भवेत्तु सततं
[4]मद्रकामदखञ्जकमतः पुनश्च कथितं प्रमोदकम् ॥ ३४९ ॥
यथा— [1]माधवमाससोहिद समग्गए उववणम्मि फुल्लकुसुमे
[2]णिच्च पर[ग]—पमत्तबहुपक्खिसंघपरिघट्टणादमुहले ।
कुंडिद(?) दसंडसकयार चच्चरविलोलमन्द(?)पवणे
हिण्डदि छप्पदाणुगदे मम्र—उपरदोय(?) इन्दुवदणा[3] ॥ ३५० ॥

आद्यपञ्चममथान्त्य सप्तमं स्यात् तृतीयमेघ दीर्घकम् ।
यस्याः पादयोर्गतो हि सा भाविनीति खञ्जकम् ॥ ३५१ ॥
यथा— [1]जादि वेधुणायमाणओ पुप्फरेणुगुणणिग्गओ ।
[2]कलुपंकदो पसोभिदो छप्पओ दुदं पधाविदो ॥ ३५२ ॥

यदा तृतीयसप्तमं तथाद्यपञ्चमं लघु ।
तदा तु मत्तचेष्टितं बुधा वदन्ति खञ्जकम् ॥ ३५३ ॥
यथा— पफुल्लफुल्लपादवं विहंगमोवसोभिदं ।
वणं पगीदछप्पदं उवेइ एस कोइला ॥ ३५४ ॥

346 (C. 324 ; K. 299) [1]CM. रयविषमे षतिभीमरबी भवषस (सं M) जषणो चर (पर M) कोसिष (षा C.)षो. K. रमणीसहिषो रजनीविराम गगणङ्गणए. [2]CM. पहंघिदषो सारिम (षं. M.) गल कीधरषन्तुरिष. 347 (K. 300) [1]K. नर्कुटानां. [2]C. om. 347-354. 341 (K. 301) [1]K. भावणी. 349 (K. 302) [1]K. [0]चतुर्थे. [2]K. यदि in the next foot. [3]K. चेदथाक्रतिगणं. [4]K. मद्रकामदखञ्जकमदि. 350 (K. 303) [1]K. माधवमा-पसोभिद समग्रके. [2]K. निव्वपरमत्तबह्रुपरिघट्टणाद[0]. [3]K. [0]इद्र(न्दु) वदणा. 351 (K. 304). 352 (K. 305) [1]K. जाति वेघुणयाणमानुवृदरेण गुणिनृगषो. [2]K. कल्लयं कतुपसोभिदो. 353-354 (K. 306-307).

नत्कुटानां [1]तु खञ्जानाम् एता वै मूलजातयः ।
आभ्यो विनिःसृताश्चान्या युग्मौजा विषमाक्षराः ॥ ३५५ ॥
चतुःषष्टि ध्रुवानां च विज्ञेया मूलजातयः ।
समवृत्ताक्षरकृता [1]अतोऽन्या विषमाः स्मृताः ॥ ३५६ ॥
[1][नाना]वृत्तास्तु जायन्ते ध्रुवास्तिस्रस्तु नित्यशः ।
युग्मौजाश्चापि मिश्राश्च [2]विषमार्धसमाः समाः ॥ ३५७ ॥
[1][समवृत्तासु तत्र तु] [2]पञ्चाशीतिः शते स्मृताः ।
[3]तत्रार्धविषमाणां तु षष्ट्यां चार्धश[तं] स्मृताः ।
एतदेव परीमाणं विषमाणां प्रकीर्तितम् ॥ ३५८ ॥
[1]सामान्या एव जायन्ते ध्रुवा विषमपादिका ।
[2]स्वेच्छा नाम्ना तु नाभानि [3]तासां कार्याणि वृत्तयः (?) ॥ ३५९ ॥
एतास्तु जातयः प्रोक्ता नानावृत्तसमुद्भवाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि विकल्पान् पञ्चहेतुकान् ॥ ३६० ॥
जाति[:] स्थानं प्रकारश्च प्रमाणं नाम चैव हि ।
ज्ञेया ध्रुवाणां नाट्यज्ञैर्विकल्पा पञ्चहेतुकाः ॥ ३६१ ॥
वृत्ताक्षरप्रमाणं हि जातिरित्यभिसंज्ञिताः ।
[1]समार्धविषमाभिश्च प्रकारः परिकीर्तितः ॥ ३६२ ॥
[1]षट्कलाष्टकले चैव [2]प्रमाणे द्विविधे स्मृते ।
[3]यथा गोत्रकुलाचारैर्नृणां नाम विधीयते ॥ ३६३ ॥
एवं [4]स्थानाश्रयोपेतं ध्रुवाणामपि चेष्यते ।
प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रासादिकमथान्तरम् ॥
[स्थ]ानं पञ्चविधं[5] [6]विद्याद् ध्रुवायोगसमन्वितम् ॥ ३६४ ॥

355 (C. 325 ; K. 308) [1]C. बुधैर्ज्ञेया होता. 356 (C. 326 ; K. 309) [1]C. ह्यती. 357 (C. 327 ; K. 310) [1]C. समवृत्तासु. K. समवृत्तास्तु. [2]C. पञ्चाशीतिः शते see 358 below. 358 (C. 327b-328a ; K. 311) [1]Conjectural emendation. [2]See note 2 on 357. [3]C. om. 358b. 359 (C. 328b-329a ; K. 312) [1]K. सामन्योजाश्च. [2]C. स्वच्छा. K. स्वेन. [3]K. सांकार्याणि ब्रहत्तमः. 360 (C. 329b-330a ; K. 313). 361 (C. 330b-331a ; K. 314). 362 (C. 331b-332a ; K. 315) [1]C. समार्धिविषमाणाञ्च. 363-364 (C. 332b-334 ; K. 316-317) [1]K. षट्घनीष्ट[0]. [2]C. प्रमाणं. [3]C. यथाहेतु-कुला[0]. [4]K. नामाभि. [5]CM. गानं. [6]C. ज्ञेयं श्रुयतां चास्य लक्षणम्.

नानारसार्थयुक्ता नृणां या [1]गीयते प्रवेशेषु ।
प्रावेशिकी तु नाम्ना विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३६५ ॥
[1]अङ्कान्ते निष्क्रमणे पात्राणां गीयते प्रयोगेषु ।
निष्क्रामोपगतगुणां विद्यान्नैष्क्रामिकीं तां तु ॥ ३६६ ॥
क्रममुल्लंघ्य विधिज्ञैः क्रियते या [1]द्रुतलयेन नाट्यविधौ ।
आक्षेपिकी ध्रुवा सा[ऽ]द्रुता स्थिता वाऽपि विज्ञेया ॥ ३६७ ॥
या च रसान्तरमुपगतमाक्षेपवशात् [1]प्रसादयति रङ्गम् ।
[2]रागप्रसादजननी [3]ज्ञेया प्रासादिकी सा तु ॥ ३६८ ॥
[1]विषण्णे विस्मृते क्रुद्धे सुप्ते मत्तेऽथ संग[रे][2] ।
गुरुभारावसन्ने च मूर्च्छिते पतिते तथा ॥ ३६९ ॥
[1]विषसंमूर्च्छिते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।
दोषप्रच्छादने या च गीयते [2]सान्तरा ध्रुवा ॥ ३७० ॥
ध्रुवाणां चैव सर्वासां रसभावसमन्वितम् ।
[1]तथा स्थानं प्रवक्ष्यामि यत्र गेयं प्रयत्नतः ॥ ३७१ ॥
द्विविधं तु स्मृतं स्थानं परस्थं स्वात्मसंश्रितम् ।
[1]यत्त्वाक्षेपसमायुक्तं तच्च मे सन्निबोधत ॥ ३७२ ॥
बद्धे निरुद्धे पतिते व्याधिते [1]मूर्छिते मृते ।
अवकृष्टा ध्रुवा कार्या भावे च करुणाश्रये ॥ ३७३ ॥
औत्सुक्ये ह्यवहित्थे च चिन्तायां परिदेविते ।
श्रमे दैन्ये विषादे च स्थिता कार्या ध्रुवा बुधैः ॥ ३७४ ॥
एतेष्वेव तु भावेषु करुणावेदितेषु च ।
ध्रुवा [1]द्रुता तु कर्तव्या [2]तथावेगसमाश्रया ॥ ३७५ ॥

365 (C. 335 ; K. 318) [1]K. नीयते. 366 (C. 336 ; K. 319) [1]C. अङ्कान्ते निष्क्रान्ते या तु भवेत् प्रस्तुतस्तुतियोगे. 367 (C. 337 ; K. 320) [1]C. द्रुतलयेन नृत्तविधौ. C. द्रुतलये तु. 368 (C. 338 ; K. 321) [1]K. द्रुतं प्रसादयति. [2]C. रङ्ग (ङ्गं) wrongly put before 368b. [3]K. विद्यात् प्रासादिकीं तां तु. 369 (C. 339) [1]K. om. 369. [2]C. संगते. 370 (C. 340a ; K. 322) [1]C. om. 370a. [2]K. सान्तराच्छदा. 371 (C. 340b-341a ; K. 323) [1]C. यथास्थानं. 372 (C. 341b-342a ; K. 324) [1]CK. यत्राक्षेप. 373 (C. 342bc ; K. 325) [1]C. साधिते. 374 (C. 343 ; K. 326). 375 (C. 344 ; K. 327) [1]K. हता, C. ध्रुवा. [2]K. करुणे भावसंश्रया;.

यत्र [1]प्रत्यक्षजं दुःखं [2]मृताभिहतदर्शनात् ।
स्थिता तत्र प्रयोक्तव्या करुणे तु रसे बुधैः ॥ ३७६ ॥
[1]उत्पातदर्शने चैव ह्यमर्षेऽद्भुतदर्शने ।
विषादे च [2]प्रमादे च रोषे सत्त्वप्रदर्शने ॥ ३७७ ॥
रौद्रवीरभयाद्येषु प्रत्यक्षावेदितेषु च ।
ध्रुवा द्रुतलया कार्या ह्यावेगे संभ्रमे तथा ॥ ३७८ ॥
[1]प्रसादने याचने च तथानुस्मरणेऽपि च ।
तथातिशयवाक्येषु तथा च नवसङ्गमे ॥ ३७९ ॥
[1]हर्षे च [2]प्रार्थने चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने ।
ध्रुवा प्रासादिकी कार्या तज्ज्ञैर्मध्यलयाश्रया ॥ ३८० ॥
शरीरव्यसने रोषे पुनः सन्धानकर्मणि ।
सानुबन्धा बुधैः कार्या [1]गीतज्ञैरन्तरा ध्रुवा ॥ ३८१ ॥
अध्रुवास्तु प्रवेशाः [1]स्युर्गायतो रुदतस्तथा ।
सम्भ्रमे [2]घोषणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा ॥ ३८२ ॥
एवमर्थविधिं ज्ञात्वा [1]देशकालमृतुं तथा ।
प्रकृतिं भावलिङ्गं च ततो योज्या ध्रुवा बुधैः ॥ ३८३ ॥
शीर्षकं [1]चोद्धता चैव अनुबन्धो विलम्बिता ।
[2]अड्डिता चापकृष्टा च षट्प्रकारा ध्रुवाः स्मृताः ॥ ३८४ ॥
[1]शिरःस्थानीयमेतद्धि यस्मात्तस्मात्तु शीर्षकम् ।
[2]उद्धता तूद्धतो यस्मात्तस्माद् गेया ध्रुवा बुधैः ॥ ३८५ ॥
आक्रीडितप्रवृत्तो [1]य[स्तद]र्थो लयकारकः ।
[2]नाट्योपचारजनितः सोऽनुबन्धः प्रकीर्तितः ॥ ३८६ ॥

376 (C. 345 ; K. 328) [1]K. प्रत्यक्षरं. [2]C. मृताभिहित⁰. 377 (C. 346 ; K. 329) [1]C. उत्पाते संभ्रमे. K. उत्पात दर्शनं चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने. [2]K. प्रमोदे च रोषसत्त्वस्य दर्शने, 378 (C. 347 ; K. 330). 379 (C. 348 ; K. 331) [1]C. प्रसादने संभ्रमे च. K. प्रसाद-याचने चैव. 380 (C. 349 ; K. 332) [1]C. गर्वे. N. गर्हे. [2]K. प्रार्थनायां च. 381 (C. 350 ; K. 333) [1]C. हितज्ञै⁰. 382 (C. 351 ; K. 334) [1]K. स्युर्गायनो गदतस्तथा. [2]C. प्रेषणे. 383 (C. 352 ; K. 335) [1]C. देशकालमतश्च यत्. 384 (C. 353 ; K. 336) [1]K. चोद्गता. [2]K. इति (आदि) ता. 385 (C. 354 ; K. 337) [1]C. शिरःस्था नीयते तद्धि. [2]K. उद्गता. 386 (C. 356 ; K. 338) [1]C. यं चतुर्थो लोप⁰, K. यश्चतुर्थलेप. N. यं चतुर्थोलय⁰. [2]N. नान्योप⁰.

[1]नातित्वरितसंचारा नाट्यधर्ममनुस्मृता ।
[2]सविलम्बितसञ्चारा [3]भवेदथ विलम्बिता ॥ ३८७ ॥
[1]अड्डिता तूत्कटगुणा शृङ्गाररससम्भवा ।
[2]यस्मात्तस्मात् प्रसन्ना च तस्मादेवाड्डिता स्मृता ॥ ३८८ ॥
[1]अन्यभावेषु कृष्टा च कृष्टा हेतुषु गीयते ।
यस्मात् कारुण्यसंयुक्ता अपकृष्टा भवेत्ततः ॥ ३८९ ॥
[1]या तु प्रावेशिको दीप्ता सा [2]कार्योद्धता नृणाम् ।
या समासित(?) सञ्चारा भवेदथ विलम्बिता ॥ ३९० ॥
[1]या तु प्रासादिकी नाम स्त्रीणां [2]कार्याड्डिता तु सा ।
या स्थिता सापकृष्टा तु या[ऽ] [1]द्रुता सा विलम्बिता ॥ ३९१ ॥
[1]यतो लयवाद्ययतिपद्वर्णस्तथाक्षरम् ।
अनुबन्धाति गीतेषु प्रकारा षट् प्रवेशजा ॥ ३९२ ॥
[1]शीर्षकश्चोद्धता चैव देवपार्थिवयोः स्मृते ।
[2]दिव्यपार्थिववैश्यानां स्त्रीणां योज्या तथाड्डिता ॥ ३९३ ॥
मध्यमानां प्रवेशे च ज्ञेया [1]द्रुतविलम्बिता ।
नीचानां चैव कर्तव्यं नृणां [2]नत्कुटखञ्जका ॥ ३९४ ॥
[1]खञ्जकं नत्कुटञ्चैव स्थानप्रासादिकी तथा ।
[2]कस्माल्ललितभावत्वाद्धास्यशृङ्गारयोर्यतः ॥ ३९५ ॥
कुर्यान्नीचे [1]मृते चैव अनुबन्धं लयाश्रयम् ।
स्त्रीणां राजन्यवैश्यानामपकृष्टास्तथैव च ॥ ३९६ ॥
सन्निपातास्तु चत्वारः प्रावेशिक्या भवन्ति हि ।
[1]शेषा द्विसन्निपातास्तु शीर्षकाः षट्पदाः स्मृताः ॥ ३९७ ॥

387 (C. 358 ; K. 339) [1]K. नाटीत्वरित⁰. [2]C. षविलम्बित. [3]K. जा च द्रुतविलम्बिता. 388 (C. 357 ; K. 340) [1]K. षदिता. [2]K. यस्मात् स्थान⁰. 389 (C. 355 ; K. 341) [1]C. षन्यभावेऽपकृष्टा च द्रव्य हेतुषु साध्यते. 390 (C. 360 ; K. 342a) [1]K. om. 390b. [2]K. कार्यात्वदिता. 391 (K. 342b-343a) [1]C. om. 391. [2]K. यान्तरा सानुषन्धाया. 392 (C. 359, 361 ; K. 344a) [1]K. om. 392a. 393 (C. 362 ; K. 344b-345a) [1]K. शीर्षिका. [2]C. दिव्या. K. दित्या. 394 (C. 363 ; K. 345b-346a) [1]K. द्रुतविल⁰. [2]K. खञ्जकनर्कुटे. 395 (C. 364 ; K. 346b-347a) [1]K. खञ्जकं नर्कुटं चैव. [2]K. कामाल्ल⁰. C. तस्माल्ल⁰. 396 (C. 365 ; K. 347b-348a) [1]C. तथा चैव षनुषन्धाश्रये तु सा. 397 (C. 366 ; K. 348b-349a) [1]C. शीर्षाद्दि. K. शेषा हि.

[1]स्थिता वाप्यड्डिता वापि नीचानां न हि कारयेत् ।
सर्वभावाश्रयगतौ तेषां कार्यं तु [1]नत्कुटम् ॥ ३९८ ॥
त्रयो भावा भवन्त्येषां [2]हास्यशोकभयाश्रयाः ।
एवं भावान् विदित्वा तु ध्रुवा योज्या प्रयोक्तृभिः ॥ ३९९ ॥
वस्तु प्रयोगं [1]प्रकृतिं [2]रसभावमृतुं वयः ।
देशं कालमवस्थां च ज्ञात्वा योज्या ध्रुवा बुधैः ॥ ४०० ॥
[1]वस्तु देशसमुत्थं च नगरारण्यसंभवम् ।
प्रयोगश्चैव विज्ञेयो दिव्यमानुषसंश्रयः ॥ ४०१ ॥
उत्तमाधममध्या तु त्रिविधा प्रकृतिः स्मृता ।
रसभावौ तु पूर्वोक्ता[1]वृतुः कालकृतस्तथा ॥ ४०२ ॥
शिशुयौवनवृद्धत्वं वयश्चैव प्रकीर्तितम् ।
कक्ष्यादिभेदजनितो देशस्तु [1]विविधः स्मृतः ॥ ४०३ ॥
कालो रात्रिंदिवकृतो [1]मासपक्षविनिर्मितः ।
अवस्था चैव विज्ञेया [2]सुखदुःखकृता तथा ॥ ४०४ ॥
स्थानान्येतानि तु बुधैर्नानावस्थानि नित्यशः ।
प्रयोगे [1]तु प्रयोज्यानि रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ ४०५ ॥
यानि [1]वाक्यैस्तु न ब्रूयात्तानि गीतैरुदाहरेत् ।
[2]गीतैरेव हि [3]वाक्यार्थैः रसपाको [4]बलाश्रयः ॥ ४०६ ॥
ध्रुवाणामाश्रयाः कार्या [1]औपम्यगुणसंभवाः ।
उत्तमाधममध्यानां स्त्रीणां नृणामथापि च ॥ ४०७ ॥
[1]चन्द्राग्निसूर्यपवना [2]देवपार्थिवयोः स्मृताः ।
दैत्यानां राक्षसानां च मेघपर्वतसागराः ॥ ४०८ ॥

398 (C. 367 ; K. 349b-350a) [1]K. स्थितं चाप्यदितं चैव. 399 (C. 368 ; K. 350b-351a) [1]K. नाटकम्. [2]C. हास्यवीरभयाश्रयाः. K. हास्यशोकभयानकाः. 400 (C. 369 ; K. 351b-352a) [1]KC. प्रकृतं. [2]K. रसभावाश्रितं च. C. रसभावान्वितं. 401 (C. 370 ; K. 352b-353a) [1]C. वस्तुदेशसमर्थं. K. वस्तू द्देश्य समुत्थं. 402 (C. 371 ; K. 353b-354a) [1]C. ऋतुः. 403 (C. 372 ; K. 354b-355a) [1]K. द्विविधः. 404 (C. 373 ; K. 355b-356a) [1]K. वामकादिविनिश्रितः. [2]K. सुखदुःख समुद्भवाः. 40 5 (C. 374 : K. 356b-357a) [1]K. संप्रयोज्यानि. 406 (C. 375 ; K. 357b-358a) [1]C. वाक्यैस्तु. [2]C. गतैरेव. K. नतैरेव. [3]C. वाक्यार्थैरनैः प्राते. [4]K. वलाश्रयाः. C. वलाश्रयैः. 407 (C. 376 ; K. 358b-359a) [1]C. ह्यौपम्य⁰. 408 (C. 377 ; K. 359b-360a) [1]C. ⁰सूर्यपवन. [2]C. दैव⁰.

सिद्धगन्धर्वयक्षाणां [1]ग्रहोडुवृषभाः स्मृताः ।
तपःस्थितानां सर्वेषां सूर्याग्निपवनाः स्मृताः ॥ ४०९ ॥
[1]हव्यवाहस्तु विप्राणां ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
एतेषां चैव या नार्यस्तासामौपम्यसंश्रिताः ॥ ४१० ॥
[1]विद्युदुल्कार्करश्मिश्च दिव्यानामपि च स्मृताः ।
देवतायाः प्रयोज्यास्तु नृपाणामपि ते मताः ॥ ४११ ॥
नागसिंहवृषाश्चैव नैते दिव्येषु कीर्तिताः ।
[1]वारणोर[ग]सिंहाश्च नृपाणामपि चेष्यते ॥ ४१२ ॥
महिषा रुरुसिंहाश्च क्रव्यादा पशवश्च ये ।
हिंस्रसत्त्वेषु ते कार्या [1]यक्षराक्षसभूतेषु ॥ ४१३ ॥
[1]उत्तमानां प्रयोक्तव्या नानारससमाश्रयाः ।
मत्तमातङ्गसहिता राजहंसाश्च योक्तृभिः ॥ ४१४ ॥
सारसा शिखिनः क्रोञ्चाश्चक्राह्वाः कुमुदाकराः ।
मध्यमानां प्रयोक्तव्या औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ४१५ ॥
[1]कोकिलः षट्पदो ध्वाङ्क्षः कुररः कौशिको बकः ।
पारावतः सकादम्बो ह्यधमेषु [2]प्रयोजितः ॥ ४१६ ॥
एवमेषां यथोक्तानां [1]स्त्रियो यास्तु भवन्ति हि ।
उत्तमाधममध्यानां तासाञ्चैव निबोधत ॥ ४१७ ॥
शर्वरी वसुधा ज्योत्स्ना [1]नलिनी करिणी नदी ।
नृपस्त्रीणां भवन्त्येता औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ४१८ ॥
दीर्घिका कुररी वल्ली सारसी शिखिनी मृगी ।
मध्यमानां भवन्त्येता [1]वेश्यादीनां तु नित्यशः ॥ ४१९ ॥

409 (C. 378 ; K. 360b-361a) [1]C. ग्राहेभ⁰. K. ग्रहेमः. 410 (C. 379a ; K. 361b-362a) [1]C. om. 410a. 411 (C. 379b-380a ; K. 362b-363a) [1]C. विद्युदुल्कार्करामाश्च. K. विद्युदुल्कार्करश्माद्या. 412 (C. 380b-381a ; K. 363b) [1]वारणे राजसिंहश्च. N. वारणोराज⁰. K. om. this hem. 413 (C. 381bc ; K. 364) [1]C. यक्षराक्षसभूतजाः. 414 (K. 365) [1]C. om. 414. 415 (C. 382 ; K. 366). 416 (C. 383 ; K. 367) [1]K. कोकिलं षटपदं etc. [2]K. प्रयोजयेत्. 417 (C. 384 ; K. 368) [1]C. स्त्रियामपि. 418 (C. 385 ; K. 369) [1]C. नलिनी तरुणी. K. तिन्तिनी करिणी. 419 (C. 386 ; K. 370) [1]K. वेश्यानां चैव.

[1]षट्पदी कुक्कुटी ध्वांक्षी [2]परपुष्टा[थ कौशिकी] ।
अधमानां ध्रुवास्वेताः प्रयोज्यास्तु प्रयोक्तृभिः ॥ ४२० ॥
[1]गत्यर्थोपमिता याश्च चलनार्था भवन्ति हि ।
[2]प्रावेशिक्यां बुधैरेव [3]नैष्क्रामिक्यां तथैव च ॥ ४२१ ॥
[1]प्रावेशिक्याश्रया ये च पूर्वाह्णे चैव ते स्मृताः ।
नक्तन्दिवसमुत्थास्तु [2]नैष्क्रामिक्यां स्वकालजाः ॥ ४२२ ॥
[1]सौम्याः पूर्वाह्णकाले तु मध्याह्ने दीप्तसंश्रयाः ।
अपराह्णे तथा [2]काले सन्ध्यायां करुणाश्रयाः ॥ ४२३ ॥
[1]गमनार्था हि ये प्रोक्ताः प्रावेशिक्यां भवन्ति हि ।
[2]स्थावरा ये च सम्प्राप्ता आक्षेपिक्याश्रया हि ते ॥ ४२४ ॥
[1]आक्षेपिक्याश्रिताः सर्वे द्रुताः स्थितकृतास्तथा ।
[1]आक्षेपा ह्येवमेव स्युर्द्रुताः स्थितगताश्रयाः ।
रोषामर्षसमुद्भूताः शोकाद्भूतभयानकाः ॥ ४२५ ॥
यद्द्रव्यं वसुधासंस्थं [1]भूतदैवतमाश्रितम्
तत्सर्वमुपनेयन्तु [2]गाने युक्तोपमाश्रये ॥ ४२६ ॥
स्थावरे स्थावरं कुर्यात् गतार्थेषु चलं तथा
[1]सुखदुखकृतान् भावान् औपम्यगुणसंश्रयान् ॥ ४२७ ॥
[1][तत्र] रथवाजिकुञ्जरमृगपक्षिशिविकाधिमानानाम् ।
गतिविक्रमं हि दृष्ट्वा कर्तव्याथ ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ४२८ ॥
[1]रथपत्तिवाजिवारणविमानशिक्यस्थपक्षियानेषु[2] ।
[3]द्रुतपदवर्णविशेषा कर्तव्या वै ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ४२९ ॥

420 (C. 387 ; K. 371) [1]CK. षट्पदीं कुक्कुटीं &c. [2]CK. परपुष्टां च योजयेत्. 421 (C. 388 ; K. 372) [1]K. गत्यर्थे यमिता याश्च चलनाथा. C. सत्पथा यमजा कार्या श्चपालाये. [2]K. प्रावेशिक्याः. [3]K. नैष्क्रामिक्याः. 422 (C. 389 ; K. 373) [1]K. प्रावेशिक्याश्रया यास्तु पूर्वाह्णे यास्तु ते. [2]C. ⁰क्याश्च कालजा.. 423 (C. 390 ; K. 374) [1]C. साम्या. [2]C. मध्याः. 424 (C. 391 ; K. 375a) [1]K. चलनार्था हि ये प्रोक्ता आक्षेपिक्या भवन्ति. [2]K. om. 424b. 425 (C. 392-393a ; K. 375b-376a) [1]K. om. 425a. 426 (C. 393b-394a ; K. 376b-377a) [1]K. कृतदैवतमाश्रितम्. C. मृतदैवतमानुषे. [2]K. गानयुक्तोपमाश्रये. 427 (C. 394b-395 ; K. 377bc) [1]K. सुखदुःखकृतैर्भावैरौपम्यगुणसंश्रयात्. 428 (C. 396 ; K. 378) [1]K. तुल्य. C. भूमि for तत्र. 429 (C. 397 ; K. 379) [1]C. रथसिंहपक्षिवारण⁰. K. रथपत्रवाजिवारण⁰. [2]C. ⁰शिविकान्तरिक्षयानेषु. K. ⁰सिक्यस्थपक्षियानेषु. [3]K. द्रुतदपद-वर्णवर्णैः कर्तव्या तु.

[1]ओजःकृता हि ये वै गुरुवर्णा [2]वृषगजसिंहर्क्षे[षु] ।
[3]सारसवानरहंसे तथा [4]मयूरे च कर्तव्याः ॥ ४३० ॥
[1]द्रुतगमने लघुवर्णा [2]बिलम्बितकृते तु दीर्घवर्णकृताः ।
एवं [3]स्थितद्रुतानां ज्ञात्वा भावं द्रुताः कार्याः ॥ ४३१ ॥
नास्ति [1]किञ्चिदवृत्तं हि पदं गानकृताश्रयम् ।
[2]तस्माद् गानमभिप्रेक्ष्य तद्वृत्तं योजयेद् ध्रुवम् ॥ ४३२ ॥
[1]तस्माद्वाहनगत्यर्था ध्रुवा कार्याक्षरैरेव ।
अङ्गानां समता यत्र भाण्डवाद्ये [2]भविष्यति ॥ ४३३ ॥
[1]यद् वृत्तं वाहनगतौ [1]ध्रुवा पादे विधीयते ।
तद्वृत्तं तु [2]भवेद् वाद्यं [3]अङ्गपातसमं तथा ॥ ४३४ ॥
[1]पूर्वं गानं ततो वाद्यं ततो [2]नृत्तं प्रयोजयेत् ।
गीतवाद्याङ्गसंयोगः [3]प्रयोग इति संज्ञितः ॥ ४३५ ॥
[1]हृदयस्थस्तु यो भावः [2]साङ्गाभिनयनैरथ ।
[3]निवृत्यङ्कुरसूचासु कार्यत्वभिनयान्वितः ॥ ४३६ ॥
अथ प्रासादिकी योज्या [1]प्रहर्षार्थगुणोद्भवाः ।
आकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाशभाषणम् ॥ ४३७ ॥
[1]अन्वर्था तत्र कर्तव्या [2]ध्रुवा ह्याभाषणाश्रया ।
[3]प्रासादिक्याश्रयाश्चापि ईर्षाक्रोधाश्रयापि वा ॥ ४३८ ॥
शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवान्वर्था प्रयुज्यते ।

430 (C. 398 ; K. 380) [1]K. श्रोजः क्रता तु रुवै × × × गुरुवर्णा. [2]C. वृषगजसिंहर्क्षाः. K. वृषभगजेन्द्रसिंहेषु. [3]N. सारसवाणरहंसैर्विना. C. सारसवानरहंसैस्तथा. [4]C. मयूरैश्च कर्तव्या. K. मयूरे विधातव्या. 431 (C. 399 ; K. 381) [1]C. द्रुतगमनेन लघुवर्ण. [2]K. विततगतौ च. [3]K. स्थितहतानां. C. स्थिते द्रुतानां. 432 (C. 400 ; K. 382) [1]N. तश्चिद्वृत्तं. [2]K. तस्माद्गीतिमभि. 433 (C. 401 ; K. 383) [1]K. तस्माद्वहनगत्यर्थैः. [2]K. करिष्यति. 434 (C. 402 ; K. 384) [1]C. तद्वृत्तं. K. यद्वृत्ती. [2]C. ध्रुवामाने. K. ध्रुवापादो. K. भवेच्चाद्यम्. C. भवेद् गानं. [3]K. अङ्गवाद्यसमं. 435 (C. 403 ; K. 385ab) [1]C. पूर्वंगानं. [2]C. वृत्तं. [3]K. om, प्रयोग. 436 (C. 404 ; K. 385c, 386a) [1]C. हृदयस्थास्तु ये भावाः. [2]C. सोऽङ्गजैरथ निवृत्ता. [3]K. निवृत्ताङ्कुरसूचा तु. 437 (C. 405 ; K. 386b-387a) [1]C. प्रकर्षार्थगुणोद्भवा. 438 (C. 406 ; K. 387b-388a) [1]K. अस्वर्था. [2]K. ध्रुवाद्यो भाषसंश्रयः. [3]K. प्रसादनाश्रया.

यानि [1]प्रासादिकानि स्युः स्थानानि [2]रससंश्रयात् ॥
अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी [3]त्वथ ॥ ४३९ ॥
भाषा तु [1]शूरसेनी स्याद् ध्रुवाणां [2]संप्रयोजने ।
[3]कदापि मागधी यत्र कर्तव्यं नत्कुटं बुधैः ॥ ४४० ॥
दिव्यानां [1]संस्कृतं गानं प्रमाणैस्तु विधीयते ।
अर्धसंस्कृतमेवं तु मानुषाणां प्रयोजयेत् ॥ ४४१ ॥
ये त्वौपम्यकृता दिव्या यदि तेषां प्रयोगतः ।
[1]प्रवेशो नाटकेऽपि स्याच् छृणु तेषां समाश्रयः ॥ ४४२ ॥
यस्तेषां [1]सात्त्विको भावः कर्मसंकीर्तनं च यत् ।
तत् कार्यं गानयोगे तु [2]प्रमाणविधिसंश्रयम् ॥ ४४३ ॥
छन्दः प्रमाणसंयुक्तं दिव्यानां गानमिष्यते ।
[1]स्तुत्याश्रयेण तत्कार्यं कर्मसंकीर्तनादपि ।
[2]ध्रुवापादविधौ कार्यं यच्चौपम्यगुणाश्रयम् ॥ ४४४ ॥
[1]माला वक्त्रं पुटं वृत्तं विश्लोकश्चूलिका तथा ।
उद्गाताऽपरवक्त्रं च कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ४४५ ॥
विधानं [1]छन्दसामेषां मया पूर्वमुदाहृतम् ।
जयाशीर्वादयुक्तानि कार्याण्येतानि [2]दैवते ॥ ४४६ ॥
[1]ऋग्गाथा पाणिका ह्येषां [2]बोद्धव्यास्तु प्रमाणतः ।
[3]सुश्रव्याश्चैव यस्मात्तु तस्माद् गीतेषु योजयेत् ॥ ४४७ ॥
[1]गान्धारषड्जमध्यमपञ्चमयुक्ताश्च जातयो याश्च ।
[2]एभिः प्रमाणं गाना[नां] कर्तव्यं धैवतोपेतम् ॥ ४४८ ॥

439 (C. 407-408a ; K. 388b-389) [1]K. प्रसादिकानि. [2]K. रससंश्रयाः. [3]K. तथा. 440 (C. 408b-409a ; K. 390) [1]K. सौरसानां तु. [2]CK. संप्रयोजयेत्. [3]K. यद्यापि मागधी यत्र. C. न भाषाश्चैव मागध्यात्. 441 (C. 409b-410a ; K. 391) [1]KC. संस्कृताङ्गानां. 442 (C. 410bc ; K. 392) [1]C. प्रदेशे नाटकेऽपि. K. प्रवेशे नायकं तु स्याच्. 443 (C. 411 ; K. 393) [1]C. सात्त्विके. [2]C. प्रमाणं विधिसंश्रयम्. K. प्रमाणगुणसंश्रयम्. 444 (C. 413-414a ; K. 394) [1]K. पुण्याश्रयं च. [2]K. om. this hem. 445 (C. 412, 414b-415a ; K. 395) [1]C. its variant also as मालावृत्तं पुटोपेतं. 446 (C. 415 ; K. 396) छन्दसामेतन् etc. [2]K. दैवते. 447 (C. 416 ; K. 397) [1]K. कर्फा था. [2]K. द्रष्टव्याणि. [3]K. सुश्रवश्चैव. 448 (C. 417 ; K. 398) [1]K. गान्धारमध्यमयुतः पञ्चमयुक्तास्तु जातयो यास्तु । [2]C. एभिः प्रगाण गानां. K. ताभिः प्रमाणगणां.

प्रासादिकं स्थितं चैव नैष्क्रामं [1]संप्रवेशजम् ।
[2]प्रमाणमपि कर्तव्यं चतुःस्थानसमन्वितम् ॥ ४४९ ॥
[1]प्रायशः संस्कृतं योज्यमनुष्टुप्छन्दसा कृतम् ।
नाना[2]दैवतकार्येषु अन्तरायं विना तथा ॥ ४५० ॥
[1]वक्त्रं चापरवक्त्रं च माला चेति प्रवेशजम् ।
[2]पुटं च चूलिका चैव नैष्क्रामिकीमथेष्यते ॥ ४५१ ॥
प्रासादिक्युद्गतावृत्तं स्थिते चानुष्टुभिष्यते ।
स्थानान्येतानि योज्यानि [1]प्रमाणविबुधैरथ ॥ ४५२ ॥
यदनुष्टुप्कृतं गानं स्थितस्थानसमाश्रयम् ।
[1]शापभ्रंशाश्रयकृतं [2]चिन्तादुःखसमन्वितम् ॥ ४५३ ॥
गुरुप्रायाक्षरकृतं [1]करुणस्वरजातिकम् ।
[2]प्रकृष्टवर्णबहुलं स्थितस्थानं भवेत्तु तत् ॥ ४५४ ॥
[1]उन्मादनार्थं नृणां तु [2]तथा विहरणेषु च ।
[3]दिव्यान्वयानां कर्तव्यं [4]स्थानमनुष्टुभाश्रयम् ॥ ४५५ ॥
मानुषेष्ववतीर्णस्य दिव्यस्य स्मरणाश्रयम् ।
[1]प्रमाणगानं कर्तव्यं दिव्यभावसमन्वितम् ॥ ४५६ ॥
तस्यैव दुःखविषयं [1]शोकचिन्ताविनाशनम् ।
प्रमाणगानं कर्तव्यं [2]शोकावस्थान्तराश्रयम् ॥ ४५७ ॥
ध्रुवाणां हि विधानस्य आश्रयस्य [1]विभागशः ।
[2]यथा प्रयोगः कर्तव्यः तन्मे सन्निबोधत ॥ ४५८ ॥
स्थापिते भाण्डविन्यासे [1]त्रिसाम्नि [2]परिकीर्तिते ।
[3]आश्रावणकं कर्तव्यं [4]बहिर्गीतप्रयोगकम् ॥ ४५९ ॥

449 (C. 418 ; K. 399) [1]C. संप्रवेशयेत्. [2]C. प्रमाणं परिकर्तव्यम्. 450 (C. 419 ; K. 400) [1]K. प्रायसं. [2]K. दैवतकार्ये तु. 451 (C. 420 ; K. 401) [1]K. विष्कम्भापरवक्त्रं. [2]K. पुनश्च. 452 (C. 421 ; K. 402) [1]K. प्रामाण्यस्य बुधैरथ. 453 (C. 422 ; K. 403) [1]K. स्वर्गभ्रंशा⁰. 454 (C. 423 ; K. 404) [1]K. करुणश्रुतियतिकम्. [2]K. प्रभ्रष्टवर्णं बहुकं. 455 (C. 424 ; K. 405) [1]K. उत्पादनार्थं. [2]C. तथापहरणेन च. [3]K. दिव्यान्वयं तु. [4]K. गानं पावसमाश्रयम्. 456 (C. 425 ; K. 406) [1]K. प्रायेण गानं. 457 (C. 426 ; K. 407) [1]K. शोकचिन्ताविनाशनम्. [2]C. शोकावस्थाश्रयाश्रयम्. 458 (C. 427 ; K. 408) [1]K. विशेषतः. [2]K. तथा. 459 (C. 428 ; K. 409) [1]C. त्रिंशान्ति. [2]C. संप्रकीर्तिते. [3]C. आश्रावणात् यत्. [4]C. प्रयोजयेत्.

[1]प्रयुज्य च बहिर्गीतं पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् ।
[2]पूर्वरङ्गे प्रवृत्ते तु [3]नाट्यद्वारं [4]समाश्रयेत् ॥ ४६० ॥
[1]ध्रुवा तत्र प्रकर्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ।
गत्याश्रयेण [2]नाट्यज्ञैर्गानस्य परिवर्तकम् ॥ ४६१ ॥
[1]परिक्रमेण रङ्गस्य [2]गानेनार्थवशेन वा ।
परिवर्ताः प्रयोक्तव्याः षडेव तु बुधैरथ ॥ ४६२ ॥
[1]ध्रुवा तत्र प्रकर्तव्याः देवताभिर्यथा बुधैः ।
तत्र पाताः प्रकर्तव्याः एकविंशतिरेव च ॥ ४६३ ॥
त्र्यस्रा वा चतुरस्रा वा ध्रुवा [1]नाट्ये प्रयोगतः ।
त्रिकलं [2]पादपात[नं] त्र्यस्रायां च विधीयते ॥ ४६४ ॥
[1]चतुष्कलं तु पातनं चतुरस्रगतं भवेत् ।
उत्तमे चतुरस्रा तु त्र्यस्रा चैव तु मध्यमे ॥ ४६५ ॥
[1]खञ्जं नर्कुटकं चैव ह्यधमे च प्रयोजयेत् ।
विधिः स्वरगतो ह्येष [2]भवेच्चरणपातने ॥ ४६६ ॥
संभ्रमोत्पातरोषेषु कलार्धकलमिष्यते ।
[1]त्रिकलाः द्विकलैककलाश्चतुष्कलाश्चैव [2]पादविन्यासः ॥ ४६७ ॥
तत्र च साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ।
नह्येककला द्विकला ध्रुवाविरामा भवन्ति [1]नाट्यविधौ ।
तस्मात् साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ॥ ४६८ ॥
[1]ये पूर्वोक्ता [2]भावाः स्थिताश्रया [3]द्रुताश्रया वापि [स्युः] ।
तेषां पादनिपातं ज्ञात्वा साम्यं बुधैः कार्यम् ॥ ४६९ ॥

460 (C. 429a ; K. 410) [1]C. om. 460a. [2]C. पूर्वरङ्गप्रवृत्ते षु. K. प्रयुक्ते पूर्वरङ्गे तु. [3]K. नाट्यागारं. [4]C. प्रयोजयेत्. 461 (C. 429b-430a ; K. 411a) [1]K. om. 461a. [2]K. नाट्यज्ञैः पदैरनुगतैस्तथा. 462 (C. 430b-431a ; K. 411b-412a) [1]C. परिक्रमात् तु. [2]C. तथैवार्थवशेन तु. 463 (C. 431b ; K. 412b-413a) [1]C. om. 463a. 464 (C. 432 ; K. 413b-414a) [1]K. नाट्यैः प्रयोगतः. C. नाट्यप्रयोक्तृभिः. [2]KC. ⁰पतने. 465 (C. 433 ; K. 414b-415a) [1]C. चतुरस्रं. 466 (C. 434ab ; K. 415b-416a) [1]K. वास्रं नर्कुटकं. [2]C. श्वसनपातने. 467 (C. 434c-435a ; K. 416b-417a) [1]N. त्रिकलं द्विकलं चैव. K. त्रिकलद्विकलैककल. [2]C. पादविन्यासः. 468 (C. 435b-436 ; K. 417b-418) [1]C. गानविधौ. 469 (C. 437 ; K. 419) [1]C. om. [2]C. भावस्थिता⁰, [3]K. om,

[1]अपटीक्षेपकृताश्चात्यधिकहर्षशोकरोषाद्याः ।
तत्र [2]परिच्छेऽसमाः [3]कार्यास्तज्ज्ञैः प्रवेशास्तु ॥ ४७० ॥
एवमेते बुधैर्ज्ञेया प्रयोगे [1]परिवर्तजाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ॥ ४७१ ॥
अभाण्डमेकं गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
यच् चतुर्थे परिवर्ते तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥ ४७२ ॥
[1]सन्निपातग्रहा काचित् काचिद्वै तर्जनीग्रहा ।
तथाकाशग्रहा काचिद् [2]ध्रुवा गाने भवन्ति हि ॥ ४७३ ॥
[1]ध्रुवायास्तु ग्रहो यस्मात् [2]कलाताललयान्वितः ।
स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्ज्ञै[3]र्गतिपरिक्रमे ॥ ४७४ ॥
[1]शीर्षकस्योद्धतायाश्च प्रदेशिन्या ग्रहो भवेत् ।
[2]विलम्बिताड्डितायाश्च [3]सन्निपाते तृतीयके ॥ ४७५ ॥
नत्कुटस्याड्डितायाश्च प्रासादिक्यास्तथैव च ।
सन्निपातग्रहः कार्यः [1]द्रुतायाश्चोर्ध्वजो ग्रहः ॥ ४७६ ॥
नैष्क्रामिक्यानुबन्धानां ग्रहो [1]भाण्डसमो भवेत् ।
[2]न तेषां परिवर्तस्तु कार्यो [3]गाने प्रयोक्तृभिः ॥ ४७७ ॥
[1]नत्कुटस्य तु चत्वारो ग्रहाः कार्याः प्रयोक्तृभिः ।
सन्निपातश्च शम्या च तालश्चाकाशजस्तथा ॥ ४७८ ॥
[1]संभ्रमावेगहर्षेषु प्रवेशा ये भवन्ति हि ।
ग्रहो [2]गानसमस्तत्र उद्घात्यः संप्रकीर्तितः ॥ ४७९ ॥
भूषणवासःपतने [1]वैकल्ये विस्मृते परिश्रान्ते ।
[2]दोषाच्छादनहेतोरुद्घात्या ऽन्तराया[वा]स्तु ॥ ४८० ॥

470 (C. 438 ; K. 420) [1]C. अपटाक्षेपकृताद॰. K. अपटाक्षेपकृताश्चात्य॰. [2]K. परिच्छेद-समः. [3]C. कार्यस्तज्ज्ञैः प्रवेशस्तु (प्रदेश K.) 471 (C. 439 ; K. 421) [1]C. परिकीर्तिताः. 472 (C. 440 ; K. 422). 473 (C. 441 ; K. 423) [1]C. ॰ग्रहः always. [2]C. कश्चित् always for काचित्. [2]K. ध्रुवा गाने. 474 (C. 442 ; K. 424-425a) [1]K. ध्रुवायोगस्तु ग्रह. [2]C. कालताललयान्वितः, K. कालताल समन्वितः. [3]C. गतिपराक्रमे. 475 (C. 443 ; K. 425b-426a) [1]K. शीर्षकोश्चोद्ध॰. [2]K. विलम्बिता स्थिता. [3]K. सन्निपातेन कल्पते. 476 (C. 444 ; K. 426b-427a) [1]K. यश्चोर्ध्वजो ग्रहाः. 477 (C. 445 ; K. 427b-428a) [1]K. गानसमो. [2]K. तेषां हि. [3]K. गाने प्रयो॰. 478 (C. 446 ; K. 428b) [1]K. om. 478a. 479 (C. 447 ; K. 429) [1]K. ॰वेगजाश्चै × × × सापेक्षा भवन्ति. [2]K. गानसमानस्तदुपान्त्यः संप्रकीर्तितत्. 480 (C. 448 ; K. 430) [1]C. वैकल्पे. [2]K. ॰च्छादनहेतारुध्वान्त्यो नान्तरीयास्तु. C. ॰द्घात्योरन्तरायास्तु.

एवं प्रयोक्तृभिः कार्यं ध्रुवाणां सन्निवेशनम् ।
यथास्थानाश्रयोपेतं [1]नृत्तनाट्यप्रयोगजम् ॥ ४८१ ॥
यथा वर्णादृते [1]चित्रं [2]शोभते न निवेशनम् ।
[3]एवमेवं विना गानं नाट्यं रागं न गच्छति ॥ ४८२ ॥
पूर्वरङ्गविधाने तु कर्तव्यो गानजो विधिः ।
देवपूजाधिकारश्च [1]तत्र सम्परिकीर्तितः ॥ ४८३ ॥
ततश्च काव्यबन्धेषु नानाभावसमाश्रयम् ।
ग्रामद्वयं [1]च कर्तव्यं तथा [2]साधारणाश्रयम् ॥ ४८४ ॥
मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे स्मृतः ।
साधारितं तथा गर्भे [1]विमर्शे चैव पञ्चमम् ॥ ४८५ ॥
कैशिकं च तथा कार्यं गानं [1]निर्वहणे बुधैः ।
[2]सन्निवृत्ताश्रयं चैव [3]रसभावसमन्वितम् ॥ ४८६ ॥
[1]यथारसकृता याः स्युः ध्रुवाः [2]प्रकरणाश्रयाः ।
नक्षत्राणीव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ताः ॥ ४८७ ॥

[1]मागधी प्रथमा गीतिस्तथा [2]चैवार्धमागधी ।
संभाविता तृतीया स्यात् पृथुला च तथा परा ॥ ४८८ ॥
विनिवृत्या पदानां तु मागधी समुदाहृता ।
चित्रेऽर्धमागधी चैव द्विर्निर्वृत्तपदाश्रया ॥ ४८९ ॥
वृत्तौ सम्भाविता प्रायो [गुर्वक्षरसमन्विता] ।
[पृथुलायां दक्षिणा च] लघुवाद्याक्षरान्विता ॥ ४९० ॥
[1]गानयोगे चतस्रस्तु योज्या सर्वत्र गायनैः ।
यथाक्षरकृता ह्येताः प्रयुज्यन्ते ध्रुवास्वपि ॥ ४९१ ॥

481 (C. 449 ; K. 431) [1]C. यथावृत्तकृतं तथा. 482 (C. 450 ; K. 432) [1]C. चक्रं. [2]K. न शोभाजननं भवेत्. [3]K. एवमेव विना गीतं नाट्यं रङ्गं. 483 (C. 451 ; K. 433) [1]K. स च पूर्वः प्रकीर्तितः. 484 (C. 452 ; K. 434) [1]C. न, N. प्र॰ .[2]K. तथा. 485 (C. 453 ; K. 435) [1]C. मर्शे कैशिकमध्यमम्. 486 (C. 454 ; K. 436) [1]K. निर्वहणे. [2]C. सन्निवृत्ता-श्रयश्चैव. [3]C. रसभावसमन्वितः. 487 (C. 455 ; K. 437) [1]K. तथा रसकृता नित्यं. [2]K. प्रकरणाश्रिता. 488-489 (K. 438-439) [1]C. om. these. [2]K. चैवोर्ध्वं मागधी. 490 (K. 440a) [1]C. om. 490. See XXIX. 79 and cf. Dattila 239b. 491 (K. 440bc) [1]C. om. 491.

पूर्णस्वरं [1]वाद्यविचित्रवर्णं

[2]त्रिस्थानशोभं [3]त्रियतं त्रिमात्रम् ।

रक्तं [4]समं श्लक्ष्णमलंकृतं च

[5]सुखप्रयुक्तं मधुरं च गानम् ।। ४९२ ।।

गीते प्रयत्नः प्रथमं तु कार्यः

[1]शय्यां हि नाट्यस्य वदन्ति गीतम् ।

गीते च वाद्ये च हि [2]सुप्रयुक्ते

नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ।। ४९३ ।।

एतदुक्तं मया सम्यग् ध्रुवाणां लक्षणं महत् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गातृवादकयोर्गुणान्[1] ।। ४९४ ।।

गुणात् प्रवर्तते ज्ञानं दोषाच्चित्तं निरस्यति ।

तस्माद् यत्नेन विज्ञेया गुणदोषाः समासतः ।। ४९५ ।।

गाता प्रत्यग्रवया [1]स्निग्धो मधुरस्वरोपचितकण्ठः ।

[2]लयतालकलापातप्रमाणयोगेषु तत्त्वज्ञः ।। ४९६ ।।

[1]रूपगुणकान्ति[2]संस्थानसत्त्वमाधुर्यसम्पन्ना ।

पेशलमधुरस्निग्धानुनादसमरक्तशुभकण्ठा[3] ।। ४९७ ।।

[1]सुविहितसमकविधायिन्यक्षोभ्यगीततालकुशला [च] ।

[2]आतोद्यार्पितकरणा विज्ञेया [3]गायिका श्यामा ।। ४९८ ।।

[1]सुनिविष्टपाणिलययतिनियोगज्ञौ [च] सुमधुरलघुहस्तौ ।

[2]गातृगुणैश्चोपेतौ अवहितमनसौ सुसंगीतौ ।। ४९९ ।।

492 (C. 456 ; K. 441) [1]C. तत विलम्बिवर्णं. [2]K. त्रिस्थानशामि⁰. [3]KC. त्रितयं. [4]K. सम⁰. [5]K. मुखं प्रशस्तं. 493 (C. 457 ; K. 442) [1]C. शय्या. [2]C. सुप्रयुक्तौ. 494 (C. 458 ; K. 443) [1]K. here ends ch. XXXII. and begins ch. XXXIII. (गुणाध्यायः). 495 (K. XXXIII. 1). 496 (C. 459 ; K. XXXIII 2) [1]C. स्निग्ध-स्वर मधुरमांसलोपचितः. [2]C. ⁰कलामानप्रमाण⁰. 497 (C. 460 ; K. XXXIII. 3) [1]K. ⁰कान्तियुक्ता. [2]C. ⁰संस्थान धैर्यमाधुर्यसम्पन्नः. K. माधुर्योपेतसत्त्वसम्पन्नाः. [3]C. ⁰शुभकण्ठः. K. ⁰शुभकण्ठाः. 498 (C. first 461 ; K. XXXIII. 4) [1]C. reads अवसितशरीरमनसो सुनिविष्टो मधुरसञ्चारः. K. सुविहितसमकविधायिन्याक्षोभ्य गीततालयकुशलाः. [2]C. अन्योन्यार्पितकरणा. [3]K. गायिका श्यामाः. C. गायिकाः श्यामाः. 499 (C. second 461 ; K. XXXIII. 7) [1]K. सुनिविष्ट × × वाणिलय नियोगज्ञौ सुमधुरं प्रलयहस्तौ. C. ⁰लययतिविशारदोपमित⁰. [2]C. गात्रगुणै⁰.

[1]स्फुटरचितचित्रकरणौ [2]जितश्रमौ रक्तकण्ठौ प्रवीणौ ।

[3]चित्रादिवाद्यकुशलौ [4]वीणाया वादकौ भवतः ।। ५०० ।।

बलवानवहितबुद्धिर्गीतलयज्ञस्तथा सुसंगीतः ।

श्रावकमधुरः स्निग्धो [1]दृढानिलो वंशवादी स्यात् ।। ५०१ ।।

अविचलितमविच्छिन्नं [1]वर्णालंकारबोधकं मधुरम् ।

स्निग्धं [2]दोषावरणं [3]वेणोरेवं स्मृतं वाद्यम् ।। ५०२ ।।

प्रायेण तु स्वभावात् स्त्रीणां गानं नृणां च [1]पाठ्यविधिः ।

स्त्रीणां स्वभावमधुरः कण्ठो नृणां [2]बलवत्वं च ।। ५०३ ।।

यः स्त्रीणां [1]पाठ्यगुणो भवति नृणां च गानमधुरत्वम् ।

ज्ञेयः सोऽलंकारो [2]नहि स्वभावो भवति तेषाम् ।। ५०४ ।।

यद्यपि पुरुषो नेता गीतविधानं तु लक्षणोपेतम् ।

माधुर्यगुणविहीनं शोभाजननं न [1]तद् भवति ।। ५०५ ।।

एवं स्वभावसिद्धं स्त्रीणां गानं नृणां च [1]पाठ्यविधिः ।

अपरस्परसम्पन्नं कार्यं [2]चायासनिष्पन्नम् ।। ५०६ ।।

प्रायेण दानवासुररक्षयक्षोरगा विविधचेष्टाः ।

वाक्याश्रिताः प्रयोगे भवन्ति पुरुषाङ्गनाबद्धाः ।। ५०७ ।।

स्त्रीभिः कार्यः प्रयत्नेन प्रयोगः पुरुषाश्रयः ।

यस्मात् स्वभावोपहितो विलासः स्त्रीकृतो भवेत् ।। ५०८ ।।

नित्यं व्यायामयोग्याभिर्नृणां भवति सौष्ठवम् ।

स्वभावतस्तु मधुरं स्त्रीणामङ्गविचेष्टितम् ।। ५०९ ।।

एवं स्त्रीणां तु पुरुषैरुपदेष्टव्यमेव हि ।

गानं वाद्यं च पाठ्यं च नानाप्रकृतिसम्भवम् ।। ५१० ।।

500 (C. 462 ; K. XXXIII. 8) [1]K. ⁰विचित्रकरणौ. [2]K. गीतं श्रवणौ च तौ प्रवीणौ च. C. ⁰रक्तकण्ठवीणौ. [3]K. ⁰कुशली. [4]K. वीणाभ्यां वादकौ भवतः. 501 (C. 464 ; K. XXXIII. 9) [1]K. दृढपाणि × × वेदिको ज्ञेयः. 502 (C. 463 ; K. XXXIII. 10) [1]C. वर्णालंकारमोदकं. K. ⁰मविच्छिन्न⁰. [2]K. दोषावारण. C. दोषविहीनं. CN. प्रच्छादक [3]वैणवं . (स्मृतं. N) 503 (C. 465 ; K. XXXIII. 5) [1]KC. वाद्यविधिः. [2]K. सुललितत्वं च. 504 (C. 466 ; K. XXXIII. 6) [1]C. वाद्यगुणो. [2]K. ⁰ऽसौ नहि स्वभावो ह्ययं. 505-506 (C. 467-468) [1]C. न तद्भाति. [2]C. वायस निष्पन्नम्. 507-510 (C. 469-472).

अवैस्वर्यं भवेत् स्त्रीणां गान वाद्य क्रियास्वथ ।
नहि तत् [1][व]र्णमाधुर्यं पुरुषेषु भविष्यति ॥ ५११ ॥
स्मृतिर्मतिश्च मेधा च ऊहापोहस्तथैव च ।
शिष्यनिष्पादनं चैव षडाचार्यगुणाः स्मृताः [1] ॥ ५१२ ॥
मेधा स्मृतिर्गुणा श्लाघा रागः संघर्ष एव च ।
उत्साहश्च षडेवैते शिष्यस्यापि गुणाः स्मृताः ॥ ५१३ ॥

श्रावकोऽथ [1]घनः स्निग्धो [2]मधुरस्त्ववधानवान् ।
त्रिस्थानशोभीत्येवं च [3]षट् कण्ठस्य गुणाः स्मृताः ॥ ५१४ ॥
[1]दूरात्तु श्रूयते यस्मात् तस्माच्छ्रावक उच्यते ।
श्रावको सुस्वरो [2]यस्तु न विक्षिप्तो घनः स्मृतः ॥ ५१५ ॥
[1]सुश्रवः स त्वपरुषः स्निग्धस्तज्ज्ञैः प्रकीर्तितः ।
[2]महास्थानेऽप्यवैस्वर्यं स वै मधुर उच्यते ॥ ५१६ ॥
[1]स्वरेऽधिके च हीने च ह्यविरक्तो ऽवधानवान् ।
[2]शिरःकण्ठेष्वभिहतं [तत्]स्थानमधुरस्वरैः ॥ ५१७ ॥
त्रिस्थानेऽपि हि माधुर्यं यस्य नित्यं विधीयते ।
त्रिस्थानशोभीत्येवं तु [1]स हि तज्ज्ञैः प्रकीर्तितः ॥ ५१८ ॥

[1]कपिलोऽव्यवस्थितश्चैव तथा सन्दष्ट एव च ।
काकी च तुम्बकी चैव पञ्च दोषा भवन्ति हि ॥ ५१९ ॥
[1]वैस्वर्यं च भवेद् यत्र [2]तथा स्याद् [घर्घ]रायितम् ।
कपिलः स तु विज्ञेयः श्लेष्मकण्ठस्तथैव च ॥ ५२० ॥

511 (C. 473) [1]C. कर्णमाधुर्य. 512 (C. 474) [1]After XXXIII. 10, K. has the following: अतेः ज्ञानविज्ञानकरणवचनप्रयोगसिद्धिशिष्यनिष्पादनानि षडाचार्यगुणाः. 513 (C. 475). 514 (C. 476; K. XXXIII. 11) [1]C. घन⁰. [2]K. मधुरो ह्यव⁰. M. मधुरस्वरधाः. [3]K. षट्काङ्गस्य. 515 (C. 477; K. XXXIII. 12) [1]K. हृदात्त. [2]K. यस्मादच्छिद्रः. 516 (C. 478b-479a; K. XXXIII. 13) [1]K. मरुघध्वनि संयुक्तः. [2]K. मान (मनः ?) प्रह्लादनकरः. 517 (C. 478a; K. XXXIII. 14) [1]स्वरेऽधिके च हीने च.C. स्वराधिको विहीनो वा. [2]K. ⁰ष्वभिहितं त्रिस्थान. 518 (C. 479bc; K. XXXIII. 15a) [1]C. सकण्ठो मधुरः स्मृतः. 519 (C. 480; K. XXXIII. 15b-16a) [1]C. कपिलोऽव्यवस्थितः काकी तुम्बी संदष्टकस्तथा । समासतस्त्वमी पञ्च कण्ठदोषा भवन्ति हि. 520 (C. 481a; K. XXXIII. 16b-17a) [1]K. वैस्व (स्व)र्यं भवेत्तत्र. [2]C. तथा गुरुकरार्पितम्.

ऊनताधिकता वापि स्वराणां यत्र दृश्यते ।
कृशत्वदोषतश्चैवः ज्ञेयः स [1]त्वव्यवस्थितः ॥ ५२१ ।
[1]दन्तप्रयोगात् सन्दष्टः स्वाचार्यैः परिकीर्तितः ।
[2]यो न निस्तरति स्थाने स्वरमुच्चारणगतम् ॥ ५२२ ॥
[1]तथा रूक्षस्वरश्चैव स काकीत्यभिसंज्ञितः ।
[2]नासागतस्वरो यस्तु तुम्बकी सोऽभिधीयते ॥ ५२३ ॥
[1]एते गुणाश्च दोषाश्च तत्त्वतः [2]कथिता मया ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यवनद्धविधिं पुनः ॥ ५२४ ॥
गान्धर्वमेतत् कथितं मया हि
पूर्वं यदुक्तं [1]त्विह नारदेन ।
कुर्याद्य एवं [2]मनुजः प्रयोगं
सम्मानमग्र्यं [3]लभते स लोके ॥ ५२५ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ध्रुवाविधानं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

521 (K. XXXIII. 17bc) [1]K. त्वम (न)वस्थितः. 522 (C. 482b; K. XXXIII. 18) [1]K. दन्तप्रयोगात्. C. सन्दष्ट दशनी यस्तु स सन्दष्ट इति स्मृतः. [2]C. om. 522b. 523 (C. 481b-482a; K. XXXIII. 19) [1]C. तथा विस्वरश्चैव स काकीति हि संज्ञितः. [2]K. नासाग्रग्रस्तशब्द⁰. 524 (C. 483; K. XXXIII. 21bc) [1]K. reads before this a passage which possibly belonged to the next chapter. [2]C. गदिता. 525 (C. 484; K. XXXIII. 22) [1]K. प्रपितामहेन. [2]K. नरः प्रयोगी. [3]C. कुशलो गच्छेत्.

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

[1]ततातोद्यविधिस्त्वेष मया प्रोक्तः समासतः ।
[2]अवनद्धविभागेन लक्षणं कर्म चैव हि ॥ १ ॥
[1]आतोद्यानां प्रवक्ष्यामि विधिं वादनमेव च ।
[2]मृदङ्गपणवानां च [3]दर्दुरस्य तथैव च ॥ २ ॥
[1]गान्धर्वं चैव वाद्यं च स्वातिना नारदेन च ।
[2]विस्तारगुणसम्पन्नमुक्तं लक्षणकर्मतः ॥ ३ ॥
[1]अनुवृत्त्या तथा स्वातेरातोद्यानां समासतः ।
पौष्कराणां प्रवक्ष्यामि निर्वृत्तिं सम्भवं तथा ॥ ४ ॥
अनध्याये कदाचित्तु [1]स्वातिर्वै दुर्दिने दिने ।
जलाशयं जगामाथ सलिलानयनं प्रति ॥ ५ ॥
[1]तस्मिन् सरो निषण्णे तु [2]प्रविष्टः पाकशासनः ।
[3]धाराभिर्महतीभिश्च [4]कर्तुमेकार्णवं जगत् ॥ ६ ॥
पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुवेगाज्जलाशये ।
[1]पुष्करीणां [2]पटुः शब्दः [3]पत्राणामभवत् तदा ॥ ७ ॥
[1]व[र्षा]धारोद्भवं शब्दं निशम्य [2]सहसा मुनिः ।
आश्चर्यमिति [3]मन्वानश्चावधारितवांश्च तम् ॥ ८ ॥

1 (C. 1 ; K. XXXIV. 1) [1]C. अथातोद्य⁰ ; K. तत वाच्य(द्य)विधानं यन्मयावि(भि)हितं पुरा. [2]K. अवनद्धानस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम्. 2 (C. 2 ; K. XXXIV. 3a) [1]K. om. 2a. [2]K. मृदङ्गानां समासेन लक्षणं पणवस्य च. 3 (C. 3 ; K. XXXIV. 36) [1]C. दर्दुरस्य च संक्षेपाद् विधानं नाद्यमेव च and before 2 occurs in K. the following : यथोक्तं मुनिभिः पूर्वं स्वातिनारदपुष्करैः । सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वातोद्यविभूषितम् । [2]K. om. 3b. 4 (C. 4) [1]K. om. 4. 5 (C. 5 ; K. XXXIV. 4) [1]K. मुनिर्मंहति दर्दुरे. 6 (C. 6 ; K. XXXIV. 5) [1]C. तस्मिन् परी. K. तस्मिन् जलाशये यावत्. [2]C. प्रहृष्टः. K. प्रविष्टः पावकाशनः. [3]K. ⁰महती-भिस्तु. [4]K. पूरयन्निव मेदिनीम्. 7 (C. 7 ; K. XXXIV. 6). K. पुष्करिण्या. [2]C. कलरवः. [3]C. पत्रिणाम्, K. याप्र (पत्रा)णाम⁰. 8 (C. 8 ; K. XXXIV. 7) [1]K. ववाधीरोद्भवं (*kha*), ववांधारोद्भवं. C. तेषां धीरं कलं. K. तु महामुनिः. [3]C. सम्प्राप्तं अवधारितवान् स्वयम्.

ज्येष्ठमध्यकनिष्ठं तु पत्राणामवधार्य च ।
गम्भीरं मधुरं हृद्यमाजगामाश्रमं ततः ॥ ९ ॥
गत्वा सृष्टं [1]मृदङ्गांश्च पुष्करानसृजत्ततः ।
पणवं दर्दुरांश्चैव सहितो विश्वकर्मणा ॥ १० ॥
देवानां दुन्दुभिं दृष्ट्वा चकार मुरजं ततः ।
आलिंग्यमूर्ध्वकं चैव तथैवाङ्किकमेव च ॥ ११ ॥
[1]चर्मणा चावनद्धांस्तान् मृदङ्गान् दर्दुरांस्तथा ।
तन्त्रीभिः पणवं चैवमूहापोहविशारदः ॥ १२ ॥
भूयश्चान्यान्यपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ ।
झल्लरीपटहादीनि चर्मनद्धानि तानि तु ॥ १३ ॥
[1]आतोद्यसमवाये तु यानि वाद्यानि वादकैः ।
अङ्गप्रत्यङ्गयोगेन गदतो मे निबोधत ॥ १४ ॥
विपञ्ची चैव चित्रा च दारवीष्वङ्गसंज्ञिते ।
कच्छपी घोषकादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १५ ॥
[2]मृदङ्गो दर्दुरश्चैव पणवेष्वङ्गसंज्ञिते ।
झल्लरीपटहादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १६ ॥
अङ्गलक्षणसंयुक्तो विज्ञेयो वंश एव हि ।
शङ्खस्तु डक्किनी चैव प्रत्यङ्गे परिकीर्तिते ॥ १७ ॥
नास्ति किञ्चिदनायोज्यमातोद्यं दशरूपके ।
रसभावप्रयोगं तु ज्ञात्वा योज्यं विधानतः ॥ १८ ॥
उत्सवे चैव याने च नृपाणां मङ्गलेषु च ।
शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ॥ १९ ॥
[पुत्रादिके समु]त्पन्ने संग्रामे [1][योध]संकुले ।
ईदृशेषु च कार्येषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ २० ॥
स्वभावगृहवार्तायामल्पभाण्डं प्रयोजयेत् ।
उत्थानकाव्यबन्धेषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥ २१ ॥

9 (C. 9 ; K. XXXIV. 8). 10 (C. 10 ; K. XXXIII. 9) [1]CK. मृदङ्गानां. 11 (C. 11 ; K. XXXIV. 10). 12 (C. 12 ; K. XXXIV. 11) [1]K. क (च) र्मणा. 13 (C. 13 ; K. XXXIV. 12). 14-19 (C. 14-19 ; K. XXXIV. 13-18 [1]K. आतोद्यन् समवाये. [2]K. मृदङ्गा. 20 (C. 20 ; K. XXXIV. 19) [1]KC. यज्ञसंकुले. 21 (C. 21 ; K. XXXIII. 20).

अङ्गानां तु समत्वार्थं छिद्रप्रच्छादने तथा ।
विप्राप्तिहेतोः [1]शोभा[या] भाण्डवाद्यं [प्र]जायते ॥ २२ ॥
तत्रावनद्धं वक्ष्यामि विधिस्वरसमुत्थितम् ।
नानाकरणसंयुक्तं [1][नाना]जातिविभूषितम् ॥ २३ ॥
यावन्ति [1][चर्म]नद्धानि ह्यातोद्यानि द्विजोत्तमाः ।
तानि त्रिपुष्कराद्यानि त्ववनद्धमिति स्मृतम् ॥ २४ ॥
एतेषां तु पुनर्भेदाः शतसंख्याः प्रकीर्तिताः ।
[1]किं तु त्रिपुष्करस्यात्र लक्षणं प्रोच्यते मया ॥ २५ ॥
शेषाणां कर्मबाहुल्यं यस्मादस्मिन् न दृश्यते ।
न स्वरास्तत्र [प्र]हारा[1] नाक्षराणि न मार्जना ॥ २६ ॥
[1]भेरीपटह[झंझा]भिस्तथा दुन्दुभिडिण्डिमैः ।
शैथिल्यादायतत्वाच्च स्वरे गाम्भीर्यमिष्यते ॥ २७ ॥
प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।
किं तु त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिः स्मृतः ॥ २८ ॥
[1]वस्त्वात्मको भवेच्छन्दः स चापि द्विविधः स्मृतः ।
स्वरवांश्चैव विज्ञेयस्तथा चैवाभिधानवान् ॥ २९ ॥
तत्राभिधानवान्नाम नानाभावसमाश्रयः ।
स्वरवांश्चैव विज्ञेयो नानावाद्यसमाश्रयः ॥ ३० ॥
शारीर्यामेव वीणायां स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः ।
तेभ्यो विनिसृताश्चैवमातोद्येषु द्विजोत्तमाः ॥ ३१ ॥
पूर्वं शारीरादुद्भूताः स्वरा गच्छन्ति दारवीम् ।
ततः पुष्कर[जं] चैवमनुयान्ति घनं पुनः ॥ ३२ ॥
एषां बाह्वीरणैर्ज्ञेया प्रहारा वचनाश्रयाः ।
गुद्धादिभिः सदा योज्या वीणावाद्येषु योक्तृभिः ॥ ३३ ॥

22 (C. 22 ; K. XXXIV. 21) [1]KC. शोभार्थं. 23 (C. 23 ; K. XXXIV. 22) [1]KC. मानजाति०. 24 (C. 24 ; K. XXXIV. 23) [1]KC. वम (चर्म)०. 25 (C. 25 ; K. XXXIII. 24) [1]KC. किश्च त्रिपुष्करस्यत्तं. 26 (C. 26 ; K. XXXIV. 25) [1]KC. हाराश्च. 27 (C. 27 ; K. XXXIV. 26) [1]KC. भेरीपटहझंझाभि०. 28 (C. 28 ; K. XXXIV. 27). 29 (C. 29 ; K. XXXIV. 28) [1]KC. वास्त्वात्मको. 30-33 (C. 30-33 ; K. XXXIV. 29-32).

शारीर्यामथ वीणायां भिद्य जगति कादिति (?)।
भवेद् वाष्करणं तत्र नानाकरणसंयुक्तम् ॥ ३४ ॥
यं यं गाता स्वरं गच्छेत् तमातोद्यैः प्रयोजयेत् ।
यतिपाणिसमायुक्तं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ॥ ३५ ॥
पौष्करस्य तु वाद्यस्य मृदङ्गपणवाश्रयम् ।
विधानं तु प्रवक्ष्यामि दर्दुरस्य तथैव च ॥ ३६ ॥
षोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मार्गं तथैव च ।
विलेपनं षट्करणं त्रियति त्रिलयं तथा ॥ ३७ ॥
त्रिगतं [1]त्रिप्रचारं च त्रियोगं च त्रिपाणिकम् ।
दशार्धपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं[1] त्रिमार्जनम् ॥ ३८ ॥
[1]अष्टादशजातिंश्चैव विंशतिप्रकारं तथा ।
एभिः प्रकारैः सम्पन्नं वाद्यं पुष्करजं भवेत् ॥ ३९ ॥

तत्र षोडशाक्षरमिति यत्तदनुव्याख्यास्यामः—

[1]कखगघटठड[ण]तथदध[म]रलहा इति षोडशाक्षराणि स्युः ।
पुष्करवाद्ये नित्यं वाष्करणे संविधेयानि ॥ ४० ॥

चतुर्मार्गं नाम—आलिप्ताङ्कितगोमुखवितस्ता[पताश्][2] चत्वारो मार्गाः ।
विलेपनं नाम—वामोर्ध्वकप्रलेपात् ।
षट्करणं नाम—रूपं कृत[-प्रतिकृतं] प्रतिभेदो रूपशेषमोघः [3]प्रतिशुष्केति ।
त्रियति नाम—द्रुतमध्यविलम्बितयोगात् ।
त्रिगतं नाम—तत्त्वं घनमोघश्चेति ।
त्रिप्रचारं नाम—समप्रचारः विषमप्रचारः समविषमप्रचारश्चेति ।
त्रिसंयोगं नाम—गुरुसंयोगो लघुसंयोगो गुरुलघुसंयोगश्चेति ।
त्रिपाणिकं नाम—समपाणिः अवरपाणिः उपरिपाणिश्चेति ।
पंचपाणिप्रहतं नाम—समपाणिरर्धपाणिरर्धार्धपाणिः पार्श्वपाणिः प्रदेशिनी [च] इति ।
त्रिप्रहारं नाम—निगृहीतोऽर्धनिगृहीतो मुक्तश्चेति ।

34 (C. 34 ; K. XXXIV. 33). 35 (C. 35 ; K. XXXIV. 34). 36-38 (C. 36-38 ; K. XXXIV. 35-37) [1]KC. त्रिप्रकारं. 39 (C. 39 ; K. XXXIV. 38) [1]KC. विंशत्यलंकारं चैव तथाष्टादशजातिकम्. 40 (C. 40 ; K. XXXIII. 39) [1]KC. क ख ग घ ट ठ ड ढ त थ द ध य र ल ह. [2]KC. ०वितस्ताल्पत्वानि. [3]KC. प्रतिशुक्लेति.

त्रिमार्जनं नाम—[मायूरी अर्धमायूरी कर्मारवीश्चेति ।

अष्टादशजातिकं नाम—शुद्धा एकरूपा देशानुरूपा देशादपेतरूपा पर्यायः विष्कम्भः पर्यस्ता संरम्भः पार्ष्णिसमस्ता दुष्करकरणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उच्चितिका एवंवाद्या मृदङ्गपणवा अवकीर्णा अर्धावकीर्णा संप्लवा विधूतं चेति ।

विंशतिप्रकारं नाम—चित्रः समः विभक्तः छिन्नः छिन्नविद्धः विद्धः अनुविद्धः स्वरूपानुगतः अनुसृतः विच्युतः दुर्गः अवकीर्णः अर्धावकीर्णः एकरूपः परिक्षितः साचीकृतः समलेखः चित्रलेखः सर्वसमवायः दृढ इति ।]

अभिव्यक्तानि पूर्वं यान्येतानि षोडशाद्यानि ।
तान्यक्षराणि जानीत पुष्करेषु यथाक्रमम् ।
पणवे दर्दुरे चैव मृदङ्गेषु तथैव च ॥ ४१ ॥
कटरत[ठद]घास्तु दक्षिणमुखेऽत्र गहथाश्च वामके [निपा]ताः ।
थकारश्चैवोर्ध्व[के] करणधवलाश्च स्युरालिंग्ये ॥ ४२ ॥

एतेषामक्षराणां स्वरसंयोगं च व्याख्यास्यामः—तत्र अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अः इति स्वरा व्यञ्जनैः सह संयोगं गच्छन्ति ।

तत्र अकारैकारोकारैकारौकारांकारा ककारे यथा—क कि कु के को कं इति ।
इकारोकारौकारा खकारे यथा—खि खु खो इति ।
उकारैकारौकारा गकारे यथा गु गे गो इति ।
अकारैकारौकारा घकारे यथा—घ घे घो इति ।
अकारैकारौकारांकाराष्टकारे यथा—ट टि टो टं इति ।
अकारैकारौकारांकाराष्ठकारे यथा—ठ ठि ठो ठं इति ।
अकारौकारौ डकारे यथा—ड डो इति ।
अकारैकारैकारा णकारे यथा—ण णि णे इति ।
अकाराकारैकारैकारास्तकारथकारयोर्यथा—
त ता ति ते थ था थि थे इति ।
अकारोकारैकारौकारा दकारे यथा—द दु दे दो इति ।
अकारैकारौकारांकारा धकारे यथा—ध धि धो धं इति ।
अकाराकारैकारैकारा रेफे यथा—र रा रि रे इति ।
अकाराकारैकारैकारा लकारे यथा—ल ला लि ले इति ।
हकारमकारौ शुद्धौ ।

41 (C. 41 ; K. XXXIV. 40). 42 (C. 42 ; K. XXXIV. 41).

तत्र ककारघकारतकारथकारधकाराणां रेफोऽनुबन्धः यथा—घ्रुं ध्र त्रे क्रं थ्र [द्रं] ध्रं इति

ककारस्य लकारोऽप्यनुबन्धः यथा—[क्लं क्ले] इति

एवमेतैः संयोगैर्द्विहस्तसंयुक्तान्यक्षराणि भवन्ति । तत्र आङ्किके मृदङ्गे द्विपुष्करे समहस्तनिपाताद् धंकारः ।

तत्र अङ्गुलिचलनात् कुकारः । तत्रैव अवष्टम्भाद् य(ध)कारः । तत्रैव अर्धनिगृहीतस्थकारः । तत्रैव पार्ष्णिपीडितः क्लकारः । तत्रैव [1]अङ्गुलिकुञ्चतात् क्ष(ख)कारः । ऊर्ध्ववामकयोः समहस्तनिपाताद्धंकारः प्रदेशिन्या वालिंग्ये क्लेकारः ।

[2]केचिदेकवक्त्रजं केचित् त्रिवक्त्रजं केचिन्निर्वक्त्रजं इति-यथा रेफः सर्ववक्त्रेषु, दकारधकारावालिंग्यवामके, आलिंग्यदक्षिणे मकारः, वामोर्ध्वके गकारः क्वचिदालिंग्येऽपि लाघवार्थं धकारः कर्तव्यः । एवं तत्र प्रतिषेधो न कार्य इति उक्तः स्वरव्यञ्जनसंयोगः[3] ।

[4]पञ्चपाणिप्रहतमिति यदुक्तं—[5]समपाणिरर्धपाणिरर्धार्धपाणिः पार्श्वपाणिः प्रदेशिनी चेति । त एते च [6]प[ार्श्वार्ध]पाणिप्रहता निगृहीतार्धार्धनिगृहीता[द्विहस्तप्रहता] मुक्ता यथायोगं कार्या भवन्ति । तत्र समपाणिप्रहतो मकारः स निगृहीतः । [7]गकारदकारधकारा अक्षराऽर्धनिगृहीता अर्धपाणिप्रहताश्च । [8]ककारखकारटकारडकाराः पार्श्वपाणिप्रहता निगृहीताश्च । [9]तकारथकारहकारा [10]अर्धार्धपाणिप्रहता अर्धनिगृहीताश्च । [11]मकारठकारणकाररेफलकारहकारा द्विहस्तप्रहता मुक्ताः । [12]प्रदेशिनीप्रहतो मुक्तः [13]क्लंकारः । पार्श्वपाणिद्विहस्तप्रहता मुक्ताः अपि [14]द्रां ध्रं क्लंकाराः । तत्र च क्लंकारा अर्धपाणिप्रहता निगृहीताश्च । पार्श्वपाणिप्रहतो निगृहीतश्च ×कारः । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन कार्याः प्रहाराः ।

[1]KC. अङ्गुलिकूजनात् खकारः. [2]C. from here upto °संयोग omitted by K. [3]C. संयोगजः. [4]C. पञ्चपाणिप्रहतानां. [5]K. समपाण्यर्धपाण्यर्धार्धपाणिपार्श्वपाणिप्रदेशिन्यश्चेति. N. om. पार्श्वपाणिः°. [6]K. पञ्चपाणि प्रहता. [7]C. °दकारघकाराः. N. °दकार ढकाराः. [8]K. ककार खकार टकार दकाराः. C. ककार खकारणकार डकाराः. [9]K. तकारवकारावार्ध°. [10]C. °प्रहताश्च and om. अर्धनिगृहीताश्च. [11]MN. मकारढकारा मुक्ताश्च विहस्तप्रहस्तां. C. ×कार थंकारणाकारमुक्ताश्च. [12]CN. प्रदेशिन्या हतश्चालिङ्ग' (क्ल. N.). [13]C. अविभङ्गाङ्गीतयुगाश्च कृतस इत्यर्ध पाणि प्रहताः निगृहीताश्च. [14]C. om. upto °श्वकारः.

[1]षोडशैव तु दृष्टानि [2]वाद्यजान्यक्षराणि तु ।
अनेनैव [3]तु योगेन योज्यं [4]वाष्करणं बुधैः ॥ ४३ ॥

चतुर्मार्गमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।

[1]अड्डितालिप्तमार्गौ तु वितस्तो गोमुखस्तथा ।
मार्गाश्चत्वार एवैते [2]प्रहारकरणाश्रया ॥ ४४ ॥

[3]तत्रालिंग्यमृदङ्गप्रहारयुक्तोऽड्डितो मार्गः । [4]वामोर्ध्वकप्रहारयुक्तस्त्वालिप्तमार्गः । [5]ऊर्ध्वाङ्किकदक्षिणमुखो क्षिप्तहस्तप्रहतो [6]षितस्तो मार्गः । [7]आलिंग्यकरणबहुलः सर्वपुष्करप्रहतो [8]गोमुखमार्ग इति ।

[9]तत्राड्डितप्रहारजो यथा—[10]घट्टं करिथत घट्टं घेंटा घट्टं गत्थिमं गत्थि घण्टां गत्थित्थे इत्यड्डितो मार्गः ।

[11]इदानीमालिप्तमार्गः—[12]दध्रो मा माद्रो मं स्त दु पें (घ्रं) घें गु दु (गु)रणन्दुं घें प्रें (घ्र) द्रं घें द्रो मां आलिप्तमार्गवाद्यं विज्ञेयं वादकैरेवम् ।

[13]इदानीं वितस्तमार्गः—[14]तकितान् तकितान् सेनतां किंनानां घिसंकेता इदु हुदु केतां [इति] वितस्ते स्यात् ।

[इदानीं गोमुखमार्गः] [15]गुद्रक्रुद्धंमथिकटा घंघेन छिदुखु खुणोगगटत्थिमटम् इति गोमुखमार्गः । [16]अङ्गुलिप्रचलनात् वर्तितो हकारो मुक्तश्च स एष स्वस्तिकेनोर्ध्वां [कि]कयोरर्धनिगृहीतः । तयोरेवं समहस्तदर्शनात् ।

[अङ्गुलि]-प्रचालनात् हकारो मुक्त इति धित्थ तित्थ डित्थ किता खदेङ् खदेङ् [17]गुघुं दु लेण्ट भत्ति तित्थन धित्तान् हुवधे विधातव्याः । [18]एवं वितस्ते

43 (C. 43 ; K. XXXIV. 42) [1]K. षोडशैताणि. [2]K. वाद्यजात्यक्षराणि. [3]K. विधानेन [4]C. वा कारणं. K. ज्वरसं. 44 (C. 44 ; K. XXXIV. 43) [1]K. अदितालिप्तमार्गौ पुवितस्ता गोमुखौ तथा. [2]K. प्रहारकारणाश्रयाः. [3]K. एषां किल मृदङ्ग०. C. ०मृदङ्गाहारयुक्तस्त्वड्डिती. [4]MN. वामोर्ध्वप्रहारयुक्त०. C. × प्रहारयुक्त०. [5]MN. ऊर्ध्वाङ्ग दक्षिणो. C. ऊर्ध्वाक्षि०. [6]C. वितस्त. K. वितस्ता. [7]C. आलिङ्गकरण. K. आलिङ्गिककरण०. [8]K. गोमुखो०. [9]K. अदितप्रहारं जातम्. [10]C. मट्टं कथितघट्टघंटा घट्टं गत्थितुरं गत्थिमगद्य सन्धित्थ. M. मट्टं कथित घट घंटा घट्टं गत्थिदुरगथिमघण्टां सन्धित्थ. K. कटमटथिघेतटघोघेरा मराघेघेटाथिमटाघेय इत्यदितामार्गः. [11]K. om. upto मार्गः. C. om. मार्गः. [12]K. घदुघदुखं घेगुडुघेगुडु घेमुघघे घोघथु घघदो घेघघे इत्यालिप्तमार्गः. [13]K. om. upto मार्गः. [14]C. तत्र नितान्तकितातात्सेन्तांकिनान्धि संकेता इदुहुदुकेन्तां तस्ते. K. कथितातकिता तकिथे तकिते थथके तागुदा घेघेघेदा इति वितस्तामार्गः. [15]C. om. upto गोमुखमार्गः. [16]K. om. upto हुवधे विधातव्याः. [17]C. गुघुडुलोअचिति-दिमावुणुमधेरा घेघो विधातव्याः. [18]K. कुर्याद्वितस्तमार्गं दणमहविवर्जितान् प्रहारांस्तु उदूतमार्गेण विना शेषाः.

मार्गे गणे लमरवर्जितप्रहाराः स्युः । ऊर्ध्वमार्गेण विशेषाः [19]कार्यास्तु गोमुख्या खटमतिथमट्टघण्टाघुरखेट्टं खत मां (वुदु) ण किति किति किटि मां खु खु णु द्धे धे धो धो विधातव्या । [20]इदानीं गोमुखीवाद्यं—[21]ठ ड ण खेण्ट णखन्दु लंघु खेङ् घट मट्ट टां णु ध [खु खु] णां त्थि घटं घिटि मां कक्कु टां णु खेङ् किटि माङ् घे घे को मो म गोमुख्यां [स्यात्] ।

ये त्वालिप्तसमुत्था [1]सर्वे मार्गैस्तु ते विधातव्याः ।
[2]ग्रहणाक्षरसंघातैस्तु मृदङ्गानां ग्रहो भवति ॥ ४५ ॥
एतेषां तु प्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम् ।
[1]चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहणं यथा ॥ ४६ ॥

[2]घृङ् घृङ् घट घेङ् मत्थि मत्थि मटा मदत्थि ठिङ् मन घेङ् ऋङ् कथि कटाङ् त्वड्डिते । घाघ गेंद्रा तकि ता घृ घृङ् ध्रो किटि घेण्टाङ् गान् धि किटि केत्था थ कुता किता किरि दाम् इति संयोगोऽपि [वि]तस्ते तु डो माङ गुदु धेंङ घे घण्टां धे घ ट दु मा [इति] [3]आलिप्ते संयोगः कार्योऽयं वादने [4]तज्ज्ञैः ।

[5]धे घेटात्थि कटां गुट्टा घेङ् घेटा घण्टान् धि मधि त्थियं के स टे घे ग घेणो णो णम् इति

[1]गोमुख्या उक्तो यो मार्ग एतेषां पुष्कराणां [च] ।
[2]त्रिविधः प्रचारस्तत्र समो विषमः समविषम इति ॥ ४७ ॥
वामोर्ध्व[क]योर्वामसव्ययोरड्डितमार्गेऽपि[3] ।
[4]कार्यः समप्रचारस्त्वालिप्ते वाद्यकरणे तु ॥ ४८ ॥

[19]K. कार्याश्च गोमुख्यां द्रोमां द्रोमां गुडुधे गुडुधे दुमात्योति । आलिप्तमार्गे वाद्यं विज्ञेयं वादकैस्तज्ज्ञैः. [20]K. om. upto वाद्यं [21]K. घणघंटणघो गुदुघेघेदवटमटां कटां किटिमां करहल दुनाकेके दिटुंटे क्लं देघा गोमुख्यः. 45 (C. 45 ; K. XXXIV. 44) [1]C. सर्वे मार्गैस्तु. K. सर्वे मार्गास्तु विधातव्याः. [2]C. ग्रहणाक्षरसंधाने स्यादमृदङ्गात्. K. ग्रहमोक्षणसंघातैस्तु मृदङ्गाणां. 46 (C. 46 ; K. XXXIV. 45) [1]C. चतुर्गुणामपि. [2]K. वन्दुघेटां मंटाघंरोत्थिमयं कटात्थिमथिक्लं क्लाथि क्लाथि कट-किटोथिघघेडित्ता वाघं चन्द्रां वकितां चन्द्रां दधिटिटाघेटा मथिकिटिकितां टाकुतो तकिकिदो मतिसंयोगाड्डिस्ते व द्रामांगु दघेघेदो घघिदाघंद्रमाम्. [3]K. आलिप्तक संयोगः. [4]K. सम्यक् for तज्ज्ञैः. [5]K. घटागथ गुडुघोटाघेटाखोणांटा घोटखमटिघं क्लं वं घडुणोणोणा किंतारांकुतो तकिटां किकिदोम तिसंयोगाद् वितस्ते व द्रामांगुदुघेघेभेदो घघे दा घंद्रामां आवे. 47-48 (C. 47-48 ; K. prose just before XXXIV. 46) [1]K. ०गोमुख्याः । एतेषां पुष्कराणां त्रिविधः प्रचारः—समप्रचारो विषमप्रचारः समविषम-प्रचारमिति । तत्र वामोर्ध्वकयोर्वामि सव्येनैव ऊर्ध्वं [कि] तु दक्षिणक × × × । [2]C. त्रिविधस्तत्र प्रचारः. M. om. तत्र. [3]C. ०रड्डितामार्गौ. [4]K. × × हस्त प्रहितावलिप्ते वाद्यकरणे तु (XXXIV. 54).

[1]वामोर्ध्व[क]ापसव्यानां [2]प्रहते [3]वामकरः कर्तव्यः ।
[4]सव्योर्ध्वगमनानां सव्यो विषमप्रचारे तु ॥ ४९ ॥
[1]एवं स्वस्तिकयोगाद् द्वाभ्यामपि यद् भवेत् तु हस्ताभ्याम् ।
[2]मा[र्गे] वितस्तिसंज्ञे प्रहते विषमप्रचारः सः ॥ ५० ॥
स्वच्छन्दतस्तु [1]करयोः [2]प्रहतं शेषेषु मार्गकरणेषु ।
अड्डितगोमुखयोगात् समविषमो हस्तसंचारः ॥ ५१ ॥
शृङ्गारहास्ययोगे वाद्यं योज्यं तथाड्डिते मार्गे ।
वीराद्भुतरौद्राणां वितस्तमार्गेण [1]वाद्यं स्यात् ॥ ५२ ॥
करुणरसे [1]त्विह वाद्यं योज्यं [2]चालिप्तकरणमार्गेण ।
बीभत्सभयानकयोस्तथैव नित्यं [3]हि गोमुख्याः ॥ ५३ ॥
रसभावसत्त्वयोगं दृष्ट्वाभिनयं गतिप्रचारश्च ।
वाद्यं [[1]नृ]त्ते कार्यं तथा तथा स्थानसंयोगात् ॥ ५४ ॥
[1]एवं प्रहतविधानं कार्यं [2]मार्गाश्रितैः रसैः सम्यक् ।
वक्ष्याम्यतश्च भूयो [3]दर्दुरपणवाश्रितं वाद्यम् ॥ ५५ ॥

अतिवादितमनुवाद्यं समवादितमुच्यते तथा वाद्यम् ।
[1]तत्रातिवादितं स्यात् [2]पुष्कराणामग्रतो यत्र ॥ ५६ ॥
[1]यत्त्वनुगतैर्मृदङ्गै रनुवादितमुच्यते [2]तद्वाद्यम् ।
समवादितं मृदङ्गैर्ज्ञेयं साम्येन यद्वाद्यम् ॥ ५७ ॥
[1]कखगाः पण[ध]रवाङ्गो प्रहणाद् ब्रहुलां ध्राहुलाम् ।
एते वर्णा [2]नित्यं [च] पणववाद्ये प्रयोक्तव्याः ॥ ५८ ॥

49 (C. 49 ; K. XXXIV. 55) [1]K. वामोर्ध्वकमध्यानां. [2]K. प्रहतौ. C. प्रहतो. [3]C. वामस्तु कर्तव्यः. K. वामः करस्तु कर्तव्यः. [4]K. वामोर्ध्वकसंयोगात् प्रहते हस्तप्रचारं तु. 50 (C. 50) [1]K. om. 50. [2]C. माने वितस्ति⁰. 51 (C. 51 ; K. XXXIV. 56) [1]K. कराणां [2]C. शेषः प्रहतेषु. 52 (C. 52 ; K. XXXIV. 57) [1]K. मार्गं तु. 53 (C. 53 ; K. XXXIV. 58-59) [1]C. च कार्यं वाद्यं. [2]K. त्वालिप्तमार्गेण. [3]C. हि गोमुखो मुख्याम्. 54 (C. 54 ; K. XXXIV. 60) [1]K. वृत्ते. C. नित्यं. [2]C. यथाक्रमं. 55 (C. 55 ; K. XXXIV. 61) [1]K. एवं प्रतिविधानं. C. प्रहतविधानं. [2]K. मार्गाश्रितं बुधैः. [3]K. द[दुं]र पणवाश्रमं. 56 (C. 56 ; K. XXXIV. 62) [1]K. तन्नातिवादितं. [2]C. मुरवाणां. 57 (C. 57 ; K. XXXIV. 63) [1]K. यत्त्वनुगतं. [2]K. तथा वाद्यम्. 58 (C. 58 ; K. XXXIV. 64) [1]C. कखगां प पणव मुरवा ङोग्रहणात् ब्रहुलाम् घ्राहुलां. K. कखचाः पखमा दोण्हा नचला ककिलं ×ति करिह्वः. [2]K. पणवातोद्यविधाने विधातव्याः. [3]K. धाधा नाचोत्तकुलं ब्रहुलं हाकिरि णिकिरि ल्हठं ठेणि क्रमिणि किथखोणं इति पणववाद्यम्.

[3]किरि घिण्टां थो थो णो घो त्र(?)हुलां किरि घिण्टां णो णो ण ण्टां चो किरि कण्डा मटा मट त्थि ते (?) टे टे दोण्णाम् पणववाद्यम् ।
तस्य [1]प्रहते कार्यं [2]कनिष्ठिकानामिकाग्रकेणैव ।
[3]नानाकरणविभागं [4]पणवे [5]शिथिलायते तज्ज्ञैः ॥ ५९ ॥
[1]वाद्या कनिष्ठिकाभ्यां तु करणरागवर्णाः ।
शेषास्तु [2]वादनविधौ स्मृताः [3]प्रहाराश्चैवाद्यानाम् ॥ ६० ॥
कोणाऽनामिकवाद्यं मध्याङ्गुल्याद् वादने कार्यम् ।
कोणाऽनामिकवाद्यं शुद्धं प्रहतं [1]भवेद्देतत् ॥ ६१ ॥
भ्रान्तकरणयोगात् [1]त्रिकुलहमित्येत् भ्रान्तवादनाग्रकृतम् ।
[2]रिभतकरणोऽनुबन्धास्तत्राभ्यस्तो त्रकारस्तु ॥ ६२ ॥
[1]मिश्रकरणानुबन्धे द्रेकारस्तूर्ध्वहस्तसंयोगात् ।
[2]स तु वादकेन [3]वाद्यो धुर्येण [4]विशेषतः कार्यः ॥ ६३ ॥
[1]स्वरं(?)चित्रकरणरम्यं कार्य(र्यं) तथा कनिष्ठिकाग्रेण ।
[2]तत्रैव कार्या दोण्णिमथाणिणि कृताप्रहारा वै ॥ ६४ ॥
[1]कृत्वा शिथिलं कक्षं कार्या तु कनिष्ठिकाग्रेण ।
[2]तेनैव चरेद्धत्वो द्राण × ×इत्यञ्चितेनैव ॥ ६५ ॥
[1]अञ्चितशिथिले पणवे कठणतणिणकृताः प्रहारास्तु ।
[2]भ्रान्तकरणा न तथास्त्वञ्चितकक्षे प्रशिथिले च ॥ ६६ ॥
[1]अञ्चितकक्षे पणवे खखणण × ×कृता प्रहारस्तु ।
[2]तथेऽन्ततः प्रहारा पणवे कार्याः सदा प्रशिथिलकक्षाः ॥ ६७ ॥

59 (C. 59 ; K. XXXIV. 65) [1]K. प्रहरैस्तं. [2]K. ⁰काग्रकोणे. [3]K. ⁰विभागैः. C. ⁰विभागः [4]K. पणवैः. [5]K. शिथिलां च तानज्ञैः. 60 (C. 60 ; K. XXXIV. 66) [1]KC. वादकनिष्ठिकाभ्यां. [2]C. वादनकृताः. [3]C. प्रकारश्च वाद्यानाम्. K. प्रहारा विविधवाद्याः. 61 (C. 61 ; K. XXXIV. 67a) [1]M. ⁰देकम्. 62 (C. 62 ; K. XXXIV. 67b-68a) [1]K. त्रिकुलमितेत्र⁰. C. कुलहामीतेत्र. [2]C. ⁰करणोऽनुबन्धास्तत्राभ्यस्तो. K. ञगति करणानुबिद्धं तत्राभ्यस्तत्र कारस्तु. 63 (C. 63 ; K. XXXIV. 68b-69a) [1]K. दीर्घकरणानुबिद्धे कारि × ×. [2]C. घनुवादकेन. [3]K. वाद्यो भ्र वेण × ×. [4]C. विषमतः. 64 (C. 64ab ; K. XXXIV. 69b-70a) [1]K. सचितकचौ र्येण वौ कृत्वा धुर्यपरिवादकाभ्यादि. [2]C. तत्रै कार्या दोण्णिमथा……प्रहारवै. K. रणणकिकिल्लिकिणिज्वा इति प्रहारा विधातव्याः. 65 (K. XXXIV. 70b-71a) [1]C. om. 76. 66 (C. 64b ; K. XXXIV. 71b-72a) [1]C. om. 66a. [2]C. भ्रन्तकरणे तथाञ्चित सकथा पशिथिन्न वा. 67 (C. 65 ; K. XXXIV. 72b-73a) [1]C. अञ्चितकचेत्र पणवे ये कंकार एकप्रकारस्तु. [2]K. विषे-इति प्रहारा [:प]णवे तु × ×सदा शिथिल कक्षाः.

[1]कखटे कृताः प्रहाराः सोच्छ्वासे पणवे विधातव्याः ।
[2]शेषभ्रान्तकरणसंयोगात् संयोगकृता संविधातव्याः ॥ ६८ ॥
[1]टकारानुस्वणनं पणवे कक्षाश्रिते तु सम्भवति ।
तेन च णकारयुक्तो ह्ल इति पणवे प्रहारो [भवेत्] ॥ ६९ ॥
तिर्यग् गृहीतवादनमुखवर्तित इष्यते प्रहारोऽयम् ।
कद्दुलां क्कुलां क्रमासति क्कुलां इत्थं प्रहारः स्यात् ॥ ७० ॥
[1]एवं पणवे वाद्यं विधिवत् संक्षेपतो मयाभिहितम् ।
व्याख्याम्यतःपरमहं दर्दुरवाक्याक्षराण्येवम् ॥ ७१ ॥

× × रक्तिविकलौ क्लेचद्रो गौणो हथिहासयुक्ताः ।
इति दर्दुरे प्रहाराः कार्या मुक्ता थणण्ण[वां]श्च ॥ ७२ ॥
कुर्यात्तत्रेणणक्षार म्रध × × इति च दक्षिणकरेण ।
वामेन[च] गोमत्थास्तु स्पृष्टः ककारोऽग्रेण ॥ ७३ ॥
मुक्तोल्लाविति × × निपीडितेन वै करद्वयेनापि ।
विमुक्तग्रहणस्यान्ते स्वने निपीडिते चैव ॥ ७४ ॥
स्यात् पीडिते च थित्थेनत्र नित्यमथापि वा ।
मुक्ता विशेषा भवन्ति मुक्ता ग्रस्त इति चैव निगृहीते ॥ ७५ ॥
शीघ्रकरणानुविद्धस्थितिरेव हि वै स्वरस्खलितं स्यात् ।
इति दर्दुरप्रहाराः समासतस्तत्र विज्ञेयाः ॥ ७६ ॥
[1]एवं त्वसंकरकृता प्रहारविशुद्धिरिह कीर्तिता तज्ज्ञैः ।
दर्दुरपणवमृदङ्गैर्मिश्रितवाद्यं प्रवक्ष्यामि ॥ ७७ ॥

68 (C. 66a ; K. XXXIV. 73b-74a) [1]K. खलु चटाकृताः प्रहाराः स्वत्सासहि, पणवे विधातव्या. [2]K. शेषभ्रान्तक्रयोगाः संयुक्ताः संविधातव्याः. C. om. 68b. M. as read. 69 (C. 66b-67a ; K. XXXIV. 74b-75a) [1]C. थोकारोऽनुस्वारजे पणवे. K. टकारानुस्वनं वाद्यं कक्षा⁰. [2]K. तेन णकारो युक्तो ह्ल. C. णैकारोयुक्ती ह्न. 70 (C. 67b-68a ; K. XXXIV. 75b-76a) [1]C. ⁰वादनरववर्तितकि⁰. K. ⁰वानमुखवर्तित. [2]K. म्रहुलं घ्रहुलं क्रमधीतोव इष्यते तकारस्तु. 71 (K. XXXIV. 76b-77a) [1]C. om. 71. 72 (K. XXXIV. 77b-78a) [1]C. om. 72. 73 (K. XXXIV. 78b-79a) [1]C. om, 73. 74 (K. XXXIV. 79b-80a) [1]C. om. 74. 75 (K. XXXIV. 80b-81a) [1]C. om. 75. 76 (K. XXXIV. 81b-82a) [1]C. om. 76. 77 (C. 68b-69a ; K. XXXIV. 82b-83a) [1]C. एवञ्च संकरक्रता.

तत्र [1]व्यक्तीभावं वाद्ये गच्छन्ति मिश्रिताः केचित् ।
केचिद् युगपत्करणाः केचित् पर्यायकरणास्तु ॥ ७८ ॥
एकैकसंप्रयुक्ता वर्णा ण गरास्तथैव [1]संप्रयोक्तव्याः ।
[2]धेंका कत्थं त्रैखो कद्दुलं तकिता मृदङ्गेषु ॥ ७९ ॥
[1]अथ दर्दुरे दङ् स्येङ् द्रेङ् कद्दुलां मटं हि पणवे च ।
[2]थंमटत्थिडां कद्दुलां मटत्थि देङ् नेङ् विमिश्रितस्तु ॥ ८० ॥
एभ्यो येऽन्ये शेषान्ते मिश्रा एव नित्यशः कार्याः ।
पूर्वेऽपि च मिश्रत्वं व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥ ८१ ॥
[1]अथ युगपत्करणं कहलां णणण्णां खु खु णे खे ।
द्रोमो दोणं थे थो थो थिद्र एवं योज्यं पणवे वाद्यम् ॥ ८२ ॥
[1]धुर्यकृतं च क्रमशः करणं परिवादकेन कर्तव्यम् ।
[2]ट ट ट टे घोणणण किरिणि × × किण्णा कृतं चेति ॥ ८३ ॥
[1]पणवस्य चानुबन्धे कार्यं ण्णु खु खु णेति वाद्यं तु ।
भूयःकृतप्रतिकृतभेदो मार्दङ्गिकदर्दुरिकाभ्यां तु ॥ ८४ ॥
यद् यत् [1]कुर्यान् मुरजे प्रहारजातं गतिप्रचारेषु ।
[2]अनुगतमक्षरवृत्तं तदेव वाद्यन्तु पणवेऽपि ॥ ८५ ॥
नहि चित्रं कर्तव्यं गतिप्रचारेषु [1]वादनं तज्ज्ञैः ।
[2]समविषमं तत्र हि यन्न लक्ष्यं पादसञ्चारे ॥ ८६ ॥

78 (C. 69b-70a ; K. XXXIV. 83b-84a) [1]C. विभागं केचित् वाद्ये गच्छन्ति. M. om. वाद्ये, and reads मिश्रितं, ⁰करण and ⁰करणं तु. 79 (C. 70b-71a ; K. XXXIV. 84b-85a) [1]K. संयुक्ताः. [2]K. यन्तारा दो खो तिकुलं तन्कृता. 80 (C. 71b-72a ; K. XXXIV. 85b-86a) [1]K. अथ दर्दर पिधिंथिक्तं निपणवयोस्तु संयुक्ताः. [2]K. णण खोदो दे दे थिथि विमिश्रास्तु. 81 (C. 72b-73a ; K. XXXIV. 86b-87a). 82 (C. 73b-74a ; K. XXXIV. 87b-88a) [1]K. युगपत्करणानिपुणं नाणो खुरणुणघुणहेल्ह × ×. [2]K. ग्रहुलं हल्ला दो दो एवं योज्यास्तु पणवे हि. 83 (C. 74b-75a ; K. XXXIV. 88b-89a) [1]K. धुर्यकृताश्च क्रमशः करणे परिवादनेन कर्तव्याः. [2]K. णो णो दे दे धाणल्लितिकिथि कृतास्तु पणवानाम्. 84 (C. 75b-76a ; K. XXXIV. 89b-90a) [1]K. अनुबन्धे कार्यं तु कुणुकुणकेति वाद्यं तु. [2]C. भूयः कृतश्च प्रतिकृत मार्दङ्गिक⁰. K. भूयः प्रतिकृतिभेदो मार्दङ्गिक दर्दुरिभ्यां च । 85 (C. 76b-77a ; K. XXXIV. 90b-91a) [1]C. कुर्यात्तम्मूरवप्रहार⁰. [2]K. अनुगतोऽक्षर⁰. 86 (C. 77b-78a ; K. XXXIV. 91b-92a) [1]C. वाद्यतत्त्वज्ञैः. M. वाददमनं त. [2]C. समसह्नितं तत्र ह्नितं न.

[1]उपरिकरणं यथेष्टं कर्तव्यं [2]पणवमृदङ्गे च ।
[3]तत्र प्रहारकरणैर्मृदङ्गवाद्यं विधातव्यम् ॥ ८७ ॥
प्रायेण सर्वातोद्येष्वादौ पणवग्रहः प्रयोक्तव्यः ।
वक्षाम्यतः परमहं दसत्सेन्ततेतिताएत्सदेवेदे ॥ ८८ ॥
रेभि[त]नृत्तामथि इति दर्दुरे प्रहारः ॥
तथोर्मुक्के निषण्णे च कार्यस्तत्र णण्णारे ॥ ८९ ॥
भ्रे धीकिथीति दक्षिणकरेण वामे तु गुद्धि क्रं ।
तत्ववृष्ठौ कराग्रेण मुक्ते तमिति चैवं निगृह्य ॥ ९० ॥
शीघ्रं करणानुबन्धस्थितिरेव हि तकं स्यात् ।
[1]इति दर्दुरे प्रहारे वक्ष्याम्यूर्ध्वकरणजातम् ॥ ९१ ॥

रूपं कृतप्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।
षष्ठी वै [2]प्रतिशुष्केत्येवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ ९२ ॥

तत्र रूपं नाम [3]द्विहस्तकरणविभक्तं यथा—[4]घं खु खु ण खु घं क्रमं थिमं त्थेत्तरं घटां घथि मेथि घेण्टा कट गुद्धरण किटि घं घे कघटं घे कखमिति रूपम् ।

[5]कृतप्रतिकृतं नाम यत्रैकं करणं त्रिपुष्करमुज्झवयति यथा—[6]थं घु खु ण खुथं क्रमंथि वग्गें रघटां घटथि घं त्सां इ दु घे कुद्दुलाण्णं दो धो ण इति कृतप्रतिकृताख्यम् ।

प्रतिभेदो नाम युगपत्कृते करणे मृदङ्गाणां यदुपरि[7]करणेन गच्छति यथा—[8]धो धो णा खो ला ल णा णा थि टघि घण्डां एभिः करणविशेषः प्रतिभेदो नाम विज्ञेयः ।

रूपशेषं नाम [9]करणानामविशेषो यथा—[10]खु खु णो ण्णा मटघें घेण्डामटघोटा मथि आल्याम् घोमितिवाद्यं रूपशेषः ।

87 (C. 78b-79a ; K. XXXIV. 92b-93a) [1]K. उपरिकरणे. [2]K. पणवो मृदङ्गेषु. [3]C. तद्वत् प्रकार करणं मृदङ्गवादेः. 88 (C. 79b-80a) [1]K. om. 88. 89 (C. 80b-81a). [1]K. om. 89. 90 (C. 81b-82a) [1]K. om. 90. 91 (C. 82b-83a); K. XXXIV. 94) [1]K. वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणं करणजातस्य. 92 (C. 83bc ; K. XXXIV. 95-98) [1]C. रूपकृतं प्रति°. [2]C. प्रतिकृतिशुष्कं श्यौ. [3]C. विहस्तनकरणकरणं. K. करणविभक्तं. [4]K. घेघं घेघं घेघं किटिमाद्या विघतमत्थि घगु गुरु किटि किटं दो घे क्त इति रूपम्. [4]C. प्रतिकृतं नाम. [6]K. द्दं खखुणं क्रहुलं ग्रहुलं णणणं क्रमित्थिम् । घे दो घे घत्तिमथिनटे णो णो किं तोटो मत्थिं टोणं क्राम् । गुडये क्तिहुलिद्दवा लुद्दो घ्रो घ्रो ण खे वाद्यम्. [7]K. णे न for करन. [8]K. धा धा णा धा क्रहुलं णा णा क्रमटि दो । एभिः करणविशेषैः (K. 96). [9]C. विरामकृतं. [10]K. खुखुणं ण ण ण ण णां:

प्रतिशुष्कं नामानुस्वरो [11]मार्दङ्गिकपाणविकदार्दुरिकाणां यथा—[12]घटमटथि दुणथेर्जकिटिकेघेङ् घोङ् घोण्डाघोण खो खो ख कुटकिट वकत्थि णणत्थि प्रतिशुष्काख्यं सदा करणम् ।

[13]ओघो नाम चतुष्काख्ये सर्वभाण्डविरामे द्रुततालाललययोगेन घोषवदोघो यथा—[14]थंकिटि मंथिहि किटि घेङ् घण्डाणं घोण्डा घोण घोण घट घट घटु घेङ घं घे विरिणि णगेहंथो थो तथौ घे च ।

करणानां समायोगः [1]षड्विधः परिकीर्तितः ।
[2]अनेनैव विधानेन योज्यं वा करणं बुधैः ॥ ९३ ॥

त्रियतिर्नाम—समा स्रोतोगता गोपुच्छा चेति । [3]यतिर्लयपाणीनां त्रिविधः संयोगः । स च त्रिप्रकारो भवति । यथा राद्धं विद्धं शम्यागतमिति ।

[4]त्रिलयं नाम—द्रुतो मध्यो विलम्बितश्चेति ।

त्रिपाणिकं नाम—समपाणिर्धपाणिरुपरिपाणिश्चेति [5]एवं त्रिप्रकारः संयोगः करणेषु ।

[1]समा यतिर्द्रुतश्चापि लयो यत्र भवेदथ ।
तथैवोपरिपाणिश्च राद्धस्यैष विधिर्भवेत् ॥ ९४ ॥
[1]तथा वाद्यप्रधानश्चोपरिपाणिः समा यतिः ।
द्रुतश्चापि लयो यत्र राद्धं वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ ९५ ॥
स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च ।
समपाणिस्तथा चैव विद्धं वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ ९६ ॥
[1]वार्तिको वृत्तिमार्गः स्याद्दक्षिणो गीतवाद्ययोः ।
पात्रेषूत्तममध्येषु विद्धं वाद्यमुदाहृतम् ॥ ९७ ॥

मढाघेव मथिटां घेटां घेदो । घे घेटमठिणणखो इति. [11]K. मार्दङ्गिकदर्दरवादिनाभ्यां. [12]K. घटमथि कुणकिटि किटिखो खोधोणा खोण खोण खोणा···कुटकुट कुणकुटि घुटखे प्रतिशुष्काख्यं सदा करणम् (K. 97). [13]K. ओघो नाम सर्वभाण्डविवेद्योऽद्भुत पाणिलयो ण घोषवदो घः. [14]K. धिकिटि मथकि घेघे खयघेटो खोण खोण खोणी खो । घटगुघघटगुरुघणणि × एते तथोघि च । (98). 93 (C. 84 ; K. XXXIV. 99) [1]C. करणेषु विधीयते. [2]K. अनेन नामयोगेन. [4]C. om. upto °श्चेति. [5]K. om. 94 (K. XXXIV. 100) [1]C. om. 94. 95 (C. 89) [1]K. om. 95. 96 (C. 87 ; K. XXXIV. 101). 97 (C. 88) [1]K. om. 97.

अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात्तथा चैव स्थितो लयः ।
[1]गोपुच्छा च यतिर्वाद्यं तद् वै शय्यागतं भवेत् ॥ ९८ ॥
[1]यथा च गीतिप्राधान्यं मार्गश्चैव[हि] दक्षिणः ।
[2]अत्युक्तमेवातोद्येषु वाद्यं शय्यागतं भवेत् ॥ ९९ ॥
[1]स्थितात्लयात् प्रभृत्येषां प्रमाणं संप्रवर्तते ।
कार्यहानिः कलानां च शेषेष्वन्येषु पाणिषु ॥ १०० ॥
[1]यतयः पाणयश्चैव लया वाद्यसमाश्रयाः ।
[2]यथाकामं हि कर्तव्या नाट्ययुक्तिमवेक्ष्य तु ॥ १०१ ॥

[3]त्रिमार्जनं नाम—

मायूरी ह्यर्धमायूरी तथा कर्मारवी पुनः ।
तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेया पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ १०२ ॥
गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
ऊर्ध्वके [1]मध्यमश्चैव मायूर्यां तु स्वरा मताः ॥ १०३ ॥
वामके पुष्करे षड्जो ऋषभो दक्षिणे तथा ।
[1]धैवतश्चोर्ध्वके कार्यमर्धमायूर्युदाहृता ॥ १०४ ॥
ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
[1]पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः [2]कर्मारव्याः स्वरास्त्वमी ॥ १०५ ॥
एतेषामनुवादी तु [1]जातिरागस्वरान्वितः ।
[2]आलिंग्ये मार्जनं प्राप्य निषादस्तु विधीयते ॥ १०६ ॥
मायूरी मध्यमे ग्रामे षड्जे त्वर्धा तथैव च ।
कर्मारवी तु गान्धारे साधारणसमाश्रयाः ॥ १०७ ॥
स्वरा स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।
[1]त एव मार्जनकृताः शेषाः सञ्चारिणः स्मृताः ॥ १०८ ॥

98 (C. 85 ; K. XXXIV. 102) [1]K. गोपुच्छं चैव. 99 (C. 86) [1]K. om. 99. [2]M. °मे × पातेषु. 100 (C. 90 ; K. XXXIV. 103). 101 (C. 91. K. XXXIV. 104) [1]C. यथाक्रमं. [2]C. तिस्रो मार्जना नाम. 102 (C. 92 ; K. XXXIV. 105) 103 (C. 93 ; K. XXXIV. 106 46b-47a) [1]K. पञ्चमश्चैव. 104 (C. 94 ; K. XXXIV. 107, 47b-48a) [1]K. ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैवमर्धं. 105 (C. 95 ; K. XXX. 108 48b-49a) [1]C. °श्चोर्ध्वगे. [2]C. कर्मारव्यः स्वराश्रयाः. 106 (C. 96 ; K. XXX 109, 49b-50a) [1]K. जातीनां यः स्वरः स्मृतः. [2]K. आलिङ्ग्यमार्जनप्रोक्ता (°प्राप्तौ). 107 (C. 97 ; K. XXXIV. 110 ; 50b-51a). 108 (C. 98 ; K. XXXIV. 111, 51b-52a) [1]K. एवं संमार्जनकृताः C. त एवं मार्जनं [2]K. मताः.

[1]वामकोर्ध्वकाभ्यां वै आहार्या कार्या लेपना स्वराः ।
[2]शैथिल्यादायतत्वाच्च तथा त्वालिंग्यकाङ्क्षिके ॥ १०९ ॥
[1]शैथिल्यादायतत्वाच्च चर्मस्फोटनयापि च ।
[2]एवं स्वरोद्भवः कार्यो [3]मार्जनासु प्रयोक्तृभिः ॥ ११० ॥
मार्जना [1][मृत्-]कृता कार्या वामकोर्ध्वकयोस्तथा[2] ।
लक्षणं मृत्तिकायास्तु गदतो मे निबोधत ॥ १११ ॥
निःशर्करा निःसिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा ।
न विच्छिन्ना न विशदा न [1]क्षारा कटुका न च ॥ ११२ ॥
नावदाता [1]न कृष्णा च नाम्ला नैव च तिक्तिका ।
मृत्तिका लेपने शस्ता तया कार्या तु मार्जना ॥ ११३ ॥
नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा या [1]मृत्तिका भवेत् ।
[2]तोयापसरणश्लक्ष्णा तया कार्या तु मार्जना ॥ ११४ ॥
[1]बह्वव्याप्यवदाता तु कृष्णा गुर्वी न च स्थिरा ।
[2]सतुषा [3]न स्वनकरी श्यामा यत्र [च] दृश्यते ॥ ११५ ॥
तत्र गोधूमचूर्णं वा [1]यवचूर्णं च दापयेत् ।
[2]यवगोधूमचूर्णं तु [3]कदाचिदुप[यु]ज्यते ॥ ११६ ॥
[1]एकस्तस्य च दोषः स्यादेकस्वरक[रं] भवेत् ।
एवं तु मार्जनायोगात् श्यामा स्वरकरी भवेत् ।
त्रिसंयोगस्य वक्ष्यामि लक्षणं द्विजसत्तमाः ॥ ११७ ॥

त्रिसंयोगं नाम गुरुसञ्चयो [1]लघुसञ्चयो [2] गुरुलघुसञ्चयश्चेति ।

तत्र गुरुसंञ्चयो नाम—[4]गुरुस्थितलयौघ[प्र]वृत्तौ यथा—

109 (C. 99 ; K. XXXIV. 112a, 52b) [1]K. वामके चोर्ध्वके कार्या आहार्या (हार्या) लेपनः सा (लेपनश्च सप्त) स्वराः. [2]K. om. 109b. 110 (C. 100 ; K. XXXIV 113 ; 53) [1]C. शैथिल्यच्चायतत्वेन वध्वा पीडनमार्दवम् । [2]K. स्वराणां सम्भवः कार्यो. [3]C. मार्जना सम्प्रयोक्तृभिः. 111 (C. 101 ; K. XXXIV. 114) [1]KC. तु. [2]K. सदा for °स्तथा. 112 (C. 102 ; K. XXXIV. 115) [1]C. क्षारकटुका तथा. 113 (C. 103 ; K. XXXIV. 116) [1]C. न वा कृष्णा नाम्ल. 114 (C. 104 ; K. XXXIV. 117) [1]K. मधुरा च या. [2]K. तयापसरणास्वघाः. 115 (C. 105 ; K. XXXIV. 118) [1]K. बधिरा ह्यवदाता, C. बहुकार्याव°. [2]K. न तुषाः. [3]C. स्वनकरी. 116 (C. 106 ; K. XXXIV. 119) [1]K. तत्र दद्यात् प्रलेपने. [2]C. यवगोधूम चूर्णं [3]C. कदाचिदुपभुज्यते. [3]K. om. 116b. 117 (C. 107 ; K. XXXIV, 120-121). [1]C. एकस्तस्य च. [2]C. गुरुलघुसञ्चयेत् given first. [3]C. °संचय इति. [4]C. उरुस्थिति-लयवृत्ते.

[5]घेतो केतां चन्द्रां खेतां द्वं द्वं तथैव खेतांद्वम् ।
द्वं द्वं द्राघेतां कत्तां खेत्तामिति गुरूणि स्युः ॥

लघुसंचयो नाम [6]लघुद्रुतलयप्रवृत्तौ यथा—

[7]घटमटमटघटमतिथिघट्टघट्टघट् गुरुकृते लघुसञ्चयः ।
इति संयोगाज्ज्ञेयं मृदङ्गवाद्यं प्रयोगज्ञैः ॥

[8]गुरुलघुसञ्चयो नाम—लघुके द्रुतलयप्रवृत्तौ यथा—

घट त्रिमथि थे मथिथं कितां घ गंघमोथिकं ताढ्ढं कटथिं करथि मघवे इति संचयो गुरुलघु स्यात् ।

[9]त्रिगतं नाम—तत्त्वमनुगतमोघश्चेति ।

अक्षरसदृशं वाद्यं स्फुटपदवर्णं तथैव [1]वृत्तसमम् ।
सुविभक्तकरणयुक्तं तत्त्वे वाद्यं विधातव्यम् ॥ ११८ ॥
समपाण्यवपाणियुतं [1]स्फुटप्रहारकरणानुगतं चैव ।
[2]गेयानुगतवाद्यस्य [यद्] भवेद् घातं तदनुगतम्[1] ॥ ११९ ॥
[1]नैककरणाश्रययुतं ह्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
आविद्धकरणे बहुलयोऽयं वाद्यं बुधैरोघे ॥ १२० ॥
[1]सर्वस्यैव हि वाद्यस्य अष्टौ साम्या भवन्ति हि ।

तद् यथा—

[1]अक्षरसममङ्गसमंताललययतिसमं ग्रहसमं च ।
न्यासोपन्याससमं पाणिसमं चैव विज्ञेयम् ॥ १२१ ॥
यद्वृत्तन्तु भवेद्गानं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
[1]तद्वृत्तं तु भवेद्वाद्यं तदक्षरसमं स्मृतम् ॥ १२२ ॥

[5]C. om. the example. [6]K. लघुद्रुतलघुप्रवृत्तौ. C. द्रुतलयप्रवृत्ते. [7]C. घटमट कटघटमत्थि घटघटद्रुते लघुसंचयः । इति संयोगाज्ज्ञेया मृदङ्गवाद्य प्रयोगज्ञैः. [8]C. om. the entire गुरुलघुसञ्चयः. [9]C. त्रिप्रकृतिं. 118 (C. 108; K. XXXIV. 122) [1]C. प्रवृत्तं. 119 (C. 109a; K. XXXIV. 123) [1]C. [0]गतं भवेत् वाद्यम्. [2]K. गेयपेय वाद्यस्य. [3]K. स भवेद्वाताय. [4]C. om. 119b. 120 (C. 109b; K. XXXIV. 124a, 125a) [1]C. अनुगतञ्च नैककरणाश्रय सुपर्युपरिपाणि समञ्चेति विज्ञेयम्. [2]C. om. 120b. 121 (K. XXXIV. 125b, 126) [1]C. om. 121. 122 (C. 110; K. XXXIV. 127) [1]C. यद्वृत्तं.

ध्रुवाणां [1]ग्रहमोक्षेषु [2]कालान्तरकलासु च ।
[3]यदङ्गत्रिगतं वाद्यं तदङ्गसममुच्यते ॥ १२३ ॥
[1]यच्छरीरं भवेद् गानं कलाकालप्रमाणतः ।
[2]तत् प्रमाणं तु [3]यद्वाद्यं तद् वै तालसमं भवेत् ॥ १२४ ॥
स्थिते मध्ये द्रुते वापि लये गानं च यद् भवेत् ।
तथैव यद्भवेद् वाद्यं तद्वै लयसमं भवेत्[1] ॥ १२५ ॥
समा स्रोतोगता वापि गोपुच्छा च यतिर्यथा ।
[1]यत्तथाहि भवेद् वाद्यं तद्वै यतिसमं भवेत् ॥ १२६ ॥
[1]ततावनद्धवंशानामेकश्रुतिकृतोऽपि च ।
ग्रहो [ग]ानेन सहितस्तद् वै ग्रहसमं भवेत् ॥ १२७ ॥
[1]न्यासोपन्यासयोगस्तु स्वराणां हि यथा भवेत् ।
[2]वंशवीणोद्भवं वाद्यं [3]न्यासोपन्याससमं तु ॥ १२८ ॥
[1]समपाण्यर्धपाणिस्थं [2]तथैवोपरिपाणिगम् ।
[3]गीतानुगतञ्च यद्वाद्यं स्मृतं पाणिसमं तु तत् ॥ १२९ ॥

अष्टादशजातिकमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । [4]तद् यथा [5]शुद्धा एकरूपा देशानुरूपा देशादपेतरूपा पर्याया विष्कम्भा पर्यस्ता संरम्भा पार्ष्णिसमस्ता दुष्करकरणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उच्चितिका एवंवाद्या मृदङ्गपणवा अवकीर्णा अर्धावकीर्णा संप्लवा विधूतम् इति । एतासां [6]जातीनां [7]लक्षणनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः ।

[1]एकाक्षरं द्व्यक्षरं वा यद् वाद्यं सर्वकार्मिकम् ।
नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा ॥ १३० ॥

123 (C. 111; K. XXXIV. 128) [1]C. ग्रह[0]. [2]C. कलान्तर[0]. [3]C. यदङ्गं क्रियते. 124 (C. 112; K. XXXIV. 129) [1]C. यत्प्रमाणं. [2]C. यत्प्रमाणं. [3]C. यद्वाक्यं. K. तद्वाद्यं. 125 (K. XXXIV. 130) [1]C. om. 125. 126 (C. 113; K. XXXIV. 131) [1]C. यद्विपन्तु. 127 (K. XXXIV. 132) [1]C. om. 127. 128 (C. 114; K. XXXIV. 133) [1]K. [0]योगं तु तृतीयायां भवेद् यथा. [2]C. वंशवैणोद्भवं. [3]C. तथा. K. न्यासोपन्यासजं (तु तत्). 129 (C. 115; K. XXXIV. 134) [1]C. समपाण्यवपाण्योक्तं. [2]C. [0]पाणिजम्. [3]K. गीतवाद्यानुगं ज्ञेयं. [4]C. om. K. तद्यथा(यथा). [5]K. शुद्धा पुष्करकरणा विषमा विष्कम्भितैकरूपा वा । पार्ष्णिसमा पर्याया समविषमकृती विकीर्णा च ॥ १३५ ॥ पर्यवसानोचितिका संयुक्ता संप्लुता महारम्भा । विगतक्रमा विगलिता वच्चितिकानेकवाद्या च ॥ १३६ ॥ [6]K. om. जातीनां. [7]C. लक्षणम्. 130 (C. 116; K. XXXIV. 137) [1]K. एकाक्षर कृतं वाद्यं यद्भवेत्.

[1]खोखोखं[खंखं]क्कामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
सा शुद्धा विज्ञेया [1]मध्यो[त्तम]स्त्रीणां भवेज्जातिः ॥ १३१ ॥
[1]गोमु[खी]मड्डितालिप्तौ [2]वितस्तं चाश्रिता यदा ।
[3]वादयन्ति [4]तथैकैकम् एकरूपा हि सा यथा[5] ॥ १३२ ॥
द्रोङ् घोङ् दोङ् घोङ् घेघेङ् अड्डितमार्गाक्षरैः समायुक्ता ।
सा त्वेकरूपा जाति[1]र्नृणां गीतविधानतः कार्या[2] ॥ १३३ ॥
सर्वास्वपि प्रकृतिषु प्रयोज्या सा स्थिता यद् द्रुता वापि ।
देशकालमवस्थां [च] ज्ञात्वा मध्येऽपि विनियोज्या ॥ १३४ ॥
[1]सर्वातोद्यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति [2]हि ।
मृदङ्गवाद्यानुगमादेकरूपा तु सा स्मृता ॥ १३५ ॥
[1]अड्डितमार्गविभक्ता सम्भोगकृते भवति [हि]ःशृङ्गारे ।
देशानुरूपा जातिः स्थितिलययुक्ता च कर्तव्या ॥ १३६ ॥
यथा— [1]मीमत्थित्थमभूत्थिकिभा एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
देशानुरूपा जातिः शृङ्गारे [2]चोत्तमे स्त्रीणाम् ॥ १३७ ॥
[1]वामोर्ध्वकप्रवृत्तबोधा [2]क्षिप्रापकृष्टलययुक्ता ।
[3]देशादपेतरूपा करुणरसे सा भवेज्जातिः ॥ १३८ ॥
यथा— घेद्रङ् घेद्राङ् घेघेमेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
देशादपेतरूपा सा कार्या वाद्ययोगेषु ॥ १३९ ॥
[1]पर्यवगच्छति पूर्वं यस्मिन् वैं प्रस्तुतं करणजातम् ।
[2]त्रिविधेऽपि च लययोगे पर्याया नाम सा जातिः ॥ १४० ॥
यथा— [1]घोदाङ् घेदेङ् गुदुघोङ् प्राया वामोर्ध्वकवामहस्तसञ्चारः ।
पर्यायकृता जातिर्वीराद्भुतरौद्रयोगेषु ॥ १४१ ॥

131 (C. 117; K. XXXIV. 136) [1]K. चन्द्रं इन्द्रं खो खो णणादि या विहितवाद्या. [2]KC. मध्यस्त्रीण. 132 (C. 118) [1]C. गोममड्डितालिप्तौ. M. गोमुमड्डितालिप्तौ. [2]C. वितस्ता. M. वितस्तं. [3]C. यति. [4]C. तथैकक. [5]K. om. 132. 133 (C. 119) [1]M. नृत्तगीत विधानतः. [2]K. om. 133. 134 (C. 120) [1]K. om. 134. 135 (C. 121) [1]K. om. 135. [2]C. om. हि. 136 (C. 122) [1]K. om. 136. 137 (C. 123) [1]K. om. 137. [2]M. चोत्तरे. 138 (C. 124) [1]K. om. 138. [2]C. क्षिप्राप°. [3]C. उपदेशादपेत°. 139 (C. 125) [1]K. om. 139. 140 (C. 126, XXXIV. 147) [1]C. पूर्वां यस्मिन् सिद्धेस्तु करणजातम्. [2]K. त्रिष्वपि लयेषु योज्या पर्यवसाना तु सा जातिः॥ 141 (C. 127) [1]K. om. 141.

[1]गुरुयुग्मं लघुयुग्मं तथैव लघुगुरूणि चैव लघुश्चैव ।
यथा सिङ् माङ् घटघेन्द्रगुदुघेङ्[घेङ्]घमत्थिमेत्थम् ॥ १४२ ॥
[1]विष्कम्भा [नाम]जातिः शृङ्गारे चोत्तमस्त्रीणाम् ।
[2]एकैकाक्षर[कर-]णयोगाद्वाद्यं सर्वभार्गसंयुतम् ।
पर्यस्ता[च जातिः समहस्ता विचारसंयुक्ता ॥ १४३ ॥
[1]आकाशे [2]रथविमानर्षिविद्याधरभुजङ्गमादीनाम् ।
[3][त्व]रिते गतिविन्यासे धारायाञ्चैव पर्यस्ता ॥ १४४ ॥
[1]स्थितलयगतिविन्यासे शृङ्गारे भवेत्तु योत्तमप्रकृतौ ।
[2]पर्यस्ता जातिर्वै साधमपुरुषेषु कर्तव्या ॥ १४५ ॥
यथा— घेङ् ताङ् घोह्राभेभिर्जात्यक्षरैः समयुक्ता ।
अधमस्त्रीणां योज्या संरम्भा नाम वै जातिः ॥ १४६ ॥
[1]अर्धपाणिकरणयुक्तं ह्यादौ मध्यलयेन यत्तुल्यम् ।
[2]संरम्भं तद् विद्याद् अन्ते वापि द्रुतं यस्य भवति ॥ १४७ ॥

यथा—मगठं कुयुथकिम् × × × ×
[1]ऊर्ध्वाङ्कदक्षिणमुखे क्षिप्ता प्रहता वितस्तमार्गे तु ।
पार्ष्णिसमस्ता जातिः कार्या शृङ्गारहास्यगतौ ॥ १४८ ॥
यथा— तत्थिं कटं मंच्छिकरणैः सपार्ष्णिनिष्पीडैः ।
धौन्द्राडः गुधेङ् गूधिताङ् पार्ष्णिसमस्ता पुनर्जातिः ॥
[1]धीरोत्तम[2]पुरुषाणामन्येषां दानवादीनाम् ॥ १४९ ॥
[1]स्वस्तिकहस्तविचाराः [2]सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ताः ।
सा त्रिलयवाद्ययुक्ता दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १५० ॥
यथा— दुण दुणु दुणा किंक धिमघेङ् घोटेङ् मदत्थिदुघकिटिघेङ् ।
एभिर्जात्यक्षरयोगे दुष्करकरणा जातिः ॥ १५१ ॥

142 (C. 128-129a) [1]K. om. 142. 143 (C. 129b-130) [1]K. om. 143. [2]C. एकैकाक्षरणयोगाद्वाद्यं. 144 (C. 131) [1]K. om. 144. [2]C. °विमानऋषि. [3]C. चरिते. 145 (C. 135) [1]K. om. 145. [2]धीरोत्तम belongs to C. 137a. 146 (C. 132) [1]K. om. 146. 147 (C. 136; K. XXXIV. 151b-152b) [1]C. अवपाणिकरयुक्ता. [2]K. महारम्भा. 148 (C. 133) [1]C. ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणः मुखैः 149 (C. 134, 137a) [1]Occurs in C. 135b. [2]Occurs in C. 137a. 150 (C. 137b-138a) [1]C. सहस्तिक. M. स्वहस्तिक°. [2]C. सर्वमार्दङ्ग°. 151 (C. 138b-139a).

दैत्येन्द्रभुजगराक्षसपिशाचगन्धर्वगुह्यकादीनाम् ।
गतिविन्यासे कार्या दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥ १५२ ॥
[1]ऊर्ध्वाङ्कदक्षिणमुखोत्क्षिप्तप्रहता [2]वितस्तमार्गा च ।
[3]अङ्कोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारा च ॥ १५३ ॥
[1]प्रायेणोद्धतवाद्या [2]वितस्तमार्गाश्रया तु दिव्यानाम् ।
[3]अधिधृङ् धृङ्प्राया जातिरियमूर्ध्वगोष्ठिका स्यात् ॥ १५४ ॥
सर्वमार्गैः समुद्धृत्य [1]यद् वाद्यकरणं भवेत् ।
उच्चितिकां विजानीयात् गूढश्रृङ्खलिकाकृताम् ॥ १५५ ॥
यथा— केन्ताकेन्नाङ्दिताम् एभिर्जात्येक्षरैः समायुक्ता ।
राज्ञां स्वभावगमने जातिः कार्या [1][उच्चितिका तु] ॥ १५६ ॥
गोमुख्यक्षरसहिता [1]सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
कुहकाभिनये योज्या वै[ड]म्बिकदृष्टलिङ्गेषु ॥ १५७ ॥
[1]घेण्टाण्टादो ताधिता घेङ् घेङ् यटत्थि धटड्ङ्घे ।
एभिस्त्वक्षरयोगैरेवंवाद्या भवेज्जातिः ॥ १५८ ॥
वामनविह्वलखञ्जस्य [1]वाङ्घे(?)चाशन्याहतपादाम् ।
एवंवाद्या जातिरेषा गमने तु कर्तव्या ॥ १५९ ॥
पृथिवी(?) वादितं यत्र [स]र्वतोऽन्येषु दृश्य[ते] ।
[1]मृदङ्गपणवा[नाम] सा जातिः सार्वमश्चिकी ॥ १६० ॥
यथा— ध्रों ध्रों टें टें एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
[1]मृदङ्गपणवा एषा स्त्रीणां जातिरवकीर्णा तु ॥ १६१ ॥
[1]यद्वाद्यं त्रिगुणैर्वाद्यकरणैर्मृदङ्गानाम् ।
[2]दर्दुरपणवोपगमादर्धावकीर्णा नाम सा जातिः ॥ १६२ ॥

152 (C. 139b-140a). 153 (C. 140b-141a ; K. XXXIV. 153) [1]C. ऊर्ध्वाङ्क°. [2]K. विगतक्रमा नाम. [3]C. अङ्कोर्ध्वप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रवृत्ता च. 154 (C. 141bc ; K. XXXIV. 154a) [1]C. प्रायेणान्तमार्गा. [2]K. वितस्तामार्गाश्रयेण. [3]CM. (अधि M.) धृङ्प्रायाजातिरियम् ऊर्ध्वङ्गोषा (ष्ठा. M.) स्यात्. K. धद्रां धद्रां या······(जा)तिर्विगतक्रमा नाम. 155 (C. 142) [1]C. यद्वाक्यं. 156 (C. 143) [1]C. वितस्तिकृता. 157 (C. 144) [1]C. °मृदङ्गप्रकार°. [2]C. वैलम्बिक. 158 (C. 145) [1]C. घण्डाञ्जातोदकीतदोड् घेङ् मदाथि घटाड्ङ् घे. 159 (C. 146). 160 (C. 147) [1]C. मृदङ्गपणवादीनां. 161 (C. 148) [1]C. मृदङ्गपणवानां स्त्रीणां. M. मृदङ्गपणवानां नाम स्त्रीणाम् एषा जातिरवतीर्णा. 162 (C. 149 ; K. XXXIV. 146) [1]K. अवकीर्णं यद्विगुणैर्वादि करणं मृदङ्गानाम् । पणवेदु दर्दरैश्चाभ्य वकीर्णा नाम सा जातिः. [2]C. °माद-वकीर्णा

यथा— केन्तां केन्तां [1]केन्तां एभिर्जात्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
गोमुखमार्गे जातिः सा चैवंगुणा विधातव्या ॥ १६३ ॥
अर्ध[व]कीर्णविधैः करणैरिह मार्गयोगलघुयुक्तैः ।
दर्दुरपणवमृदङ्गैरर्धार्धं वादने कार्यम् ॥ १६४ ॥
थङ् गद्घेण्डा सेन्द्रामेभिर्जात्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
संप्लवमिति विज्ञेया कर्तव्या वा नरैः (?) करणैः ॥ १६५ ॥
सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
भीतागतिनभोगत्योः [1]संप्लवजातिर्विधातव्या ॥ १६६ ॥
दिव्यैर्नानाकरणैश्चित्रैर्मृदङ्गप्रहारसंयुक्तैः ।
स्वाभाविकोत्तमगतौ विधूतजातिर्विधातव्या ॥ १६७ ॥
यथा—दरिगे गुदुघेङ् तितिथि क्लाम टत्थि कणं कुकां ।
[1]एभिःस्वरसंयोगैर्विधूतजातिर्विधातव्या ॥ १६८ ॥
एता गतिप्रचारेषु विज्ञेया जातयो बुधैः ।
याश्च [1]नोक्ता मया चास्मिन् ता ग्राह्या लोकतोऽर्थतः ॥ १६९ ॥
एवमेतेन विधिना कर्तव्यं वादनं बुधैः ।
[1]गतिप्रचारे गीते च दशरूपे विशेषतः ॥ १७० ॥
[1]सप्तरूपविधाने च [2]छन्दस्यासारितके च ।
तत्त्वं चानुगतं चैव [3]तथौघो वाद्यमिष्यते ॥ १७१ ॥
वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथाल्पाक्षरमेव च ।
गतिप्रचारे कर्तव्यं गाने [1]साम्यमिहेच्छता ॥ १७२ ॥
तत्त्वं चानुगतं चैव [1]ओघश्चापि कदाचन ।
राज्ञां ललितभावत्वाद् योज्यं वाद्यं स्वभावजम् ॥ १७३ ॥
तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ।
तृतीये त्वोघसंज्ञं तु वाद्यं [1]गतिपरिक्रमे ॥ १७४ ॥

163 (C. 150) [1]C. om. केन्तां. 164 (C. 151). 165 (C. 152). 166 (K. XXXIV, 150b-151a). 167 (C. 153). 168 (C. 154) [1]C. add एभिर्जात्यक्षरैस्समायुक्ता after गुदुघेङ्. 169 (C. 155) [1]C. योक्ता. 170 (C. 156 ; [1]K. °विधानेन. K. XXXIV. 158) [1]K. गतिप्रचारगाने. 171 (C. 157a ; K. XXXIV. 159) [2]K. छन्दक्यासारितेषु च. C. छन्दःसारितकेषु. [3]C. तथौघं करणाश्रयाः. 172 (C. 157b-158a ; K. XXXIV. 160) [1]C. सौम्यार्थदर्शनात्. 173 (C. 158b-159a ; K. XXXIV. 161) [1]C. तथौघं करणाश्रयं. [2]K. ललितगानेश्च. 174 C. (159b-160a; K. XXXIV. 162) [1]C. गतिपराक्रमैः

शेषाणां [1]छन्दतश्चित्रं ध्रुवाणां संप्रयोजयेत् ।
अथ स्थितापकृष्टानां वाद्यश्चानुगतं भवेत् ॥ १७५ ॥
प्रावेशिकीनां कर्तव्यं [1]लयश्चानुगतं तथा ।
[2]नैष्क्रामिक्यन्तरगतं कार्यं त्रिलयवादितम् ॥ १७६ ॥
द्रुतं [1]प्रासादिकीनाञ्च ध्रुवा पञ्चविधा भवेत् ।
[1]एवं ध्रुवाणां कर्तव्यं वाद्यं प्रकरणाश्रयम् ॥ १७७ ॥
यो मात्रांशविकल्पस्तु ध्रुवापादे भवेदिह ।
स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्ज्ञैर्गतिपरिक्रमः ॥ १७८ ॥
एवं गतिप्रचारेषु वाद्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ॥ १७९ ॥
शम्यातालग्रहाः केचित् [तथा च तर्जनीग्रहाः] ।
तथाकाशग्रहः पुनः [प्रदेशिन्या ग्रहाऽपराः]
तत्र शम्याग्रहा ज्ञेया नित्यं दक्षिणपुष्करे ॥ १८० ॥
वामोर्ध्वके ग्रहाश्चापि ज्ञेयास्तालग्रहा बुधैः ।
तर्जनीग्रहका नित्यमालिंग्ये परिकीर्तिताः ॥ १८१ ॥
अथाकाशग्रहः प्रोक्तो निष्क्रामे वा प्रयोजितः ।
आसारिता नित्यशम्या द्वितालास्तु ध्रुवाङ्गजाः ॥ १८२ ॥
लयश्च न ग्रहं गानं तत्र स्यात्तर्जनीग्रहाः ।
शीर्षकश्चोद्धता चैव प्रदेशिन्या ग्रहाः स्मृताः ॥ १८३ ॥
नत्कुटस्याड्डितायाश्च प्रासादिक्यास्तथैव च ।
सन्निपातग्रहा ज्ञेयास्तथैवैककलो विधिः ॥ १८४ ॥
आकाशग्रहका ज्ञेयाश्चतुर्द्विकलयोगजाः ।
तथा चाङ्गनिबन्धानि गीतकानि यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥
एवमेते बुधैर्ज्ञेया ग्रहा भाण्डसमाश्रयाः ।
ताण्डवे सुकुमारे च वाद्यं [1]वक्ष्याम्यतःपरम् ॥ १८६ ॥

175 (C. 160b-161a ; K. XXXIV. 163a) [1]C. छन्दसश्चित्रं. 176 (C. 161b-162a ; K. XXXIV. 163b-164a) [1]K. तश्च (च.) ह्यनुगतं तथा. [2]K. नैष्क्रामिश्चान्तरकृतं. 177 (C. 162bc) [1]C. एक. 178 (C. 163 ; K. XXXIV. 164b). 179 (C. 164 ; K. XXXIV. 165a). 180 (C. 165). 181 (C. 166). 182 (C. 167). 183 (C. 168). 184 (C. 169). 185 (C. 170). 186 (C. 171 ; K. XXXIV. 165b) [1]K. वाद्यामि तत्त्वतः.

[1]अभाण्डमे[कं] गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
तस्यान्ते [2]सन्निपातस्तु कार्यो [3]भाण्डग्र[हे] बुधैः ॥ १८७ ॥
अथवा [1]नृत्तशोभार्थमङ्गानां परिवर्तनम् ।
[2]गीतकस्य प्रकर्तव्यं लयस्य च निवर्तनम् ॥ १८८ ॥
[1]यत्राभिनेयमङ्गं तु [2]न वाद्यं तत्र [3]योजयेत् ।
यत्राङ्गहारनृत्तं तु तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ॥ १८९ ॥
[1]यत्र गीतिवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।
[2]तत्राद्यमभिनेयं तु शेषं नृत्तेन योजयेत् ॥ १९० ॥
यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिष्यते ।
[1]गीतवाद्यप्रमाणेण कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम् ॥ १९१ ॥
[1]वाद्यं गुर्वक्षरकृतं [2]तथाल्पाक्षरयोजितम् ।
मुखोपवहने कार्यं प्रकृष्टं वर्णतस्तथा ॥ १९२ ॥
स्थिते [1]त्वल्पप्रहारं तु [2]मध्येऽक्षरसमं तथा ।
कार्यं तु गीतके [3]वाद्यं द्रुते चोपरिपाणिकम् ॥ १९३ ॥
[1]समं रक्तं विभक्तं च स्फुटं [2]शुद्धप्रहारजम् ।
नृत्ताङ्गग्राहि [3]लयज्ञैर्वाद्यं कार्यं तु ताण्डवे ॥ १९४ ॥
सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वं ह्यनुगतं तथा ।
अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघं क्रमेण तु ॥ १९५ ॥
स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथा गाने तु वादयेत् ।
पदनृत्ताङ्गहारे तु तेनैव प्रक्रमेण तु ॥ १९६ ॥
[1]यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्वितः ।
स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोगतः ॥ १९७ ॥

187 (C. 172 ; K. XXXIV. 166) [1]C. अभाण्डमेक°. K. अभाण्डे नैव. [2]K. सान्निपाते च 188 (C. 173 ; K. XXXIV. 167). [1]C. °र्थमङ्गाङ्ग परिवर्तनम्. [2]KC. गीतस्य, [3]KC. °यह्नी. N. ह्नितकस्य. 189 (C. 174 ; K. XXXIV. 168a) [1]K. °मङ्गे. [2]N. adds न. [3]KC. प्रयोः°, 190 (C. 175 ; K. XXXIV. 168b-169a) [1]C. यदा भीतिवशा°, K. यत्रपाणि°. [2]K. तत्रार्थेऽभिनेयस्तु. 191 (C. 176 ; K. XXXIV. 169b-170a) [1]K. गातवाद्य°. 192 (C. 177 ; K. XXXIV. 170b-171a) [1]K. यद्वा for वाद्यं. [2]K. °चरमेव च. [2]C. सुखोपवहनं. 193 (C. 178 ; K. XXXIV. 171b-172a) [1]K. शुद्ध for स्वल्पं. [2]C. मध्याक्षर°. [3]C. वाद्ये. 194 (C. 179 ; K. XXXIV. 172b-173a) [1]K. समरक्तं. [2]C. °प्रयोगजम् [3]C. लोकज्ञैं वाद्यं योज्यं 195 (C. 180 ; K. XXXIV. 173bc). 196 (C. 181). 197 (C. 182 ; K. XXXIV. 174) [1]K. यो विधि र्मानवाद्यानां.

एतास्तु जातयो प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [1]प्रकारान् वाद्यसंश्रयान् ॥ १९८ ॥

अथ प्रकाराः

चित्रः समः विभक्तः छिन्नः छिन्नविद्धः [विद्धः] अनुविद्धः स्वरूपानुगतः अनुसृतः [अनुसृतविच्युतः] दुर्गः अवकीर्णः अर्धावकीर्णः एकरूपः परिक्षिप्तः साचीकृतः समलेखः चित्रलेखः सर्वसमवायः दृढ इति । [2]तत्र

[1]निर्वर्तितादिभिः प्रयुक्तं चित्रैः करणैरनेकविधहस्तैः ।
[2]त्रिलयं त्रिपाणियुक्तं चित्रं वाद्यं बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १९९ ॥
दर्दरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैस्तु यः समनुजातः[1] ।
[2]तालाङ्गवंशानुयुक्तः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥ २०० ॥
[1]नात्यायतश्च [2]यः स्यात् [3]संस्थानतः [4]सम[श्च] विभक्तश्च ।
अक्षरपाणिलयेषु च विभक्तकरणे विभक्तस्तु ॥ २०१ ॥
[1]वाद्यं द्रुतलयं यत्र सहसा च निवर्तते ।
[2]सर्वातोद्येषु भिन्नेषु प्रकारश्छिन्न एव सः ॥ २०२ ॥
[1]अवपाणिर्मृदङ्गानां [2]पणवोपरिपाणिश्च ।
[3]भवति यत्र वाद्ये तु छिन्नविद्ध इति स्मृतः ॥ २०३ ॥
[1]मृदङ्गकरणैर्वाद्यं [2]पणवा वादयन्ति चेत् ।
[2]सूचीवेधैर्विचित्रैस्तु करणैर्विद्ध एव सः ॥ २०४ ॥
विद्धानुविद्धं तु [1]यद्वाद्यं सर्वातोद्येषु दृश्यते ।
[2]परस्परानुवेधाच्च [3]अनुविद्धस्तु संस्मृतः ॥ २०५ ॥

198 (C. 183 ; K. XXXIV. 175) [1]K. तौटकान्, [2]K. om. 199 (C. 184 ; K. XXXIV. 176) [1]M. रिवितितादिभिः. K. रिभितौजाक्रती श्चित्रो नानाकरणभूषितः, [2]K. प्रसन्नकरणश्चैव विपाणिलयसंभवः. 200 (C. 185 ; K. XXXIV. 177) [1]K. °रणैः समं समनुजातः, C. °रणैस्तु यः सम्यक्. [2]M. समयति ताकाङ्गयुक्तः. 201 (C. 186 ; K. XXXIV. 178) [1]K. नान्वायत°. [2]M. om. यः स्यात्. [3]M. संस्थानसमविभक्तश्च. [4]C. श्रमं, K. om. स. 202 (C. 187 ; K. XXXIV. 179) [1]C. वाद्यं तु विलयं यत्र सहसा च विवर्धते. K. वाद्य द्रुतं लयं यत्र सहसा न निवर्तते. [2]K. संघातादिषु. C. सर्वातोद्यैः प्रवृत्तं तु. 203 (C. 188 ; K. XXXIV. 180) [1]K. अर्धपाणि मृदङ्गेषु. [2]K. वोपरिपाणिकः. [2]C. भवती. K. यदा भवति वादिषु छिन्नविद्धस्तु सा भवेत्. 204 (C. 189 ; K. XXXIV. 182) [1]C. मृदङ्गकरणं वाद्यं पणवो वेधयेद् यदि. [2]K. सूचीविद्धैर्विधेन्नैसुकरणैर्विज उच्यते. 205 (C. 190 ; K. XXXIV. 181) [1]C. यद्वाक्यं. [2]K. परस्परानुबोधाच्च. C. परस्परविरोधे तु. [3]K. सानुविद्ध.

[1]विशुद्धवाद्यप्रकृतिः समपाणिकृतस्तथा ।
[2]स्वरूपानुगतश्चैव स्वरूप इति स स्मृतः ॥ २०६ ॥
[1]मुरजं पणवो वापि [2]पणवं दर्दरोऽपि वा ।
[3]यदानुयायादातोद्यं स्वरूपानुगतस्तु सः ॥ २०७ ॥
[1]अनुगम्य तदातोद्यं [2]गच्छेद्धि सलयं पुनः ।
[3]श्रुतवत्समतावाद्ये [4]तदानुसृत उच्यते ॥ २०८ ॥
एकैकानुगतं वाद्यं वाद्यजातिसमन्वितम् ।
कृत्वान्यजातिकं कुर्यात् तदानुसृतविच्युतः ॥ २०९ ॥
[1]यत्तु प्रचारविषमं [2]सर्वमार्गप्रबोधनम् ।
अविभक्ताक्षरकृतं तद् दुर्गः वाद्य उच्यते ॥ २१० ॥
[1]समवृत्ते मृदङ्गास्तु वाद्यन्ते पणवैर्यदि ।[2]
[3]नानाविचित्रकरणैरवकीर्णस्तदा स्मृतः ॥ २११ ॥
द्रुतं लयं समारुह्य पणवो दर्दरोऽपि वा ।
[1]अवपाणौ यदास्यातामर्धकीर्णा तु सा तदा[2] ॥ २१२ ॥
सर्वातोद्यानि यत्रैकं [1]करणं [2]भावयन्ति च ।
[3]समवृत्तपदान्येव [4]एकरूप इति स्मृतम् ॥ २१३ ॥
[1]पणवैश्छादितं यत्र वाद्यमल्पं मृदङ्गजम् ।
[2]अविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तस्तु स स्मृतः[3] ॥ २१४ ॥
चित्रं हि करणं यत्र [1]वाद्ये नैकेन वाद्यते ।
[2]नृत्ताङ्गहारानुगतं ज्ञेयः साचीकृतस्तु तत् ॥ २१५ ॥

206 (C. 191 ; K. XXXIV. 183) [1]C. विशुद्धं. [2]K. °गतं विद्धं विज्ञेयं वाद्यसंश्रयः. 207 (C. 192 ; K. XXXIV. 184) [1]C. मुरवान्. [2]C. पणवो दर्दुरो. [3]C. तथानुयाया°. K. अनुयाति यदा वाद्यं भवेदनुश्रितस्तु सः. 208 (C. 193 ; K. XXXIV. 185) [1]C. अनुगत्य. [2]K. गच्छेद्विसलयं. C. गच्छेत् यत् समयं पुनः. [3]K. श्रुतवत्समवादिषु. [4]K. तदा स्यात् प्रतिविच्युतः. 209 (C. 194). 210 (C. 195 ; K. XXXIV. 186) [1]K. वाद्यप्र°. [2]K. °मार्गप्रयेतम. 211 (C. 196 ; K. XXXIV. 197) [1]C. समवृत्ते मृदङ्गस्तु वाद्यते. K. समवृत्तास्तु मुरजाच्छेद्यन्ते. [2]K. पणवैर्यदि. [3]K. नानाविचित्रैः. 212 (C. 197 ; K. XXXIV. 188) [1]K. अर्धपाणौ, C. अवसानोऽपि यत्र स्याद°. [2]K. तदा त्वर्धावकीर्णकः. 213 (C. 198 ; K. XXXIV. 190) [1]C. कारणं. [2]K. भावयते तत्. [3]K. °मैरवम्. [4]C.एकरूपमि° K. एकरूप उदाहृतम्. 214 (C. 199 ; K. XXXIV. 189, 191) [1]C. पणवैश्चोदितं. [2]C. सुविभक्त. [3]K. adds प्रशान्तनियमोपेतः स्फुटं नात्य समन्वितः । न प्रयाति च गीतं च स ज्ञेयो नियमान्वितः. 215 (C. 200 ; K. XXXIV. 192) [1]C. पदैनैकेन. [2]K. वृत्ताङ्गहारा°.

कृत्वोपरिगतं वाद्यं पणवो दर्दरोऽपि हि ।
[1]यत्रोदीक्षते मुरजान् [2]समुल्लेखस्तु स स्मृतः ॥ २१६ ॥
चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।
क्रियते यत्र संबद्धैश्चित्रलेखः स उच्यते ॥ २१७ ॥
[1]सर्वमार्गगतो यस्तु [2]सर्वपाणिलयाश्रयः ।
विचित्रश्च विभक्तश्च स [3]सर्वसमवायकः ॥ २१८ ॥
यस्तु मध्यलयोपेतः समः सुविहिताक्षरः ।
[1]गतिप्रचारविहितः प्रकारो दृढ एव सः ॥ २१९ ॥
एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाद्यसंश्रयाः ।
गतिप्रचारे गेये च [1]रसभावौ समीक्ष्य तु ॥ २२० ॥
[1]प्रकारा जातयश्चैव सर्वमार्गेषु संस्थिताः ।
ये वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवलाः स्मृताः ॥ २२१ ॥

[2]एतेषां प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामि । [3]तत्रोपविष्टः प्राङ्मुखो रङ्गे [4]कुतपविनिवेशः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोः [5]नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतपविन्यासः । [6]तत्र रङ्गाभिमुखो [7]मौरजिकः (मार्दङ्गिकः) तस्य [दक्षिणतः] पाणविको, दार्दरिको वामतः । एष प्रथममवनद्धकुतपविन्यास उक्तः । तत्रोत्तराभिमुखो गायनः, गायनस्य वामपार्श्वे वैणिकः, तस्य दक्षिणे वंशवादकौ । गातुरभिमुखा गायिका इति कुतपविन्यासः । [8]मार्दङ्गिकपाणविकदार्दरिकेषु गायकगायिका वंशिकवैणिकसहितेषु अशिथिलायततन्त्रीबद्धास्तनितेषु आतोद्येषु यथाग्रामरागमूर्च्छनामार्जनानुलिप्तेषु मृदङ्गेषु (उद्) धारया निपीडितनिगृहीतार्धनिगृहीतमुक्तप्रहारकृतेषु [9]दर्दरवादनमुख्यविन्यस्तहस्तैः वादनकैर्देवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव त्रिसाम कर्तव्यम् । स तु [10]सर्वसचराचरोत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तुर्ब्रह्मणो [11]मुखाभि-

216 (C. 201 ; K. XXXIV. 193) [1]K. प्रयाजमुत्तरं यत्र. [2]K. ससुल्लेखः प्रकीर्तितः. 217 (K. XXXIV. 194). 218 (C. 202 ; K. XXXIV. 195) [1]C. सर्वमार्गकृतो. [2]K. °लयाश्रितः. [3]K. समवायकृतस्तु सः. 219 (C. 203 ; K. XXXIV. 196) [1]K. गतिपूर्णार्धविहितप्रकारो. 220 (C. 204 ; K. XXXIV. 197) [1]K. रसभावान् अपेक्ष्य. 221 (C. 205 and the fol. prose ; K. XXXIV. 198 and the fol. prose part) [1]C. एते प्रकारा जात्यश्च. [2]K. तत्र. [3]K. तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखैः. [4]K. कुत[प] एव विन्यासः. C. कुतपविनिवेशेषः. [5]K. °गृहयोः कुतप°. [6]C. स्वरङ्गाभिमुखो. [7]C. om. from मौरजिकः to गायिका इति कुतपविन्यासः ; see also note 7 on 227. [8]K. om. from मार्दङ्गिक°..... to दैवतेन च. [9]C. दर्दुरवाद्यमुख्य°. M. दर्दुरवादनमुख्य°. [10]M. चराचरोत्पत्तिस्थिति. C. °चराचरोऽल्पस्थिति.

सक्तेन प्रथमेन साम्ना वामपार्श्वे चन्द्रं संप्रीणयन्ति दक्षिणे पन्नगान् [12]अथान्तरेण जल(जं) [द्वितीयेन] साम्ना [13]मुनीन्, आयतेन [तृतीयेन] बृहत्साम्ना [14]दैवतानि च ।

एवं प्रीणयते यस्मात् दैवतानि यथाक्रमम् ।
[1]तस्मात् त्रिसाम्नि विज्ञेयं [2]त्रिसामत्वं बुधैरिह ॥ २२२ ॥
एवं च [श्रू]यते यस्मात् ब्रह्माणं केशवं शिवम् ।
तस्मादेतत् त्रिसाम तु ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥ २२३ ॥
चतुर्णामपि वेदानामादावोङ्कार उच्यते ।
तथात्र सर्वगीतानां त्रिसाम परिगीयते ॥ २२४ ॥
त्रिप्रकारं त्रिलयकं तथा चैवाङ्गिताश्रयम् ।
षट्कलं त्रिकलं चैव त्रिसाम परिकीर्तितम् ॥ २२५ ॥
त्रिविधं [चा]क्षरवि[धौ] गुरुलघ्वक्षरान्वित[म्] ।
[3]औकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितं भवेत् ॥ २२६ ॥

तस्यैव चान्ते पूर्वरङ्गविधानमनुप्राप्य छन्दःसमेनाक्षरसमेन च वाद्येन बहिर्गीतविधानं तु त्रिलयं वर्तनीयम् । [4]तत्र [5]आसारितप्रयोगे च [6]तत्त्वानुगतं वाद्यं प्रायःप्रयोक्तव्यम् । [7]यत्र त्रिसप्तप्रत्याहारा[य]वतीर्णकोटिस्तत्रवाद्यं प्रवर्तते । [8]तत्रादौ [9]तावद् वामोर्ध्वकप्रहारयुक्तं [10]पश्चादालिंग्यकविमर्दनं गोपुच्छायतिम् [11]आसाद्य विचित्रकरणयुतं [12]चतुर्मार्गं [13]समार्दङ्गिकं सर्वभाण्डिकमपि [14]वाद्यं पश्चात् विपञ्चीवाद्यं प्रवर्तयितव्यम् । [15]कस्मात्, पूर्वं हि भाण्डवाद्येन सिद्धिरुत्पादयति ।

[11]M. मुखाभिसक्तेन. C. °ऽभिसत्त्वेन. [12]C. अर्धान्तरेण जलसाम्ना. M. अथान्तरेण जलं. [13]C. मुनीनायतेन. [14]C. दैवतेन च. 222-226 (C. 206-210 and K. prose after XXXIV. 198) [1]C. त्रिसाम. [2]C. त्रिसामत्वं. [3]C. अकारश्च, K. यकारः ; after कुतपविन्यासः see note 7 above. K. reads this hem. and विना दिसतिजं दुंति चचं दुद्रोह द्वितीयं ति तावा च्छं दुभितिचतीर्यत्तदङ्गपूर्वं रङ्गविधानमनुप्राप्त छन्दसमेकाचरं समेन वाद्येन बहिर्गीतविधानम् अनुवर्तितव्यम्. [4]K. om. तत्र. [5]C. च सारितम् वियोगच्च. [6]C. तथानुगतं. K. तत्त्वानुगतप्रादेयाद्यं विधातव्यम्. [7]C. तत्त वस्तु त्रिसाम्ना च प्रत्याकारोऽयं वर्तनम् । को गीतिवशाद् वाद्यं प्रवर्तते. K. यस्त्रिसप्त प्रत्याहारः यासावतीर्णकोटिस्तत्र वाद्यं प्रवर्तते. [8]C. यत्रादौ. [9]K. तावद्वामार्दकप्रहार. [10]C. °दालिंग विमर्दन. K. पश्चाल्लिङ्गकविमर्दनवरणामूर्च्छां पत्ति. [11]C. सामाद्य. [12]K. om. चतुर्मार्गं. [13]C. om. समा° to वाद्यं. [14]K. बद्धं for वाद्यं. [15]C. om. up to उत्पादयति.

पूर्वं [16]भाण्डेनाभिव्यञ्जितो रङ्गे ध्रुवाविधिः। स्त्रीबालमुर्खाचकीर्णे रङ्गे [17]कुतूहलजननसमर्थं वाद्यं समुत्पन्नं भवति। अपि च

आचार्याः सममिच्छन्ति [1]पदच्छेदं तु पण्डिताः।
[2]स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकृष्टमितरे जनाः ॥ २२७ ॥

[3]तस्य चान्ते [4]ताण्डवप्रयोगमधिकृत्य [5]नर्तक्या अवतरणकाले [6]लघुवर्णसञ्चयैर्मार्दङ्गिकैरङ्गुलिप्रचलनप्रायं वाद्यं योज्यम्[7]। [8]नर्तक्यवतरणगीतान्ते [9]संनिपाता ज्ञेयाः। [10]लास्यनृत्ताङ्गहारानुगतं करणं [श्रितं] वाद्यं प्रयोज्यम्। [11]करणधातुसंयोगजमित्युच्यते समं रक्तमित्यादि। तत इदानीं वामोर्ध्वैकप्रहारसंयुक्तम् [12]आलिप्तमार्गदेशाकरणसंश्रयं समुत्थापनके वाद्यं योज्यम् [13]यथा—घेङ् मति धङ्गथा घेङ् धिति टित् सं कं कं खोक णे देव्यां केन्तां किट् घेङ् इति पूर्वरङ्गलयपातनिर्दिष्टप्रयोगसमुत्थापनके वाद्यं योज्यमिति।

[14]तयोः परं यत् परिवर्तनं चतुर्मार्गिकशुद्धजात्याश्रयं [15]यथाप्रोक्तम् खोखोणां खोखोणां खखोखोणा एतद् द्रव्यैर्यद् वाद्यं स्यात्।

पुनस्त्रयो न्यासात् खोखो दोखो खकेणां घत्रयन्तांघ नपुंसकपादे। यथा—कोनदुखोङ् मार्गं इति [16]चतुर्थकारप्रवेशे च वाद्यम् [[17]अङ्गुलिप्रचलनप्रायम्]।

[18]वस्तूत्थापनके चापकृष्टायामर्धमपि(?) चार्य[ां]ग्रहो यथा—घेघेन्तां घेङ्ङो घखणादोणां घोघघेघघे इति।

[19]नान्दी शुष्कापकृष्टायां प्रतिशुष्कं करणं श्रितं वाद्यं योज्यमिति—[20]यथा थो घो थो खेखघोघेङ् णादम्यङ् खोद्धो कुतां खखेखेणकसुगुकघेङ् णोखिखेङ्

[16]C. ⁰व्यञ्जिते. [17]C. कुतूहलमुत्पन्नार्थम्, K. कुरुजननसमर्थं. 227 (C. 211 ; K. XXXIV. 199) [1]C. पादच्छेद. [2]C. सुकुमारं स्त्रियश्चैव. [3]K. तस्य चान्ते. C. तत्र भाण्डे, [4]C. ⁰मधिगत्या⁰. [5]C. om. नर्तक्या. [6]C. ⁰सञ्चयमर्दिकैरङ्गुलिप्रचनप्रायं. [7]After this C. reads तत्रान्तराभिमुखी गायकस्य वामपार्श्वे वैणिको वैणिकस्य दक्षिणे मृदङ्गवादकः गातुरभिमुखान् गायकान् included in the passage after 221 ll. 4-5 above. [8]K. गीतका. [9]K. संनिपाते च लास्यमनुवाद्यम्. [10]K. तेन लङ्गहारानुगतं करणं वाद्यं प्रयोज्यम्. [11]K. om. from here to प्रहारसंयुक्तम्. [12]K. आलिप्तमार्गेण जातिकरणाश्रितमुत्थापने वाद्यं प्रयोक्तव्यम्. [13]K. omits from here to वाद्यं योज्यमिति. [14]K. ततः परपरिवर्तनं चतुर्मार्गिक शुद्रजायाश्रयं. [15]K. om. from here to कोन् दुखोङ् मार्गे इति. [16]K. ⁰प्रवेशेषु. [17]C. om. अङ्गुलिप्रचलनप्रायमिति. [18]K. om. from here to घे घ घे इति. [19]K, नान्दीशुष्कायत्तः पद्मकरणाश्रितं वाद्यः [20]K. om. from here to किटि वत्थि इति.

ताङ् खेङ् णम् किटि किटि घघेङ घेकटुकघुदुकलघलाखो खोखोखो वाघ्रु तेटां मालिं ण्म्मां किटि घत्थि इति।

[21]रङ्गद्वारप्रवरणे जर्जर[श्लोक]निग[द]ने चार्यां [चाड्डितामार्गाश्रितं सन्निपातग्रहणं प्रयोक्तव्यम्। [22]महाचार्यां [23]वितस्तमार्गाश्रितं [24]वाद्यं प्रदेशिन्या ग्रहम् [25]अपूर्वं तद्वद् पूर्वरङ्गे ताण्डववाद्यम् उक्तम् [26]सन्निपातग्रहो यथा वामकरेण—खो खो णां दो दो दोकः मोकः दहेण णाथो थो णो घोघ टमटथिघं घोघोकठ कटभंखो खोखित कटकटां घटकमथि घोघो मिथि णां किटि किनां खकवलं इति।

आलिप्तमार्गत्रिकं (मार्गाश्रितं) वाद्यमतःपरमुदाहार्यम्।

वितस्तमार्गस्थितिकं वाद्यं प्रदेशिन्या ग्रहो यथा—णणखोकणणो मधुणां खोखोमथि तकितां तघितां किन्ति कितां किटि किन्तो खोखो मतिता मतिथत्रमति तिकिति केन्तां द्रेन्तां नत केन्तां टघेतान्द्रां कृन्तां द्रां द्रान्तां किन्नां किन्नां केन्तां मुद्रां घ्रें घ्रें क्ले घ्रं घ्रं द्राघ्रां घद्रे द्रां घेन्द्रां घेन्द्रा घङ क्लेङ् इति।

पटक्षेपणात् सिद्धेरेतावच्चतुरस्रं पूर्वरङ्गविधाने भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत्। त्र्यस्रे तदेव कालाव्यवहितम्। पुनश्च नाटकादिषु धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तानां चतुर्णां नायकानां [27]गतिप्रचारे स्वथावस्थासु निर्गतं वाद्यमुपेक्ष्यामः। तत्र घ्रं ध्रं घ्रं भ्राद्रं प्रायो देवानां गतौ प्रयोज्यम्। [28]धेन्तां प्रयोज्य राज्ञाम्। [29]ध्रं क्रुं धटु घेङ् घेटट्टिथिदुन किटिद्रां नां नां भ्रद्रां प्रायो मध्यमपुरुषेषु वाद्यम्। [30]पुनरेव स्थितायां वाद्यविधानं वक्ष्यामि।

[1]त्रिकलद्विकलैककला चतुष्कलाश्चैव पादविन्यासाः।
तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डेन समं च गानेन ॥ २२८ ॥

[2]पुनश्चावस्थाकृतं वाद्यं प्रवक्ष्यामि। त्वरितगमने धं वं घे घे टां इत्येव वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। यथा विषमादिकमङ्गुलिप्रचलनकृतं विहितम्। पण्यैव (?)

[21]C. om. from here to ताण्डववाद्यमुक्तम्. K. प्रवराणायां जर्जरि निगनेवार्यं वादितमार्गाश्रितं वाद्यं. [22]C. om. महाचार्या. [23]C. {वितस्तिमार्गस्थितिकं. [24]K. om. वाद्यं. [25]C. om. K. पर्वताव पूर्वरङ्गे ताण्डव वाद्यमुक्तम्. [26]K. om. from here to चतुर्णां नायकानां गतिप्रचारे. [27]K. स्वगति प्रचारे वक्ष्यामः and then *lacuna*. [28]K. धेत्ती ध्वती इति प्रियराज्ञं. [29]K. वभ्रं इन्द्रं घटसच्छिरुण किटिजा वियाणां व्यञ्जकप्रायं मध्यानाम्. [30]K. एवं स्वस्थावस्थागतिप्रचारं विधीयते वाद्यम्। 228 (C. 212 ; K. XXXIV. 200) [1]K. एककला × × × श्चतुष्कलाश्चैववादिविन्यासाः. [2]C. om. पुनश्चा⁰ to वक्ष्यामि.

पूर्वं सम्यग्लिखितं त्वङ्गुलिप्रचारेषु। पुनरत्यवस्थायि वाद्यविधानं वक्ष्यामि।

[1]स्वस्थे गतिप्रचारे वाद्यं त्रिकलं चतुष्कलं वापि।
लयगतिविधानं समीक्ष्य तज्ज्ञैः प्रयोक्तव्यम्॥ २२९॥
न ह्येकद्विकला वा ध्रुवाविरामा भवन्ति वाद्येषु।
तस्माद्भाण्डेन [1]च साम्यं [2]कार्यं न गानेन॥ २३०॥
[1]सर्वत्र त्वरितगमनेषु [2]पाताः [3]पूर्वोक्ता ये गतिप्रचारेषु।
[4]धङ् ध्रङ् घेङ् घेङ् प्रायश्चात्र च वाद्यं प्रयोक्तव्यम्॥ २३१॥
[1]नौरथविमानयाने पक्षिचलाकाशजे[2]ऽङ्गुलिचलनात्।
कार्यं [3]वा चतुष्केऽप्यन्योन्यकराभिहतं च वाद्यम्॥ २३२॥

[4]दुःखार्तिव्यथितेष्टशापक्लेशेष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धव्रतनियमोपपवासादियुक्तेषु [5]पूर्वालिप्तमार्गाश्रितमुत्थापनवाद्यं विधातव्यम्। दैत्यदानवयक्षराक्षसग्रहादीनां [6]धृङ् दङ् खद संयुक्तं घटुतुतन्त तेतोद्रां इत्येवमादिकरणैर्गतिवाद्यं प्रयोजयेत्। [7]खञ्जविकलवामनकुब्जादीनां प्रवृत्तगमनेषु घेतां कटकामिति वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। [8]यतिमुनिपाशुपतशाक्यादीनां लिङ्गिनां दो खो द्विविखि दुगुवोओक्कनदोधन्ति किति कि वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। [9]विदूषकनिर्मुण्डोपस्थायकवर्षधरादीनां घे घें स्तानो ण्णो दोण्णण्णामिति वाद्यम्। पुनश्चैवाथ वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकीस्थूलादीनां [10]धां धों धाङ् द्रोङ् धिङ् द्रीणां खो खो णा इति वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। [11]गजवाजीखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वंकिटि प्रायम्। सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्वित्थं रसान् भावान् भुवि समीक्ष्य वाद्यं प्रयोक्तव्यम्। एवं तावत् पुरुषवाद्यम्।

229 (C. 213) [1]See note 30 on 227 above. 230 (C. 214) [1]C. adds तं to च. [2]M. कार्यं, C. om. it. 231 (C. 215; K. XXXIV. prose after 200, 4th line) [1]K. om. सर्वत्र. [2]K. भावा. [3]C. पूर्वकाये M. पूर्वाकाये. [4]K. भ्रं भ्रं घे घे प्रायं तत्र तु वाद्य प्रयोक्तव्यं. [2]K. °चलनं कार्यम्. 232 (C. 216; K. as in 231) [1]C. गौरं विमानयाने. K. °विमान नेपथ्यानिलाकाशजे. [3]C. वाश्चतुष्कोऽप्य न्योन्यमाश्रितं (वाद्यमाश्रितं) वाद्यमिति. [4]K. दुःखादितव्याधितेष्टजनवियोगविभावनारा······नियमोपासनादिमयुक्तेषु. C. °वधबन्धप्राते नियमो°. [5]K. आलिप्तमार्गेवधोविधातव्यम्. [6]K. सचन्द्रां चन्द्रा वक्त्रान्ता घे घेटा प्रायम्. [7]K. घेटकुसत्त्वादीनां विटकुखुनेत्यादिकम्. [8]C. om. पाशुपत. M. यतिमुनिपात्तुशम. K. यतिपाशुपत शाक्यादीनां धहु धहु घे घे प्रायम्. [9]K. विधष्कोपस्थापक निर्मुण्डवर्षधारादीनां घे घे टां टां णां णां प्रायम्. [10]K. घो घो खो खो इति प्रायम्. [11]C. om. from here to इति प्रायम्.

स्त्रीणां पुनरपि व्याख्यास्यामः। तत्रोत्तमस्त्रीणां दिव्यानां वंगति किपि धमेट प्रथि घेइतिप्रायम्। [12]अथ राज्ञीनां कथि कथि मथि दो दो खु खु इति प्रायम्। [13]चं किति किथि घटमट थि गे इति ब्राह्मणीनाम्। अथ [14]मध्यमस्त्रीणां [15]वेश्याशिल्पकारिकाणां [16]नाटकीयानां [17]घ खु खु घिकिटमरिथकिण टोणांधो इति। [18]मरथिकुले केडखुखिखि प्रायं गीतम[धम]स्त्रीणाम्। एवं तावत् [19]समासादभिहितं स्त्रीणाम्।

अवस्थान्तरितानां तु त[20] एव पौरुषवाद्यविशेषा भवन्ति। तस्मात् [21]सामान्यतो हि [22]भयक्लेशशोकक्रोधादयो [23]विभावाः समुत्पद्यन्ते। तत्र आसामपि [24]रसभावापेक्षं मार्गाश्रितं [25]वाद्यं योज्यं भवति। अपि च—

[1]जातिमार्गप्रकारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा।
[2]वादयेद्यस्तु संकीर्णं स श्रेष्ठो [3]वादकः स्मृतः॥ २३३॥

[4]अथान्तरवाद्यानि च [5]अनुबद्धं विप्रहारिकं [6]सिद्धिग्रहणं परिछिन्नमिति।
[7]तत्रानुबद्धसंज्ञमन्तरवाद्यं यथा—[8]खो खो णे खे घे इति।
[9]वाद्यविरामे प्रहारितं यथा—[10]धं द्रां खो खो इति।
[11]सिद्धिरपि च

ऐश्वर्ये विस्मृते श्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे।
[1]सिद्धिर्वादयितव्या तु नानाकरणसंश्रया॥ २३४॥

सा च [2]सिद्धिर्यथामार्गाश्रया कार्या चित्रकरणा पञ्चषट्कला भवति।
अपि च—

[1]पाठ्यविरामे वाद्या कर्मसाधनकृते विरामे च।
[2]वस्त्राभरणनिपाते [3]मुकुटस्य च संयमनकाले॥ २३५॥

[12]C. अथ राज्ञां अविघद्दगों कं खु खु इति. [13]C. om. upto इति ब्राह्मणीनाम्. [14]C. मध्यमानां. [15]K. °कारीणां. [16]K. om. [17]K. किरित्ता तं थं कत्थि मामपि डण किटि किटि प्रायम्. [18]C. om. upto स्त्रीणाम्. [19]K. सामान्यतो. [20]C. एत. [21]K. सामान्यं. [22]K. भयशोकक्रोधादयो हि भावा. [23]K. भावा आसां. [24]K. रसभावाभिनयापेक्षं. C. भ.वापेक्षं. [25]K. वयं भवति. 233 (C. 217; K. XXXIV. 201) [1]C. प्रचारैः. [2]C. वादयेद्द्वैस्तु संकीर्णं. [3]K. वाचकः. [4]C. अन्तर्वाद्यानि. [5]K. अनुबन्धा विप्रहारनं. [6]C. °सिद्धग्रहणम्. [7]C. °बद्धसंज्ञानामन्तरवाद्यम्. [8]K. धे धे ण वेर कधे इति. [9]K. पाद्यविरामे प्रहारितं. [10]K. चन्द्रां खे खे ण इति. [11]K. सिद्धिरपे × ×. 234 (C. 218; K. XXXIV. 202) [1]C. सिद्धिर्वा तत्र कर्तव्या. [2]K. °र्यथा—समार्गकरणाश्रया कार्या विचित्रकला. 235 (C. 219; K. XXXIV. 203) [1]C. वाद्यविरामे वाद्यं. K. पाद्य°. [2]C. वस्त्राहरविनिपाते. [3]C. नत्कुटस्य च, K. कुर्यादभ्यञ्जने°.

[4]अथ परिच्छिन्नं सार्वभाण्डिकं ध्रुवाया ग्रहोपशमे गम्भीरधीरप्रहारमुद्धतं यथा—[5]पञ्चषट्कलञ्च तथोत्तमानां वितस्तमार्गाश्रितं धुं धुं धुं ल्क इति। तथोत्तमस्त्रीणामड्डितवाद्याश्रितं यथा—ण णां खो खो णण्णामिति। अथाधमानां खञ्जनत्कुटविषयं यथा—संकेत किटिधिण्णामिति। अवस्थान्तरेषु पुनरेतदेवार्धकृतं भवति।

[6]अथ प्रासादिकीप्रावेशिक्याक्षेपिक्यवकृष्टासु। [7]तत्र प्रासादिक्यां [8]समपाणौ विभक्तकरणं वाद्यम्। [9]द्रुतायामुपरिपाणिके चित्रकरणम्। स्थितायां × × × × [10]अड्डितायामवकृष्टायामर्धसन्निपातकृतमिति।

एवमेतत् प्रयोक्तव्यं वाद्यं गतिपरिक्रमे।
प्रासादिक्यां ध्रुवायां च त्वन्तरायां तथैव च ॥ २३६ ॥
अभाण्डमेकं गीतं तु [1]परिवर्त्य प्रयोजयेत्।
सन्निपातावसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत् ॥ २३७ ॥

[2]यथा द्रुतविलम्बितायां चेते लघो ष इति। [3]अड्डितायां च ण दे दे दे दे दे खो खो ख इति। अथ नत्कुटखञ्जयोः ण ण्णा वु वु णा णा खो णा ण्णा दे दे दे दे खो खो खो ख इति।

[4]अथोद्धात्यम्—

[1]संभ्रमावेगहर्षेऽथ [2]विस्मयावेगशोकजे।
[3]ग्रहे दानस्य यद् वाद्यं तमुद्धात्यं प्रकीर्तितम् ॥ २३८ ॥

[4]मोक्षमिदानीमुपदेक्ष्यामः। [5]तद् यथा—संहननं संसरणं च। तत्रोद्धतद्रुतानुबन्धे धेत्तां किकिटि दत्तकेत्तिकिं गोदो घघे दो घ टे घो घे यदो इति।

अथ खञ्जनत्कुटयोः—धं द्रां धं द्रां तकितां तकितां गुदुधे इति।

अथ स्थितायाम्—धे धं धेट मटधे घे छिमटं कंटछि मटछि कर्मांक दीघिटी इति।

[4]C. भाण्डिकखातघ्र् वाभूयोपगमन गभीर. [5]K. संवसंकलम्। तवो······इन्द्रं को घ क्लं. [6]C. om up to [0]वकृष्टासु. [7]C. अथ:. K. तत्र प्रावेशिक्यां. [8]C समपादौ विभक्तान्तरेण. [9]K. [0]पाणिकरिवकरणास्थिता × ×. [10]K. × × अवकृष्टायामर्धं सन्निपातजमिति. 236 (C. 220 ; K. XXXIV. 204). 237 (C. 221 ; K. XXXIV. 205) [1]K. परिवर्त. [2]C. om. from here to इति. [3]K. आदितायां यथा एघो खो णं खो चेणं डिक्कणि क्ष्वणुडुष इति। अथ नर्कुधखञ्जयोः यास्तु णा य य य खोदक्कणुञ्ज इति. [4]K. अथोद्घात्यः. 238 (C. 222 ; K. XXXIV. 206) [1]K. [0]वेगहर्षोऽथ, C. [0]वेगामर्षार्थं. [2]K. [0]शोकजम्. [3]K. ग्रहो दानस्य, C. भीगायतस्य. [4]K. [0]दानीं वक्ष्यामः. [5]C. om. from here upto दीघिटि इति.

[6]तत्राड्डिता[यां] किन्त किन्तां इति। अ[थ] स्थितायां घतताम् इति। [7]अवकृष्टायां ववतामिति।

एवमेते ग्रहा मोक्षा ध्रुवाणां गदिता मया।
निष्कामे च प्रवेशे च आक्षेपिक्यन्तरासु च ॥ २३९ ॥

एवं [1]तालकालस्वरज्ञानेन मार्दङ्गिकेण प्रयतितव्यम्।

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

अतालज्ञमकालज्ञमशास्त्रज्ञञ्च [1]वादकम्।
चर्मघातकमित्येवं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २४० ॥
अनेनैव विधानेन [1]वाद्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आतोद्यानां तु लक्षणम् ॥ २४१ ॥

[1]त्रिधाक्रिया मृदङ्गानां [2]हरीतकीयवाश्रया।
[3]तथा गोपुच्छरूपा च भवत्येषां स्वरूपतः ॥ २४२ ॥
[1]हरीतक्या[2]कृतिस्त्वङ्की [3]यवमध्यस्ततोर्ध्वकः।
[4]आलिंग्यश्चैव [5]गोपुच्छाकृतिरेषां प्रकीर्तिताः ॥ २४३ ॥
[1]तालास्त्रयोऽर्धतालश्च [2]मृदङ्गाङ्किक इष्यते।
[3]मुखं तस्य च कर्तव्यं द्वादशाङ्गुलयोजितम् ॥ २४४ ॥
तथोर्ध्वकश्च कर्तव्यश्चतुस्तालप्रमाणतः[1]।
[2]मुखं तस्य प्रकर्तव्यमङ्गुलानि चतुर्दश ॥ २४५ ॥
[1]आलिंग्यश्चैव कर्तव्यो [2][द्वय]मात्रमथापि वा।
मुखं तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समासतः ॥ २४६ ॥

[6]K. om up to घततामिति. [7]K. अथावकृष्टायां घटमघटधिठ दिगुडुधिटा धीणवंधणणीणण इति. 239 (C. 223 ; K. XXXIV. 207) [1]K. तालकालाज्ञाने. 240 (C. 224 ; K. XXXIV. 208) [1]K. कण्टकम्. 241 (C. 225 ; K. XXXIV. 209) [1]K. वाद्यं कार्यं प्रयत्नतः. 242 (C. 226 ; K. XXXIV. 210) [1]C. विविधा. C. हरिदक्ति. [3]K. तथा नेपथ्य and omits the rest. 243 (C. 227 ; K. XXXIV. 210b) [1]K. om. 243. [2]C. तु तिस्वङ्गा. M. कृतिस्वङ्गा. [3]C. [0]स्ततध्वकः. [4]C. आलिङ्गश्चैव, K. om. [5]K. गोपुच्छा आकृत्या संप्रकीर्तिताः. 244 (C. 228 ; K. XXXIV. 211) [1]CM. तालात्रयो ध्वताश्च (र्ध्वं तालश्च M.) [2]CM. मृदङ्गाङ्गित (MK.) इष्यते. [3]C. मुखे तस्याङ्गुलानिस्तास्त्रयोदश चतुर्दश. 245 (C. 229a ; XXXIV. 212) [1]C. [0]प्रमाणकम्. [2]C. om. 245b. 246 (C 229b ; K. XXXIV. 213) [1]C. om. 246a. [2]K. लयमात्रमथापि.

पणवश्चापि कर्तव्यो [1]दीर्घत्वे षोडशाङ्गुलः ।
[2][कु]शमध्योऽङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥ २४७ ॥
[1]ओष्ठं तस्य च [2]कर्तव्यं [3]तज्ज्ञैरध्यर्धमङ्गुलम् ।
मध्यं तु सुषिरं तस्य [4]चत्वार्येवाङ्गुलानि च ॥ २४८ ॥
दर्दरश्च घटाकारो [1]भवत्यष्ट्यङ्गुलिस्तथा ।
मुखं च तस्य कर्तव्यं घटस्य सदृशं बुधैः ॥ २४९ ॥
द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठं च [1]समन्ततः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥ २५० ॥

न [1]जीर्णोपहतश्चर्म न च [2]काकमुखाहतम् ।
न [3]मेदोपगतं किञ्चित् न च धूमाग्निदूषितम् ॥ २५१ ॥
[1]षड्भिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं चर्म [2]निर्वर्तितं गवाम् ।
[3]मुखं पल्लवसंकाशं हिमकुन्देन्दुसप्रभम् ॥ २५२ ॥
स्निग्धामिषविहीनं तु क्लिन्नं चर्म प्रशस्यते ।
विधिनैव मुखोर्णानि चर्माण्याहृत्य बुद्धिमान् ॥ २५३ ॥
शीतोदके निशामेकां स्थापयित्वा समुद्धरेत् ।
बद्धैः सुललितैर्दान्तैर्गोमयैरतिमर्दितैः ॥ २५४ ॥
चन्द्रकैस्तनुभिः पश्चान् मृदङ्गान् योजयेद् बुधः ।
पुष्पावर्तं ततः कुर्यात्रिवर्ति चन्द्रिकाश्रयम् ॥ २५५ ॥
कक्षाख्यं वै परिकरं ग्रीवास्थं स्वस्तिकं तथा ।
शतानि त्रीणि कुर्वीत पुष्करैर्ह्यक्षराणि तु ॥ २५६ ॥
दश हि तत्र बद्धास्तु प्रक्षेप्या वत्ति(?) संश्रयेत् ।
निहित्वा त्वक्षि(ङ्कि)के वाध्ने (?) तृतीये संप्रवेशयेत् ॥ २५७ ॥
सर्वेष्वेव प्रयोगोऽयमक्षि(ङ्कि)केषु विधीयते ।
न वै मृदंगे दातव्यं रोहणं सततं बुधैः ॥ २५८ ॥

247 (C. 230 ; K. XXXIV. 214) [1]C. दीर्घत्वात्. [2]C. क्रशो, K. क्रशा. 248 (C. 231 ; K. XXXIV. 215) [1]K. षोष्ठौ. [2]K. कर्तव्यौ. [3]C. ⁰रध्यार्धमङ्गुलम्. K. ⁰रध्यर्धचाङ्गुलम्. [4]C. चत्वारी वाङ्गुलानि. 249 (C. 232 ; K. XXXIV. 216) [1]C. भवत्यष्टिमुख⁰, K. नवाङ्गुलिमुख. 250 (C. 233 ; K. XXXIV. 217) [1]C. समाश्रतः. 251 (C. 234 ; K. XXXIV. 218) [1]K. ज्वरीपहतं. [2]K. कङ्कमुखाहतम्. [3]K. दोषापहतं [4]K. भूयाग्निदूषितम्. 252 (C. 235a ; K. XXXIV. 219) [1]K. एभिर्दोषै. [2]K. निर्घृतमिति गवा. [3]K. मुख. 253-259 (K. XXXIV. 220-226).

गव्ये घृते च तैले च तिलपिष्टं तथैव च ।
बद्ध्वा ह्यनेन विधिना आङ्किकालिंग्यकोर्ध्वकान् ॥ २५९ ॥
देवताभ्यर्चनं कृत्वा ततः [1]स्थाप्या महीतले ।
चित्रायामथवा [2]हस्ते शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥ २६० ॥
उपाध्यायः शुचिर्भूत्वा कुलीनो [3]रागवर्जितः ।
[4]धनज्ञो गीततत्त्वज्ञो मधुरो नियतेन्द्रियः ॥ २६१ ॥
सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रतः ।
मण्डलत्रयमालिख्य गोमयेन सुगन्धिना ॥ २६२ ॥
ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ।
आलिंग्यं स्थापयेत् पूर्वं ब्रह्मणो पूर्वमण्डले ॥ २६३ ॥
उर्ध्वकं तु द्वितीयेऽस्मिन् [5]रुद्रनाम्नि [6]निधापयेत् ।
[7]तिर्यग् उत्सङ्गिकं सम्यग् वैष्णवे मण्डले न्यसेत् ॥ २६४ ॥
बलिपुष्पोपहारैश्च नानापुष्पैर्विचित्रितैः ।
[1]आलिंग्ये च बलिं दद्यात् मधुपायसमिश्रितम् ॥ २६५ ॥
[2]अपूपं लो[चि]कामिश्रमांकिके सम्प्रदापयेत् ।
अनन्तरश्च दातव्यः [3]सर्व[प]वोर्ध्वके बलिः[4] ॥ २६६ ॥
स्वस्तिके [1][लोचि]कापूपपिण्डकेण्डरिकैः सह ।
[2]उन्मत्तकरवीरार्कपुष्पैरन्यैश्च [3]भूषितैः ॥ २६७ ॥
बलिः कार्यः प्रयत्नेन रक्तो रक्ताम्बरैः सह ।
वैष्णवे मण्डले [1]स्थाप्य [2]सर्वबीजगतेऽङ्किके ॥ २६८ ॥
[1]स्रग्वस्त्रालेपनैः पीतैः चरुभिश्च सपायसैः ।
याचयित्वा द्विजान् स्वस्तिं दत्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ॥ २६९ ॥

260-264 (C. 235b-240a ; K. XXXIV. 227-231) [1]C. स्थाप्य. [2]C. ऽहनि पुष्ये. [3]K. रीगवर्जितः. [4]K. मतिमान्नीतितत्त्व. [5]C. रुद्रनाम्ना. [6]C. निपातयेत्. [7]C. तिर्यक्कुक्षां गतिं. 265-266 (C. 240b-242a ; K. XXXIV. 232-233) [1]C. आलिङ्गे. [2]C. ⁰मिश्रामाङ्किके. [3]C. ⁰मोर्ध्वगे. [4]K. reads for this entire passage बलिपुष्पोपहारैश्च पूजयेत् पुष्करां स्तथा। पायसं घृतमध्वक्तं चन्दनं कुसुमानि च। शुक्लानि चैव वासांसि दत्वालिङ्गे स्वयम्भुवे। त्र्यम्बकाय च दातव्यः सगणायोर्ध्वके बलिः। 267 (C. 242b-243a ; K. XXXIV. 234) [1]C. धूपिकधूपकपर्कैर्वलितैः. [2]C. ⁰करवीरैश्च. [3]C. भूषितैः. 268 (C. 243b-244a ; K. XXXIV. 235) [1]K. स्थाप्यः. [2]K. सर्वबीजगतोऽङ्किके. 269 (C. 244b-245a ; K. XXXIV. 236) [1]C. स्रग्वस्त्रालम्बनैः पीतैः.

[1]पूजयित्वा तु गन्धर्वान् पश्चाद् वाद्यं समाचरेत् ।
तन्त्रीभिः [2]पणवं नह्येत् सुमृष्टाभिः समन्ततः ॥ २७० ॥
[1]ततः पुष्करिकाश्चैव योजयेत्तत्र चर्मणा ।
[2]एवं मृदङ्गपणवाः कर्तव्या दर्दरास्तथा ॥ २७१ ॥
दैवतानि च वक्ष्यामि [1]यान्येषाञ्च भवन्ति हि ।
[2]वज्रेक्षणः शङ्कुकर्णो ग्रामणीश्च तथा महान् ॥ २७२ ॥
एताश्च देवता विप्रा मुरजेषु प्रकीर्तिताः ।
[1]मृन्मयत्वाद् मृदङ्गास्तु भाण्डं भ्रमयतीति च ॥ २७३ ॥
मुरजास्तूर्ध्वकरणादातोद्यं तोदनादपि ।
भाण्डस्यादौ प्रणीतोऽद्य पणवश्च विधीयते ॥ २७४ ॥
[1]दारु यतो दारयति तस्माद्भवति दर्दरः ।
दृष्ट्वा [2]मृदङ्गपणवदर्दरांश्च महामुनिः ॥ २७५ ॥
[1]मेघैस्तु स्वरसंवादान् [2]मृदङ्गानामथासृजत् ।
विद्युज्जिह्वो [3]भवेद् वामे [4]मेघः स तु महास्वनः ॥ २७६ ॥
ऐरावणो महामेघः तथा [1]चैवोर्ध्वके भवेत् ।
[2]आलिंग्ये च तडित्ख्यातो नाम्ना मेघो बलाहकः ॥ २७७ ॥
दक्षिणे पुष्करो मेघः [1]कोकिलो [वा]मतः स्मृतः ।
[2]मृदङ्ग[ए]व नाम्ना [3]च [4]उर्ध्वके नन्द्यथोच्यते ॥ २७८ ॥
[1]आङ्किकसिद्धिरित्येवमालिंग्यश्चा[थ] पिङ्गलः ।
[2]भूतप्रियो बलिस्तेभ्यो दातव्यः सिद्धिमिच्छता ॥ २७९ ॥

270 (C. 245b-246a ; K. XXXIV. 237) [1]K. पूजयित्वादि. [2]C. पणवं तु स्यात् मृष्टाभिः. 271 (C. 246b-247a ; K. XXXIV. 238) [1]C. घातपुष्करिका चैव. [2]C. मृदङ्गपणवा वापि. 272 (C. 247b-248a ; K. XXXIV. 239) [1]K. येषां ते च. [2]C. लचक्षणश्शंकुकर्णो. 273 (C. 248b ; K. XXXIV. 240) [1]C. om. 273b. 274 (K. XXXIV. 241). 275 (C. 249a ; K. XXXIV. 242) [1]C. om. 274a, K. दारयेतो. [2]K. मृदङ्गात्-पणवान् दर्दरश्च. 276 (C. 249b-250a ; K. XXXIV. 243) [1]C. मेघैस्तु रससंवादान्. K. मेघे सुस्वरसंयोग [2]C. मृदङ्गो नाम वापरान्. [3]KC. भवेद् वामी. [4]C. घेघस्य तु. 277 (C. 250b-251a ; K. XXXIV. 244) [1]K. चैवोर्ध्वकी. C. [0]चोर्ध्व गती. [2]C. आलिङ्गे. K. आलिङ्गाकि चव × × × बलाहकः. 278 (C. 251b-252a ; K. XXXIV. 245) [1]K. किकिला. [2]KC. मृदङ्गश्चैव. [3]K. तु. [4]C. ऊर्ध्वगो नान्द्यो[0]. K. ऊर्ध्वकु नन्द्याख्यो. 279 (C. 252b-253a ; K. XXXIV. 246) [1]C. अङ्गारसिद्धिरित्येवमालिङ्गश्चाष्ट. K. आङ्कि सिद्धिरितोवमालिङ्ग्यश्चापि. [2]C. तत्प्रियोऽपि.

[1]पूजयित्वा च तान् देवान् प्रेक्षां रङ्गे प्रकल्पयेत् ।
[2]करीषस्य तु संघाते [3]मृदङ्गं स्थापयेद् बुधः ॥ २८० ॥
[1]पसंघतानं (?) कस्यांश्च तथा चावनताः पुनः ।
आतोद्यपणवैश्चैव नर्तकोपनतास्तथा ॥ २८१ ॥
[1]शान्तिकर्म प्रयुञ्जीत विधिदृष्टेन कर्मणा ।
चत्वारः पणवाः कार्या दशरूपविधौ पुनः ॥ २८२ ॥
[1]आतोद्यान्यपि तान्येव नानावस्थासु वादयेत् ।
[2]नाटकेऽङ्के प्रकरणे वीथ्यां भाणे डिमे तथा ॥ २८३ ॥
[1]मृदङ्गं पणवं चैव दर्दरं [2]चैव वादयेत् ।
एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं मृदङ्गानां तु लक्षणम् ॥ २८४ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपहस्तस्य लक्षणम् ।
कर्तरी समहस्तश्च हस्तपाणित्रयं तथा ॥ २८५ ॥
[1]वर्तना दण्डहस्तश्च पञ्च शिक्षाकरास्तथा ।
तर्जन्याङ्गुष्ठयोगेन [2]स्वत्रे(?) जातिगतिस्ततः ॥ २८६ ॥
[3]पर्यायपतनैर्ज्ञेया कर्तरी हस्तयोर्द्वयोः ।
समयोः समतालेन [4]द्वयोर्हस्ततलार्धयोः ॥ २८७ ॥
पर्यायतः प्रपातो यः समहस्त इति स्मृतः ।
[5]विभावितस्य वामस्य पार्ष्णिणाङ्गुलिभिस्तथा ॥ २८८ ॥
सकृद्दक्षिणहस्तस्य हस्तपाणित्रयं भवेत् ।
[6]पूर्वं दक्षिणहस्तेन क्रमाद् वामेन [7]पा[त]तः ॥ २८९ ॥
चत्वारो यत्र वर्तन्ते वर्तनाद् वर्तनाः स्मृताः ।
प्रथमं वामहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेण तु ॥ २९० ॥

280 (C. 253b-254a ; K. XXXIV. 247) [1]K. अपूजयित्वा च्च तान् वै नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत्. [2]C. रीषस्य for करीषस्य तु. [3]C. मृदङ्ग. 281 (K. XXXIV. 248) [1]C. om. 281. 282 (K. XXXIV. 249) [1]C. om. 282. 283 (C. 254b ; K. XXXIV. 250) [1]C. om. 282b. [2]K. नाटके सप्रकरणे भाणके सप्रहासने. 284 (C. 255 ; K. XXXIV. 251ab) [1]C. मृदङ्ग पणवांश्चापि. [2]C. चोपकारयेत्. 285-289 (C. 256-261) [1]C. पश्चचिन्नाकर. [2]M. स्वते जातिद्रतिस्तत. [3]C. पर्यागापतने[0]. M. पर्यायापतन[0]. [4]C. [0]र्हस्त समाश्रयोः. [5]C. विभावितव्या. [6]C. पूर्वद[0]. [7]C. पादतः. 290 (C. 262).

प्रहारा [1]क्रमपातेन दण्डहस्तः समस्तयोः ।
सौष्ठवं लाघवञ्चैव बाहुल्यं दृढतापि च ॥ २९१ ॥
सर्वेषां चैव हस्तानां गुणाश्चत्वार ईरिताः ।
एवमेतन्मया प्रोक्तं हस्तानामपि लक्षणम् ॥ २९२ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वादकानां तु लक्षणम् ।
[1]गीतवाद्यकलालयग्रहमोक्षविशारदोऽथ लघुहस्तः ।
चित्रपाणिर्विधिज्ञः सिद्धिस्थाने [2]ध्रुवाकुशलः ॥ २९३ ॥
कलाभिरतः मधुरहस्तः सुनिविष्टो [1]रक्तमार्जनो बलवान् ।
सुविहितशरीरबुद्धिः संसिद्धो [2]वादकः श्रेष्ठः ॥ २९४ ॥

आलेपनप्रमाणज्ञश्चतुमार्गकृतश्रमः[1] ।
प्रतिग्रहीता सिद्धीनामङ्गदोषविवर्जितः ॥ २९५ ॥
स्वभ्यस्तकरणः साम्ये गीतज्ञो गुणितग्रहः ।
सुसंगीतप्रयोगज्ञो मृदङ्गी तु भवेद् गुणैः ॥ २९६ ॥

[1]अभ्रान्तोऽथ हस्तकालज्ञश्छिद्रावरणपण्डितः[1] ।
अभ्यस्तकरणैश्चैव भवेत् पाणविको गुणैः ॥ २९७ ॥
निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानवित् ।
वादनान्तरवेदी च दर्दरी तु प्रशस्यते ॥ २९८ ॥

एतत् सर्वं नाट्ययोगं समीक्ष्य
प्रोक्तं वाद्यं [1]सर्वलोकानुमानात् ।
नोक्तं [2]यच्चेदागमाच्छास्त्रबुद्ध्या
सद्भिः कार्यं मार्गजातीः समीक्ष्य ॥ २९९ ॥

291-292 (C. 263-264 ; K. XXXIV. 251c) [1]C. क्रमपादेन. 293 (C. 264b-265a ; K. XXXIV. 252) [1]C. गीतवात (M. वाद.) कलावात (M. पात) ग्रहमोक्षविशारदः। अथ लघुहस्तश्चित्रपाणि. K. गीतवादात्तलयाव्यसहस्तोधरविशारदोऽथ लघुहस्तः। किंद्रावणी विज्ञेयः सिद्धिस्थाने ध्रुवाकुशलः। [2]ध्रुवाकुशलः from C. 265b. 294 (C. 265b-266a ; K. XXXIV. 253) [1]C. मार्जनी बलवान्. [2]K. मृदङ्गवादी गुणैरेव. 295 (C. 266b-267a ; K. XXXIV. 254) [1]K. °श्चतुमार्गकृतश्रमः. 296 (C. 267bc ; K. XXXIV. 255). 297 (K. XXXIV. 256) भ्रान्तोऽर्धहस्त°. [2]K. °च्छिद्रावरण पण्डितः. 298 (C. 267bc ; K. XXXIV. 257). 299 (C. 268 ; K. XXXIV. 258) [1]K. °लोकानुभावात्. [2]K. °गमाद्वस्तुबुद्ध्या.

स्फुटप्रहारं [1]विशदं विभक्तं
[2]रक्तं विघुष्टं करलेपनं च ।
त्रिमार्जनं पूरितरागयोगं
मृदङ्गवाद्यं [3]गुणतो वदन्ति ॥ ३०० ॥
वाद्येषु[1] यत्नः प्रथमं तु कार्यः
[2]शय्या हि नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ।
वाद्ये च गीते च सुप्रयुक्ते
[3]नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ ३०१ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे पुष्करवाद्यो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

300 (C. 269 ; K. XXXIV. 259) [1]M. विषमं. [2]M. सन्नोऽपि घुष्टं रिभितकञ्च. [3]M. गुणमेते. 301 (C. 270 ; K. XXXIV. 260) [1]K. वाद्ये तु. [2]K. शयानि. [3]C. नाटस्य योगी न विनाशमेति. [4]C. वाद्याध्यायी.

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकृतीनां तु लक्षणम् ।
[1]नायकानां च सर्वेषां चतुर्णामपि तत्त्वतः ॥ १ ॥
[1]समासतस्तु [2]प्रकृतिस्त्रिविधा परिकीर्तिता ।
[3]स्त्रीणां च पुरुषाणां च उत्तमा मध्यमाधमाः ॥ २ ॥
[1]जितेन्द्रिया ज्ञानवती नानाशिल्पविचक्षणा ।
दक्षिणाऽथ [2][भोग]दक्षा दीनानां [3]परिसान्त्विनी ॥ ३ ॥
[1]नानाशास्त्रार्थसम्पन्ना गाम्भीर्यौदार्यशालिनी ।
[2]धैर्यत्यागगुणोपेता ज्ञेया प्रकृतिरुत्तमा ॥ ४ ॥
[1]लोकोपचारचतुरा शिल्पशास्त्रविशारदा[2] ।
[3]विज्ञानमाधुर्ययुता मध्यमा प्रकृतिः स्मृता ॥ ५ ॥
[1]रुक्षा वचसि दुःशीलाः कुसत्त्वा [2]शल्यबुद्धिकाः ।
क्रोधना घातकाश्चैव [3]मित्रघ्नाश्छिद्रघातकाः ॥ ६ ॥
[1]वृथारम्भप्रसक्ताश्च यत्किञ्चिद्वादिनोऽल्पकाः ।
[2]पिशुना उद्धता वाक्यैरकृतज्ञास्तथालसाः ॥ ७ ॥

1 (C. 1a ; H, 1) [1]C. om. 1b. 2 (C. 1b-2a ; H. 2 ; BK. XXIV. 1) [1]B. and K. have this as the ch. XXIV and begins from here. [2]K. विविधा. H. विविधा. [3]K. पुरुषाणामथ स्त्रीणामुत्तमाधममध्यमाः. 3 (C. 2b-3a ; B. XXIV. 2) [1]HK. have in its place. अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानापुरुषलक्षणम् । नानाशीलगुणे लोके उत्तमाधममध्यमे ॥ प्रयोक्तव्या पृथग् भावैर्विज्ञेया प्रकृतिर्बुधैः । नानाशिल्पादिसम्पन्ना ज्ञानवन्तो जितेन्द्रियाः ॥ ८५-८६, ८७, ८८ ॥ [2]C. भगालक्षा, B. [0]महालक्ष्या. [3]B. परिसान्त्वनी. 4 (C. 3b-4a ; B. XXIV. 3) [1]HK. (87, 88-88, 89) have in its place लोकक्रिया (H. लोके तु ये.) विशेषज्ञा धर्माधर्मविचक्षणाः । शास्त्रेतिहासकुशलाः शीलवृत्तव्यवस्थिताः । अहिंसासत्त्वसम्पन्नाः प्रकृत्या तूत्तमाः स्मृताः । [2]B. धैर्य. 5 (C. 4b-5a ; B. XXIV. 4 ; H. 89b ; K. XXIV. 88b) [1]HK. लोकोपचारतत्त्वज्ञा. [2]HK. विचक्षणाः for विशारदाः. [3]HK. have here मध्यप्राय गुणोपेताः प्रकृत्या मध्यमाः स्मृताः. 6 (C. 5b-6a ; B. XXIV. 5 ; H. 90b-91a ; K. XXIV. 89b-90a) [1]B. रुक्षवाचोऽथ ; HK. रुक्षवाक्या दुराचारा निःसत्त्वा. [2]HK. स्वल्पबुद्धयः, NC. स्वल्पबुद्धिकाः, B. स्थूलबुद्धयः. [3]K. कृतघ्नाश्छिद्रदर्शिनः. H. कृतघ्ना सर्वदर्शिनः. B. मित्रघ्नाश्छिद्रमानिनः. 7 (C. 6b ; B. XXIV. 6a ; H. 91b-92a ; K. XXIV. 90b-91a) [1]CB. om. 7a. [2]HK. पिशुना पापनिरताः स्त्रीलौल्याः (B. लीलाः) कलहप्रियाः.

[1]मान्यामानविशेषज्ञा स्त्रीलोलाः कलहप्रियाः ।
[2]सूचकाः पापकर्माणः परद्रव्यापहारिणः ॥ ८ ॥
एभिर्दोषैस्तु [1]सम्बद्धा भवन्ति ह्यधमा नराः ।
एवञ्च शीलतो [2]नृणां प्रकृतिस्त्रिविधा स्मृताः ॥ ९ ॥
[1]स्त्रीणां पुनस्तु प्रकृतिं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ।
[2]मृदुभाषा त्वचपला स्मितभाषिण्यनिष्ठुरा ॥ १० ॥
[1]गुरूणां वचने दक्षा सलज्जा विनयान्विता ।
[2]रूपाभिजनमाधुर्यगुणैः स्वाभाविकैर्वृता ॥ ११ ॥
गाम्भीर्यधैर्यसम्पन्ना [1]उत्तमा प्रकृतिः स्मृता ।
[2]नात्युत्कृष्टैरशिथिलैरेभिरेव वृता गुणैः ॥ १२ ॥
[1]अल्पदोषानुबिद्धा च मध्यमा प्रकृतिः स्मृता ।
अधमा प्रकृतिर्या तु पुरुषाणां प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥
[1]विज्ञेया सैव नारीणामधमानां समासतः ।
[2]प्रेष्या चैव हि विज्ञेया संकीर्णा प्रकृतावपि ॥ १४ ॥
नपुंसकश्च विज्ञेयः संकीर्णोऽधम एव च ।
[1]शकारश्चैव विटश्च ये [2]चान्येऽप्येवमादयः ॥ १५ ॥
[1]संकीर्णा प्रकृतिर्ज्ञेया [2]नाटके च द्विजोत्तमाः ।
एते ज्ञेया [3]प्रकृतयः पुरुषस्त्रीनपुंसकाः ॥ १६ ॥

8 (C. 7 ; B. XXIV. 6b-7a ; H. 92b ; K. XXIV. 91b) [1]C. मान्यामानाविशेषज्ञा. B. मान्यामान्याविशेषज्ञा. HK. मान्यामान्यविशेषाणामनभिज्ञाश्च तस्कराः. [2]HK. om. 8b. 9 (C. 8 ; B. XXIV. 7b-8a ; H. 93 ; K. XXIV. 92) [1]HK. संयुक्ताः प्रकृतावधमाः स्मृताः. B. सम्पन्ना भवन्तीह्यधमा नराः. 10 (C. 9 ; B. XXIV. 8b-9a ; H. 110 ; K. XXIV. 108b-109a) [1]HK. अतःपरं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां च प्रकृतिं पुनः. [2]HK. मितभाषा विदग्धा च सलज्जा चाप्य (K. न च) निष्ठुराः. 11 (C. 10 ; B. XXIV. 9b-10a ; H. 111a; K. XXIV. 109b) [1]HK. कुलशीलगुणोपेता गुरूणां शासने रता. C. गुणानां वचने. [2]C. रूपाभिजनमाधुर्या गुणैः स्वाभाविकी स्मृता. 12 (C. 11 ; B. XXIV. 10b-11a. H. 111b K. XXIV. 110a) [1]BC. सा (B. वि) ज्ञेया प्रमदोत्तमाः. [2]HK. om. this. B. नात्युत्कृष्टैरनिखिलै[0]. 13 (C. 12 ; B. XXIV. 11b-12a) [1]HK. om. 13. 14 (C. 13a ; B. XXIV. 12b, 13b ; H. 10b ; K. XXIV. 10a) [1]HK. om. this hem. [2]C. om. this hem. 15 (C. 13b, 14a; B. XXIV. 13a, 14a; H. 11 ; K. 10b-11a) [1]C. विदूषकः शकारश्च. [2]K. संकरे स्थविरश्चैव. H. शकारश्चैव चेटश्च. B शकारश्च विटश्चैव. [2]HK. चान्येऽप्यधमा नरा. 16 (C. 14b-15a ; H. 12 ; K. XXIV. 11b-12a) [1]N. संकीर्णा प्रकृति ज्ञेया[0]. CM. संकीर्णा नाटके ज्ञेया[0]. [2]C. [0]स्तु तज्ज्ञै नाटके बुधैः. B. ह्यधमा नाटके बुधैः. [3]HK. प्रकृत्या तु.

[1]आसां तु संप्रवक्ष्यामि [2]विभागं शीलसंश्रयम् ।
[3]तत्र चत्वार एव स्युर्नायकाः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥
[1]मध्योत्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ।
[2]धीरोद्धता धीरललिता धीरोदात्तास्तथैव च ॥ १८ ॥
धीरप्रशान्तकाश्चैव नायकाः परिकीर्तिताः ।
देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः [1]स्युर्धीरललिता नृपाः ॥ १९ ॥
[1]सेनापतिरमात्यश्च [2]धीरोदात्तौ [3]प्रकीर्तितौ ।
[4]धीरप्रशान्ता विज्ञेया ब्राह्मणा वणिजस्तथा ॥ २० ॥
एतेषां च पुनर्ज्ञेयाश्चत्वारश्च[1] विदूषकाः ।
[2]लिंगिनो [द्विजाऽ]वरजाः शि[ष्य]श्चेति यथाक्रमम् ॥ २१ ॥
[1]देवक्षितिभृतामात्यब्राह्मणानां प्रयोजयेत् ।
[2]विप्रलम्भे सुहृदो[ऽमी] संकथालापपेशलाः ॥ २२ ॥
व्यसनी [1]प्राप्तदुःखो वा [2]युज्यतेऽभ्युदयेन यः ।
तथा पुरुषबाहुल्ये प्रधानो नायकः स्मृतः[3] ॥ २३ ॥
[1]यत्रानेकस्य भवतो व्यसनाभ्युदयौ पुनः ।
[2]प्रकृष्टौ यस्य तौ स्यातां [3]स भवेत् तत्र नायकः[4] ॥ २४ ॥

17 (C. 15b-16a ; B. XXIV. 15b-16a, K. XXIV. 12b, 2a ; H. 13a, 3a) [1]KH. एतेषां चैव वक्ष्यामि विभागं शीललक्षणैः. [2]B. विधानं. [3]KH. नाट्ये चत्वार एवैते, B. भव चत्वार. 18 (C. 16b-17a ; B. XXIV. 16b–17a. H. 3b-4a ; K. XXIV. 2b-3a) [1]K. तबोत्तमायां. [2]HK. read all the terms in singular. 19 (C. 17b-18a ; B. XXIV. 17b-18a. H. 4b-5a ; K. XXIV. 3b-4a) [1]C. ललितास्तु नृपाः स्मृताः 20 (C. 18b-19a; B. XXIV. 18b-19a; H. 5b.6a; K. XXIV. 4b-5a) [1]HK. °मात्याश्च. [2]HK. °दात्ताः. [3]HK. °कीर्तिताः. [4]KH. ब्राह्मणो वणिजश्चैव प्रोक्ता धीरप्रशान्तकाः. 21 (C. 19b-20a ; B. XXIV. 19b-20a ; K. XXIV. 5b) [1]K. चत्वारोऽथ. [2]KH. om. 21b. C. लिङ्गानि ते वरजवा शिष्टाश्चेति. N. लिङ्गान्तस् तेऽवरजा वा शिष्टाश्चेति. 22 (C. 20b-21a ; B. XXIV. 20b-21a) [1]KH. om. 22. [2]C. विप्रलम्भे सुहृद्दासी···पेशला. 23 (C. 21b-22a ; B. XXIV. 21b-22a) [1]C. प्राप्तदुःखा. B. प्राप्यदुःखं. [2]C. युज्यते भूमिपेन सा. [3]KH. om. 73. 24 (C. 22b-23a ; B. XXIV. 22b-23a) [1]C. तत्र. [2]B. सपुष्टौ. [3]B. न भवेत्. [4]KH. om. 24.

एते तु नायका ज्ञेया [1]काव्यबन्धेषु सर्वदाः ।
[3]नायिकाश्चैव वक्ष्यामि चतस्रः पुनरेव तु ॥ २५ ॥
दिव्या च नृपपत्नी च कुलस्त्री गणिका तथा ।
एतास्तु नायिका ज्ञेया नानाप्रकृतिलक्षणाः ॥ २६ ॥
[1]धीरा च ललिता चैव उदात्ता निभृता तथा ।
[2]दिव्या राजाङ्गना ह्येता गुणैर्युक्ता भवन्ति हि ॥ २७ ॥
उदात्ता निभृता चैव [1]भवेत्तु कुलजाङ्गना ।
[2]ललिता चाप्युदात्ता च गणिका शिल्पकारिका ॥ २८ ॥
[1]प्रकृतीनां तु सर्वासामुपचारो द्विधा स्मृतः ।
[2]बाह्यश्चाभ्यन्तरश्चैव तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २९ ॥
तत्र राजोपचारो यो [1]भवेदाभ्यन्तरस्तु सः ।
ततो बाह्योपचारस्तु यः स बाह्यक उच्यते ॥ ३० ॥

[1]तत्र राजोपचारेषु अन्तःपुरसमाश्रयम् ।
स्त्रीविभागं प्रवक्ष्यामि [2]उपचारं तथैव च ॥ ३१ ॥
[1]महादेवी तथा देवी स्वामिनी [2]स्थायिनी तथा ।
भोगिनी शिल्पकारिणी [3]नाटकीयाथ नर्तकी ॥ ३२ ॥

25 (C. 23b ; K. XXIV ; 6. H. 6b-7a) [1]C. नानाप्रकृतिलक्षणाः. [2]C. om. 25b ; B. om. 25. 26 (K. XXIV. 7 ; H. 7b-8a). 27 (C. 24 ; B. XXIV. 24b-25a ; K. XXIV. 8 ; H. 8b-9a) [1]HK. read all terms in plural. [2]C. दिव्यानां जातयस्तु स्त्रीगुणैः°. 28 (C. 25 ; B. XXIV. 25b-26a ; K. XXIV. 9 ; H. 9b-10a) [1]C. भवतीव कुलाङ्गना. [2]KH. गणिका शिल्पकारी च उदात्तललिते स्मृते. 29 (C. 26 ; B. XXIV. 26b-27a ; K. XXIV. 12c ; H. 13b) [1]KH. सर्वासां प्रकृतीनां तु प्रकारो द्विविधः स्मृतः. [2]KH. om. 29b. 30 (C. 27 ; B. XXIV. 27b-28a ; K. XXIV. 13 ; H. 14a) [1]CN. भवत्याभ्यन्तरस्तु. K. भवेदभ्यन्तरस्तु. [2]H. om. 30b, [2]K. बाह्योपचारो यतस्तस्माद् विज्ञेयो बाह्य एव च. 31 (C. 28 ; B. XXIV. 28b-29a ; K. XXIV. 14 ; H. 14b-15a) [1]KH. तस्माद्राजोपचारेषु पुनराभ्यन्तराश्रयम्. C. राजोपचारंतमन्तःपुरसमाश्रयम्. [2]C. अन्तःपुरसमाश्रयम्. N. as in HK. B. विभक्तमुपचारतः. 32 (C 29 ; B. XXIV. 30 ; K. XXIV. 15 ; H. 15b-16a) [1]CMN. read all these terms in plural. B. महादेवी. [2]KH. स्थायिनी, CB. स्थापिता. [3]C. नाटकीयाश्च नर्तिका. B. नाटकीयाः सनर्तकाः. B. adds before 32 राजोपचारं वक्ष्यामि ह्यन्तःपुरसमाश्रयम्.

[1]अनुचारिका च विज्ञेया तथा च परिचारिका ।
तथा सञ्चारिका चैव तथा [2]प्रेषणचारिका ॥ ३३ ॥
[1]महत्तरा प्रतीहारी कुमारी स्थविरा अपि ।
[2]आयुक्तिका च नृपतेरयमाभ्यन्तरो जनः ॥ ३४ ॥
तत्र [1]मूर्धाभिषिक्ता या कुलशीलसमन्विता ।
[2]गुणैर्युक्ता वयःस्था च मध्यस्थाऽक्रोधना तथा ॥ ३५ ॥
[1]मुक्तेर्ष्या नृपशीलज्ञा [2]समदुःखसुखा सदा ।
[2]शान्तिस्वस्त्ययने भर्तुः सततं मङ्गलैषिणी ॥ ३६ ॥
[1]शान्ता [2]प्रीतियुता धीरा अन्तःपुरहिते रता ।
एभिर्गुणैस्तु सम्पृक्ता [3]महादेवी उदाहृता ॥ ३७ ॥
एभिरेव गुणैर्युक्ता [1]सत्संस्कारैस्तु वर्जिता ।
[2]गर्विता राजपुत्री च [3]प्रीतिसम्भोगतत्पराः ॥ ३८ ॥
[1]शुचिर्नित्योज्ज्वलाकारा [2]प्रतिपक्षाभ्यसूयिका ।
[3]यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवी अभिधीयते ॥ ३९ ॥
[1]सेनापतेरमात्यानां [2]भृत्यानामथवा पुनः ।
भवेयुस्तनयास्तास्तु [3]प्रीतिसम्मानवर्धिताः ॥ ४० ॥

33 (C. 30 ; B. XXIV. 31 ; K. XXIV. 16 ; H. 16b-17a) [1]See note 1 on 32. [1]KH. अनुचारी तथायुक्ता. [2]HKB. प्रेष(ङ्क. B)णकारिका. 34 (C. 31 ; B. XXIV. 32 ; K. XXIV. 17 ; H. 17b-18a) [1]C. महत्तर्यः,[2] See n. 1 on 32. 35 (C. 32 ; B ; XXIV. 33 ; K. XXIV. 18 ; H. 18b-19a) [1]KH. मूर्धावसिक्ता. [2]K. समतुल्यचरिवा च वयस्या क्रोधवर्जिता. 36 (C. 33 ; B. XXIV. 34 ; K. XXIV. 19 ; H. 19b-20a) [1]HK. अनीर्ष्या. [2]HK. शान्तिस्वस्त्ययनैर्नित्यं भर्तृमङ्गलकाङ्क्षिणी. 37 (C. 34 ; B. XXIV. 35 ; K. XXIV. 20 ; H. 20b-21a) [1]HK. पतिव्रता क्षमायुक्ता अन्तःपुरहिते रता. [2]C. पतियुता, BN. पतिव्रता. [3]C. महादेव्य उदाहृतः. 38 (C. 35 ; B. XXIV. 36 ; K. XXIV. 21 ; H. 21b-22a) [1]HK. बहुमानविवर्जिता. [2]B. सत्संस्कारवि[0]. [2]C. गर्विता स्वतिसौभाग्यात् B. गर्विताश्चाति सौभाग्याः [3]HK. रतिसंयोगतत्परा, B. पतिसंभोग तत्पराः. 39 (C. 36 ; B. XXIV. 37 ; K. XXIV. 22 ; H. 22b-23a) [1]HK. बालानित्योज्ज्वलगुणा. HK. प्रतिपक्षेष्व[0]. B. पतिरक्षाभ्य[0]. [3]श्रीरूपगुणाढ्यास्तु यास्ता देव्यः प्रकीर्तिताः. 40 (C. 37 ; B. XXIV. 38 ; K. XXIV. 23 ; H. 24) [1]H. reads before this रूपिणी पद्मिनी जातिः सावधाना नृपाङ्गना. [2]K. दण्डिता तत्पराश्च या. H. दण्डिनी तत्[0]. [3]B. प्रतिसम्मान[0].

शीलरूपगुणैर्यास्तु सम्पन्ना [1]नृपवल्लभाः ।
[2]स्वगुणैर्लब्धमाहात्म्याः स्वामिन्य इति ताः स्मृताः ॥ ४१ ॥
रूपयौवनशालिन्यः कर्कशा [1]विभ्रमान्विताः ।
[2]रतिसम्भोगकुशलाः [3]प्रतिपक्षाभ्यसूयिकाः ॥ ४२ ॥
[1]उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्या ह्यनिष्ठुराः ।
मान्यामान्यविशेषज्ञाः स्थायिन्यः [2]संप्रकीर्तिताः ॥ ४३ ॥
[1]दक्षाः स्फुटा ह्युदात्ताश्च गन्धमाल्योज्ज्वलाः [2]सदा ।
[3]नृपतिच्छन्दवृत्ताश्च [4]सर्वत्रेर्ष्याविवर्जिताः ॥ ४४ ॥
[5]सुशीला लघुसम्माना मृदुर्नात्युद्धतास्तथा ।
मध्यस्था निभृताः क्षान्ता भोगिन्य इति ताः स्मृताः ॥ ४५ ॥
नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पविचक्षणाः ।
गन्धशिल्पविभागज्ञा नानालेख्यविशारदाः[1] ॥ ४६ ॥
[1]शयनाशनयानज्ञा मधुराश्चतुरास्तथा ।
दक्षा[2]श्चिवा स्फुटाः [3]श्लक्ष्णा निभृताः शिल्पकारिकाः ॥ ४७ ॥
[1]अथ रूपगुणौदार्यसौभाग्यधैर्यशीलसम्पन्ना[2] ।
[3]पेशलमधुरस्निग्धानुनादिकलचित्रकण्ठा च ॥ ४८ ॥
[1]हेलाभावविशेषज्ञाः सत्त्वेनाभिनयेन च ।
माधुर्येण च सम्पन्ना ह्यातोद्यकुशलास्तथा ॥ ४९ ॥

41 (C. 38 ; B. XXIV. 39 ; K. XXIV. 24 ; H. 25) [1]B. नृपतेर्हिताः. [2]KH. स्वामिसत्कारसम्पन्ना. B. स्वगुणैर्लब्धसम्माना. 42 (C. 39 ; B. XXIV. 40 ; K. XXIV. 25 ; H. 26) [1]KH. ललिता तथा. [2]C. अतिसम्भोग[0]. [3]K. प्रतिपक्षेऽभ्यसूयिका. 43 (B. XXIV. 42 ; K. XXIV. 27 ; H. 28) [1]C. om. 43. [1]HK. उपस्थिता चाप्रमत्ता निद्रालस्या. [2]H. कथिता तथा. 44-45 (K. XXIV. 26, 28 ; B. XXIV. 41, 43 ; H. 27, 29) [1]H. दत्ता. B. दक्षा भर्तुश्च चित्तज्ञा. [2]C. तथा. [3]B. नृपतेश्छन्दवर्तिन्यो नचेर्ष्या-मानगर्विताः. [4]H. सर्वदे[0]. [5]B. कुलशीलबलप्राप्ता मृदवो नातिचोद्धटाः. 46 (K. XXIV. 29 ; B. XXIV. 44 ; H. 30) [1]B. [0]विकल्पिका. 47 (C. 40b-41a ; K. XXIV. 30 ; B. XXIV. 45 ; H. 31) [1]B. शयनाशनभागज्ञा. [2]B. दक्षाः सौम्याः स्फुटाः श्लिष्टा. [3]H. प्तीवा. 48 (C. 46 ; B. XXIV. 50b-51a) [1]C. अर्ध. KH. om. 48. [2]C. सौभाग्यवीर्य सम्पन्नाः. [3]C. पेशल मधुरा स्निग्धा न च विकला श्चित्रकर्म कुशला च. 49 (C. 43 ; B. XXIV. 47b-48a) [1]B. [0]विशेषाढ्या.

[1]स्वरतालयतिज्ञाश्च तथाचार्योपसेविकाः ।
चतुरा नाट्यकुशलाश्चोहापोहविचक्षणाः ॥ ५० ॥
रूपयौवनसम्पन्ना नाटकीयाः प्रकीर्तिताः ।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्नाश्चतुषष्टिकलान्विताः ॥ ५१ ॥
चतुराः प्रश्रयोपेताः स्त्रीदोषैश्च विवर्जिताः ।
सदा प्रागल्भ्ययुक्ताश्च [1]त्यक्तालस्या जितश्रमाः ॥ ५२ ॥
नानाशिल्पप्रयोगज्ञा नृत्तगीतविचक्षणाः ।
समागतासु नारीषु रूपयौवनकान्तिभिः ॥ ५३ ॥
न दृश्यते गुणैस्तुल्या यस्याः सा नर्तकी स्मृता ।
[1]सर्वावस्थोपचारेषु या न मुञ्चति पार्थिवम् ॥ ५४ ॥
[1]विज्ञेया [2]नामतः सा तु नृपतेरनुचारिका ।
[3]छत्रशय्यासने युक्ता तथा व्यजनकर्मणि ॥ ५५ ॥
[1]संवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने ।
[1]तथाभरणसंयोगे माल्यसंग्रहणेषु च ॥ ५६ ॥
[1]विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः परिचारिका ।
नानाकक्ष्याविचारिण्यस्तथोपवनसंचराः ॥ ५७ ॥
देवतायतनक्रीडाप्रासादपरिसंचरा[1]ः ।
[1]यामकिन्यस्तथा चैव याश्चैवंलक्षणाः स्त्रियः ॥ ५८ ॥
संचारिकास्तु विज्ञेया नाट्यज्ञैर्भोगवारिता[1]ः ।
[1]प्रेषणे कामसंयुते तथा गुह्यसमुत्थिते ॥ ५९ ॥

50-51 (C. 41b-42, 44a ; B. XXIV. 46, 47a. 48b ; cf. K. XXIV. 31, 32) [1]B. ग्रहमोक्षलयज्ञा या रसभावविकल्पिकाः. 52 (C. 44b-45a ; B. XXIV. 49 ; K. XXIV. 33b ; H. 34b) [1]N. मुक्तालस्या. 53 (C. 45b, 47a ; B. XXIV. 50a, 51b ; K. XXIV. 33a, 34a ; H. 34a ; 35a) K. यौवनादिगुणान्मत्ता. 54 (C. 47b-48a ; B. XXIV. 52 ; K. XXIV. 47, 34b-35a ; H. 35b-36a) [1]HK. सर्वावस्था प्रचारेषु समुगच्छति या नृपम्. 55 (B. XXIV. 53 ; K. XXIV. 35b, 38a ; H. 36b, 39a) [1]C. om. 55. [2]B. दक्षिणादक्ष नाट्यज्ञैरनु⁰. [3]B. शय्यापाली छत्रधारी तथा व्यजनधारिणी. 56 (B. XXIV. 54 ; K. XXIV. 38b-39a ; H. 39b-40a ; cf. C. 48-49) [1]B. संवाहिका गन्धयोक्त्री तथा चैव प्रसाधिका. [2]B. ⁰भरणगन्धयोक्त्री च माल्यसंयोजिका तथा. 57 (B. XXIV. 55 ; C. 50b ; K. XXIV. 39b-40a ; H. 40b-41a) [1]B. एवंविधा भवेयुर्या ता ज्ञेयाः. 58 (C. 51 ; B. XXIV. 56 K. XXIV. 40b-41a ; H. 41b-42a) [1]K यामेषु च नियुक्ता यास्तथा च विविधाश्रये. 59 (C. 52ab ; B. XXIV. 57 ; K. XXIV. 41b-42a ; H. 42b-43a) [1]C प्रेषणैः कामसंयुक्तैः B. प्रेषणेऽकाम. ⁰[2]C. युक्ता गुह्य समुत्थितेः. K. गुह्यागुह्य समुत्थितैः.

[1]या नियुक्ता बुधैस्तास्तु [2]ज्ञेयाः प्रेषणचारिकाः ।
[3]सर्वान्तःपुररक्षायां [4]स्तुतिस्वस्त्ययनादिभिः ॥ ६० ॥
या वृद्धिमभिनन्दन्ति [1]महत्तर्यस्तु ताः स्मृताः ।
[2]सन्धिविग्रहसंबद्धनानाकार्यसमुत्थितम् ॥ ६१ ॥
[1]निवेदयन्ति कार्यं याः प्रतीहार्यस्तु ताः स्मृताः ।
[2]अप्राप्तरतिसंभोगा असंभ्रान्ता अनुद्धताः ॥ ६२ ॥
[1]निभृता याः सलज्जाश्च ताः कुमार्य इति स्मृताः ।
[2]पूर्वराजनयाभिज्ञाः [3]पूर्वराजाभिपूजिताः ॥ ६३ ॥
[1]सर्वानुचरितज्ञाश्च ता वृद्धा इति संज्ञिताः ।
[2]भाण्डागारेष्वधिकृता [3]आयुधाधिकृतास्तथा ॥ ६४ ॥
[1]फलमूलौषधीनाञ्च तथा [2]चैवान्नवीक्षिकाः ।
[3]गन्धाभरणमाल्यानां वस्त्राणां चैव [4]चिन्तिकाः ॥ ६५ ॥
[1]बह्वर्थेषु नियुक्ता या आयुक्ता इति च स्मृताः ।
[2]इत्यन्तःपुरचारिण्यः स्त्रियः प्रोक्ताः समासतः ॥ ६६ ॥

60 (C. 52c-53a ; B. XXIV. 58 ; K. XXIV. 42b-43a ; H. 43b-44a) [1]CN. प्रेष(ष)णीया नृपैर्यास्तु, B. नृपैर्यास्तु नियुज्यन्ते ताः. [2]K. ज्ञेयान्वेषण⁰, H. ज्ञेया प्रेक्षण⁰. B. ज्ञेयाः परिचारिकाः. [3]KH. ⁰रक्षायाम्. B. ⁰रक्षासु. [4]CB. स्तुतिस्वस्त्ययने च याः, KH. आशीस्वस्त्य⁰. 61 (C. 53b ; B. XXIV. 59 ; K. XXIV. 43b-44a ; H. 44b-45a) [1]K. ज्ञेयास्ताः सुमहत्तरा, H. ज्ञेयास्तास्तु महः⁰, B. ता विज्ञेया महत्तराः. [2]C. om. 61b, B. ⁰नानाचार⁰. 62 (B. XXIV. 60 ; K. XXIV. 44b-45a : H. 45b-46a) [1]C. om. this. [2]B. अप्राप्तरससम्भोगाः न संभ्रान्ता न चोद्धताः. 63 (B. XXIV. 61 ; C. 54a ; K. XXIV. 45b-46a ; H. 46b-47a) [1]C. om. 63a, B. निभृताश्च……कुमार्यो बालिकाः स्मृताः. [2]C. पूर्वरङ्गनयाभिज्ञा, B. पूर्वराजनयज्ञा याः. [3]C. पूर्वराज्ञाभि⁰, KH. सर्वराजसु पूजिता. 64 (C. 54b-55a ; B. XXIV. 62 ; K. XXIV. 46b, 36a ; H. 47b, 37a) [1]K. सर्वराजोपचारज्ञा, B. पूर्वराजानुचरितास्ता. [2]KH. भाण्डागारे नियुक्ता या. [3]K. आयुधागारे एव च, B. स्वायुधाधि⁰, C. सायुधा विकृतास्तथा. 65 (C. 55b-56a ; B. XXIV. 63 ; K. XXIV. 36b-37a ; H. 37b-38a) [1]KH. औषधीफलमूलेषु बीजेषु व्यापृता तथा. [2]C. ⁰वान्नवीक्षणा, N. वान्नवीक्षिताः, B. वान्ववेक्षिकौ for वान्नवीक्षिकाः. [3]KH. गन्धाभरणवस्त्रेषु आख्यानकथनेषु च. [4]C. चिन्तकाः. 66 (C. 56b-57a ; B. XXIV. 64 ; K. XXIV. 37b ; H. 38b) [1]C. बह्वाश्रयास्तथा युक्ता विज्ञेया युक्तिकाः स्मृताः. B. बह्वाश्रये तथा युक्ता ज्ञेया ह्यायुक्तिकास्तु ताः. [2]KH. om. 66b.

[1]विशेषणं तु शेषाणां तासां वक्ष्यामि वो द्विजाः ।
या [2]नियुक्ता नियोगेषु प्रयोगेषु [3]तथैव हि ॥ ६७ ॥
[1]न चोद्धटा न चोद्भ्रान्ता न लुब्धा न च निष्ठुराः ।
[2]शान्ताः क्षान्ताः प्रसन्नाश्च जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ ६८ ॥
[1]अकामा निभृताश्चैव स्त्रीदोषैश्च विवर्जिताः ।
[2]अनुरक्ताश्च भक्ताश्च नानापार्श्वसमुत्थिताः ॥ ६९ ॥
ता नियोगेषु योक्तव्या [1]वनिता मदवर्जिताः ।
[2]यत्स्यान्नपुंसकं नाम तृतीया [3]प्रकृतिः स्मृताः[4] ॥ ७० ॥
[1]साऽप्यन्तःपुरसञ्चारे योज्या पार्थिववेश्मनि ।
[2]स्नातकाः कञ्चुकीयाश्च तथा [3]वर्षधराः पुनः ॥ ७१ ॥
[1]औपस्थायिकनिर्मुण्डाः कक्षास्थानेषु योजयेत् ।
अपुमांसस्तु ये पुरुषा ये तु स्त्रीभोगवर्जिताः ॥ ७२ ॥
[1]एते त्वन्तःपुरचराः कार्या नित्यं हि नाटके ।
[2][द्वास्थन्तु] स्तातकं कुर्यादार्यमाचारसंयुतम् ॥ ७३ ॥
[1]ब्राह्मणाः कुशला वृद्धा [2]कामदोषविवर्जिताः ।
प्रयोजनेषु देवीनां नियोक्तव्या नृपैः[3] सदा ॥ ७४ ॥
ये [1]विद्यासत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः ।
ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ ७५ ॥

67 (C. 57b-58a ; B. XXIV. 65a, 66a ; K. XXIV. 47 ; H. 48) [1]B. विशिषण-विशिषेण, C. विशिषेणं विशिषेण, KH. समासाल्लक्षणं तासां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तमाः. [2]KH. नियोज्या. [3]C. न चोद्गटाः. 68 (C 58b-59a ; B. XXIV. 66b-67a ; K. XXIV. 48 ; H. 49) [1]BC. न चोद्भ्रान्ता न लुब्धा च नातिनिष्ठुरमानसाः. [KH. अनुद्धटा ह्यसंभ्रान्ताः सु (स्व)वेषाचारनिष्ठुराः. [2]KH. शान्ता दीनाः (H. दान्ताः) सुशीलाश्च. 69 (C. 59b-60a ; B. XXIV. 67b, 65b ; K. XXIV. 49a ; H. 50a) [1]C. अकामाश्चापि पूज्याश्च. B. अकामा लोभडी(ही?)नाश्च. [2]KH. om. 69b. 70 (C. 60b-61a ; K. XXIV. 49b-50a ; H. 50b-51a) [1]C. सर्वदोषविवर्जिताः. [2]C. या सा नपुंसका. [3]KH. प्रकृतिस्तु सा. [4]B. om. 70. 71 (C. 61b-62a ; B. XXIV. 68 ; K. XXIV. 50b-51a ; H. 51b-52a) [1]B. सा त्वन्तःपुर^0. [2]BN. कारुकाः, C. कारकाः. [2]CB. वर्षवराः. 72 (K. XXIV. 51b-52a ; H. 52b-53a) [1]BC. om. 72. H. ये स्थायिकाश्च. 73 (K. XXIV. 52b-53a ; H. 54b-55a) [1]C. om. 73. [2]K. वस्तल्वे, (footnote वास्तल्वे), B. *ma*. द्वारस्थां स्नातकान्. 74 (C. 65b-66a ; B. XXIV. 72) [1]KH. om. 74. [2]N. काल, C. कला. 75 K. XXIV. 58 ; H. 59) [1]K. footnote विप्राः. [2]BC. om. 75.

[1]प्रेषणे चार्थसंयुक्ते कञ्चुकीयान्नियोजयेत् ।
तथा वर्षधरांश्चैव कामचारेषु योजयेत् ॥ ७६ ॥
[1]औपस्थायिकनिर्मुण्डान् स्त्रीणां प्रेषणकर्मणि ।
[2]रक्षणे कुमारीणाञ्च बालिकानाञ्च योजयेत् ॥ ७७ ॥
[1]मानकार्येषु नारीणां नियुञ्जीतानुचारिकाः ।
[2]अन्तःपुराधिकारे हि [3]राजचर्यानुवर्तिनम् ॥ ७८ ॥
[1]सर्व[नृ]त्ता[ङ्ग]योगज्ञं [2]नाट्यागारे [3]निवेशयेत् ।
[4]ये त्वल्पसत्त्वाः कुशलाः क्लीवाश्च [5]स्त्रीस्वभाविनः ॥ ७९ ॥
[1]जात्या न दोषिणश्चैव ते वै [2]वर्षधराः स्मृताः ।
[3]नपुंसका ये पुरुषाः स्त्रीस्वभावेन वर्जिताः ॥ ८० ॥
[1]निर्मुण्डा नामतो ज्ञेयाः कामविज्ञानवर्जिताः ।
एतदष्टादशविधं प्रोक्तमन्तःपुरं मया ॥ ८१ ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामि बाह्यपुरुषसञ्चरम् ।
राजा सेनापतिश्चैव [1]पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ॥ ८२ ॥
सचिवा प्राड्विवाकाश्च [1]कुमाराधिकृतास्तथा ।
[2]एते चान्ये च बहवः [3]सभास्तारा नृपस्य तु ।
[4]विभागमेषां वक्ष्यामि लक्षणं च पृथक् पृथक् ॥ ८३ ॥

76 (K. XXIV. 53b-54a ; H. 54b-55a) [1]BC. om. 76, H. प्रेरणे. 77 (C. 62b-63a ; B. XXIV. 69 ; K. XXIV. 54b ; H. 55b [1]KH. औ(उ)पस्थायिकनिर्मुण्डाः. [2]KH. om. 77b. 78 (C. 63b ; B. XXIV. 70a ; K. XXIV. 55a ; H. 56a) [1]BC. om. 78a. [2]KH. om. 78b, C. ^{0}धिकारी हि, B. ^{0}धिकारेषु. [3]BC. राजभार्या-(^{0}चर्या. B.)नुवर्तनम्. 79 (C. 64 ; B. XXIV. 70b-71a ; K. 55b-57a ; H. 56b-57a ; [1]KC. सर्व, (K. सद्यो)वृत्तान्त. B. ^{0}न्तसंवाहा. [2]BM. पत्यागारे. [3]KH. नियोजयेत्. [4]C. वनितास्त्वल्पसत्त्वा ये ये. [5]C. ^{0}स्वभावकाः. B. ^{0}स्वाभाविकाः, 80 (C. 65a ; B. XXIV. 71b ; K. XXIV. 56b-57a, H. 57b-58a) [1]C. जात्या न भाषिण^0. KH. जात्या न दुष्टाः कार्ये च. [2]BC. वर्षवराः. [3]BC. om. 80b. 81 (C. 66b ; B. XXIV. 73a ; K. XXIV. 57b, 59a ; H. 58b, 60a) [1]BC. om. 81a. 82 (C. 67 ; B. XXIV. 73b-74a ; K. XXIV. 59b-60a ; H. 60b-61a) [1]KH. कुमारी. 83 (C. 68 ; B. XXIV. 74b-75 ; K. XXIV. 60b-61 ; H. 61b-62) [1]C. कुमारकृतस्तथा, KH. प्रयोगाधि कृतास्तथा. [2]B. एके. [3]BC. मान्या ज्ञेया. [4]BC. विशिषमेव (B. विशिषमेषां) वक्ष्यामि लक्षणानि निबोधत.

[1]शीलवान् बुद्धिसम्पन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
दक्षः प्रगल्भः [2]स्मृतिमान् विक्रान्तो [3]मतिमाञ् शुचिः ॥ ८४ ॥
दीर्घदर्शी महोत्साहः कृतज्ञः [1]प्रियवाक्पटुः ।
लोकपालव्रतधरः [2]कर्ममार्गविशारदः ॥ ८५ ॥
उत्थितश्चाप्रमत्तश्च [1]वृद्धसेव्यर्थशास्त्रवित् ।
[2]नानानयप्रचारज्ञः ऊहापोहविचक्षणः ॥ ८६ ॥
[1]परभावेङ्गितज्ञश्च [2]शूरो धीरः क्षमान्वितः ।
[3]नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो [4]नानाशिल्पप्रवर्तकः ॥ ८७ ॥
[1]नीतिशास्त्रे च कुशल[2]स्तथा चैवानुरागवान् ।
[3]स्थानवृद्धिक्षयज्ञश्च परन्ध्रविचक्षणः ।
[4]कृतज्ञोऽव्यसनो चैव [5]गुणैरेभिर्भवेन्नृपः ॥ ८८ ॥
[1]शीलवान् सत्यसम्पन्नस्त्यक्तालस्यः प्रियंवदः ।
परन्ध्रविधिज्ञश्च यात्राकालविशेषवित् ॥ ८९ ॥
[1]अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुले वृतः ।
देशवित् कालविच्चैव भवेत् सेनापतिर्गुणैः ॥ ९० ॥
[1]कुलीना बुद्धिसम्पन्नाः श्रुतिनीतिविशारदाः ।
स्वदेश्याश्चानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ।
[2]पुरोधोमन्त्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥ ९१ ॥

84 (C. 69b-70a ; B. XXIV. 76 ; K. XXIV. 62 ; H. 63) [1]BC. बलवान्. [2]C. मति°, B. धृति°, H. श्रुति°. [3]KH. धृतिमान्. 85 (C. 70b-71a ; B. XXIV. 77 ; K. XXIV. 63 ; H. 64) [1]B. प्रियवाङ् मृदुः, KH. प्रियवागपि. [2]KH. शूरो धीरः क्षमान्वितः. 86 (C. 71b ; B. XXIV. 78a ; K. XXIV. 64 ; H. 65) [1]HC. वृद्धः स्मृत्यर्थ°. [2]BC. om. 86b, K. नानानाव्यप्रचार°. 87 (C. 72 ; B. XXIV. 78b, 79a ; K. XXIV. 65 ; H. 66) [1]CHMN. परदोषे (H. °भावे, °MN. °भाषे)ऽङ्गिताभिज्ञः(°ङ्गितज्ञश्च.) [2]HK. षाड्गुण्येनाप्यलंकृतः. [3]BC. ऊहापोहविचारी च. [4]KHB. °शिल्पप्रयोजकः. 88 (C. 73a ; B. XXIV. 79b-80a ; K. XXIV. 66 ; H. 67) [1]KH. om. 88a, B. नीतिशास्त्रार्थकुशल°. [2]C. गुणैरेभिर्भवेन्नृपः. [3]C. om. 88bc, B. om. 88b. [4]B. धर्मज्ञोऽव्यसनी चैव. [5]BHK. गुणैरेतै°. 89-90 (B. XXIV. 82b-84a, K. XXXIV. 67-68 ; H. 68-69) [1]C. om. 89-90. 91 (B. XXIV. 80b-82a ; K. XXIV. 69-70a ; H. 70-71a) [1]C. om 91. B. reads as follows : कुलीना बुद्धिसम्पन्ना नानाशास्त्रविपश्चिताः ॥ स्निग्धाः परैरहार्यश्च न प्रमत्ताश्च देशजाः । अलुब्धाश्च विनीताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ॥ पुरोधोमन्त्रिणश्च स्वे भिगुणै र्भवन्ति हि । [2]KH. अमात्या for पुरोधो.

[1]बुद्धिमान् [2]नीतिसम्पन्नो विक्रान्तः स्यात् प्रियंवदः ।
अर्थशास्त्रे च कुशलो ह्यनुरक्तः प्रजासु च ॥ ९२ ॥
[1]यो धार्मिकस्तथामात्यः कर्तव्यो भूमिपैः सदा ।
व्यवहारार्थतत्त्वज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ॥ ९३ ॥
मध्यस्था [1]धार्मिका धीराः [2]कार्याकार्यविचक्षणाः ।
[3]क्षान्ता दान्ता जितक्रोधा [4]नोद्धताः समदर्शिनः ॥ ९४ ॥
ईदृशाः प्राड्विवाकाश्च स्थाप्या [1]धर्मासनेष्वथ ।
उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्या [2]जितश्रमाः ॥ ९५ ॥
स्निग्धाः क्षान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा ।
नयज्ञा विनयज्ञाश्च [1]ऊहापोहविचक्षणाः ॥ ९६ ॥
सर्वशास्त्रार्थसम्पन्ना [1]कामाद्यधिकृतास्तथा ।
[2]क्रमायाता हि [या] सक्ताः कुमाराधिकृतस्तथा[3] ।
[4]नानारूपैः समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि ॥ ९७ ॥
[1]बृहस्पतिमतादेषां [2]गुणांश्चाप्यभिलक्ष[यन्] ।
विज्ञेयं [3]चापि कर्मज्ञैः [4]सभास्तारविकल्पनम् ॥ ९८ ॥
[1]इत्येतत् वो मया प्रोक्तं [2]सर्वप्रकृतिलक्षणम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [3]लक्षणं भूमिकास्वपि ॥ ९९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रकृतिविचारो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

92 (C. 73b-74a, B. XXIV. 82b) [1]HK. om. 92. [2]B. °म्पन्नस्त्यक्तालस्य°. 93 (C. 74b-75a ; B. XXIV. 84b. ; K. XXIV. 70b ; H. 71b) [1]KH. om. 93a. 94 (C. 75b-76a ; B. XXIV. 85 ; K. XXIV. 71 ; H. 72) [1]C. धार्मिकधियः, KH. धार्मिका रक्ताः. [2]B. °कार्यविवेकिनः. [3]BK. शान्ता. [4]C. सर्वत. 95 (C. 76b-77a ; B. XXIV. 86 ; K. XXIV. 72 ; H. 73) [1]B. द्विजाः for °ष्वथ. [2]KH. जितक्लमाः. 96 (C. 77b-78a ; B. XXIV. 87 ; K. XXIV. 73 ; H. 74) [1]C. ऊहापोहविशारदाः. 97 (C. 78b ; B. XXIV. 88a f.n.1 ; K. XXIV. 74a ; H. 75a) [1]B. om. कामाद्यधिकृतास्तथा. [2]B. om. क्रमायाता हि या सक्ता. [4]BC. om. 97c. 98(C. 79ab ; B. XXIV. 88b-89a ; K. XXIV. 74b-75a ; H. 75b-76a) [1]C. °मतादेतान्. K. °मतादेशाद. [2]HK. गुणानां प्रविभावकम्, C. °भिलक्षयेत्, B. °भिकांक्षयेत्. [3]K. वाचि कर्मज्ञैः. H. चापि कर्मज्ञैः. N. चावधार्य, C. चापधूर्यं, B. चोपहार्यं. [4]K. सभास्तारादिकल्पनम्. H. सभास्तारादिकल्पनम्. 99 (C. 79c ; B. XXIV. 89b-90a) [1]C. om. 99a. B. इत्येष. [2]B. प्राड्विवाक विनिर्णयः, *ma.* सर्वप्रकृतिलक्षणम् [3]B. चित्राभिनयनं प्रति.

पंचत्रिंशोऽध्यायः

[1]विभागं भूमिकानां तु संप्रवक्ष्यामि नाटके ।
[2]यादृशैरेव कर्तव्या पुरुषैर्भूमिकास्तथा ॥ १ ॥
[1]गतिवागङ्गचेष्टाभिः [2]सत्त्वशीलैः समासतः ।
[3]परीक्ष्य पात्रं तज्ज्ञास्तु [4]युञ्ज्याद्भूमिनिवेशने ॥ २ ॥
[1]तस्मादन्विष्य हि गुणान् कार्यः पात्रसमाश्रयः ।
न खेदजननं बुद्धेराचार्यस्य भविष्यति ॥ ३ ॥
[1]आधायोप[ग]मजांश्च [2]गुणान् [तज्ज्ञः] स्वभावजान् ।
[3]ततः कुर्याद् यथायोगं नृणां भूमिनिवेशनम् ॥ ४ ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तमहीनाङ्गं वयोन्वितम् ।
न स्थूलं न कृशं चैव न दीर्घं न च मन्थरम् ॥ ५ ॥
श्लिष्टाङ्गं द्युतिमन्तं च सुस्वरं प्रियदर्शनम् ।
एतैर्गुणैस्तु संयुक्तं देवभूमिषु योजयेत् ॥ ६ ॥
स्थूलं प्रांशुं बृहद्देहं मेघगम्भीरनिस्वनम् ।
रौद्रस्वभावनेत्रं च स्वभावभ्रुकुटीमुखम् ॥ ७ ॥
रक्षोदानवदैत्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ।
पुरुषाणां प्रयोगस्तु तथाङ्गक्रिययान्वितः ॥ ८ ॥
सुनेत्राः सुभ्रुवः स्वङ्गाः सुललाटाः सुनासिकाः ।
स्वोष्ठाः सुगण्डाः सुमुखाः सुकण्ठाः सुशिरोधराः ॥ ९ ॥
स्वङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्ता दीर्घाश्च मदमन्थराः ।
न स्थूला न कृशाश्चैव स्वभावेन व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
सुशीला ज्ञानवन्तश्च तथा च प्रियदर्शनाः ।
कुमारराजभूमिषु प्रयोज्या भरतोत्तमाः ॥ ११ ॥
अङ्गैरविकलैर्वीरं स्फुटं वचनकर्मणि ।
न दीर्घं नैव च स्थूलमूहापोहविचक्षणम् ॥ १२ ॥

1 (C. 1 ; K. 1) [1]C. भूभागं, N. विभागं, K. विन्यासं. [2]K. यादृश्यो यस्य कर्तव्या विन्यासे भूमिकास्तत. 2 (C. 2a, K. 2) [1]K. गतिर्वाराङ्ग देष्वेभिः. [2]C. सत्त्वशील°. MN. सत्त्वभावस्तुशीलितः. [3]C. om. 2b. [4]K. युष्टाङ्भूमि°. 3 (K. 3). 4 (K. 4) [1]K. भाधायी यभजाश्चैव. [2]K. गुणानज्ञान् स्वभावजान्. 5-12 (K. 5-12).

[1]अ[दी]नं च प्रगल्भं च [2]प्रत्यु[त्पन्न]विनिश्चयम् ।
सेनापतेरमात्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
पिङ्गाक्षं दीर्घनासं च ह्रस्वमुच्चमथापि वा ।
कञ्चुकीश्रोत्रीयादीनां भूमिकासु नियोजयेत् ॥ १४ ॥
एवमन्येष्वपि तथा [2]नाट्यध[र्मो] प्र[शस्यते] ।
दशावस्थानुरूपेण पात्रं युञ्ज्यात् स्वभूमिषु ॥ १५ ॥
मन्थरं वामनं कुब्जं विकृतं विकृताननम् ।
[1]विष्टब्धनेत्रं काणाक्षं स्थूलं चिपिटनासिकम् ॥ १६ ॥
[1]दुर्वेषं दुःस्वभावं च विकृताकारमेव च ।
[2]दासभूमौ प्रयुञ्जीत बुधो दासा[ङ्क]संयुतम् ॥ १७ ॥
[1]प्रकृत्या तु कृशं क्षामं [2]तत्र श्रान्तेषु योजयेत् ।
तथा च पुरुषं [3]स्थूलमरोगेषु प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
यदि वा [1]नेदृशा सन्ति प्रकृत्या पुरुषा द्विजाः ।
आचार्यबुद्ध्या योक्तव्या [2]भावचेष्टास्वभावतः ॥ १९ ॥
या यस्य सदृशी चेष्टा [1]स्वभावः कर्म वा तथा ।
सा [2]तथाचार्ययोगेन नियम्या [3]भावभाविनी ॥ २० ॥
[1]एवमन्येष्वपि तथा नाट्यधर्मो प्रशस्यते ।
देशवेषानुरूपेण पात्रं योज्यं हि भूमिषु ॥ २१ ॥
बहुबाहा बहुमुखास्तथा च विकृताननाः ।
[1]पशुश्वापदवक्त्राश्च [2]खरोष्ट्रा वारणास्तथा ॥ २२ ॥

13-15 (K. 13-15) [1]K. भहीनं. [2]K. प्रतुन्नतविनिश्चयम्. [2]K. °धर्मप्रवेशने. 16 (C. 2b-3a ; K. 16) [1]C. विस्टष्ट नेत्रकार्याणां. N. विस्पष्टनेत्रकाणाच्च. K. निष्टब्ध नेत्र. 17 (C. 3b-4a ; K. 17) [1]MN. दुर्वेषं, C. दुर्देषि, K. दुर्जनं. [2]N. सदा. [3]KC. दासाङ्ग°. 18 (C. 4b-5a, K. 18) [1]MN. प्रकृत्यां. [2]N. तत्र श्रान्तेषु, K. तपःश्रान्तेषु. [3]K. स्थूल-मुपयोगेषु. C. स्थूलं ह्यरोगेषु. 19 (C. 5b-6a ; K. 19) [1]N. न हृशास्°. [2]M. भन्य° and N. भद्य° for भाव. 20 (C. 6b, 7b ; K. 20ab) [1]K. हुत्तमाधममध्यमाः. C. has here. K. 20a. as its 7a. [2]N. तथा यास्ययोगेन. C. तथा चान्ययोगेन. [3]N. भव°. 21 (C. 8). 22 (C. 9 ; B. XXVI. 3 ; K. XXVI. 13b-14a) [1]K. बहुवाही, C. बहुवाहो बहुमुखस्तथा च विकृताननः. [2]C. °श्वापदसिंहाश्च. [3]K. खरोष्ट्राश्वाननास्तथा.

एते चान्ये च बहवो नानारूपा भवन्ति ये ।
[1]आहार्ययुक्त्या कर्तव्या मृत्काष्ठजतुचर्मभिः ॥ २३ ॥
[1]स्वाभाविकेण रूपेण [2][न]विशेद् [3]रङ्गमण्डलम् ।
[3]आत्मरूपमवच्छा[द्य] वर्णकैर्भूषणैरपि ॥ २४ ॥
यादृशं यस्य यद्रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ।
वयोवेषानुरूपेण [1]प्रयोज्यं नाट्यकर्मणि ॥ २५ ॥
यथा [1]जन्तुः स्वभावं हि परित्यज्यान्यदैहिकम् ।
[2]परभावं प्रकुरुते [3]परदेहं समाश्रितः ॥ २६ ॥
एवं बुधः परं भावं सोऽस्मीति मनसा स्मरन् ।
[1]वेषवागङ्गलीलाभिश्चेष्टाभिश्च समाचरेत् ॥ २७ ॥
अनुरूपा [1]विरूपा च [2]तथा रूपानुसारिणी ।
[3]त्रिप्रकारा [4]भवेन्नाट्ये प्रकृतिस्तु विभाविता ॥ २८ ॥
[1]स्त्रियस्तु स्त्रीगते भावे पुरुषाः पौरुषे यथा ।
[2]यथावयस्तथा तस्मिन्ननुरूपेति सा स्मृता[3] ॥ २९ ॥
यो बालः स्थाविरीं भूमिं वृद्धो वा बालभूमिकाम् ।
तद्भावैः कुरुते [1]नाट्ये सा विरूपेति कीर्तिता ॥ ३० ॥
पुरुषः स्त्रीगतं भावं [1]यत्र प्रकुरुते पुनः ।
[2]रूपानुसारिणी ज्ञेया प्रयोगे [3]भरतोत्तमैः ॥ ३१ ॥

23 (C. 11 ; B. XXVI. 4 ; K. XXVI. 14b-15a) [1]K. आहार्ययुक्ताः कार्यास्तैः, C. आचार्यबुद्ध्या, B. आचार्येण तु ते कार्या. 24 (C. 10 ; K. XXVI. 15b-16a ; B. XXVI. 5) [1]N. स्वाभाविके तु रूपेण, C. स्वाभाविकेन भावेन. [2]BCK. प्रवि°. [3]C. रङ्गमण्डपम्, K. रङ्गमण्डले. [3]CB. °पमवच्छाद्य. K. समाच्छाद्य. 25 (C. 12 ; B. XXVI. 6 ; K. XXVI. 16b-17a) [1]MN. प्रयोज्यं. C. प्रयुक्तं. 26 (C. 13 ; B. XXVI. 7. K. XXVI. 17b-18a) [1]K. जीवस्वभावस्य, B. जीवत्स्वभावं हि. [2]N. परभावं, C. परभावः. [3]B. परभावं. 27 (C. 14 ; B. XXVI. 8 ; K. XXVI. 18b-19a) [1]N. वेषाङ्गगतिलीलाभिः. C. वागङ्गगतिलीलाभिः. B. येषां वागंगलीलाभिः. 28 (C. 15 ; BK. XXVI. 1) [1]K. बहुरूपा. [2]K. अविरूपानुरूपिणी. [3]C. °कारा भवेन् नृणाम्, B. त्रिप्रकारेह पात्राणां. [4]C. प्रकृतिस्त्वपि भाविता, K. प्रकृतिस्तु विभूषिता. 29 (C. 17 ; B. XXVI. 13b-14a ; K. XXVI. 2) [1]K. स्त्रियास्तु स्त्रीकृतो भावः पौरुषः पुरुषस्य च. B. स्त्रियो हि स्त्रीगतो भावः etc. [2]K. यथावयस्तथा तस्मिन् अनुरूपा तु सा भवेत्. यथाकार्यो यथावस्थम् etc. 30 (C. 18 ; K. XXVI. 3) [1]C. नाट्यं. 31 (C. 19 ; B. XXVI. 14b-15a ; K. XXVI. 4) [1]K. यो वा प्रकुरुते पुनः, [2]BK. रूपानुरूपा सा. B. रूपात् प्रकुरुते तु यः. [3]K. प्रकृतिस्तथा.

छन्दतः पौरुषीं [1]कुर्यात् भूमिकां स्त्री प्रयोगतः ।
न परस्परचेष्टाभिः [2]कुर्यातां वृद्धबालिशौ ॥ ३२ ॥
[1]उद्धता [चैव] पुरुषाः शौर्यवीर्यसमन्विताः ।
[2]पाठ्यप्रयोगे [ते योज्याः स्त्रियो] गीते [च सर्वदा] ॥ ३३ ॥
[1]प्रायः प्रकृतिः स्त्रीणां [गीते] नृणां तु पाठ्यविधौ ।
स्त्रीणां स्वभावमधुराः कण्ठाः पुंसां तु बलवन्तः ॥ ३४ ॥
यद्यपि पुरुषो विद्यात् गीतविधानं च लक्षणोपेतम् ।
माधुर्यगुणविहीनं शोभां जनयेन्न तद्गीतम् ॥ ३५ ॥
यत्र स्त्रीणां [1]पाठ्याद् गुणो[1] नराणां च कण्ठमाधुर्यम् ।
प्रकृतिविपर्ययजनितौ विज्ञेयं तावलंकारौ ॥ ३६ ॥
प्रायेण देवपार्थिवसेनापतिमुख्यपुरुषभवनेषु ।
स्त्रीजनकृताः प्रयोगा भवन्ति पुरुषस्वभावेन ॥ ३७ ॥
[1]भूयिष्ठं सुकुमारञ्च [2]नित्यं स्त्रीभिरनुष्ठितम् ।
[3]इत्यर्थं [4]मानुषीणान्तु दिव्यमानुषयोस्तथा ॥ ३८ ॥
[1]रम्भोर्वशीप्रभृतिषु स्वर्गे नाट्यं [2]प्रतिष्ठितम् ।
तथैव मानुषे लोके [3]राज्ञामन्तपुरेष्विह ॥ ३९ ॥
उपदेष्टव्यमाचार्यैः [1]शास्त्रबुद्ध्याङ्गनासु च ।
[2]न स्वयं भूमिकाभ्यासं बुधः स्त्रीणां प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
स्त्रीषु योज्यः प्रयत्नेन प्रयोगः पुरुषाश्रयः ।
यस्मात् स्वभावोपगतो विलासः स्त्रीषु दृश्यते ॥ ४१ ॥
तस्मात् स्वभावमधुरमङ्गं सुलभसौष्ठवम् ।
[1]पौरुषं ललितं यत्तु सोऽलंकारोऽपरो भवेत् ॥ ४२ ॥

32 (C. 20 ; B. XXVI. 15b-16a ; K. XXVI. 5) [1]B. भूमिं स्त्री कुर्यादनुरूपतः. [2]N. कुर्यात्तां, C. कुर्यात्तौ, B. कार्यौ स्थविर°. 33 (C. 36b ; B. XXVI. 32a, 16b) [1]C. उद्धता ये च. [2]C. om. 33b. B. पाठ्यप्रयोगे पुरुषा प्रयोक्तव्या हि संस्कृते. 34 (B. XXVI. 17a) [1]Ag. (p. 298) प्रायः प्रकृतिः स्त्रीणां गेय नृणां etc. 35 (B. XXXV. 17b-18a). 36 (B. XXVI. 18b-19a) [1]B. गुणैः. 37 (B. XXVI. 19b-20a). 38 (C. 21 ; K. XXVI. 7) [1]C. भूमिकं. [2]K. वृत्तं. [3]C. अत्यर्थं. [4]प्रकृतीनां तु. 39 (C. 22 ; B. XXVI. 20b-21a ; K. XXVI. 6) [1]C. प्रभृतिषु. [2]K. प्रवर्तते. [3]पार्थिवानां गृहेषु च. 40 (C. 23a, 26a ; B. XXVI. 21b-22a, K. XXVI. 8a, 10a) [1]B. प्रयत्नेनाङ्गनाजने. [2]C. स्वयं तु. 41 (C. 26b, 24b ; B. XXVI. 22b, 23a ; K. XXV. 11b, 12a). 42 (C. 25 ; B. XXVI. 23b-24a ; K. XXVI. 12b-13a). [1]B. ललितं सौष्ठवं.

[1]तुल्यावस्थाक्रियोपेता [2]भूमिकाप्रकृतिस्तथा ।
[3]भृशमुद्द्योतयेन्नाट्यं [4]स्वभावकरणाश्रयम् ॥ ४३ ॥
[1]संगीतमपरिक्लेशं नित्यं प्रमदाजनस्य गुण एव ।
[2]यन्मधुरकर्कशत्वं [3]भजते नाट्यं प्रयोगेण ॥ ४४ ॥
[1]प्रमदा नाट्यविलासैर्लतेव कुसुमैर्विचित्रलावण्याः ।
कामोपचारकुशला भवन्ति काम्ये विशेषज्ञाः ॥ ४५ [2] ॥
[1]योग्यासु च प्रयत्नः कर्तव्यः सततमप्रमादेन ।
न हि योग्यां विना भवति भावरससौष्ठवं किञ्चित् ॥ ४६ ॥
प्रयोगो [1]द्विविधश्चायं विज्ञेयो [2]नाट्यमाश्रितः ।
सुकुमारस्तथाविद्धो नानाभावरसाश्रयः ॥ ४७ ॥
नाटकं [1]सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्क एव च ।
ज्ञेयानि सुकुमाराणि मानुषैराश्रितानि तु ॥ ४८ ॥
[1]सुकुमाराः प्रयोगा ये राज्ञामामोदकारकाः ।
शृङ्गाररसमासाद्य [2]तान्नारीष्वेव योजयेत् ॥ ४९ ॥
युद्धोद्धता वेगकृता [1]संरम्भबहुलाश्च ये ।
न ते स्त्रीभिः प्रयोक्तव्याः प्रयोज्या पुरुषैर्हि ते ॥ ५० ॥
अनुद्धटमसंभ्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितम् ।
लयतालकलोपेतं प्रमाणनियताक्षरम् ॥ ५१ ॥

43 (C. 16, 26a ; B. XXVI. 2 ; K. XXVI. 10) [1]K. तुल्यावस्थाक्रियोपेतौ, C. तुल्योऽपि स्थापकोपेतो C. नानावस्थावर्योपेता. [2]C. भूमिकान्यास इष्यते, C. भूमिकादिकृता स्तथा. [3]C. समुद्योतमयेन् ना ा. [4]C. स्वभावकरणाश्च याः, K. [0]णाश्रया. 44 (C. 27 ; K. XXVI. 9 ; B. XXVI. 33b-34a) [1]C. संगीतकमपरिक्लेशो, K. संगीतमपरिक्लेशो, B. सङ्गीतपरिक्लेशो. [2]C om. यन्. [3]C. भवति नाट्य, B. लभते नाट्य. 45 (C. 28 ; B. XXVI. 34bc) [1]K. om. 45. [2]B. adds गीतं वृत्तं (नृत्तं ?) तथा वाद्यं प्रस्तारगमनक्रिया । शिष्यनिष्पादनं चैव षडाचार्यगुणा स्मृताः ॥ ३५ ॥ ऊहापोहौ मतिश्चैव स्मृतिर्मेधा तथैव च । एतानि पञ्च यो वेत्ति स आचार्यः प्रकीर्तितः ॥ ३६ ॥ मेधा स्मृतिर्गुणश्लाघा रागः संघर्ष एव च । उत्साहश्च षडेवैतान् शिष्यस्यापि गुणान् विदुः ॥ ३७ ॥ एवं कार्यं प्रयोगज्ञै नानाभुमिविकल्पनम् । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सिद्धीनामपि लक्षणम् ॥ ३८ ॥ B's order different in 3rd and 4th hem. 46 (C. 29) [1]BK. om. 46. 47 (C. 30 ; K. XXVI. 20 ; B. XXVI. 24b-25a) [1]K. [0]धश्चैव. [2]C. नाट्यमन्वितः. 48 (C. 31 ; K. XXVI. 21 ; B. XXVI. 25b-26a) [1]C. च प्रकरणं. 49 (C. 23b-24a ; K. XXVI. 22 ; B. XXVI. 26b-27a) [1]BC. सुकुमारप्रयोगोऽयं. [2]K. स्त्रीणां भाणं प्रयोजयेत्. B. स्त्रीणां तत्तु प्र[0]. 50 (C. 32 ; K. 23, B. XXVI. 27b-28a) [1]B. संरंभारभट्टाश्च. 51 (K. 24).

सुविभक्तपदालापमभीष्टरस[बहु]लम्[1] ।
यदीदृशं भवेन्नाट्यं नारीणां तु प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
[1]यस्त्वाविद्धाङ्गहारान्तं [2]छेद्यभेद्याऽऽहवात्मकम् ।
मायेन्द्रजालबहुलं [3]पुस्तनेपथ्यसंयुतम् ॥ ५३ ॥
[1]पुरुषैर्बहुभिर्युक्तम् अल्पस्त्रीकमथोद्धतम्[2] ।
सात्त्वत्यारभटीयुक्तं नाट्यमाविद्धसंज्ञितम् ॥ ५४ ॥
डिमः समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
[1]एतान्याविद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ ५५ ॥
एषां प्रयोगः कर्तव्यो देवदानवराक्षसैः ।
एवं [1]प्रयोगे कर्तव्यं भूमिकानां विकल्पनम् ।
अत्रोच्यते यथा [2]नाट्य आहार्यगुणसम्भवः ॥ ५६ ॥
कथं राजगुणाः कार्या नटैरल्पपरिच्छदैः ।
अत्रोच्यते यथा लोके [1]नाट्यधर्मी प्रवर्तिता ॥ ५७ ॥
तदेवं सर्वसम्पन्नं नाट्यमेतन् मया कृतम् ।
[1]वर्णकैश्छादितस्तत्र भूषणैश्चाप्यलंकृतः ॥ ५८ ॥
[1]गाम्भीर्यौदार्यसम्पन्नो राजचिह्नो भवेन्नटः ।
सप्तद्वीपाश्रयश्चैव एवमेको [2]भवेन्नटः ॥ ५९ ॥
[1]वर्णकैश्छादितेनेह कार्यं [2]त्वङ्गविचेष्टितम् ।
आचार्यबुद्ध्या [3]शातस्तु सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतः ॥ ६० ॥
राजवद् भरतस्तस्मात् राजापि नटवद् भवेत् ।
यथा नटस्तथा राजा [1]यथा राजा तथा नटः ॥ ६१ ॥
उभाभ्यां भावनिष्पत्तिः समलीलाङ्गसौष्ठवा ।
यथाचार्योपदेशेन रङ्गशोभी भवेन्नटः ॥ ६२ ॥

52 (K. 25) [1]K. [0]रसकाहलम्. 53 (C. 33 ; B. XXVI. 28b-29a) [1]B. यथाविद्धा[0], C. न चाविद्धाङ्गभावन्तु. [2]C. [0]हवात्मिकम्. [3]C. नेपथ्यदीपिका. 54 (C. 34 ; B. XXVI. 29b-30a) [1]C. पुरुषप्रायसंचारम्. [2]C. [0]मनोद्धतम्. 55 (C. 35 ; B. XXVI. 30b-31a) [1]C. एतासां विद्धसंज्ञानि. 56 (C. 36a, 37 ; K. XXIV. 75b) [1]C. प्रयोगैः कर्तव्यौ. [2]C. नाट्यमाहार्य[0]. 57 (C. 38 ; K. XXIV. 76) [1]C. नाट्यधर्मिप्रवर्त्तिता. 58 (C. 39 ; K. XXIV. 77) [1]N. अवर्णकोच्छादित[0]. 59 (C. 40 ; K. XXIV. 78) [1]C. गाम्भीर्याहार्य[0]. [2]C. भवेन्नरः. K. नटो भवेत्. 60 (C. 41 ; K. XXIV. 79) [1]K. वर्णकैश्छादितैर्नेह ; C. वर्णकैर्याति तेनेह. [2]K. त्वर्थविचेष्टितम्. [3]K. शान्तस्तु, C. कर्तव्यं. 61 (C. 42 ; K. XXIV. 80) [1]K. तथा च नट उच्यते. 62 (K. XXIV. 81).

एवं स्वभावतो राजा नित्यमेवज्ज्वलो भवेत् ।
[1]दिव्यानां यः परीवारः पार्थिवानां स एव हि ।
नाटके संप्रयोक्तव्यो [2]वेशभाषावयोऽन्वितः ॥ ६३ ॥
यादृशं यस्य यद्रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ।
वयोवेषविधानेन कर्तव्यं प्रयुयुक्षुणा ॥ ६४ ॥
एवं राजोपचारे तु कार्यः पुरुषसंश्रयः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रयोक्तॄणां तु तद्गुणान् ॥ ६५ ॥

तत्र सूत्रधारगुणान् वक्ष्यामः । [1]अस्यादित एव तावल्लक्षणज्ञता [2]अभिमत-वाक्संस्कारस्तालविधानज्ञता स्वरवादित्रतत्त्ववेदनञ्च[3] ।

[1]चतुरातोद्यकुशलः [2]नानाकर्मसु निष्ठितः[3] ।
नानापाषण्डकार्यज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ ६६ ॥
वेश्योपाचारनिपुणः [1]कामशास्त्रविचक्षणः ।
[2]नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ ६७ ॥
नाट्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसमन्वितः ।
[1]पदच्छन्दोविधानज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ ६८ ॥
[1]ग्रहनक्षत्रतत्त्वज्ञो [2]देहव्यापारपण्डितः ।
पृथिवीद्वीपवर्षाणां पर्वतानां जनस्य च ॥ ६९ ॥
[1]प्रमाणाचरितज्ञश्च [2]राजवंशप्रसूतिवित् ।
श्रोता [3]शास्त्रार्थकार्याणां श्रुत्वा चैवावधारकः ॥ ७० ॥
अवधार्य [1]प्रयोक्ता च [2]शक्तश्चैवोपदेशने ।
एवंगुणस्तथाचार्यः सूत्रधारो विधीयते ॥ ७१ ॥

63 (C. 43 ; K. XXIV. 82-83a) [1]C. द्रव्यानां. [2]K. वेषभाषाक्रियान्वितः, N. देशभाषा-समन्वितः. 64 (K. XXIV. 83b-84a). 65 (C. 44 ; K. XXIV. 84b-85a) [1]C. पुण्याभिधानमेव तल्लक्षणं. [2]K. षड्गीनी वाक्संस्कारः. [3]K. गीतकालविधानज्ञता. [4]K. °वादित्रतत्त्ववादः. 66 (C. 45 ; K. XXIV. 93) [1]K. चतुरो नाट्यकुशलः. [2]K. शास्त्र-रीति प्रतिष्ठितः. [3]MN. निष्ठितः, C. शिक्षितः. 67 (C. 46 ; K. XXIV. 94) [1]K. काव्यशास्त्र°. [2]C. नानागीत°. 68 (C. 47 ; K. XXIV. 95) [1]C. पादच्छन्दो, MN. पदच्छन्दो. 69 (C. 48 ; K. XXIV. 96) [1]K. छन्दोविधानतत्त्व°, [2]K. देशव्याहारतत्त्ववित्. 70 (C. 49 ; K. XXIV. 97) [1]K. प्रमाणाचारत°. [2]C. °प्रसूतिवान्. [3]C. शास्त्राकाराणां. 71 (C. 50 ; K. XXIV. 98) [1]K. प्रवक्ता. [2]K. शास्त्रश्चै°.

स्वाभाविकान् गुणांश्चैव गदतो मे निबोधत ।
स्मृतिमान् मतिमान् धीर[1]उदारः [1]स्थितवाक् कविः ॥ ७२ ॥
अरोगो मधुरः क्षान्तो दान्तश्चैव प्रियंवदः ।
[1]मन्युदोषविनिर्मुक्तः सत्यवाग् [2]दक्षिणः शुचिः ॥ ७३ ॥
[1]अलुब्धः प्रतिपत्तौ च स्वाभाविकगुणास्त्वमी ।
सूत्रधारगुणैश्चैव किंचिदूनैः समन्वितः ॥ ७४ ॥
मध्यमप्रकृतिस्तज्ज्ञैर्विज्ञेयः पारिपार्श्विकः ।
उज्ज्वलो रूपवांश्चैव [1]दृष्टोपकरणक्रियः ॥ ७५ ॥
मेधावी च विधानज्ञः स्वकर्मकुशलो [1]नटः ।
सूत्रधारगुणैर्युक्तः सर्व एव [2]प्रयोगे यः ॥ ७६ ॥
वेश्योपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ।
[1]शास्त्रार्थतत्त्ववेदी च निपुणो वैशिकेषु च ।
ऊहापोहक्षमो वाग्मी चतुरश्च विटो भवेत् ॥ ७७ ॥
उज्ज्वलवस्त्राभरणः [1]क्रुध्यत्यनिमित्ततः [2]प्रसीदति च ।
अधमो मागधीभाषी भवति शकारो बहुविकारः ॥ ७८ ॥
वामनो दन्तुरः कुब्जो [1]द्विजिह्वो विकृताननः ।
[2]खलतिः पिङ्गलाक्षश्च स विधेयो विदूषकः ॥ ७९ ॥
[1]कलहप्रियो बहुकथो विरूपो [2][ब]न्धसेवकः ।
मान्यामान्यविशेषज्ञश्चेटो [3]ह्येवंविधः स्मृतः ॥ ८० ॥
कलाप्रयोगे [1]चाचार्यशुश्रूषाभिरता सदा ।
लीलया हावभावाभ्यां सत्त्वेन विनयेन च ॥ ८१ ॥

72 (C. 51 ; K. XXIV. 99) [1]K. स्मितवाक् शुचिः. 73 (C. 52 ; K. XXIV. 100) [1]K. सर्व°, [2]K. दक्षिणस्तथा. 74 (C. 53ab ; K. XXIV. 101) [1]C. अलुब्धप्रतिपत्तौ, K. अलुब्धः प्रतिमन्ता, N. प्रतिवक्ता. 75 (C. 53c-54a ; K. XXIV. 102) [1]HC. दृष्टो-पकरण°. 76 (C. 54b-55a ; K. XXIV. 103) [1]C. नरः, K. दृढः. [2]KC. प्रयोगिणः. 77 (C. 55bc ; K. XXIV. 104 ; H. XXXIV. 105-106a) [1]CK. om. this hem. 78 (C. 56 ; K. XXIV. 105) [1]M. क्रुध्यत्यतिमानेन, N. क्रुध्यत्यवमानितः. [2]N. प्रसादी च. 79 (C. 57 ; K. XXIV. 106 ; H. XXXIV. 107b-108a) [1]HK. द्विजन्मा. [2]H. खलद्गतिः पिङ्गलाक्षः. 80 (C. 58 ; K. XXIV. 107 ; H. 108b-109a) [1]KH. कला प्रियो. [2]KCH. गन्ध. [2]C. °पेत्रं. 81 (C. 59b-60a ; K. XXIV. 111 ; H. XXXIV. 112b-113a) [1]C. चाचार्यैस्तोषिताभिरतः.

माधुर्येण च संयुक्ता चतुःषष्टिकलान्विता ।
[1]राजोपचारकुशला स्त्रीदोषैश्च विवर्जिता ॥ ८२ ॥
[1]प्रियवादी प्रियकथा [2]स्फुटा दक्षा जितश्रमा ।
एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥
[1]रूपगुणशीलयौवनसुवर्णमाल्याभरणैः संपन्ना ।
विशदा स्निग्धा मधुरा [2]पेशलवचनशुभरक्तकण्ठी च ॥ ८४ ॥
[1]योग्यायामक्षुभिता लयतालज्ञा रसैश्च [2]सम्पन्ना ।
[3]सर्वाभरणसंयुक्ता गन्धमाल्योपशोभिता ॥ ८५ ॥
[1]एवंविधगुणैर्युक्ता कर्तव्या नायिका तज्ज्ञैः [2] ।
[3]अस्थानहासिनी रूक्षा आविद्धगतिचेष्टिता ॥ ८६ ॥
दीर्घरोषा [1]च दीना च [2]तथोद्धतोद्भटा सदा ।
[3]एवं विधा [4][त्व]कर्तव्या [5]प्रेक्षायां प्रकृतिर्बुधैः ॥ ८७ ॥
[1]एवमेता प्रकृतयो [2]ज्ञेया नाट्यप्रयोक्तृभिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि [3]भरतानां विकल्पनम् ॥ ८८ ॥

82 (C. 60b-61a ; K. XXIV. 112 ; H. XXXIV. 113b-114a) [1]H. तन्त्रोपचार°, K. नृत्तोपचार°. 83 (C. 61b-62a ; K. XXIV. 113 ; H. XXXIV. 114b-115a) [1]C. प्रियवादिनी. [2]C. प्रिय°. 84 (C. 62b-63a ; K. XXIV. 114 ; H. XXXIV. 115b-116a) [1]K. °यौवनसुवर्णमाधुर्य × × सम्पन्ना. H. °यौवनसुवर्णमाल्याभरणसम्पन्ना. [2]C. पेशलवचनाभिरक्तकण्ठी. HK. °पेशलशुभरक्तकण्ठी (H. °कण्ठा) च. 85 (C. 63b, 65a ; K. XXIV. 115a, 118a ; H. XXXIV. 116b, 119b) [1]K. भाण्डाद्यैश्चाक्षुभिताः, H. भाण्डाद्यैश्चक्षुभिता. [2]H. °रणसम्पन्ना. [3]K. सर्वदोषाभिसं. 86 (C. 64 ; K. XXIV. 115b, 117a ; H. 119a, 120a) [1]HK. एवंविधगुण°. [2]KH. add after 86a समागतासु नारीषु वयोरूपवतीषु च । न दृश्यते गुणैर्युक्ता (नटविश्वाससमायुक्ता. H) सहस्रेष्वपि नर्तकी. [3]C. चास्थानराशिनि, N. °स्थानरूपिणी. 87 (C. 65a ; K. XXIV. 117b-118b ; H. XXXIV. 119a, 120a) [1]K. ह्यदीना. [2]K. तदा तु निभृतोद्भटा, H. तथा चाऽनिभृतोद्भटा. [3]This hem. occurs in MN. [4]KH. तु. [5]M. प्रेक्ष्यायां. KH. प्रकृष्टाभिनये (प्रकृतिः H) बुधैः. 88 (C. 66 ; K. XXIV. 119a ; K. 20b ; H. XXXIV. 120b-121) [1]K. एतदेव मया प्रोक्तं प्राग् विष्कम्भकादिनिर्णयम्. [2]H. विज्ञेया नाट्यसंश्रयाः. [3]H. लक्षणं भूमिकास्वपि, K. चित्राभिनयनं प्रति. H. also reads before 88b (its 121b) कृतवेषाभिजात्याश्च सर्वा एव प्रयोगिनः.

[1]भरताश्रयो भरतो [2]विदूषकस्तौरिपो नटः ।
[3]सूत्रधारो नाट्यकारस्तथा मुकुटकारकः ॥ ८९ ॥
[1]तथाभरणकृच्चैव मालाकारस्तथैव च ।
रजकश्चित्रकारश्च कारवः शिल्पिनस्तथा [2] ।
[3]कुशीलवाश्च विज्ञेया ये चान्ये नामतो द्विजाः ॥ ९० ॥
[1]धुर्यवदेको [2]यस्मादुद्धरेदनेकभूमिकायुक्तः ।
भाण्डग्रहोपकरणैर्नाट्यं भरतो भवेत्तस्मात् ॥ ९१ ॥
[1]लोकाह्लादाश्रयकृतं [2]सर्वप्रकृतिवदुपचारसंयुक्तम् ।
[3]नानाश्रयं प्रकुरुते तथा च [4]नार्याश्रयं चापि ॥ ९२ ॥
प्रत्युत्पन्नप्रतिभो [1]नर्मकृतैर्नर्मगर्भनिर्भेदै[श्च] ।
[2]छेको [3]विदूषितवचनो विदूषको नाम विज्ञेयः ॥ ९३ ॥
[1]तूरपतिस्तूर्यमतिः सर्वातोद्यप्रवादने कुशलः ।
[2]तूर्यपरिग्रहयुक्तो [3]विज्ञेयस्तौरिपो नाम ॥ ९४ ॥
[1]नटयति [2]धात्वर्थोऽयं भूयो नटयति च लोकवृत्तान्तम् ।
रसभावसत्त्वयुक्तं यस्मात्तस्मान्नटो भवति ॥ ९५ ॥
[1]आशीर्वादयुक्तैर्मधुरैर्वाक्यैश्च [2]समङ्गलाचारैः ।
सर्वं स्तौति हि लोकं [3]यस्मात्तस्माद् भवेन्नान्दी ॥ ९६ ॥

89 (C. 67 ; K. 21) [1]K. भरताश्रयाश्च, C. शिल्पकारोपकारी. [2]CN. च दूषकः स्तौतिको (C. °रिको) नटः. [3]C. सूत्रधारी नाट्यकारः तथा कुटककारकः. K, नन्दी ससूत्रधारी नाट्यरसी नायकश्चैव. 90 (C. 68-69a ; K. 22) [1]C. तथाहरण°. [2]K. reads the couplet as follows : मुकुटाभरणविकल्पैर्विज्ञेयो माल्यवस्तुविविधैश्च । कारककुशीलवाद्या विज्ञेया नामतश्चैव. [3]C. कुन्तीलवा°. 91 (C. 69bc ; K. 23) [1]MN. माधुर्यविदेको (M. °विटके). [2]MN. °दुद्धरतेनैकः, K. °दुद्धारोऽनेक°, C. °तुद्धारोऽनेक°. [3]C. भाण्डैर्ग्रहोपकरणै°. 92 (C. 70 ; K. 24) [1]C. लोको ह्रदाश्रयकृतं. MNK. लोकाश्रयभावाश्रयकृतं. [2]C. सर्वसत्त्वतिप्रचार°, K. सर्वप्रकृतिप्रचारसंयुक्ताम्. [3]K. नानाश्रयां. [4]K. नार्यां च सर्वत्र, C. नार्याश्रयोतिवापि. 93 (C. 71 ; K. 25) [1]C. प्रकृत्युत्पन्न°. [2]CK. नर्मकृता. नर्मगर्भनिर्भेद्यः (K. °दैः). N. नर्मकृते°. [3]K. छेद°, C. यस्तु. [4]C. विभूषितवचनो, K. विभूषितवदनो. 94 (C. 72 ; K. 26) [1]MN. तूरपतिस्तूर्यपति, K. शूरपतिस्तूर्यमतिः. [2]K. तूरपतिग्रह°. [3]MNC. विज्ञेयस्तौतिको (C. °यः तौरिको). 95 (C. 73 ; K. 27) [1]C. नाटयति. [2]K. धात्वर्थभूतं नाट इति लोक°. 96 (C. 74 ; K. 28) [1]K. स्तुत्याभिवादनकृतैर्मधुर°. [2]C. स्वमङ्गला°. [3]K. °तस्मान्नवेद बहुधा.

[1]न[न्दय]न् यो बहुधाऽस्मिन् नृणां वदति यतो नाट्ययोगे तु ।
[2]प्राकृतसंस्कृतपाठ्यैर्नान्दी नामैष विज्ञेयः ॥ ९७ ॥
गानस्य च वाद्यस्य पाठ्यस्याप्येकभावविहितस्य ।
[1]शिष्टोपदेशयोगात् सूत्रज्ञः सूत्रधारस्तु ॥ ९८ ॥
यस्माद् यथोपदिष्टान् [1]रसान् [स]भावान् यः सत्त्वसंयुक्तान् ।
[2]भूमिविकल्पान्नयति च [3]नाट्यकारसंज्ञितस्तस्मात् ॥ ९९ ॥
[1]चतुरातोद्यविधानं प्रयोगशास्त्रार्थहेतुविहितस्य ।
[2]नाट्यस्य च प्रयोक्ता [यः] स नटो नाम विज्ञेयः ॥ १०० ॥
भाण्डकवाद्यज्ञा या लयतालज्ञा रसानुविद्धा च ।
सर्वाङ्गसुन्दरी चैव कर्तव्या नाटकीया सा तु ॥ १०१ ॥
नानाप्रकृतिसमुत्थं करोति यः शीर्षकं [1]मुकुटयोगे ।
विविधैर्वेषविशेषैः [2]स मुकुटकारस्तु विज्ञेयः ॥ १०२ ॥
[1]यस्त्वाभरणं कुर्यात् [2]बहुविधिविहितं स [3]चाभरणकृत् स्यात् ।
[4]यश्चोपकरणयोगः [5]स तेन नाम्ना [6]समभिभाष्यः ॥ १०३ ॥
यो वै माल्यं कुरुते पञ्चविधं माल्यकृत् स विज्ञेयः ।
यश्चापि वेषयोगं स च वेषकारस्तु विज्ञेयः ॥ १०४ ॥
चित्रज्ञश्चित्रकरो वस्त्रस्य च रञ्जनाद् भवेद् रजकः ।
जत्वश्मलोहकाष्ठैर्द्रव्यकरः कारुकश्चैव ॥ १०५ ॥
नानातोद्यविधाने प्रयोगयुक्तः प्रवादने कुशलः ।
[1]कुशलावदाताव्यथितं यस्मात्तस्मात् कुशीलवः स्यात् ॥ १०६ ॥

97 (C. 75; K. 29) [1]C. नाज्यो बहुधा, MN. नातोऽन्यो बहुधा. K. तस्मिन् × × × सामर्थो वदति नाट्यांगेषु. [2]K. °पाठ्यो नान्दी नामेति, C. °वादैः नान्दीनामैष. 98 (C. 76; K. 30) [1]MN. शिष्टोपदेश°, CK. शास्त्रोपदेश°. 99 (C. 77; K. 31) [1]K. °शास्त्रभावाद्यसत्त्व°. C. तांश्च भावांश्च सत्त्व°. [2]C. भूमिविकल्पो नयति, K, भूमिविकल्पैर्नयति. [3]K. °कारकीर्तित. 100 (C. 78; K. 32) [1]K. चतुरातोद्यविधाणं सर्वस्य तु शास्त्रोदविहितस्य. [2]K. गच्छति यस्मान्नाट्यं तस्माद् वै नायको भवति. 101 (C 79). 102 (C. 80; K. 33) [1]C. मुकुटयोगैः. [2]K. स च मुकुटकार, C. स मुकुटकर°. 103 (C. 81; K. 34) [1]K. यश्चाभरणं. [2]C. बहुविधसहितं. [3]K. स चाभरणम् (in the next line) कर्ता. [4]KMN. °करणयोगात्. [5]K. om. [6]K. विधातव्य. 104 (C. 82; K. 35). 105 (C. 83; K. 36). 106 (C. 84; K. 37) [1]C. कुशलवदातव्यथितं. K. चातोद्येऽप्यतिकुशलो.

[1]यद् यत् समाश्रयते शिल्पं वा [2]कर्म वा प्रयोगं वा ।
[3]तत्तेनैवोपगतगुणो विज्ञेयो नामतः पुरुषः ॥ १०७ ॥
एवं तु नाटकविधौ [1]जातिर्नटसंज्ञिता बुधैर्ज्ञेया ।
[2]नानोपकरणयुक्ता [3]नाटकविकल्पप्रयोगे च ॥ १०८ ॥
उक्तोऽत्र भूमिकान्यासः प्रयोक्तारश्च योगतः ।
आदिष्टं नाट्यशास्त्रञ्च मुनयः किमिहोच्यताम् ॥ १०९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे भूमिकाविकल्पो नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥

107 (C. 85; K. 38) [1]K. यद्यत् समाचरन्ते. [2]C. क्रमं. [3]C. तेनैवापगतगुणा, CN. तत्तेनात्म (°नाप.° N) गतगुणो. 108 (C. 86; K. 39) [1]K. नटसंश्रया. [2]K. नानोपकरणयुक्ता. [3]N. नाटकविकल्पयोगे. K. नानाशिल्प प्रयुक्ता. 109 (C. 87).

षट्त्रिंशोऽध्यायः

[1]आत्रेयोऽथ [2]वसिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यो [3]मनुरायुस्तथात्मवान् ॥ १ ॥
विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्तः प्रतिमर्दनः ।
उशना बृहस्पतिर्वत्सश्च्यवनः काश्यपो ध्रुवः ॥ २ ॥
दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च वाल्मीकिर्भगवांस्तथा ॥ ३ ॥
स्थूलाक्षः शङ्कुलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः कुशः ।
नारदः पर्वतश्चैव [1]सुशर्मा चैकधन्विनौ ॥ ४ ॥
निष्ठ्यूतिर्भवनो धौम्यः शतानन्दो कृतव्रणः ।
जामदग्न्यस्तथा रामो [1]जमदग्निश्च वामनः ॥ ५ ॥
एवं [1]ते मुनयः [2]प्रीताः सर्वज्ञं भरतं [3]तदा ।
पुनरूचुरिदं वाक्यं कुतूहलपुरोगमम् ॥ ६ ॥
यस्त्वया [1]गदितो ह्येष नाट्यवेदः पुरातनः ।
एकचित्तैः [2]सोऽस्माभिः सम्यक् समुपधारितः ॥ ७ ॥
[1]भगवन् संशयोऽस्माकं तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ।
[2]को ह्यन्यो नाट्यवेदस्य निश्चयं [3]वेत्ति तत्त्वतः ॥ ८ ॥
न वयं [1]परिभावेन न विरोधेन नेर्ष्यया ।
[1]पृच्छामो भगवन् [2]नाट्यमुपदेशार्थमेव तु ॥ ९ ॥
अस्माभिश्च तदा नोक्तं [1]व्याछेदो [न] भवेदिति ।
[2]तत् सर्वं निखिलेनेदं नाट्यं गुह्यं [3]निदर्शय ॥ १० ॥
लोकस्य चरितं नाट्यम् इत्यवोचः [1]यदीदशम् ।
[1]तेषां नो लोकगुह्यानां निश्चयं वक्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

1 (C. 1) [1]K. om. 1-5. [2]MN. वसिष्ठ, C. वशिष्ठ. [3]MN. °स्तथात्म°. C. °सथारु°. 2 (C. 2). 3 (C. 3). 4 (C. 4) [1]N. सुधर्मा. 5 (C. 5) [1]N. जमदग्नेश्च. 6 (C. 6 ; K. 1) [1]K. तु. [2]K. स्तुत्वा. [3]C. तथा. 7 (C 7 ; K. 2) [1]C. कथितो. [2]C. सहास्माभि°, N. सहात्मभिः. 8 (C. 8 ; K. 3) [1]C. भगवन् संशयो यो यत्, K. एकश्च संशयोऽस्माकं. [2]K. को वान्य यन्निवेद्यस्य. [3]C. वक्तुमर्हसि. 9 (C. 9 ;. K. 4) [1]K. परिहासेन. [2]K. इच्छामेन. [3]C. नाट्यमुपदेशाभिपूर्वकम्. 10 (C. 10 ; K. 5) [1]CK. तदा छेदो. [2]K. इदानीं रूपशिष्यार्थं. [3]K. प्रकाशय. 11 (C. 11 ; K. 6) [1]CK. °स्त्वमीदृशम्. [2]K. शेषाणां.

[1]देवस्य कस्य चरितं पूर्वरङ्गे द्विजर्षभ ।
किमर्थं [2]युज्यते [3]घोष प्रयुक्तः किं करोति वा ॥ १२ ॥
[1]प्रीतं किं दैवतं तत्र [2]प्रीतं वा किं करोति च ।
[3]कस्मादेव [4]पुनः शौचं [5]शुचिश्चरति सूत्रधृक् ॥ १३ ॥
कथमुर्वीतले नाट्यं स्वर्गान्निपतितं विभो ।
कथं [1]तवायं वंशश्च [2]नटसंज्ञः [3]प्रतिष्ठितः ।
[4]सर्वमेतद् यथातत्त्वं कथयस्व महामुने ॥ १४ ॥
[1]तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं [2]गुह्यार्थाभि[धानं] प्रति ॥ १५ ॥

[3]भरत उवाच

[1]ब्रवीमि वो ह्ययं विप्रा यन्मां पृच्छथ सुव्रताः ।
[2]पूर्वरङ्गविधानस्य [3]तच्च सम्यङ् निबोधत ॥ १६ ॥
प्रोक्तवानस्मि [1]यत्पूर्वमहं विघ्ननिबर्हणम् ।
तस्यानुबन्धेन मया पूर्वरङ्गः प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥
[1]शस्त्राणां [2]परिहारार्थं [3]शरीरावरणं यथा ।
[4]तथा सर्वगतं पापं [5]हुतेनैव प्रशाम्यति ॥ १८ ॥
एवं [1]जप्यैश्च होमैश्च देवताभ्यर्चनेन च ।
स्तुत्याशीर्वचनैः [2]शान्तैः [3]कर्मभावानुकीर्तनैः ॥ १९ ॥
सर्वातोद्यनिनादैश्च [1]तथा गीतस्वनेन च ।
[2]मया च पापहरणे कृते विघ्ननिबर्हणे ॥ २० ॥

12 (C. 12 ; K. 7) [1]K. लोकस्य. [2]C. पूज्यते. [3]K. घोषप्रयुक्तः, C. ह्येषप्र°. 13 (C. 13 ; K. 8a) [1]C. व्रीतं, K. om. 13a. [2]C. प्रीतिं. [3]K. कस्माच्चैव. [4]K. मुनिः. [5]C. स्मृतं. 14 (C. 14 ; K. 8b-9) [1]K. तदायं. [2]K. नष्टसंज्ञः. [3]C. प्रकीर्तितः. [4]C. om. 14c. 15 (K. 10) [1]C. om. 15. [2]K. °भिनयनं. [3]K. om. this. 16 (C. 15 ; K. 11) [1]K. कथयामि कथां गुह्यां. [2]C. पूर्वरङ्ग-विधौ तस्य. [3]K. तां च मे सन्नि°. 17 (C. 16 ; K. 12) [1]K. पूर्वं शुभं. 18 (C. 17 ; K. 13) [1]C. शास्त्राणां. [2]K. प्रतिकारार्थं. [3]C. शरीराचरणं. [4]K. क्रियते हि यथा. [5]C. घृतेनेव. 19 (C. 18 ; K. 14) [1]K. जप्तैश्च हासैश्च. [2]C. युक्तः. [3]C. °वानुकीर्तनात्. 20 (C. 19 ; K. 15) [1]K. तथा गतिस्वनेन च, C. यथा गीतस्वनानि च. [2]K. मयापापाप-करणे.

[1]स्तुतिगीतादिसंहृष्टैः [2]देवैरभिहितोऽस्म्यहम् ।
[3]नितरां परितुष्टाः स्म प्रयोगेणामुना तव ॥ २१ ॥
[1]देवतासुरमानन्द्य यस्माल्लोकं च नन्दति ।
तस्मादयं प्रयोगस्तु नान्दी [2]नाम भविष्यति ॥ २२ ॥
[1]गीतवाद्यानुवादी च यत्र [2]काकुस्वरः शुभः ।
तस्मिन् देशे [3]तु पापघ्नो माङ्गल्यश्च भविष्यति ॥ २३ ॥
[1]याव[त्तु] पूरयेद् देशं [2]ध्वनिरातोद्यसंश्रयः ।
[3]न स्थास्यन्ति हि रक्षांसि [4]न च विघ्नविनायकाः ॥ २४ ॥
आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमङ्गले ।
नान्दीशब्दम् उपश्रुत्य हिंस्रा नश्यन्ति [1]सर्वदा ॥ २५ ॥
[1]पा[ठ्यं] श्रुत्वा [2]तथा चैव गानं [3]वादित्रमेव च ।
[4]वेदमन्त्रार्थवचनैः समं ह्येतद् भविष्यति ॥ २६ ॥
[1]श्रुतं मे देवदेवाच्च तत्वतः शंकराद्धि तम् ।
स्नानजप्यसहस्रेभ्यः [2]श्रेष्ठं मे गीतवादितम् ॥ २७ ॥
[1]यस्मिन्नातोद्यनाट्यं च [2]गीतवाद्यं च [3]नि[श्चितम्]।
भविष्यत्यशुभं तस्मिन् देशे नैव कदाचन ॥ २८ ॥
एवं पूजाधिकारार्थं पूर्वरङ्गो कृतो मया ।
[1]नानास्तोत्रकृतैर्मन्त्रैर्देवताभ्यर्चनं प्रति[2] ॥ २९ ॥
यतोऽभिवादने क्लिष्टं [1]शिरस्तद् रङ्गमण्डले ।
[2]सूत्रधारस्य तच्छौचं विहितं तु द्विजोत्तमाः[3] ॥ ३० ॥

21 (C. 20a ; K. 16) [1]C. °संहृष्टा. [2]C. येनाथ क्रियते पुमान्. [3]C. om. 21b. 22 (C. 20b ; K. 17) [1]C. om. 22a. [2]K. °नामा. 23 (C. 21 ; K. 18) [1]N. °वाद्यानुवादी, C. °वाद्यानुनादी. K. °वाद्यात्तु नान्दी हि. [2]K. काकस्वनः. [3]K. विपाप्मा नी मङ्गला च. 24 (C. 22 ; K. 19) [1]C. यावन्त', K. यावत्त'. [2]K. ध्वनिर्नाट्यसमाश्रयः. [3]C. तावतानां शुभं किञ्चित्. [4]K. तं देशं न विनायकाः. 25 (C. 23 ; K. 20) [1]K. चैव हि. 26 (C. 24 ; K. 21) [1]C. वाद्यं श्रुत्वा. K. वाद्यं नाट्यं. [2]K. तथा गेयं चित्रं. [3]C. वादिक्रमेण च. [4]C. lacuna for समं ह्येतद्, and स्तथैव for भविष्यति. 27 (C. 25 ; K. 22) [1]K. श्रुतं मया देवदेवाद् भवतः शंकरीदितम्. C. श्रुतं मया देवदेवात् ततश्च शंकरीदितम्. [2]K. यत्र संगीतवादितम्. 28 (C. 26 ; K. 23) [1]K. °नातोद्यनाट्यस्य, C. °नाटस्थौ. [2]K. गीतवाद्यध्वनिः शुभ°. C. गीतवाद्यश्च निश्चयः. 29 (C. 27 ; K. 24) [1]K. नानास्तुतिकृतैर्वाक्यै°. C. यत्रस्तोत्रकृ°. [2]K. °वताभ्यर्चनेन च. 30 (C. 28a ; K. 25) [1]C. शिरसा. K. शितं तद्. [2]N. सूत्रधारस्य, K. ततस्तस्य हि. [3]C. om. 30b.

[1]शौचं कृत्वा यतो मन्त्रपूजनं जर्जरस्य तु ।
उच्यते पूर्वरङ्गेऽस्मिन् तस्माच्छौचं प्रकीर्तितम् ॥ ३१ ॥
[1]यथावतारिताश्चैव [2]नाट्यमेतन्महीतले ।
[3]वक्तव्यं सर्वमेतद्धि [4]न शक्यं विनिगूहितुम् ॥ ३२ ॥

[1]ममैते तनयाः सर्वे [2]नाट्यवेदमदान्विताः ।
[3]सर्वलोकं प्रहसनै[4]र्बाधन्तो हास्यसंश्रयैः ॥ ३३ ॥
कस्यचित्त्वथकालस्य [1]शिल्पकर्म समाभ्य[स्यन्] ।
[2]ऋषीणां न्यङ्गकरणं [3]कुर्वद्भिर्ग्रहसंश्रयम् ॥ ३४ ॥
[1]अग्राह्यं सुदुराचारं [2]ग्राम्यधर्मप्रवर्तिनम् ।
निष्ठुरं [3]चाप्रशस्तं च काव्यं [4]संसदि योजितम् ॥ ३५ ॥
तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे [1]भीमरोषाः [2]प्रकम्पिताः ।
[3]ऊचुस्ते भरतान् सर्वान् निर्दहन्त इवाग्नयः ॥ ३६ ॥
मा तावद् भो द्विजा युक्तमिदमस्मद् विडम्बनम् ।
को नामायं परिभवः किं वा [1]नास्मासु सम्मतम् ॥ ३७ ॥
[1]यस्माद् ज्ञानमदोन्मत्ता [2]भव[न्तोऽ]विनयाश्रयाः ।
तस्मादेतद्धि भवतां कुज्ञानं नाशमेष्यति ॥ ३८ ॥
ऋषीणां ब्राह्मणानाञ्च [1]समवायेऽथ संगमे ।
[2]निर्ब्रह्माचरणो भूत्वा शूद्राचारा भविष्यथ ॥ ३९ ॥

31 (K. 26) [1]C. om. 31. 32 (C. 28b ; K. 27) [1]C. om. 32a. N. यथावतारिताश्चैव. K. lacuna ending in चैव. [2]MN. नाट्यमेतन्महीतले, K. × × °माद्यमेतन्महीतले. [3]C. तथाविधिसमापन्नं. [4]K. न शक्यं हि निगूहितुम्. 33 (C. 29 ; K. 28) [1]K. सर्वमेतत्तथा सर्वे. [2]K. नाट्यवेदसमन्विताः. [3]KC. सर्वलोकप्रहसनै°. [4]C. °र्बाध्यन्ते, K. °र्वाद्यं ते नाद्यसंश्रये. 34 (C. 30 ; K. 29) [1]K. शिल्पकं ग्राम्यधर्मकम्, C. शिल्पकर्म समाभ्यधात्. [2]C. ऋषीणामङ्गकरणं. [3]C. कुर्वद्भिर्भाण्डसंश्रयम्. 35 (C. 31 ; K. 30) [1]K. भ्रष्टव्यं. [2]K. ग्राम्यधर्मप्रवर्तितम्. [3]K. चास्वशस्तं. [4]K. संसद्वियोजितम्. 36 (C. 32 ; K. 31) [1]K. भीमरोषं. [2]K. प्रकम्पिताः. [3]K. ऊचुस्तान् नरता क्रुद्धा निन्दयन्त इवाग्नयः. 37 (C. 33 ; K. 32) [1]C. नास्माऽभिसम्मतम्. K. नास्मासु संमते. 38 (C. 34 ; K. 33) [1]C. तस्माद्. [2]C. भवती विनयाश्रया, K. न चेच्छा विनयान्विताः. 39 (C. 35; K. 34) [1]K. समवायसमागमे. C. समवायाऽथ सङ्गमे. [2]K. निब्रह्मणो निराभूतः शूद्राचारी भविष्यति.

[1]शूद्रास्तु केवलं भूत्वा तत्कर्म समवाप्स्यथ ।
यश्च [2]वा भवतां वंशः स [3]चाशौचो भविष्यति ॥ ४० ॥
[1]येऽत्रापि [2]वंशजास्तेऽपि भविष्यन्त्यथ नर्तकाः ।
[3]परोपस्थानवन्तश्च [4]सस्त्रीबालकुमारकाः ॥ ४१ ॥
[1]शापजन्म ततो ज्ञात्वा [2]सुतानां मे सुरास्तदा ।
सर्वे विमनसो भूत्वा तान् ऋषीन् समुपस्थिताः ॥ ४२ ॥
[1]तावद्भिश्च तथा प्रोक्तं देवैः शक्रपुरोगमैः ।
इदानीं [2]दुःखमुत्पन्नं [3]नाट्यमेतद् विनङ्क्ष्यति ॥ ४३ ॥
ऋषीभिश्च ततः प्रोक्तं [1]न चैतद्धि विनश्यति ।
[2]शेषमन्यत् तु यत् प्रोक्तं सर्वमेतद् भविष्यति ॥ ४४ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं मुनीनामुग्रतेजसाम् ।
विषण्णास्ते [1]सुताः सर्वे [2]पुनरात्मवधैषिणः ॥ ४५ ॥
प्रोक्तवन्तस्तु [1]मां क्रुद्धा बहुशो नाशितास्त्वया ।
अनेन नाट्यदोषेण [2]शूद्राचारप्रियाः कृताः ॥ ४६ ॥
[1]मया च सान्त्वयित्वोक्तं मा [2]शोकं व्रजतानघाः ।
[3]कृतान्तविहितोऽस्माकं नूनमेष विधिः स्मृतः[4] ॥ ४७ ॥
मुनीनां न मृषा वाक्यं भविष्यति कदाचन ।
निधने तु मनो मा भूत् युष्माकमिति सान्त्विताः ॥ ४८ ॥
जानीध्वं तु तथा नाट्यं ब्रह्मणो सम्प्रकीर्तितम् ।
[1]शिष्येभ्यश्च तदन्येभ्यः [2]प्रयच्छध्वं प्रयोगतः ॥ ४९ ॥
मा वै प्रणश्यतामेतन्नाट्यं [1]दुखात् प्रवर्तितम् ।
महाश्चर्यं महापुण्यं वेदाङ्गोपाङ्गसम्भूतम् ॥ ५० ॥

40 (C. 36 ; K. 35a) [1]K. om. 40a. [2]C. वी. [3]C. च शूद्री. 41 (C. 37 ; K. 35b-36a) [1]K. ये च वी. [2]C. वंशजातास्ते. [3]C. तवोपस्थान°. [4]K. पुंस्त्रीबालोपजीविनः. 42 (C. 38 ; K. 36b-37a) [1]K. शापं दत्तं. [2]K. सुतेभ्यो मे तदा सुरा. 43 (C. 39 ; K. 37b-38a) [1]K. याचमानैस्ततः. [2]C. दुःखमुक्तश्च. [2]C. सर्वमेतद्द विनिश्च तु. 44 (C. 40 ; K. 38b-39a) [1]K. न हि त्वे तद्धि वच्यति. [2]K. शेषमन्यत्र. 45 (C. 41 ; K. 39b-40a) [1]C. सुराः, K. ततः. [2]N. °वात्मवधे°. C. °रात्मवनैषिणः. K. श्रुत्वा तं समुपस्थिता. 46 (C. 42 ; K. 40b-41a) [1]K. मां पुत्त्रास्त्वयाहो. [2]K. °चारा हि यत्कृताः. 47 (C. 43 ; K. 41b-42a) [1]K. मयापि. [2]K. क्रोध. [3]K. क्रतानु°. [4]K. सुताः. 48 (C. 44 ; K. 42bc). 49 (C. 45 ; K. 43) [1]K. शिष्येभ्यश्च तदनेभ्यः. [2]K. प्रयच्छामः. 50 (C. 46 ; K. 44) [1]K. दुःख°.

[1]अप्सरोभ्य इदं चैव [2]यथोक्तं [य]न्मया श्रुतम् ।
नाट्यं दत्वा ततः सर्वे प्रायश्चित्तं [3]चरिष्यथ ॥ ५१ ॥
[1]कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुषो नाम पार्थिवः ।
[2]प्राप्तवान् देवराज्यञ्च नयबुद्धिपराक्रमैः ॥ ५२ ॥
प्रशशास तदा राज्यं [1]दैवीं व्युष्टिमवाप्नुयात् ।
गान्धर्वं चैव नाट्यं च [2]दृष्ट्वा चिन्तामुपागतः ॥ ५३ ॥
स चिन्तयित्वा मनसा कथमेष [1]गृहे मम ।
नाट्यप्रयोगोऽथ [2]भवेदिति देवगणैः कृतः ॥ ५४ ॥
कृताञ्जलिः [1]प्रयोगार्थं [2]प्रोक्तवानमरान् नृपः ।
[3]इदमप्सरसामित्थं नाट्यं भवतु नो गृहे ॥ ५५ ॥
[1]प्रत्युक्तः स ततो देवैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ।
[2]सुराङ्गनानां [3]नोक्तोऽयं मानुषैः सह [4]सङ्गमः ॥ ५६ ॥
हितं पथ्यं च [1]वक्तव्यं [1]भवान् स्वर्गाधिपो हि यत् ।
आचार्यस्तत्र गच्छतु [2]गत्वा कुर्वतु ते प्रियम् ॥ ५७ ॥
[1]प्रोक्तवांश्च ततो मां तु नृपतिः स कृताञ्जलिः ।
इदमिच्छामि [2]भगवन् नाट्यमुर्व्यां प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥
[1]पूर्वमाचार्यकं चैव भवतो हि प्रतिश्रुतम् ।
[2]व्यक्तभावात्त्विदं लब्ध्वा त्वत्सकाशाद् द्विजोत्तम[3] ॥ ५९ ॥
[1]पितामहगृहेऽस्माकमेतदन्तःपुरे जने ।
[2]पितामहक्रियायुक्तमुर्वश्या [3]सम्प्रवर्तितम् ॥ ६० ॥

51 (C. 47 ; K. 45) [1]C. अप्सरोभ्यदयश्चैव. [2]K. यथातत्त्वं तथा श्रुतम्. MN. यथोक्तं तन्मया, C. यथोक्तं न मया°. [3]K. चरिष्यति. 52 (C. 48 ; K. XXXVII. 1b-2a) [1]K. reads before this × × × लिप्रयोगार्वौ प्रोतवास्तुषु. [2]K. प्राप्तं वा देवराज्यं हि. 53 (C. 49 ; K. XXXVII. 2b-2a) [1]K. देवैर्व्युष्टिम°. [2]K. दृष्टां. 54 (C. 50 ; K. XXXVII. 3b-4a) [1]C. °ऽयं ह्युन्मनाः. [2]K. हि. [3]K. भवेद्दिवि देवर एव सन्. C. भवेदिति ससंभ्रमः. 55 (C. 51 ; K. XXXVII. 4b-5a) [1]K. प्रयोगोर्वौ. [2]K. °वान् सुपुरान्. [3]K. अप्सरोभिरिदं सार्धं. 56 (C. 52 ; K. XXXVII. 5b-6a) [1]C. प्रयुक्तः स. [2]K. दिव्याङ्गनानां. [3]K. नैवेह. [4]K. सङ्गतिः. 57 (C. 53 ; K. XXXVII. 6b-7a) [1]C. भगवान् स्वर्जयैस्तया. [2]K. om. गत्वा कुर्वन्तु ते. 58 (C. 54 ; K. XXXVII. 7b-8a) [1]K. प्रोक्तवांस्तु. [2]K. भगवन्नद्यमुर्व्यां प्रवर्तितम्. 59 (C. 55 ; K. XXXVII. 8b-9a) [1]CMN. पूर्वमाकुलितं चैव द्रवैरर्हिं किल (द्रवैरर्हकुल. MN) वः श्रुतम्. [2]K. व्यक्ताभावात्त्विदं लब्धं. [3]C. द्विजोत्तमा. 60 (C. 56 ; K. XXXVII. 9b-10a) [1]C. °स्माभिरेतदन्तः, [2]K. °युक्तं पूर्वस्यां. [3]C. सम्प्रकीर्तितम्.

तस्याः प्रणाशशोकेन [1]उन्मादोपरते नृपे ।
विपन्नेऽन्तःपुरजने [2]पुनर्नाशमुपागतम् ॥ ६१ ॥
[1]प्रकाशमेतदिच्छामो भूतले सम्प्रकीर्तितम् ।
[2]तिथियज्ञक्रियास्वेवं यथा स्यान्मङ्गलं शुभम् ॥ ६२ ॥
[1]तस्मान् मम गृहे बन्धं नानाप्रकृतिसम्भवम् ।
स्त्रीणां [2]ललितविन्यासैर्यशो वः प्रथयिष्यति ॥ ६३ ॥
तथास्त्विति [1]मया प्रोक्तो नहुषः पार्थिवस्तदा ।
[2]सुतांश्चाहूय संप्रोक्ताः सामपूर्वं सुरैः सह ॥ ६४ ॥
अयं [1]तु नहुषो राजा याचते नः कृताञ्जलिः ।
गम्यतां [2][स्व]हितैर्भूमिं प्रयोक्तुं नाट्यमेव तु ॥ ६५ ॥
[1]करिष्यामि च शापान्तम् अस्मिन् सम्यक् प्रयोजिते ।
ब्राह्मणानां नृपानां च न [2]भविष्यथ कुत्सिताः ॥ ६६ ॥
तत्र गत्वा [1]प्रयुञ्जध्वं [2]प्रयोगं वसुधातले ।
न शक्यश्चान्यथा कर्तुं वचनं पार्थिवस्य हि ॥ ६७ ॥
[1]युष्माकं चैव सर्वेषां नहुषस्य महात्मनः ।
[2]आप्तोपदेशसिद्धिश्च नाट्ये प्रोक्ता स्वयम्भुवा ॥ ६८ ॥
शेषमुत्तरतन्त्रेण [1]कोहलः कथयिष्यति ।
[2]प्रयोगं कारिकांश्चैव निरुक्तानि तथैव च ॥ ६९ ॥
अप्सरोभिरिदं [1]शास्त्रं क्रीडनीयकहेतुकम् ।
अधिष्ठितं मया [2]स्वर्गे स्वातिना नारदेन च ॥ ७० ॥

61 (C. 57; K. XXXVII. 10b-11a) [1]C. उन्मादापहृतेन वै. [2]C. ⁰मुपागतः. 62 (C. 58; K. XXXVII. 11b-12a) [1]K. प्रणाशमे⁰. [2]K. तिथियज्ञक्रियास्वेतद्यथास्यान् मङ्गलैः शुभैः. 63 (C. 59; K. XXXVII. 12b-13a) [1]K. तस्मिन् मम गृहे बद्धं. [2]K. ललितविन्यासं प्रणाशी नाशयिष्यति. 64 (C. 60; K. XXXVII. 13b-14a) [1]C. यथा. [2]K. सुताश्चाहूय संप्रोक्ता समपूर्वं सुरैः सहः. 65 (C. 61; K. XXXVII. 14b-15a) [1]K. हि. [2]CK. सहितैः. 66 (C. 62; K. XXXVII. 15b-16a) [1]K. करिष्यामश्च⁰. [2]C. भविष्यन्ति. 67 (C. 63; K. XXXVII. 16b-17a) [1]K. प्रयुज्यन्तां. [2]K. प्रयोगा. 68 (C. 64; K. XXXVII. 17b-18a) [1]K. ,यस्माकं. [2]K. आप्तोदेशसिद्धं च नाट्यं प्रोक्तं. 69 (C. 65; K. XXXVII. 18b-19a) [1]K. कोलाहलः कथयिष्यति. [2]C. प्रयोगः कारिकाश्चै. 70 (C. 66; K. XXXVII. 19b-20a) [1]K. ⁰रिदं सार्धं क्रीडनीयैकहेतुकम्. [2]C. सर्वे स्वस्तिना.

[1]ततश्च वसुधां गत्वा नहुषस्य गृहे द्विजाः ।
स्त्रीणां प्रयोगं बहुधा [2]सृष्टवन्तो यथाक्रमम् ॥ ७१ ॥
[1]तत्र चोत्पाद्य ते पुत्रान् मानुषीभ्यो ममात्मजाः ।
[2]बद्धवन्तोऽधिकं सर्गं तेषां च विविधाश्रयम् ॥ ७२ ॥
पुत्रानुत्पाद्य बद्ध्वा च प्रयोगं [1]ते यथाक्रमम् ।
ब्रह्मणा समनुज्ञाताः प्राप्ता स्वर्गं [1]पुनस्तदा ॥ ७३ ॥
एवमुर्वीतले नाट्यं शापात् [1]समवतारितम् ।
भरतानां च वंशोऽयं [2]भविष्यश्च प्रवर्तितः । ७४ ॥
[1]कोहलादिभिरेवं तु [2]वात्स्यशाण्डिल्यधूर्तिलैः ।
[3]मर्त्यधर्मतया युक्तैः कश्चित्कालमवस्थितैः[4] ॥ ७५ ॥
एतच्छास्त्रं [1]प्रयुक्तं तु नराणां बुद्धिवर्धनम् ।
[2]त्रैलोक्यक्रियययोपेतं सर्वशास्त्रनिदर्शनम् ॥ ७६ ॥
[1]माङ्गल्यं ललितञ्चैव [2]ब्रह्मणो वदनोद्भवम् ।
[3]सुपुण्यञ्च पवित्रञ्च शुभं पापविनाशनम् ॥ ७७ ॥
य इदं [1]शृणुयान्नित्यं प्रोक्तञ्चेदं स्वयम्भुवा ।
[2]प्रयोगं यश्च कुर्वीत प्रेक्षते चावधानवान् ॥ ७८ ॥
या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञकारिणः[1] ।
या गतिर्दानशीलानां तां गतिं [2]प्राप्नुयान्नरः ॥ ७९ ॥

71 (C. 67; K. XXXVII. 20b-21a) [1]C. ततस्ते. [2]K. बुद्धिवन्तो. 72 (G. 68; K. XXXVII. 21b-22a) [1]K. तत्रोपभोगतस्ते तु. [2]K. बुद्धिमन्तोऽधिकास्ते हस्ते स्तुतिर्द्विजसत्तमाः. 73 (C. 69; K. XXXVII. 22b-23a) [1]K. च. [2]K. पुनः सुताः. 74 (C. 70; K. XXXVII. 23b-24a) [1]C. समवधारितम्, [2]C. भविष्यच्च प्रकीर्तितम्. ⁰K. भविष्यं च प्रवर्तितः. 75 (C. 71; K. XXXVII. 24b-25a) [1]C. ⁰दिभिरेतैर्वा. [2]K. वत्सशाण्डिल्य-धुर्तितैः. [3]K. मर्ताधर्मक्रियायुक्तैः. [4]K. किंचित्कालमवस्थितैः. 76 (C. 72; K. XXXVII. 25b-26a) [1]K. प्रणीतं हि. [2]K. त्रैलोकस्य क्रियोपेतं. 77 (C. 73; K. XXXVII. 26b) [1]C. माङ्गल्यं ललितश्चैव. K. माङ्गल्यं. [2]K. om. ब्रह्मणो वदनोद्भूतम्. [3]K. om. 77b. 78 (C. 74; K. XXXVII. 27) [1]C. शृणुयात् प्रोक्तं नाट्यमेतत्. [2]K. कुर्यात् प्रयोगं यश्चवमथ वाधीतवान्नरः. 79 (C. 75; K. XXXVII. 28) [1]C. यज्ञयाजिनः. [2]K. प्राप्नुयाद्धि सः.

[1]नृपधर्मेषु सर्वेषु [2]कीर्त्यतेऽस्य महाफलम्[3] ।
[4]प्रेक्षणीयप्रदानं तु सर्वदानेषु पूज्यते[5] ॥ ८० ॥

न तथा गन्धमाल्येन [1]देवास्तुष्यन्ति पूजिताः ।
यथा [2]नाट्यप्रयोगज्ञैस्तुष्यन्ति स्तुतिमङ्गलैः ॥ ८१ ॥

[1]गान्धर्वञ्चैव नाट्यञ्च [2]यः सम्यगनुपश्यति ।
[3]लभते सद्गतिं पुण्यां समं[4] ब्रह्मर्षिभिर्नरः ॥ ८२ ॥

एवं नाट्यप्रयोगे [1]बहुविधिविहितं कर्मशास्त्रप्रणीतं
[2]न प्रोक्तं यच्च [3]लोकादनुकृतिकरणात् [4]संविभाव्यं विधिज्ञैः ।
किञ्चान्यत् सस्यपूर्णा भवतु वसुमती [6]शाश्वतो नष्टरोगा
शान्तिर्गोब्राह्मणानां [7]नरपतिरवनिं पातु [8]चेमां समग्राम् ॥ ८३ ॥

[9]इति भारतीये नाट्यशास्त्रे [10]नाट्यावतारो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ समाप्तश्चायं [11]ग्रन्थः ॥

80 (C. 76; K. XXXVII. 29) [1]K. दानधर्मे. [2]K. कीर्तनेषु. [3]K. महत् फलम्. [4]KC. प्रेक्षणीप्रदानं. [5]K. शस्यते. 81 (C. 77; K. XXXVII. 30) [1]K. देवास्तुष्यन्ति. [2]K. नाट्यप्रयोगस्थैर्नित्यं तुष्यति. 82 (C. 78; K. XXXVII. 31) [1]K. [0]ञ्चेह नाट्यञ्च. [2]K. यः सम्यक् परिपालयेत्. [3]K. स ईश्वर गणेशानां लभते सद्गतिं पराम्. [4]C. सम. 83 (C. 72; K. XXXVII. 32) [1]C. बहु बहु विहितं. [2]K. नोक्तं यच्चात्र. [3]C. [0]दनुकृतिकरणं. [4]C. तच्चकार्यं. [5]C. सत्यपूर्णं, K. संप्रपूर्णा. [6]K. नष्टदुर्भिक्षरोगा. [7]K. भवतु नरपतिः पातु. [8]K. पृथ्वीं. [9]K. reads before this महापुण्यं प्रशस्तं च लोकानां नयनोत्सवम् । नाट्यशास्त्रं समाप्तं दं (?) भारतस्य यशोवहम् ॥ ३३ ॥ [10]K. गुह्यतिकल्पो नामाध्यायः सप्तत्रिंशः. [11]K. नन्दिभरतसंगीतपुस्तकम्.